

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

The Library
of the

University of Wisconsin

1

Kapila

1814/40

BIBLIOTHECA INDICA;

▲

COLLECTION OF ORIGINAL WORKS

PUBLISHED UNDER THE PATRONAGE OF THE

Hon. Court of Directors of the East India Company,

AND THE SUPERINTENDENCE OF THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् WITHDRAWN FROM

THE COLLECTION

OF THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL

SANKHYA-PRAVACHANA-BHASHYA,

A COMMENTARY ON THE

APHORISMS OF THE HINDU ATHEISTIC PHILOSOPHY;

By VIJNANA BHIKSHU.

EDITED BY FITZ-EDWARD HALL, M. A.,

*Member of the Asiatic Society of Bengal, of the American Oriental Society,
and of the Archaeological Society of Delhi.*

CALCUTTA:

PRINTED BY J. THOMAS, AT THE BAPTIST MISSION PRESS.

1856.

RECEIVED
MAR 7 1962

JAN 29 1912

EDITOR'S PREFACE.

The title which the Hindus apply to their atheistic* theory,

* "Cependant, il n'est guère supposable que Colebrooke se soit trompé en disant que Kapila nie l'idée de Dieu. Il n'a fait que reproduire les accusations directes que l'Inde elle-même a portées contre lui; et, comme ces accusations incontestables ne sont pas justifiées pleinement par les slokas de la Kârikâ, il reste que ce soient les Sôûtras qui les justifient. Dans aucun de ceux que nous avons traduits, cette déplorable doctrine ne s'est montrée positivement à découvert; mais je crois pouvoir affirmer, dès à présent, qu'elle est en effet dans quelques autres, comme l'affirment les commentateurs indiens et Colebrooke." M. Barthélemy Saint-Hilaire: Premier Mémoire sur le Sâṅkhya, pp. 271, 272.

Again, of Colebrooke as entertaining the view that Kapila is atheistic: "Il l'avait empruntée lui-même aux commentateurs indiens." Id., ibid., p. 5.

This is scarcely exact. Colebrooke, the last of men to condescend, as a general thing, to statements in train, does much more than "simply reproduce" the charge of atheism against Kapila, "borrowing it from Indian commentators." He refers, by numbers, to several of Kapila's own aphorisms, as being implicitly atheistic; and he translates one of them—I., 92—by the words "there is no proof of God's existence." *Miscell. Essays*, Vol. I., pp. 251, 252. See, further, I., 92—99; III., 56—57; V., 2—12, and 46; VI., 64, of Kapila's Aphorisms.

A very cursory glance at Indian commentators, at least on the Sâṅkhya, would have evinced to M. Saint-Hilaire, that they are, mostly, as delicate as he is himself, in respect of charging Kapila with the denial of God.

In the *Padma-purâṇa*, latter section, *Pâshandotpatti* chapter, Jaimini and Kapila are called sages of the *tâmasa* order, and their writings are termed *niris'wara*.

is that of Kapila's *Sāṅkhya* ;* this epithet being variously understood, in accordance with the several acceptations of its immediate primitive, *sankhyá*. In the *Mahābhārata*, *sāṅkhya* is allied to *parisankhyāna* and *parisankhyá*, 'exhaustive enumeration.'†

The author of the *Shaḍ-dars'ana-samuchchaya*, a Jaina compendium, corresponding to Mādhava A'chārya's *Sarva-dars'ana-sangraha*, says, in the tone of one who retails a familiar fact :

साङ्ख्य निरोचराः केचित् केचिदीश्वरदेवताः ।

* *Sāṅkhya* is the denomination common to Kapila's system and to Patanjali's.

M. Saint-Hilaire, in the opening words of his Analysis of the *Sāṅkhya*, confounds the paronymes *sankhyá* and *sāṅkhya* : " Le mot de *Sāṅkhya*, qui est devenu le nom du système de Kapila, signifie *nombre* ; et, pris adjectivement, *numéral*. Il signifie encore, dans une acception assez voisine : calcul, supputation, jugement, raisonnement." Premier Mémoire sur le *Sāṅkhya*, p. 19.

Dr. Röer also says : " The term *Sāṅkhya* has two meanings, enumeration and investigation." Lecture on the *Sāṅkhya* Philosophy, p. 8.

The word *Sāṅkhya*, as affording a variety of significations, is made the subject of a laborious pun, in the initial couplet of Bhāskara A'chārya's *Bija--gapita*.

† साङ्ख्यज्ञानं प्रवक्ष्यामि परिसङ्ख्यानदर्शनम् । XII., 11393.

Also : साङ्ख्यदर्शनमेतावत् परिसङ्ख्यानदर्शनम् ।

साङ्ख्याः प्रकुर्वन्ते चैव प्रकृतिं च प्रवचन्ते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् परिसङ्ख्याय तत्त्वतः ।

साङ्ख्याः स च प्रकृत्या तु निवृत्त्यः पञ्चविंशकः ।

Ibid., XII., 11409-10.

One of my MSS. reads, in the first of these two passages, *parisankhyānidars'anam* ; and, in the second, *parisankhyāna-dars'anam*. The same MS. has *sankhyam prakurute* in place of *sāṅkhyāḥ prakurvate*. Vijnāna Bhikshu, at p. 8, has *sankhyām prakurvate*, and *tena sāṅkhyāḥ prakṛtiṭāḥ* instead of *parisankhyāya tattvataḥ*. But, be the best readings, among these, as they may, it is abundantly plain, from the context, that Vijnāna errs in supposing that any allusion is here made to *sankhyá*, or any cognate word, in the sense of "ratiocination" or the like. Colebrooke, who neglected to pursue the scholiast's citation to the fountain-head, took it, on trust, as correct, and renders *sankhyá* by "judgment." Miscell. Essays, Vol. I., p. 229.

Sankhyá, as the proximate source of *sánkhya*, denotes, agreeably to a contemporary speculator of some local celebrity, 'enun-

Nilakanṭha Chaturdhara, in his commentary on the *Mahābhārata*, the *Bhārata-bhāva-dīpa*, ineffectually labours, with the aid of arbitrary constructions, to gloss away the palpable import of the passages given above. In short, his predilections as a Vedāntī reduce his exegetical merit, wherever the system of Kapila is under discussion, to that of perverse ingenuity.

In citing the *Mahābhārata*, or in referring to it, I follow, for convenience, the notation, right or wrong, of the printed edition. But I everywhere verify, or correct, the text of this edition by three very good MSS. which I have consulted.

Colebrooke says: "A system of philosophy in which precision of reckoning is observed in the enumeration of its principles, is denominated *Sánkhya*; a term which has been understood to signify *numeral*, agreeably to the usual acceptation of *sankhyá*, number: and hence its analogy to the Pythagorean philosophy has been presumed. But the name may be taken to imply," &c. *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 229.

Adverting to these words, M. Saint-Hilaire observes: "Colebrooke s'est laissé tromper par l'apparence et par une fausse analogie, en prononçant le nom de Pythagore à côté de celui de Kapila." *Premier Mémoire sur le Sánkhya*, p. 19.

Again, *ibid.*, p. 20: "Si Colebrooke a eu tort de rapprocher le nom de Pythagore de celui du philosophe indien," &c.

But Colebrooke, as is quite obvious from his guarded and adversative mode of expression, delivers, in the preceding extract, neither his own opinions nor even opinions which, pending the adduction of further evidence, he would be thought to accept. Professor Wilson—*Sánkhya-káriká*, Preface, p. xi.—cites, it is true, the words "and hence its analogy to the Pythagorean philosophy has been presumed," and without comment as to the paternity of the surmise. It may have escaped him that he had formerly written: "The first Indian School, the leading tenets of which are described by Mr. Colebrooke, is the *Sánkhya*, a term which has been understood to signify '*numeral*,' and which, therefore, perhaps suggested to Sir William Jones, his comparison of it to the Pythagorean doctrine." *Quarterly Oriental Magazine*, Vol. IV., pp. 11, 12: September, 1825.

Colebrooke alludes, without doubt, to the following passage: "On the present occasion, it will be sufficient to say that the oldest head of a sect whose entire work is preserved, was—according to some authors—Kapila; not [?] the divine personage, a reputed grandson [?] of Brahmá, to whom

ciation pursuant to a stated order.* Another writer holds that it bears the import of 'consideration.'† Elsewhere, it is explained by 'right knowledge;‡ and the author of the commentary in the following pages, defines it by 'representation of the real nature of spirit, on the basis of an accurate discriminative acquaintance with it, as contrasted with nature.'§ Consonantly to

Krishṇa compares himself in the *Gītā*, but a sage of his name, who invented the *Sāṅkhya*, or *Numeral*, philosophy; which Krishṇa himself appears to impugn, in his conversation with Arjuna; and which, as far as I can recollect it from a few original texts, resembled, in part, the metaphysics of Pythagoras, and, in part, the theology of Zeno." Sir William Jones's Works, Vol. I., pp. 163, 164: 4to. ed. of 1799.

Sir William, at an earlier period, had pushed his hypothetical analogies much further than this. "Of the Philosophical Schools it will be sufficient, here, to remark that the first *Nyāya* seems analogous to the *Peripatetic*; the *second*, sometimes called *Vaiśeṣika*, to the *Ionic*; the two *Mīmāṃsās*, of which the *second* is often distinguished by the name of *Vedānta*, to the *Platonic*; the first *Sāṅkhya*, to the *Italic*; and the *second*, or *Pātanjala*, to the *Stoic*, philosophy: so that Gautama [Gotama] corresponds with Aristotle; Kaṇāda, with Thales; Jaimini, with Socrates; Vyāsa, with Plato; Kapila, with Pythagoras; and Patanjali, with Zeno. But an accurate comparison between the *Grecian* and *Indian* Schools would require a considerable volume." Ibid., Vol. I., pp. 360, 361.

* कस्मात् साङ्ख्यमित्युच्यते । सम्यक् क्रमपूर्वकं ज्ञानं कथनं यस्यां सा साङ्ख्या क्रमपूर्वा विचारणा । यत् तामधिकृत्य कृतं तस्मात् साङ्ख्यमित्युच्यते शास्त्रम् । Deva Tīrtha Swāmī: *Sāṅkhya-taranga*, ad init.

† पञ्चविंशतितत्त्वानां साङ्ख्या विचारः । तमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः साङ्ख्य इति साङ्ख्यपदव्युत्पत्तिः सङ्गच्छते । Raghunātha Tarkavāgīśa Bhaṭṭācārya: *Sāṅkhya-tattva-vilāsa*, ad init.

‡ साङ्ख्या सम्यग् ज्ञानम् । तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् । Śrīdhara Swāmī: *Subodhinī*, on II., 39, of the *Bhagavad-gītā*.

§ Śrīya Pandit, the astronomer, annotating, in his *Paramārtha-prapā*, the same passage of the *Gītā*, almost copies Śrīdhara: साङ्ख्या सम्यग् ज्ञानम् । तस्मिन् प्रकाशमानमात्मतत्त्वं साङ्ख्यम् ।

§ The original will be found near the top of p. 8. As for the italics noticeable in the text, I would remark, once for all, that I use them to distinguish ellipses. Sanskrit vocables, also, when transliterated, I give, as a rule, in the same style of type.

some sacred text, as cited, with approval, by S'ankara A'ch'arya,* *sāṅkhya* imports 'ascertainment of the truth concerning pure soul.' S'ankara, again, and in like manner taking no account of the etymology of the word, interprets it, on his own authority, by 'the conception that the qualities of purity, passion, and darkness, are perceptible by me; and that I, being distinct from them, am the spectator of their operations, eternal, heterogeneous from the qualities, soul.'†

* In his commentary on the *Vishṇu-sahasra-nāma* from the *Mahābhārata*, XIII., 7006. The definition to which S'ankara accedes, may be from some Purāṇa. It is not to be found in the legal institutes of Vyāsa, where I had hoped to meet with it. The passage in which this definition occurs, together with the verse which the passage explains, here follow :

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनोपतिः ।

महर्षिः कपिलाचार्य इति सविशेषमेकं नाम महाशास्त्राद्विद्येति महर्षिः कृतज्ञो वेदस्य दर्शनात् । अन्ये तु वेदैकदेशदर्शनादपयः । कपिलाचार्यो सारङ्गस्य गृहात्मतत्त्वविज्ञानस्याचार्यत्वेति कपिलाचार्यः । महर्षिश्चासौ कपिलाचार्यत्वेति महर्षिर्कपिलाचार्यः ।

गृहात्मतत्त्वविज्ञानं सारङ्गमित्यभिधीयते ।

इति आसङ्गतेः । अयं प्रसूतं कपिलं महान्मिति . नृतेः । सिद्धानां कपिलो मुनिरिति कृतेषु ।

† सारङ्गं नाम इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा सम इत्या अहं तेभ्योऽन्यसङ्गापारवाचिभूतो नित्यो गुणविरुद्धश्च आत्मेति चिन्तनम् । *Gītā-bhāṣya*, XIII., 12.

The repugnance of the Vedāntis to the Sāṅkhya can easily be illustrated. The word *sāṅkhya*, substantive or adjective, occurs, in the *Bhagavad-gītā*, in five several passages : II., 39; III., 3; V., 4, 5; XIII., 24; XVIII., 13. In three of these passages, the first, and the last two, the theory of Kapila is clearly intended. Yet the commentators, who hold, with few exceptions, to the Vedānta, are most averse, in the majority of these cases, from owning that even the existence of atheism is recognised by the poem. In the three instances above mentioned, they, accordingly, explain *sāṅkhya* by *ātman*, *ātma-tattwa*, *bhakti-s'āstra*, *Brahma*, *para-pumān*; *sāṅkhyā* being defined, respectively, by *tattwa-jñāna*, *adhyātma-s'āstra*, *bhakti*, *upanishad*, *upanishad*. As renderings of the first, we also find *dhyānin*, *jñāna*, *paramātma-vastu-viveka*, *paramārtha-vastu-viveka*, *vedānta*, and *yathāvasthita-vishayaḥ buddhyā'nusāhita-nirṇayah* 'a conclusion induced on the cognition of a reality.'

But, whatever may have been the sense originally intended, and perhaps now lost, of the term in question, it is not improbable that it carried a reference, more or less obscure, to the radical independence of scriptural authority, which may be affirmed of Kapila. In the comprehensive spirit of all Hinduism, it is true that he has frequent recourse to Vaidika vouchers* for subordinate articles of belief. Yet, in spite of this semblance of catholicity, it is obvious that the essentials of his system must be justified, if justified at all, rather by an appeal to reason than to revelation. The Sāṅkhya, indeed, with all its folly and fanaticism, may, for a Hindu school of doctrine,

Where Kapila's tenets are, in all likelihood, not alluded to, *sāṅkhya* is said to mean *bhagavat* and *sannyāsa*; *sāṅkhyā* corresponding to *kīrtanātmikā bhaktiḥ* and *samyag ātma-mati*. Additional synonymes of the former, similarly employed, are *bhakta*, *bhakti*, *jñāna-nishṭha*, *jñāna-nishṭhā*, *jñānin*, *nishpāpa-purusha*, *sannyāsin*, *s'uddhāntahkaraṇa*, and *s'uddha-chetas*.

S'ankara A'chārya; *Gītā-bhāṣya*: Rāmānuja A'chārya; *Gītā-bhāṣya*: Śūrya Pandit; *Paramārtha-prapā*: Śrīdhara Swāmī; *Subodhinī*: Madhusūdana Saraswatī; *Bhagavad-gītā-gūḍhārtha-dīpikā*: Kalyāṇa Bhaṭṭa; *Rasika-ranjani*: Jayarāma Tarkavāgīśa; *Bhagavad-gītā-sārārtha-saṅgraha*: Śaḍānanda Vyāsa; *Bhagavad-gītā-bhāṣya-prakāśa*: *Paiśācha-bhāṣya*, by anon.: Keśava Bhaṭṭa; *Gītā-tattva-prakāśikā*: Rāmachandra Saraswatī; *Gītā-tātparya-s'uddhi*.

Of these writers, Rāmānuja, Madhusūdana, Śaḍānanda, and the anonymous author of the *Paiśācha-bhāṣya*, refuse to hear of there being any allusion, in the *Gītā*, to the system of Kapila.

Adwaitānanda, in his *Brahma-vidyābharaṇa*, an expository work connected with the Aphorisms of the Vedānta, suggests that the word *pañcaviṃśati*, adduced from the sacred writings as demarking the number of the Sāṅkhya principles, may intend 20×5 instead of $20 + 5$. In disproof of this conceit, see one of the Sanskrit extracts at p. 2, supra; and the *Mahābhārata*, XII., passim, but, particularly, chapters 307, 308, 309.

* These citations from the Vedas can hardly be referred to a politic affectation of orthodoxy; to the quieting, on easy terms, of the misgivings of the unwary. The Jains, who go the length of openly denying the divine origin of the Vedas, and who repudiate their authority generally, yet admit it when reconcilable with their own tenets. As. Res., Vol. XVII, p. 248.

be allowed a fair share of circumspection. In its dogmatism it has restricted itself, for the most part, to the supersensuous, a phrase too frequently convertible with the indeterminate. It would, accordingly, often have been difficult to demonstrate that it was not in the right; and it has signified nothing that it was in the wrong: the Hindus never having been known to approve themselves, ethically, any worse for their atheism than for their theism. What is more, the scrupulous vagueness with which it touches on the subject of matter, is, surely, something in its favour. It may have gone widely astray in the cloud-land of metaphysics; but it offers few parallels to the puerile hylology of the Nyāya. It may contravene the spiritual intuitions of humanity; but it has rarely called down the gods from Olympus, to move the derision of modern science. Other praise of the Sāṅkhya than this, would, however, scarcely consist with the exactions of just criticism. On the assumption that it has come down to us legitimately elucidated, it is next to impossible, notwithstanding its fantastic show of method, to trace, in it, a single vestige of consistency. As apprehended in the present day, correctly or incorrectly, it must, in short, be ranked, with every other, even the most perspicuous, scheme of atheism, as little better than a chaotic impertinence.*

* The notion that the existence of God is susceptible of dialectic demonstration, has been surrendered, in later times, by most Christian theologians of any credit: it now being, more ordinarily, maintained that our conviction of deity, on grounds apart from revelation, reposes solely on original consciousness, antecedent to all proof. The idea of God must, indeed, necessarily be postulated as the basis of all human speculation. See Hagenbach's *History of Doctrines*, *passim*.

Kant declares that the various objective arguments for the establishment of theism, may be reduced to the teleological, the cosmological, and the ontological. All these, I am told, have been urged, by the Hindus, in combating the Bauddhas, the Mīmāṃsakas, and the Sāṅkhyas. But further investigation would be requisite before I could produce these arguments, as employed by the Brāhmins, with any approach to a complete exhibition.

Indistinct allusion seems to be made, by the author of the Sāṅkhya Aphorisms, to anterior* cultivators of the atheistic philosophy, and, in so many words, to 'venerable preceptors'† of the theory. Of the latter, Sanandana‡ alone is specified by name, and once only: but, equally with all the authorities less distinctly commemorated in company with him, his writings, if he ever wrote, have long been forgotten. Panchas'ikha, though, like Sanandana, expressly mentioned, is yet denied his honourable designation. On the first occasion§ where his opinion is reported, it is noted with disapprobation; and, in the sole remaining instance|| where it is brought forward, it is dismissed

No one of these arguments makes more directly against such atheism as that of the Sāṅkhya, than the cosmological proof, or, rather, paralogism; it having been shown to be built on a logical fiction. This argument is admirably put by Diodorus of Tarsus, who lived in the fourth century:

* * εἰ δέ τις ἀγένητον λέγει αὐτῶν τὴν τροπὴν, τὸ πάντων ἀδυνατώτερον εἰσάγει· τροπὴ γὰρ πάθος ἐστὶν ἀρχόμενον, καὶ οὐκ ἂν τις εἴποι τροπὴν ἀναρχον· καὶ συντόμως εἰπεῖν, τῶν στοιχείων καὶ τῶν ἐξ αὐτῶν ζώων τε καὶ σωματῶν ἢ πάνσοφος τροπὴ, καὶ τῶν σχημάτων καὶ χρωμάτων καὶ τῶν ἄλλων ποιότητων ἢ ποικίλη διαφορὰ, μόνον οὐχὶ φωνὴν ἀφίησι, μήτε ἀγένητον μήτε αὐτόματον νομίζειν τὸν κόσμον, μήτ' αὖ ἀπρονόητον, Θεὸν δέ, αὐτοῖς καὶ τὸ εἶναι καὶ τὸ εὖ εἶναι παρασχόμενον, σαφῶς εἰδέναι καὶ ἀδιστακτῶς ἐπίστασθαι. Photii Bibliotheca, ed. Bekker., p. 209, b.

* * * * For change is an incident that has a beginning; and one would never speak of change as without a beginning. And, to be summary, the all-wise Change of the elements, and of the thence arising animate beings and bodies; and the intricate diversity of forms, and colours, and other properties; all but give forth an articulaté voice, *telling us* not to think of the universe as unoriginated, or self-actuated, or, yet, without a Providence; but to know of a truth, and to be unhesitatingly assured, that there is a God, who endowed them with both being and excellent being.

* III., 41. † *A'chāryāḥ*: V., 31. ‡ VI., 69. § V., 32.

|| VI., 68. Vedāntī Mahādeva, annotating V., 32, infers, simply from the name of Panchas'ikha being given in the singular number, that Kapila purposes to mark him as a separatist. The singular must, then, be

with an air of sufferance rather than of approval. Of Sanandana nothing is known further than that he is classed among the mind-engendered progeny of Brahmá.* Panchas'ikha is usually described in the same enigmatical terms:† but the *Mahá-bhārata*‡ also speaks of him as having had a human mother, Kapilá; and it assigns him to the line of Parás'ara.§

The Sāṅkhya philosophy is, nevertheless, ascribed, by indigenous tradition, to Kapila,|| the putative author of the atheistic sentences, the *Sāṅkhya-sūtra*¶ and *Tattwa-samāsa*; though the

taken to indicate, as compared with the plural, an inferior degree of respect. But Sanandana, though dignified with the title of *āchārya*, is yet spoken of, by Kapila, in the singular number. Mahādeva's words are: पञ्चमित्र इत्येक-वचनेन परमतमेतदिति सूचयति । It may, however, be doubted whether the use, in Sanskrit, of the pluralis majestaticus be of any antiquity, notwithstanding Śāyana A'chārya's opinion to the contrary. See Professor Wilson's Translation of the *Rig-veda*, Vol. I., p. 201, foot-note.

* See note at p. 15, *infra*.

† See the same note.

‡ XII., 7895. At XII., 7886, of the same work, it is said :

समाजः कपिलं साधुनाः परमर्षिं प्रजापतिम् ।

स मन्ये तेन ह्येह विज्ञापयति हि स्वयम् ।

'I can imagine that he whom the Sāṅkhyas call Kapila, the mighty sage, the patriarch, is, in person, under this form, exciting our admiration.'

Such is the unmistakable sense of the couplet; and so thinks Nilakanṭha Chaturdhara: स कपिलः । तेन पञ्चमित्रसङ्घेन । तत्प्रमित्रत्वात् तत्सुखत्वम् । Yet Professor Wilson understands the meaning to be, that Panchas'ikha is here "named Kapila." *Sāṅkhya-kārikā*, p. 190. Dr. Weber repeats this mistake: "als auch Kapila heisst." *Indische Studien*, Vol. I., p. 433.

§ Janaka, chieftain of Mithilá, and disciple of Panchas'ikha, says :

पराशरसंज्ञेन ह्यहं सुमहात्मनः ।

मित्रोः पञ्चमित्रकाहं मित्रः परमसत्मतः ॥ XII., 11875.

|| In only a single text that I know of, is the Sāṅkhya imputed to Ś'iva : *Mahābhārata*, XII., 10388. At the same place, the Yoga also is said to have originated with this divinity.

¶ Swapnes'wara, acquainted as he was with the aphorisms of Panchas'ikha, attributes to him the *Sāṅkhya-sūtra* also. He accounts for its bearing the title of *Kāpila*, by the circumstance that Kapila initiated the Sāṅkhya tradition as set forth in these aphorisms. By way of illustration, he adduces the

accuracy of this assignment rests, it seems probable, on no better evidence than the fact, that such treatises of atheism as existed prior to those attributed to Kapila, being superseded by his own more developed, or less incongruous, enunciations, were consigned, at an early period, to oblivion.

But it does not seem imperative to include, among these ancient productions, the works of Panchas'ikha also.* Even conceding that Panchas'ikha, conformably to the ordinary account of him, was a disciple of A'suri,† who is, in turn, said to have studied under Kapila;‡ yet the measure of a scholastic

notorious appropriation to Manu, of the code of laws set forth by Bhṛigu. His meaning is, that Kapila only propounded the matter of the *Sāṅkhya-sūtra*, whose present shape is due to Panchas'ikha. He may, then, be supposed to set to the account of humility, the absence from Panchas'ikha's name, in the *Sāṅkhya Aphorisms*, of the honorific title of *A'chārya*. Against this it might be argued, that a saint so lowly would be likely to mention, at least a few times, the name of the leading rabbi of his school. Yet, on the contrary, he refrains from all mention of Kapila, while he twice speaks of himself. But, in justice to Swapṇa'swara, it should be added that he gives what is repeated above, as nothing but rumour. His words are: पञ्चशिक्षः सूत्रकार आसुरिश्चिन्मः । कापिलश्चिन्मः प्रसिद्धिस्तु सम्प्रदायप्रदत्तेः ऋगुपेक्षासंहितायासिद्धि मनुसमाख्या ।

* Colebrooke judges otherwise. Speaking of the *Sāṅkhya-sūtra*, he says: "It is, avowedly, not the earliest treatise on this branch of philosophy: since it contains references to former authorities, for particulars which are but briefly hinted in the *sūtras*; and it quotes some by name, and, among them, Panchas'ikha, the disciple of the reputed author's pupil: an anachronism which appears decisive." *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 232.

† *Mahābhārata*, XII., 7890, 7895. Elsewhere, Panchas'ikha is spoken of as having been instructed, with Jaigīshavya, by Kapila himself. *Kūrma-purāṇa*, first section, chapter 9, *ś'loka* 119. See, also, the note at the foot of page 16, *infra*.

‡ *Bhāgavata-purāṇa*, I., 3, 11. Also: आदिविद्वान् निर्माचिन्ममधिष्ठाय कावण्याद् भगवान् परमर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्मं प्रोवाच । *Vyāsa: Pātanjala-bhāṣya*, I., 25. Notice will be taken, in a subsequent page, of the discrepant explanations of the term *ādi-vidwān*, in this passage. But the commentators are unanimous in understanding, by *paramarshi*, Kapila.

descent has no essential correspondence to that of a natural generation. More especially, the position that Kapila takes account of his own literary successor at the second remove, may be granted to offer but little violence to probability, if we simply suppose that the sage originally disseminated his tenets orally, and that they had undergone modification at the hands of sectaries from his proper school, before he committed them to a written form.*

Panchas'ikha is known, by scanty fragments, as the author of a collection of philosophical aphorisms.† One other perform-

* As an ungrateful alternative to silence, I have thus attempted to reduce to harmony, materials, in themselves, at first appearance, rather intractable; but which present, it may be, a distorted reflex of historical verity.

As the first step in dealing rationally with the mind-born sons of Brahmá, we must consider them as brethren, not as brothers. But, rather than depart, in favour of common sense, from the strictest letter of the theologonies, I have found the pandits disposed to fall back on their grand solution of all difficulties as to time, space, and individuals, the transparently indolent dogma of cyclical renovations of mundane events. These iterations admitting of an indefinite number of changes as to particulars, any body may, at last, be every body; and it thus becomes a very easy matter to make light of ordinary chronological sequence.

† A single one of them is given, as such, in Vyása's *Pátanjala-bhāṣhya*, I., 3: एकमेव दर्शनं आतिरेव दर्शनम्। Kshemánanda, in his notes on the *Tattwa-samāsa*, twice quotes this as a *sūtra*; and Vāchaspati Miśra, Vijnāna Bhikṣhu, and Nāgojī Bhaṭṭa, consent in assigning it to Panchas'ikha,

In Vyása's *Pátanjala-bhāṣhya* we find, at II., 13: स्वप्नः सङ्कटः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षायात्मन्। कस्मात् कुशलं हि मे बह्वन्यदस्ति यन्नायमावापगतः स्वर्गोऽप्यपकर्षमस्यं करिष्यति। Of this passage, which is uncharacterised, by Vyása, except as being by Panchas'ikha, the *Sāṅkhya-tattwa-kaumudī* cites the words स्वप्नः सङ्कटः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः। Swapnes'wara, in his annotations on the *Kaumudī*, still dissecting, says that the first three of these words form one aphorism, and the remaining word, another.

So much for Panchas'ikha's *sūtras*; and it may be questioned whether

ance, if not two, is likewise imputed to him ; and he, perhaps,

any more samples of them are forthcoming, notwithstanding Colebrooke's assertion that they "are frequently cited, and by modern authors on the *Sāṅkhya*." *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 233.

The next work recorded as by Panchas'ikha, is metrical ; unless, indeed, as is quite possible, the longer extracts, to be given after the following couplets, belong, with one or more of them, to a treatise mixed of prose and verse.

आद्यसु सोऽसौ ज्ञानेन द्वितीयो रामसङ्ख्ययात् ।

सङ्ख्ययात् द्वितीयसु व्याख्यातं मोक्षसङ्ख्ययात् ।

This couplet is quoted, by Vijnāna Bhikṣhu, in his *Vijñānamṛita*, with the following introduction : चिद्वचं मोक्षं ज्ञानेनाद्य तत्तत्समासाद्यभाष्ये पञ्चशिखाचार्यः । This is the best voucher I have for advancing that Panchas'ikha commented on the *Tattwa-samāsa*, of which the words चिद्वचो मोक्षः do really constitute a topic. This couplet is again quoted, partially, by Vijnāna, in his *Yoga-vārtika*, as well as in Bhāvā Ganes'a's *Yogīnus'āsana-sūtra-vṛitti* ; and in full, by Kṣhemānanda on the *Tattwa-samāsa*, in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, and by Bhāvā Ganes'a in the *Tattwa-yāthārthya-dīpana*. Various readings of it are : *ādau* for *ādyas* ; *hi* for *tu* ; *vimokṣho* for *tu mokṣho* ; *kṛtsna* for *kṛich-ckhra* ; and *kshayah* for *kshayāt*.

Bhāvā Ganes'a, in his *Yogīnus'āsana-sūtra-vṛitti*, refers the stanza just given, directly to Panchas'ikha ; but the same author, in his *Tattwa-yāthārthya-dīpana*, introduces these verses, and the three couplets following, by expressions importing that they were borrowed, not from, but through, Panchas'ikha.

पञ्चावंगतितत्त्वज्ञो यत्तद्वचोवाचमे स्मृतः ।

अटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नाच संशयः ।

Variants : *yatra-tatra* for *yatra-kutra* ; *ratah* for *sthitah* ; and *muṇḍé jaṭé s'ikké* and *s'ikké muṇḍé jaṭé* for *jaṭé muṇḍé s'ikké*.

प्राकृतेन तु बन्धेन तथा वैकारिकेन च ।

दक्षिणामिक्षुतीयेन बद्धो जन्तुर्विवर्तते ॥

Variants : *prākṛitena cha* for *prākṛitena tu* ; and *baddho 'yam tu nigadyate*, *baddho nānyena muchyate*, and *bandho 'yam cha nigadyate*, for *baddho jantur vivartate*.

तत्त्वानि यो वेदयते यथावद्वस्वरूपाण्यधिदैवतं च ।

विमलपात्रा मत्तदोषसङ्गे गुणास्तु भुङ्क्ते न मुचैः स युज्यते ॥

Variants : *chatwōri* for *tattwāni* ; *swarūpāir* for *swarūpāṇi* ; *pāpo* for *pāpmā* ; and *bhujyate* for *yujyate*.

descanted on the theistic Sāṅkhya as well as on the atheistic.

Now, these three complets and that preceding them, the first and the third as acknowledged quotations, are also found in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*. The last two are cited both there and in the *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa*. The first has been spoken of above; and the second is in Kṣhemānanda on the *Tattva-saṁśa*, and in Gauḍapāda on the *Sāṅkhya-kārikā*. It is, besides, observable that Bhāvā Gaṇeś'a does not quote a syllable as derived through Panchas'ikha, that does not occur in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*. There is, accordingly, a presumption that Bhāvā Gaṇeś'a took these passages from this work, and under the impression that it was by Panchas'ikha; and this suspicion is strengthened by the second exordial stanza of the *Tattva-yāthārthya-dīpana*, where its author clearly enough claims to have consulted Panchas'ikha on the *Tattva-saṁśa* :

समाससूत्रमाहस्यं व्याख्यां पञ्चमिक्षस्य च ।

आवागच्छेन्नः कुर्वते तत्त्ववाच्यार्थदीपनम् ।

The attribution to Panchas'ikha, of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, if ever actually maintained, would at once be invalidated by indicating the fact, that mention of Panchas'ikha is made, in the work itself, supposed free from interpolation; and in such a manner, namely, with the title of *dchdrya*, as to differentiate him from its author.

The passages extracted below have, in every case, the guarantee of good authority for their being by Panchas'ikha. They are given, in the first instance, by Vyāsa, in his *Pātanjala-bhāṣya*, anonymously; but three of Vyāsa's commentators; Vāchaspati Miśra, in the *Pātanjala-sūtra-bhāṣya-vyākhyā*; Vijnāna Bhikṣu, in the *Yoga-vārtika*; and Nāgojī Bhaṭṭa, in the *Pātanjala-sūtra-vṛtti-bhāṣya-chchhāya-vyākhyā*; testify, one, or all, to their authorship. As for the passage at II., 22, Vāchaspati merely says that it is by *āgāmin*, an authoritative sage; but the two other scholiasts declare it to be by Panchas'ikha.

तमनुमाचमात्मानमनुविद्यास्त्रोत्येवं तावत् सम्प्रजानीत इत्येषा द्वयो विभोका-
विषयवत्यस्मितामात्रा च प्रवृत्तिर्वातिशयोक्त्युच्यते यथा येनमिदं चिन्तिपदं-
लभते । I., 36.

This passage is quoted and expounded by Kṣhemānanda also, in the *Navayoga-kallola*.

अज्ञानमयं वा सत्त्वमात्रत्वेनाभिप्रतीत्य तस्य सम्पदमनुदन्दत्यात्मसम्पदं मन्वानस्य
आपदमनुशेषत्यात्मआपदं मन्वानः स सर्वोऽप्रतिबुद्ध इत्येषा चतुष्यदा भवत्यविद्या
मूलमस्य ज्ञानमन्वानस्य कर्माश्रयस्य च सविपाकस्य । II., 5.

वृत्तितः परं पुरुषमाकारश्लेषविद्यादिभिर्विभक्तमपश्यन् कुर्वीत तथात्मवर्दि
मोक्षेन । II., 6.

By the prevalent suffrage of mythology, Kapila* is reputed

तत्संयोगहेतुविवर्जनात् स्यादयमात्मनिको दुःखप्रतीकारः । कस्माद् । दुःखहेतोः
परिहायस्य प्रतीकारदर्शनात् । तद्यथा पादतलस्य भेद्यता कण्टकस्य भेद्यत्वं परि-
हारः कण्टकस्य पादानधिष्ठानं पादबाह्यव्यवहितेन बाधिष्ठानम् । एतन्नयं यो
वेद लोके स तत्र प्रतीकारसारभसासो भेदं दुःखं नाम्नोति । कस्मात् । चित्तोप-
सृम्भिसामर्थ्यात् । II., 17.

अथ तु खलु विषु गुणेषु कर्तव्यकर्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रिया-
साक्षिपुपनीयमानान् सर्वभावानुपपन्नानुपपन्नं दर्शनमन्यच्छक्ते । II., 18.

अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसङ्गमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसङ्गान्नेव तदु-
त्तिमनपतति । तस्याश्च प्राप्त्यैतन्योपपन्नरूपाया बुद्धिहेतुः प्रतीकारमात्रतया बुद्धि-
व्यभिष्टा हि न नवृत्तिरित्याख्यायते । II., 20.

धर्मिणामनादिसंयोगाद्भेदाभासामर्थ्यादिः संयोगः । II., 22.

रूपातिशया वृत्तिश्रयाश्च परस्परैश्च विरध्यन्ते सामान्यानि त्वतिशयैः सह प्रव-
र्तन्ते । तस्मादसङ्करः । यथा रागस्यैव क्वचित् समुदाचार इति न तदानीमन्यथा-
भावः किन्तु केवलं सामान्येन समन्वागत इत्यस्ति तदा तत्र तस्य सावस्तथा लक्ष्यस्य ।
III., 13.

तुल्यदर्शयवसानमेकवृत्तित्वं सर्वेषां भवति । III., 40.

Little can safely be conjectured with regard to the character of the work or
works from which these sentences were collected by Vyāsa. They may be text ;
and they may be commentary. Probably they are Sāṅkhya; but, possibly,
they pertain to the Yoga. That Panchas'ikha treated of other subjects
than the Sāṅkhya, may be inferred from a remark of Vijnāna Bhikshu's :
सप्रयोजनाभावेऽपि विदुषां प्रवृत्तौ पञ्चशिखाचार्यवाक्यं साङ्ख्यं प्रमादयति ।
Yoga-vārtika, I., 25.

* The more ordinary *mānasa*, or mind-begotten, sons of Brahmā vary, as
specified in different Purāṇas, from seven to more than twice that number ;
“but,” as Prof. Wilson remarks, “the variations are of the nature of addi-
tions made to an apparently original enumeration of but seven, whose
names generally recur.” *Vishṇu-purāṇa*, p. 48, note 2. One such group
is made up of Marīchi, Atri, Angiras, Pulastya, Pulaha, Kratu and Vasishṭha ;
the well-known ‘seven Rishis.’ *Mahābhārata*, XII., 7570 and 13075. This
list is modified, in the same book of the *Mahābhārata*, 7534-5, by the
substitution of Daksha for Vasishṭha : and, at 13040, by the addition of
Manu ; thus increasing the aggregate to eight. But, however eked out by
Paurāṇika liberality, it is not this catalogue of Brahmā’s mind-born pro-
geny that is to furnish us with Kapila.

to have been a son of Brahmá ; but he is otherwise described as

Prof. Wilson once wrote as follows : " The founder of the *Sánkhya* philosophy is named Kapila ; who, as one of the seven great *Rishis*, is one of the sons of Brahmá. There are other accounts of his origin ; but none more satisfactory." Quarterly Oriental Magazine for Sept., 1825 ; p. 12. That Kapila is anywhere styled " one of the seven great *Rishis*," needs confirmation, for all the emphasis with which other accounts of him are here discredited. Nothing of this is to be found in the Translation of the *Vishṇu-purāṇa*.

Colebrooke,—Miscellaneous Essays, Vol. I., p. 229,—refers to Gauḍapáda, in proof of Kapila's being ranked as " one of the seven great *Rishis*." Neglecting the collocation of the words in the passage quoted by Gauḍapáda, Colebrooke has turned subject into predicate. The citation runs thus : एते ब्रह्मस्य पुत्राः सप्त प्रोक्ता महर्षयः । ' These seven sons of Brahmá were called great *Rishis*.'

Another group of kindred emanations likewise comprehends seven persons. In the *Mahābhārata*, XII., 13078-9, they are said to be Sana, Sanat-sujāta, Sanaka, Sanandana, Sanat-kumára, Kapila, and Sanátana. In the passage quoted, in all likelihood from some Purāṇa, near the commencement of Gauḍapáda's commentary on the *Sánkhya-káriká*, Kapila still appears, but as introducing several accredited *Sánkhya* doctors, to the extrusion of as many of his former associates : the list now standing thus ; Sanaka, Sananda, Sanátana, *Asuri*, Kapila, Voḍhu, and Panchas'ikha. In the *tarpaṇa*, or propitiation-service, of at least one school of the Veda, that of Mādhyandina, the same persons are invoked, and in the same order, except that the names of A'suri and Kapila are transposed. See Colebrooke's Miscell. Essays, Vol. I., p. 144. In the *Padma-purāṇa*, latter section, *Vishṇu-vyúha-bheda-varṇana* chapter, 14, 15, with other changes, Kapila himself makes way for another ; the set now consisting of Sanaka, Sananda, Sanátana, Sanat-kumára, Játa, Voḍhu, and Panchas'ikha. See As. Res. Vol. XI., p. 99. The *Kúrma-purāṇa*, former section, chap. VII., 18, 19, with additional alterations, reduces the seven to five ; Sanaka, Sanátana, Sanandana, Rúrú (Rudra ?), and Sanat-kumára ; whom it qualifies as great Yogis. The first three and the last of these five hold, apparently, peculiar eminence in the family of Brahmá ; since from them, according to Gauḍapáda on the forty-third *Káriká*, originated, severally, virtue, knowledge, dispassion, and irresistible will. The names of these four also occur, unaccompanied, as if they were to be regarded as representative, at III., 12, 3, of the *Bhāgavata-purāṇa*.

an incarnation of Vishṇu.* He is also recounted to have been

Sananda and Sanandana are, doubtless, prosodial varieties of the same name; and Jāta seems to be put, by metrical licence, for Sanat-sujāta.

In the *Kūrma-purāṇa*, latter section, V., 18, parts of the two classes of Brahmá's mental sons, several new characters being added to the first, are named together, thus: Sanat-kumára, Sanaka, Bhṛigu, Sanátana, Sanandana, Rudra, Angiras, Vámadeva, S'ukra, Atri, Kapila, and Maríchi. But it is worthy of observation that this Purāṇa plainly distinguishes the second class, as to origin, from the first. What is evidently intended for the first class, is detailed, at VII., 35—39, of the former section, as made up of Daksha, Maríchi, Angiras, Bhṛigu, Atri, Dharma, Sankalpa, Pulastya, Pulaha, Kratu, and Vasishṭha; and the generation of these individuals, as there given, is very different from what it is in any of the accounts rendered by Prof. Wilson. See *Vishṇu-purāṇa*, p. 50, note. For instance, the first and the last four are derived, respectively, from Brahmá's *prāṇa*, *udāna*, *vyāna*, *apāna*, and *samāna*. See, for these terms, Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I., pp. 356 and 374; also the *Sāṅkhya-kārikā*, p. 103. At X., 84, of the same section, the whole eleven are denominated Brahmás; and Brahmá is stated to have created them by his power as a Yogí. See, also, *Vishṇupurāṇa*, p. 49.

Further particulars of interest occur at X., 122—125, of the latter section of the *Kūrma-purāṇa*. Sanat-kumára is here said to have instructed Samvarta; and he, Satyavrata: Sanandana, Pulaha; and he, Gautama: Angiras, Bharadvāja: Kapila, Jaigishavya and Panchas'ikha: Sanaka, Parás'ara; and he, Válmíki. This Purāṇa is related, at its conclusion, to have been transmitted from Brahmá as follows. Brahmá communicated it to Sanaka and Sanat-kumára; Sanaka, to Devala; Devala, to Panchas'ikha; and Sanat-kumára, to Vyása.

There is, clearly, no countenance, in the analogy of the Hindu hagiogony, for the else plausible surmise, that a complete history of the *mánasa* sons of Brahmá, might, if recoverable, possibly go to show that the term by which they are known, may originally have borne a less mystical signification than that of mind-born. Its intention could never have been to discriminate the literate portion of the Brahmanidae from their less learned kinsmen.

* *Mahābhārata*, III., 1896 and 8880. *Rámáyana*, I., 41, 2—4 and 25. At I., 41, 2—4, Kapila's destruction of the sons of Sagara is predicted. *Padma-purāṇa*, latter section, *Vishṇu-vyúha-bheda-varṇana* chapter. *Vishṇu-purāṇa*, p. 377. *Bhāgavata-purāṇa*, I., 3, 11; where Kapila stands the fifth of the twenty-four incarnations of Vishṇu. See, also, at p. 6, *supra*, the verse from

born as the son of Devahúti;* and, again, is identified with one of the Agnis, or fires.† Lastly, it is affirmed that there have been two Kapilas: the first, an embodiment of Vishnu; the

the *Mahābhārata*, XIII., 7006, with S'ankara A'chārya's commentary. See, further, the passage at p. 10, supra, quoted in Vyāsa's *Pātanjala-bhāṣya*. The later commentators on this work, Vijnāna Bhikshu and Nāgojī Bhaṭṭa, understand the word *ddi-vidvān*, or 'primeval sage,' to mean, here, Vishnu. Vāchaspati Miśra, though recognising Kapila as an incarnation of Vishnu, considers 'primeval sage' to refer to the former, reappearing on earth after absorption into the divine essence. The remainder of Vāchaspati's remarks are not very intelligible; or else my MSS. are corrupt.

Schlegel, in his note on the *Rāmāyaṇa*, I., 41, 3, remarks: "De hoc Vishnū cognomine et munere non habeo quod expromam. Vix opus est monere plane hinc alienum est *Kapilum*, philosophiae rationalis (*sāṅkhya*) auctorem; quamvis et hunc discipuli nimis ambitiosi numinis plenum, imo ipsum in mortali corpore praesentem Vishnum fuisse iactaverint. Quam opinionem innuit auctor *Bhagavad-gītāe*, LECT. X., 26." It must now appear that the notion which Schlegel here dismisses so peremptorily, is much better fortified, by mythology, than he, to all appearance, apprehended.

* *Bhāgavata-purāṇa*, II., 7, 3; and III., 33, 1. The birth of the sage, and of his nine sisters, is here said to have taken place in the house of Kardama, the husband of Devahúti, who is called Kapila's mother. Kapila's father, according to this account, must be Kardama; as there is no hint of anything like a miraculous conception. Kapila, as here described, is, nevertheless, regarded, by some, as having afterwards become an incarnation of Vishnu. Kardama, if not one of Brahmā's mind-born sons, was, at all events, a *prajāpati*, or "patriarch." *Vishṇu-purāṇa*, p. 50, note.

In Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 230, Devadūti is, of course, a misprint for Devahúti. Yet Lassen has adopted the former reading. *Indische Alterthumskunde*, Vol. I., p. 832.

† शुक्लकर्ममतिर्देवा यो विभक्तिं कृतामृतम् ।

अकल्पवः कल्पवर्षा कर्ता प्रोधाचितस्तु सः ।

कपिलं परमर्षिं च यं प्राकृत्यतयः सदा ।

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्ययोगप्रवर्तकः ।

Mahābhārata, III., 14196—7.

It is the last line of these couplets which, with the exchange of *s'āstra* for *yoga*, is cited at p. 232 of the present work. The 'self-styled Vedānti,' by which epithet Vijnāna there denounces some unnamed author, for holding

other, the igneous principle in human disguise.* It must be acknowledged, in short, that we know nothing satisfactory concerning Kapila; the meagre notices of him that are producible

that the Sāṅkhya Kapila was an incarnation of fire, has hitherto eluded my quest.

Prof. Wilson, alluding to this text, of whose source he was unapprised, pronounces, touching the identity which it authenticates, that "there does not appear to be any good authority for the notion;" and adds, immediately afterwards: "*Kapila* is a synonyme of fire, as it is of a brown, dusky, or tawny, colour; and this may have given rise to the idea of Agni and the sage being the same." *Sāṅkhya-kārikā*, p. 188. See, also, Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I, p. 230. But it seems just as likely that the conception owed its origin to the fabled combustion, by Kapila, of the sons of Sagara. *Mahābhārata*, III., 8881. Also see *As. Res.*, Vol. III. pp. 349, 350; and Vol. VI., p. 478.

For Wilford's wild speculations in which he identifies Kapila with Enoch, see *As. Res.*, Vol. VI., pp. 473-4.

* I quote at length, as the following passage will, in a subsequent page, again come under consideration :

अथाचानादिक्रमेण वासनासमुद्रनिपतितामनाद्यदीनानुद्दिषुः परं मङ्गपालुः
स्वतःसिद्धतत्त्वज्ञानो महर्षिर्भगवान् कपिलो द्वाविंशतिस्त्रिंशद्विंशतिस्तत्त्वज्ञानं
स्वचक्षुषि चिन्तयति । तत एतैः समस्ततत्त्वज्ञानं सकलषष्ठितन्त्रार्थानां स्वचक्षुषि
भवति । इतश्चेदं सकलसाक्षात्तीर्थमूलभूतं तीर्थान्तराणि चैतत्प्रपञ्चमतान्येव ।
स्वचक्षुष्यायौ तु वैज्ञानरावतारभगवत्कपिलप्रसीता । इयं तु द्वाविंशतिस्त्रिंशती
तस्या अपि बीजभूता नारायणरावतारमहर्षिभगवत्कपिलप्रसीतेति वृद्धाः ।

Sarvopakārinī, ad init.

S'ankara A'chārya, in the *S'ārīraka-mīmāṃsā-bhāṣya*, I., 2, 1, also declares for two Kapilas. Implicitly following the *Rāmāyaṇa*, he considers the Kapila who destroyed the sons of Sagara, to be an incarnation of Vāsudeva or Viṣṇu; but he denies the origination, or revival, by him, of the atheistic system. Acknowledging another Kapila, him of the Sāṅkhya, he makes, however, no attempt to ascertain him. The *Bhāgavata-purāṇa*, IX., 8, 13, flatly denies that this Kapila could, with his gentle nature, intentionally have slain the sons of Sagara. Yet it makes no doubt that they were destroyed by fire issuing from the body of the incensed ascetic, independently of his volition.

S'ankara A'chārya, commenting on the word Kapila in the *S'wetās'watara-upanishad*, V., 2, proposes two interpretations of it. By one of them it is violently made to intend, as a lame synonyme, Hiraṇyagarbha. Otherwise,

being hopelessly involved in uncertainty, and inextricably embarrassed by fable. Yet it may be credited, with but little hesitation, that he was something more substantial than a myth;* and there seems to be tolerably good ground for receiving, as an historical fact, his alleged connection with the Sāṅkhya.

since primogeniture among created beings is found averred of both Kapila and Hiraṇyagarbha, they are, to save scriptural consistency, concluded to be one and the same. On the other interpretation, the person named in the text is Kapila of the Sāṅkhya, a partial incarnation of Viṣṇu. For the qualification of him as such, some unspecified Purāṇa is adduced. S'ankara adds that the other Kapila is celebrated in the *Muṇḍaka-upanishad*. This statement is, however, made inadvertently, since no mention of him occurs there. S'ankara probably quoted, after the ordinary reckless Indian fashion, from memory. Dr. Röer has somewhat misrepresented S'ankara, in making him cite suicidally the Purāṇa above referred to. It is vouched, and professedly so, not to corroborate the first identification of Kapila, but to elucidate the second. Neither, in this quotation, is Kapila, "to praise him," "identified with Hiraṇyagarbha." See Bib. Indica, Vol. XV., p. 62.

It may be observed, generally, that, in conformity with Hindu usage, none but the figment of one's special idolatry, is glorified as a plenary incarnation.

Kapila, in the *Mahādeva-sahasra-nāma-stotra*, *Mahābhārata*, XIII., 1211, is an epithet of Ś'iva; and expresses, as indicated by the context, 'tawny.'

In an inscription translated by Colebrooke, there occurs the word *kapilā*, which, he observes, "probably is fire, personified as a female goddess." [sic] *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 300, last line; and p. 304, foot-note no. 21. It remains to be shown that the word ever means fire. In this place it bears, undoubtedly, the sense of 'a red cow;' from circumambulating which, great merit is supposed to be acquired. "*A red one*] *Kapila*: When applied to a cow, this term signifies one of the colour of lac-dye, with black tail and white hoofs." Colebrooke's *Two Treatises on the Hindu Law of Inheritance*, p. 131, second foot-note. For *kapilā* in this acceptation, see the *Mahābhārata*, XIII., 2953, 3535, 3596, 3703-4, 3744, 3764; and, on the subject of circumambulating a cow, see the same poem, XIII., 3436 and 3794.

* Colebrooke comes to a different conclusion. "It may be questioned," he says, "whether Kapila be not altogether a mythological personage, to whom the true author of the doctrine, whoever he was, thought fit to ascribe

The larger of the works presumed to be by Kapila, is comprised in six books of *sūtras** or aphorisms, which, as ordinarily

it." *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 231. But the *Mahābhārata*, in spite of its alloy of fiction, sufficiently attests, it would seem, the reality of the sage; and the *Sāṅkhya-sūtra* and *Tattwa-samāsa* may be pseudonymous, without vacating the existence of Kapila, or his character of originator, or early promulgator, of hyltheistic doctrines.

In the *Padma-purāṇa*, latter section, *Gauri-varṇana* subdivision of the *Kuṁdra-sambhava* chapter, Kapila is said to have dwelt in the village of Kalāpa. Further particulars regarding this personage can, doubtless, be obtained, if the *Kapila-upapurāṇa*, which is named in the *Kūrma-purāṇa* and elsewhere, be still extant. The *Kapila-saṁhitā* may be the same. See the Sanskrit Catalogue of the library of the As. Soc of Bengal, p. 72. At p. 26 of this Catalogue occurs the name of *Kapila-smṛiti*, or legal institutes of Kapila. A work descriptive of certain places of pious resort, and another on naval astrology, attributed to Kapila, have been found in the Peninsula. Mackenzie Collection, Vol. I., pp. 65 and 262.

* Colebrooke—*Miscell. Essays*, Vol. I., pp. 231, 232—unhesitatingly applies the title of *Sāṅkhya-pravachana* to these *sūtras*; but adds—*ibid.*, p. 232—that it “seems to be a borrowed one: at least, it is common to several compositions. It appertains to Patanjali’s *Yoga-s’āstra*.” Undoubtedly it is borrowed; and I am disposed to date its use in question only from Vijnāna Bhikshu. Apart from the writings of this author and of his followers, I have nowhere met with the employment of *Sāṅkhya-pravachana* in place of *Sāṅkhya-sūtra*, save in the postscript to Aniruddha’s commentary, and in that to its abridgement by Vedānti Mahādeva. But the epigraphs to Indian manuscripts are known to be, so generally, the work of copyists, that the adverse evidence of these two seeming exceptions may, very allowably, be neglected.

With regard to the meaning of the term *Sāṅkhya-pravachana*, which forms part of the title of the present publication, M. Saint-Hilaire could not have done better than consult our commentator; whose explanation of it he seems, however, to be unacquainted with. At p. 5 of his *Premier Mémoire sur le Sāṅkhya*, he translates these words by “*Préface ou Introduction au Sāṅkhya*.” Sooth to say, this would be a strange sort of name for a complete dogmatic enunciation, by any philosopher, of his own theory; especially if, as happens with the *Sāṅkhya*, the theory leaves almost no room for legitimate evolution.

read, amount to five hundred and twenty-six.* Its fourth book is chiefly made up of proverbial sayings and brief hints of

Mistaken as Vijnána probably is, in arguing that the *Tattwa-samśa* not only preceded the *Sāṅkhya-sūtra*, but formed its germ, there is no ground to mistrust his etymological analysis of the word *pravachana* as here used. At p. 7 of the present work, he explains it by *prakarṣheṇa nirvachanam* 'detailed exposition;' and, at p. 110, by *prapancha* 'explication.' Its import is, therefore, interpretation.

Vijnána, in the *Pātanjala-bhāṣya-vārtika*, 1st *adhyāya*, ad fin., again defines the term *sāṅkhya-pravachana*—as the proper name, according to Vyāsa, of the Yoga Aphorisms—by words expressing 'detailed exposition:' *वाङ्मयप्रवचनं इति । वाङ्मयब्राह्मणस्यैव प्रकर्षेण वचनं वाङ्मयप्रवचनम् ।* Nāgajī Bhaṭṭa, in his *Pātanjala-sūtra-vṛtti-bhāṣya-chchhāyā-vyākhyā*, silently transcribes Vijnána's derivation: *एतच्च वाङ्मयप्रवचनं तु वाङ्मयब्राह्मणस्यैव प्रकर्षेण वचनात् ।*

Had M. Saint-Hilaire not permitted his dependence on Colebrooke to supersede reference to Vijnána, he would have found that, on the statement of the latter, the *Sāṅkhya-pravachana* came after the *Tattwa-samśa*; and that neither of them is described as standing to the other in a relation similar to that of preface. Further on I shall take up this point again.

* That is to say, in the six books, 164, 47, 84, 32, 129, and 70, respectively. As for this enumeration, even if it had not the support, by express declaration, of annotators, yet the tenor of their scholia would, in general, authorize it with sufficient distinctness. But it is expressly supported, by notation, in all the copies of the pure text that I have consulted, and in most of the MSS. of Vijnána's commentary and of Nāgajī Bhaṭṭa's abstract of it, that I have collated. Aniruddha, and his epitomist Mahādeva, of whose works such MSS. as I have examined likewise have the aphorisms numbered, concur, essentially, in the forementioned distribution and aggregate. The only difference which they discover, consists in halving the 121st aphorism of book V.; thus bringing out the sum total, 527. See p. 207 of the present publication, and p. 33 of its appendix.

M. Saint-Hilaire, precipitately accepting, without diplomatic verification, the Serampore edition of Vijnána's commentary, and unvisited by any the least suspicion of its faultlessness, computes the *Sāṅkhya* aphorisms, in the six books, at 156, 46, 76, 30, 122, and 69; in all, 479. See Premier Mémoire sur le *Sāṅkhya*, p. 6. The consequence, to his essay, of this want of circumspection and research, is not very advantageous. Neither need one be sur-

legends, illustrative of Sāṅkhya topics; and its fifth is polemic, being devoted to a formal defence of the atheistic scheme. In

prised that, leaning on the old edition of Vijnāna, he should write thus: "Isvara Krishna, imbu des opinions de son temps, aurait pu prêter à Kapila des pensées qui ne seraient pas les siennes." Ibid., p. 69. The result of the otiose confidence above animadverted on, may in part be gathered from the particulars about to be noted.

In the edition received by our essayist, I, 61 is lost in the commentary; and yet the 22d *kārikā* is, in good part, composed of it. With the same memorial couplet, VI., 32, also, is connected: but this aphorism, with most of the explanation of it, is omitted altogether.

I., 87, which is degraded to commentary, fixes the number of the proofs admitted by the Sāṅkhya, as stated in the 4th *kārikā*.

I., 118, which is in the same predicament with the aphorism last named, forms part of the 9th *kārikā*.

I., 141, similarly circumstanced, may be found embodied in the 17th *kārikā*.

I., 162, which is given as commentary, upholds the 62d *kārikā*.

M. Saint-Hilaire would have quoted II., 28, after the 28th *kārikā*, had it not been omitted—with nearly all its commentary.

He would, also, at p. 444, have cited III., 18 and 19, if they had not been printed as shreds of scholia.

The 50th *kārikā* receives support from III., 43, which is, likewise, disguised by small type.

Commenting on the 54th *kārikā*, M. Saint-Hilaire employs language which significantly implies the entire and unquestioning reliance on the old edition of Vijnāna, which has above been alleged of him. His words are as follows:

"Lecture 3, sôûtra 44 [48]: 'En haut, il y a prédominance de la bonté.'

"Kapila ne va pas plus loin; et après avoir indiqué, comme on l'a vu, l'existence des trois mondes en n'indiquant que le monde des dieux où règne la bonté, il ne dit point quelle qualité prédomine dans les mondes qui viennent après celui-là. Il est probable que la Kārikā, en faisant prédominer l'obscurité dans le monde inférieur, et le mal dans le monde du milieu, se conforme à une tradition dès longtemps reçue; mais, dans les axiomes du maître, ce complément à peu près indispensable de sa pensée n'apparaît pas, et il n'en a rien exprimé, pas même par une de ces réticences qui lui sont si habituelles. Il faut ajouter que le commentateur des Soûtras, Vidjnāna Bhikshou, ne s'est pas arrêté d'avantage à la doctrine que nous retrouvons

addition to its special section of controversy, it, also, here and there, prefers in direct terms, or else darkly points to, exceptions

dans la Kārikā, et qu'à la suite de Kapila il a omis de parler des deux autres mondes, placés au-dessous du monde supérieur. Il se borne à dire que par 'en haut' Kapila comprend le monde qui est au-dessus de la terre habitée par les mortels." Premier Mémoire, &c., pp. 213, 214.

The restoration of III., 49 and 50, which, with the explanation of them, do not appear in the Serampore impression of Vijnāna, at once accounts for several items of the 54th *kārikā*, and completely frustrates the criticism, just quoted, which our essayist ventures.

III., 53, which is reduced to commentary, is repeated, mostly, in the 55th *kārikā*.

To illustrate the 68th *kārikā*, M. Saint-Hilaire cites, instead of III., 56, which is omitted, the explanatory expansion of it.

"Colebrooke a fait remarquer (*Essays*, tom. I., page 232) que les Soûtras attribués à Kapila mentionnaient le nom de Pantchasikha. Le fait est exact, et Colebrooke en tirait cette double conséquence : d'abord, que les Soûtras n'étaient pas de Kapila lui-même, car il n'aurait pas cité le nom de son disciple ; et, en second lieu, qu'il y avait pour le Sāṅkhya des autorités antérieures aux Soûtras, puisqu'ils invoquaient eux-mêmes le témoignage d'un maître plus ancien qu'eux. J'admets les deux conséquences signalées par Colebrooke. Mais il aurait dû ajouter que la citation rapportée par lui se trouve dans l'avant-dernier soûtra de tout le système. (Lecture 6, soûtra 68). A cette place, les interpolations ont été plus faciles certainement que dans le corps même de l'exposition, et il est fort possible qu'une main étrangère ait glissé celle-ci à la fin de l'ouvrage. Cette simple indication du nom de Pantchasikha ne nous apprend d'ailleurs absolument rien sur la vie de ce personnage ; elle ne fait que consacrer le souvenir d'une de ses doctrines." Premier Mémoire, &c., pp. 253, 254.

Now, in the first place, the suggestion broached by M. Saint-Hilaire, that VI., 68, as being the penultimate aphorism of the *Sāṅkhya-sûtra*, may, not improbably, be an interpolation, is weakened by the fact that it is followed by two aphorisms instead of one ; and his objection now lies, by his line of argument, more directly against the text commemorating Sanandana,—VI., 69 ;—which, in his reading of Vijnāna, is consigned to the notes. Again, both he and Colebrooke failed to observe V., 32, which, likewise, in Vijnāna, as received by the former, is simply a scantling of commentary. The rest of M. Saint-Hilaire's reasoning, the bulk of which is, with such a lofty air

objected by a fictitious postulant, or protagonist; appending, in antidote, the appointed solution of the difficulty suggested. In this procedure it is nowise singular among compositions of its order. Neither is it the only sample, in Indian literature, of an aphoristic treatise that possesses but slight pretensions to method. It abounds, moreover, in repetition. As compared with the aphorisms of the other philosophical schools, to those of the Sāṅkhya may, however, with all their elliptical obscurity, be conceded no inconsiderable credit for the degree in which they define their own tenor. In this respect they present, indeed, an observable contrast to the *sūtras* of the Vedānta, to go no further; and the rationale of this contrast appears to be of no arduous discovery. As the creed purporting to represent the Vedas constituted the established faith, a compendium of its dogmas could securely count on a dispensation from that punctual scrutiny which would inevitably attend the symbol of a schism.* To the first would be wanting certain inducements

of patronage, avowedly adopted from Colebrooke, has been dealt with already. See above, pp. 10, 11.

Once more, our essayist would, in expounding the 57th *kārikā*, have cited VI., 40, had it not, in the old edition of Vijnāna, been accounted expositorial; a part of the introduction to it being, there, put in its place.

* Nilakanṭha Chaturdhara, in his *Shaṭ-tantrī-sāra*, enumerates, as *āstika* or orthodox systems of philosophy, the *Mīmāṃsā*, *Tarka*, and *Vedānta*; and, as *nāstika* or heterodox, the *Chārvāka*, *Saugata*, and *Ārhata*. The *Tarka*, of the first class, he subdivides into the *Sāṅkhya*, *Pātanjala*, *Vaiśeṣika*, and *Nyāya*; and the *Saugata*, of the second class, into the *Sautrāntika*, *Vaiśāṅghika*, *Yogācāra*, and *Mādhyamika*.

Proceeding to particulars, this writer gives some account of a singular theory, additional to those above named, by one Miśra. As never having been alluded to by any European writer, it may be thought not undeserving of a summary note.

The most remarkable characteristic of this theory consists in the exotic innovation of doing away with the ultimate resolution into the primal cause, of matter and all subaltern forms of intelligence. The diverse allotment, to different mortals, of mundane fruition, in the case of original appearances

to precision, which could scarcely fail to weigh gravely with the other ; and, if acceptable in the gross, it might easily be entrusted to the casual care of expositors, for the redress of its laxities. As for the second, on the other hand, as anticipating every species of opposition, its compiler would industriously labour to diminish the chances of conflict, by, first of all, studying to avoid ambiguity ; and, further, the proselyte to a new belief would naturally be solicitous for a precise enunciation of the tenets he had received in return for those he had discarded. Accordingly, though the aphorisms of the Vedānta may have been posterior to those of the Sāṅkhya, there seems good reason why the first should not have striven so strenuously as the other, against the hazard of misconstruction. That the latter is by no means so capable of various interpretation as the former, is incontestable. That it would prove to be so, might, perhaps, even be argued from the consideration that the Sāṅkhya has never, within historical knowledge, lapsed from unity ; whereas

on the stage of life, is referred, by it, to the influence of the face of the horoscope at conception and birth. The preeminently devout are, at death, translated to a place of bliss, and are thenceforth exempt from earthly vicissitudes. Ignorant evil-doers are consigned, by divine messengers, to a region which is vaguely said to be inferior to paradise ; and their resurrection in this world, or other subsequent change of state, appears to be unprovided for. Conscious transgressors are tormented in the flames of Tartarus, till the beginning of a new cycle ; and are then reendued with their former bodies. With these persons, the deeds of the past life have, declaredly, a retributive efficacy. Such as presumptuously pretend to oneness with the Deity,—by whom the Vedāntis are plainly signified,—suffer, in their subtle frames, the dolors of perdition, till the end of the current day of Brahmā ; and are then ejected from their gross corporeal investments. This last expression is unintelligible ; and the text is, here, very likely, adulterated.

Mis'ra, on the representation of his critic, lays claim to one or more Upanishads, a Purāṇa, and the *Udaśarāva-brāhmaṇa*, as lending colour to his sentiments. Two branches from his proper school are hinted at ; their deviation from the heresiarch being intimated to hinge on the nature of the godhead. Nīlakaṇṭha truculently retaliates the severity of Mis'ra to-

the Vedānta has notoriously ramified into several distinct and irreconcilable denominations.*

As already remarked, besides the book of aphorisms just dis-

wards Vedāntis, by denying to him and to his followers, every prospect of reaching the sphere of Brahmā. He refuses them fellowship with the Hindu communion; and reviles them, under the epithet of 'brutes of the Lord,' for impiously maintaining that celestial blessedness is attended with a sense of selfhood.

The bare title of Mis'ra is usually appropriated, I learn, to Vāchaspati Mis'ra the jurist. Here, however, it may, possibly, designate the elder writer of the same name, the pneumatologist. As conducing to sustain this conjecture, I may mention a rumour, prevalent among the learned Hindus of Central India, that this writer, late in life, put forth a disquisition, believed to have perished, on incognisable matters generally; in which, no doubt scandalizing the conservatism of his age, he evinced a marked disposition to think, within limits, for himself. At all events, the origination, on Indian soil, of a system that strikes at the very root of pantheism, is a phenomenon well worthy of remark. It may, indeed, almost be taken to imply an acquaintance with some religion of the West; though, in teaching that creation, sentient and inert, proceeds from the Deity as a seed, it is evident that Mis'ra had not risen to the Christian and Muhammadan dogma of genesis without a material cause. His implied restriction to the human species, of a future life, is, also, a striking reduction of the range accorded, by most oriental nations, to the economy of metempsychosis.

Of Nīlakaṇṭha's *Shaṭ-tantrī-sāra* I have been able to procure only the fourth and last chapter, and but a single copy of this fragment. The treatise is in verse, with a prose paraphrase and a commentary; the whole by the same author. It is said to have been written within the last century and a half.

* Notwithstanding their fundamental disparity, a general similitude pervades the Sāṅkhya and the Yoga. In some of the earliest authorities they are, also, repeatedly mentioned in combination. Their interdependence, likewise, is incontrovertible. That the Yoga implies the existence of the Sāṅkhya, does not require to be proved; and a reference to the *Sāṅkhya-sūtra* equally discovers that it contemplates not a few of the fanatical notions and practices detailed in the aphorisms of the Yoga. It may, therefore, not unreasonably be concluded that the Sāṅkhya and the Yoga, whatever their era, or the age of their supposed earliest text-books, were of nearly contemporaneous origin.

missed, a scanty index* to the topics of the Sāṅkhya, entitled *Tattwa-samāsa*, is referred to Kapila. The articles that make

* The distribution of the Sāṅkhya system into twenty-five cardinal principles,—namely, eight producers, sixteen productions, and spirit,—is as old as the *Mahābhārata*. See foot-notes to pp. 2 and 6, supra. The crazy digest of these principles, laid down in the *Bhāgavata-purāṇa*, III., 26, 10 seqq., argues forcibly the recent origin of this crude farrago.

The topics of the Sāṅkhya, as diversely exhibited in the several editions of the *Tattwa-samāsa*, will receive full attention presently. But another classification of these topics, which computes them at sixty, is propounded in the commentaries on the *Tattwa-samāsa*, and in the *Rāja-vārtika* as quoted in the *Sāṅkhya-kaumudī* and *Sarvopakāśinī*. The passage from the *Rāja-vārtika* runs as follows :

प्रधानास्तिस्रमेकलभ्यैव त्रयसंख्यता ।
 पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो योम एव च ॥
 श्रेयसिर्निरकर्तृत्वं मौलिकार्याः क्षुता इव ।
 विपर्ययः सङ्ख्यविषययोक्ता नव तुल्यः ॥
 करणानामसामर्थ्यमद्वैतविभक्तिषा मतम् ।
 इति षष्टिः पदार्थानामद्वैतसङ्ख्यैः सङ्ख्यैः सिद्धिभिः ॥

Fifty of these topics, the 'intellectual creation,' offer no difficulty, at least in the immediate subdivisions of this aggregate. These are: the five species of obstruction, the nine of acquiescence, the twenty-eight of disability in the organs, and the eight of perfection. The remaining ten are: (1) the existence, (2) the simplicity, (3) the objectiveness, and (4) the subservience, of nature; (5) the distinctness, (6) the multitude, and (7) the passiveness, of spirit; (8) the disjunction of nature from spirit, (9) the conjunction of nature with spirit; and (10) the continuance of the body after the acquisition of saving knowledge.

Prof. Wilson—*Sāṅkhya-kārikā*, pp. 191-2—completes, in some sort, this set of ten 'radical facts;' but only by copying Vāchaspati where he supplements the text, and by misunderstanding him both there and elsewhere. Vāchaspati connects 'existence' with both 'spirit' and 'nature;' and yet in order to make but one category of the whole, namely, 'the existence of spirit and nature.' Prof. Wilson makes two: "existence of soul" and "existence of nature." Again, Vāchaspati explains *s'esha-vṛitti*, by *sthiti*, which he refers to *sthūla* and *sūkshma*. Prof. Wilson, dividing, as before, gives two categories, "duration of subtle" and "that of gross." *Viyoga* and *yoga* are left, by Vāchaspati, unexplained, as being too obvious to demand elucidation. Prof. Wilson throws them out altogether.

up this jejune catalogue, are misnamed *sūtras*;* and their number, as fixed by different commentators, ranges from twenty-two to twenty-five. On the strength of internal evidence, their posteriority to the larger aphoristic treatise is scarcely matter

The commentaries on the *Tattwa-samāsa* cite the ensuing couplet for an enumeration of the ten radical facts :

अस्तित्वमेकत्वमयार्थवत्त्वं पारार्थ्यमन्यत्वेन कर्तृता च ।

योगो विद्योगो बहवः पुमांसः स्थितिः शरीरस्य च शेषवृत्तिः ॥

The term *astitwa* 'existence,' here used, is explained by the other commentators as it is by Vāchaspati. *Viśeṣa-vṛttih* is, in some MSS., substituted for *cha s'ēsha-vṛttih*. Its import is represented as above. See, regarding it, the sixty-seventh *kārikā* of I's'wara Kṛishṇa.

In an anonymous marginal note to one of my MSS. of the *Sāṅkhya-kārikā*, I have found the verses given above from the *Rāja-vārtika*, with the following stanza in place of their first couplet and a half :

पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिरहङ्कारो गुणत्रयः ।

तन्मात्रमिन्द्रियं भूतं मौलिकार्याः क्षणा दश ॥

Here the fundamental categories are : (1) spirit, (2) nature, (3) intelligence, (4) egotism, (5-7) the three qualities, (8) the subtile elements, (9) the organs, (10) the gross elements. See, also, the *Sāṅkhya-kārikā*, p. 192.

* The *Sarvopakārinī* commentary counts but twenty-two; as follows :

अष्टौ प्रकृतयः ॥ १ ॥ षोडश विकाराः ॥ २ ॥ पुरुषः ॥ ३ ॥ त्रैगुण्यसञ्चरः ॥ ४ ॥
प्रतिसञ्चरः ॥ ५ ॥ अध्यात्मम् ॥ ६ ॥ अधिभूतम् ॥ ७ ॥ अविदैवम् ॥ ८ ॥ पञ्चानि-
बुद्धयः ॥ ९ ॥ पञ्च कर्मयोगिनयः ॥ १० ॥ पञ्च वायवः ॥ ११ ॥ पञ्च कर्मात्मनः ॥ १२ ॥
पञ्चपर्वाविद्या ॥ १३ ॥ अष्टाविंशतिधाशक्तिः ॥ १४ ॥ नवधा तुष्टिः ॥ १५ ॥ अष्ट-
धा चिद्धिः ॥ १६ ॥ दश मौलिकार्याः ॥ १७ ॥ अनुग्रहसर्गः ॥ १८ ॥ चतुर्दशविधो
भूतसर्गः ॥ १९ ॥ त्रिविधो बन्धः ॥ २० ॥ त्रिविधो मोक्षः ॥ २१ ॥ त्रिविधं प्रमा-
णम् ॥ २२ ॥ एतद् व्याघातस्थम् । एतत् सम्यग् ज्ञात्वा कृतकृत्यः स्यान् न पुनर्जि-
विधेन दुःखेनाभिभूयते ।

The topic *traiguṇya-sanchara* is given as two, in all the other commen-
taries. It is only by this bisection that the *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa* differs
from the *Sarvopakārinī*; and thus exhibits twenty-three so-called *sūtras*.

The *Sāṅkhya-krama-dīpikā* recites, at its commencement, twenty-five
topics; but by obvious error; as it reduces them to twenty-four, by foregoing
all exposition of the words *trividho dhātu-sargah*, which occur after the topic
given above as the nineteenth. The MS. from which Dr. Ballantyne printed
the work in question, seems to be peculiar in reading *trividho dhātu-san-*

of uncertainty;* and they add nothing to our knowledge of Kapila's system, except in having elicited annotations which lay

sargah. In the preface to the *Sāṅkhya-tattva-viśāya*, where the *Tattva-samāsa* is quoted, as if from the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, and briefly explained, the expression *trividho dhātu-sargah* is explained by the words *vāta-pitta-kapha-bhedāt trividhah*, as intending the assemblage of wind, choler, and phlegm. Colebrooke, by the way, translating from Jagannātha Tarkapañchānana, mistakes in construing the term *dhātu-vaishamyā* by "pernicious power of mineral drugs." Digest of Hindu Law, &c., Vol. III., p. 304: 8vo. ed. Cf. Colebrooke's Two Treatises on the Hindu Law of Inheritance, p. 361, para. 2. The exact equivalent is, in our antique medical nomenclature, 'distemper of the humours.' The Hindu physiology reckons the humours at three only.

The *Sāṅkhya-krama-dīpikā* gives, after no. 22 as above, the words *trividham duḥkham*, as a topic.

The reading of the *Tattva-yāthārthya-dīpana* corresponds to that of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, barring its rejection of *trividho*, &c., and its considering the words *etad yāthātathyam* as a topic; thus actually giving twenty-five as the total.

Kshemānanda, in his annotations on the *Tattva-samāsa*, states that it contains twenty-five topics: but he enumerates only twenty-four; his text being, as far as the words *etad yāthātathyam*, identical with that of the *Tattva-yāthārthya-dīpana*.

The *Tattva-samāsa* is generally found appended to Vedāntī Mahādeva's *Sāṅkhya-vṛtti-sāra*, and according to the reading of the *Sarvopakāśinī*. Mahādeva, however, perhaps for the sake of shortness, omits the two sentences by which the topics are usually followed.

The eighth topic is read, in the *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa*, *adhidaivam cha*; and *adhidaivatam cha*, in the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, in the *Tattva-yāthārthya-dīpana*, and in Kshemānanda on the *Tattva-samāsa*. The *Sarvopakāśinī*, in its seventeenth topic, is unique in preferring *daśa* to *daś'adhā*.

Of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā* I have collated five MSS.

* The anonymous author of the *Sarvopakāśinī* relates, as an ancient tradition, that Kapila the incarnation of Viṣṇu composed the *Tattva-samāsa*, and that, in aftertimes, another Kapila, a manifestation of the divinity of fire, put forth the larger Sāṅkhya Aphorisms, of which the 'Compendium of Principles' is the rudiment. The same tradition makes the doctrines of other, unnamed, philosophical schools, besides the Sāṅkhya, no less than the 'Collection of Six Books,' to have sprung from the *Tattva-*

under contribution sources presumed to be, in their integrity, no longer forthcoming.

samāsa. These observations will be found, in the Sanskrit, in a foot-note to p. 18, *supra*.

Vijnāna Bhikshu says : ‘ If it be alleged that the *Tattwa-samāsa* aphorisms are simply recited in the Collection of Six Books, the answer is, that it is not so. There is no mere repetition among them ; inasmuch as they are, respectively, concise and expanded. Hence, the appellation of *Sāṅkhya-pravachana* is appropriate for the Collection of Six Books, in like manner as it is for the Institute of the Yoga. The former embraces precisely a detailed exposition of the *Tattwa-samāsa*, the shorter *Sāṅkhya* Institute. There is this difference, however, that the Collection of Six Books only expands the subject-matter of the *Tattwa-samāsa* ; whereas the Institute of the Yoga avoids *their seeming* deficiency, by *expressly* propounding God, whom both *the other works*, by concession for sake of argument, deny.’ For the original of this extract, see page 7 of the present work.

Our commentator, at p. 110, grows more confident ; passing from the language of assumption, as it were, to that of positive assertion : ‘ This Institute, equally with that of the Yoga, as being a developement of the substance of the shorter *Sāṅkhya* Aphorisms, is designated *Sāṅkhya-pravachana*, or, *Explication of the Sāṅkhya*.’

Colebrooke, having in view a portion, if not all, of these remarks, writes as follows : “ It appears, from the preface of the *Kapila-bhāṣya*, that a more compendious tract, in the same form of *sūtras* or aphorisms, bears the title of *Tattwa-samāsa*, and is ascribed to the same author, Kapila. The scholiast intimates that both are of equal authority, and in no respect discordant : one being a summary of the greater work, or else this an amplification of the conciser one. The latter was probably the case ; for there is much repetition in the *Sāṅkhya-pravachana*.

“ If the authority of the scholiast of Kapila may be trusted, the *Tattwa-samāsa* is the proper text of the *Sāṅkhya* ; and its doctrine is more fully, but separately, set forth by the two ampler treatises entitled *Sāṅkhya-pravachana*, which contain a fuller exposition of what had been there succinctly delivered.” *Miscell. Essays*, Vol. I., pp. 231, 232.

Dr. Røer,—*Journal of the As. Soc. of Bengal* for 1851, p. 402, note,—after citing the latter of the paragraphs given above, unaccountably adds : “ but this is a misapprehension : the scholiast does only say : ‘ they are of equal authority, one being a summary of the greater work, or else this an

The commentaries on the *Sāṅkhya-sūtra* are as follows :

I. The *Aniruddha-vṛitti*, by Aniruddha.* Of this author's history I know nothing.

II. The *Sāṅkhya-vṛitti-sāra*, by Mahādeva Saraswatī,† more

amplification of the conciser one.' ” On the contrary, as will have been seen, the scholiast allows no such alternative, and is responsible for only the second member of it. Colebrooke would seem to have misunderstood the word *ubhayok* ; and he has, besides, made out Vijnāna to be self-contradictory. At the same time, the clause to which Dr. Röer excepts, is almost a literal translation of Vijnāna's own words.

M. Saint-Hilaire says, speaking of the *Sāṅkhya* Aphorisms : “ Ce traité, quoique assez court, a été abrégé, dit-on, par Kapila, sous le titre de *Tattva-Samāsa*, c'est-à-dire, réduction substantielle du *Sāṅkhya*. Nous ne connaissons ce dernier ouvrage que par les citations qu'en ont faites les commentateurs, et qu'a répétées Colebrooke d'après eux (*Essays*, tome I., p. 231). ” Premier Mémoire sur le *Sāṅkhya*, p. 5.

Here, again, Colebrooke is implicitly followed as translator of Vijnāna ; at what cost, will already have appeared. Moreover, the phrase “ réduction substantielle ” scarcely answers to *Tattva-samāsa* ; and Colebrooke would be explored in vain for a single quotation from the smaller treatise.

Vijnāna plainly rests the validity of adjudging the title of *Sāṅkhya-pravachana* to the *Sāṅkhya-sūtra*, on the ground that these aphorisms are an expansion of the *Tattva-samāsa* ; the *Tattva-samāsa* being, again, the embryo of another collection of aphorisms called *Sāṅkhya-pravachana*,—those of the *Yoga*. But this derivation of the *Yoga-sūtra* falls, in the first place, to be established ; and, even if established, Vijnāna would still require a fact or two more to help him fairly to his conclusion. It may be suspected that his sole foundation of fact, in the passage given at the outset of this note, is the common application of the term *Sāṅkhya* to the system called from Kapila and to that of the *Yoga*.

* For evidence that Aniruddha was antecedent to Vijnāna Bhikshu, see the Appendix to this volume, pp. 3, 4, 8, 10, 11, 12.

† Mahādeva is likewise author of a *Vedānta* treatise, the *Tattva-sandhāna*. See my Catalogue of Sanskrit Books, &c., Vol. I., p. 97. He has also written a commentary on the *Amara-kosha*, entitled *Budha-manohara*. Of this work I have one copy of the first two books, and another of the second only. The latest authority, of ascertained date, quoted in this fragment, is Rāya Mukuṭa, who was employed on his commentary in the

commonly called Vedánti Mahádeva; pupil of Swayamprakás'a Tírtha. This work embraces, besides an abridgement of the last, many original reflections by the epitomist.

III. The *Sánkhya-pravachana-bhášhya*, or *Sánkhya-bhášhya* ;* by Vijnána Bhikshu : the work now published.

IV. The *Laghu-sánkhya-sútra-vṛtti*, or *Laghu-sánkhya-vṛtti* ; by Nágojí Bhaṭṭa, or Náges'a Bhaṭṭa Upádhyáya,† a Marahattá, son of S'íva or Sadá-s'íva Bhaṭṭa and Satí, and pupil of Hari Díkshita. This is an abstract of the last.

V. The *Sánkhya-taranga*, by Vis'wes'waradatta Mis'ra, whose ascetic style was Deva Tírtha Swámí, but who was more generally known as Káshṭha-jihwa.‡ This is a work of but little value.

year 1431 of our era. See Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. II., pp. 18, 55; or the *Pada-chandriká*, book I., chap. 1 sect. 4, on the 21st couplet.

In the preface to the *Budha-manohara*, Mahádeva says that the surname of Vedánti was given to him by his preceptor. This person, who is variously named Swayamprakás'a Tírtha, Swayamprakás'a Saraswatí, Swayamprakás'ánanda Saraswatí, and, perhaps, Swayamprakás'a Yati and Swayamprakás'a Yogíndra, studied with Adwaitánanda Saraswatí, and is a well-known writer on the Vedánta philosophy. See my *Catalogue*, &c., Vol. I., pp. 75, 76, 97, 111, 112, &c.

* The *Gírváṇa-pada-manjarí*, by Varada Rája Bhaṭṭa, takes notice of a gloss on a *Sánkhya-bhášhya*. In the opening couplets to many copies of the *Laghu-kaumudí*, Varada Rája is called pupil of Bhaṭṭojí Díkshita; and, as such, preceded Náges'a Bhaṭṭa by two generations. See Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. II., pp. 12, 13. If, then, it be not Mahádeva's epitome which Varada Rája intends, he probably refers to some work now lost.

† Náges'a's numerous works need not here be particularized. An anecdote which I have heard from several pandits, synchronizes Náges'a with Jaya Sinha, Rájá of Jaypur; who, as is known from the *Jayasinha-kalpadruma*,—by Ratnákara Bhaṭṭa, son of Deva Bhaṭṭa,—was reigning as late as the Samvat year 1770, or A. D. 1713.

‡ This singular epithet was gained by this enthusiast, in consequence of his wearing a cleft stick on his tongue, during the latter years of his life, as a check on his habit of loquacity. Vis'wes'waradatta died at Benares only three years ago. His preceptor was one Vidyáranaya Tírtha, a Sáraswata Bráhmaṇ. The *Sánkhya-taranga* belongs to a series of tracts called, col.

VI. The *Rāja-vártika*, said to have been composed by, or for, Raṇaranga Malla, sovereign of Dhárá.*

Such commentaries on the *Tattwa-samāsa* as have been procured, will now be named.

I. The *Sarvopakārinī*, by a nameless writer.

II. The *Sāṅkhya-sūtra-vivaraṇa*, also by an anonymous author.

III. The *Sāṅkhya-krama-dīpikā*, *Sāṅkhyálankāra*, or *Sāṅkhya-sūtra-prakṣhepikā*; † likewise of unknown paternity.

lectively, *S'ri-kás'í-rāja-sāgara*. I have seen at least twelve or fifteen works by its author, who composed largely in Hindí and Marahattí, no less than in Sanskrit.

* For this appropriation I am indebted to the learned Pandit Kás'ínátha S'āstrí Ashtaputra, of the Benares College. The Pandit is by far too well acquainted with Bhoja Rájá's commentary on the *Yoga-sūtra*, to have mistaken it for the *Rāja-vártika*. The latter treatise, he assures me, was in his possession several years, during which he constantly lectured on it to his pupils.

The only surviving extract from this work, generally known, is found in the couplets quoted, by Váchaspati Mis'ra, near the end of the *Sāṅkhya-kaumudí*; and in the *Sarvopakārinī*. They have been cited in the note at p. 27, *supra*.

† This work was published and translated by Dr. J. R. Ballantyne, in 1850; pp. 65, 8vo. Its titles were, at that time, unascertained.

Dr. Röer—Journal of the Asiatic Society of Bengal for 1851, p. 405—states that the author of the *Sāṅkhya-tattwa-vilāsa* imputes this work to A'suri; but he contests the credibility of this attribution, on the showing of the commentary itself. It does not positively appear, however, that the author of the *Sāṅkhya-tattwa-vilāsa* is speaking of the *Sāṅkhya-krama-dīpikā*.

For Panchas'ikha as scholiast of the *Tattwa-samāsa*, see p. 12, *supra*, foot-note.

To revert once more to A'suri: since the first sheet of this preface was printed, a commentary on the *Shad-dars'una-samuchchaya* has been procured, in which occurs the only passage attributed to this sage, that has yet offered itself to view. It is as follows:

IV. The *Tattwa-yáthárthya-dīpana*, by Bhává Gaṇeśa Dīkshita,* son of Bhává Vis'wanátha Dīkshita, and pupil of Vijnána Bhikshu.

V. An unnamed volume of annotations, by Kshemánanda,† son of Raghunandana Dīkshita.

The *Sáṅkhya-káriká*, by Is'wara Kṛishṇa,‡ ranks, in Hindu estimation, and deservedly, foremost among the Sáṅkhya com-

विविक्तेष्वपरिष्कृतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।
प्रतिबिम्बोदयः सङ्ख्ये यथा चन्द्रमसोऽम्बसि ।

The *Shad-dars'ana-samuchchaya*, I now find, has, for its author, Hari-bhadra Sūri. The commentary on it, to which reference is here made, the *Shad-dars'ana-vritti*, is by Chāritra Sinha Gaṇi, disciple of Mati-bhadra Gaṇi, disciple of Bháva-dharma Gaṇi, a scholastic successor of Jina-bhadra Sūri, disciple of Jina-rāja Sūri.

Hari-bhadra Sūri gives an account of the origin of the word *Sáṅkhya*, which, as being altogether novel, deserves to be produced. While acknowledging the connection of Kapila with the Sáṅkhya, he alleges that the followers of this doctrine receive their appellation from the first doctor of their school, Sankha or S'ankha. His words are: साङ्ख्यमिति कापिल-दर्शनम् । आदिपुरुषनिमित्तेयं सञ्ज्ञा । And, elsewhere: साङ्ख्य इति पुरुषनिमित्तेयं सञ्ज्ञा । सङ्ख्य इमे साङ्ख्याः । नाङ्ग्ये वा प्रकारः । मङ्गलानामा-दिपुरुषः ।

* He has also commented on the *Yoga-sūtra*, in the *Yogānus'āsana-sūtra-vritti*. Another of his works is the *Prabodha-chandrodaya-chick-chandrikā*, or scholia on the *Prabodha-chandrodaya* drama.

† Author, also, of the *Nava-yoga-kallola*, or *Nyāya-ratnākara*; a concise treatise explanatory of the Yoga Aphorisms. He describes himself as belonging to a Kānyakubja family of Ishtikāpura,—our barbarized Etawah, I am told. The only copy I have inspected of Kshemánanda's notes on the *Tattwa-samāsa*, is imperfect in its latter half.

‡ The history of Is'wara Kṛishṇa is utterly unknown. Swapnes'wara, in the *Kaumudī-prabhā*, makes him one with Kálidāsa: ईश्वरसङ्ख्यनाम्न कापिल-दासेन जनाः कारिकाः । These words are continuous with the extract given in a foot-note to p. 10, *supra*. The only two MSS. of the *Kaumudī-prabhā* that I have seen, are defective at the conclusion, where Swapnes'wara may, perhaps, have enlarged on the traditional identity which he reports.

positions referred to mortal authorship.* Annexed are the names of such of its commentaries as have come to light.

I. The *Sāṅkhya-kārikā-bhāṣya*, by Gauḍapāda, preceptor of Govinda, of whom S'ankara Āchārya was disciple.†

The name Kālidāsa, it is worth remarking, is no longer in use; though Kālidāsa is of constant recurrence. That Kālī, one of the names of Durgā, is, as an exception to the ordinary rules of combination, an element of the former, is the opinion of Prof. Wilson, in his Dictionary. The word may also be justified by Pāṇini, VI., 3, 63. Yet, if I may rest on the honesty and the memory of a pandit whom I have seldom found tripping, it is said, in the *Pārānanda-mata-chandrikā*, that the compound Kālidāsa, at least in the use of Pārānanda schismatics, is derived from Kālin,—nom. Kālī,—an epithet of their divinity, whose sword was called Kāla.

* “The text of the *Sāṅkhya* philosophy, from which the sect of Buddha seems to have borrowed its doctrines, is not the work of Kapila himself, though vulgarly ascribed to him; but it purports to be composed by I's'wara Kṛishṇa.” Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 103.

This hasty criticism, which has no support from I's'wara Kṛishṇa's own pretensions, must have escaped the notice of Colebrooke, at the time of recommitting his *Essays* to the press.

Kavirāja Yati, in the *Sāṅkhya-tattwa-pradīpa*, qualifies, to be sure, I's'wara Kṛishṇa, as *sāṅkhya-mūla-kāra*. This is, however, palpably, only an hyperbolical compliment.

The couplet with which Gauḍapāda's commentary terminates, by no means implies that the Memorial Verses are the work of Kapila. See Prof. Wilson's *Sāṅkhya-kārikā*, p. 187.

The original Sanskrit of the *Sāṅkhya-kārikā*, unaccompanied by any commentary, has been published by Lassen: also, in Roman characters, by M. G. Pauthier. These verses have been translated into Latin, by Lassen; into German, by M. C. J. H. Windischmann; into English, by Colebrooke; and into French, by MM. G. Pauthier and Barthélemy Saint-Hilaire.

† Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I. p. 233. S'ankara lived at “the close of the eighth, or beginning of the ninth, century.” *Id.*, *ibid.*, Vol. I., p. 332. M. F. H. H. Windischmann thinks that he died not long before the year 750. *Sancara, sive de Theologumenis Vedanticorum*, p. 42.

For works by Gauḍapāda, connected with the Upanishads, see Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I., pp. 95, 96. Add his commentary on the *Uttara-gītā*; for which see my *Catalogue*, &c., Vol. I., p. 118.

II. The *Sánkhya-tattwa-kaumudí*, or *Sánkhya-kaumudí*; by Váchaspati Miśra,* pupil of Mātaṇḍa-tilaka Swāmí.

Gaudapáda's *Bhāṣya* on the *Sánkhya-káriká*, including the Memorial Verses, was published, by Professor Wilson, at Oxford, in 1837. Prefixed to the originals is the Professor's translation of the commentary, accompanying Colebrooke's version of the text.

* There seem to have been two learned Hindus of the name of Váchaspati Miśra. Of the lawyer so called, Colebrooke says: "No more than ten or twelve generations have passed since he flourished at *Semaui* in Tirhút." Digest of Hindu Law, &c., Preface, p. xix.: 8vo. ed. of 1801. The same writer, after speaking of Váchaspati Miśra, the author of the *Bhāmātibandha*, goes on to remark: "This is the same Váchaspati whose commentaries on the *Sánkhya-káriká* of Iśwara Chandra [Kṛishna], and on the text and gloss of Patanjali's *Yoga* and Gotama's *Nyāya*, were noticed in former essays. He is the author of other treatises on dialectics (*Nyāya*), and of one entitled *Tattwa-bindu*, on the *Pūrva-mīmāṃsā* as it is expounded by Bhaṭṭa. All his works, in every department, are held in high and deserved estimation." Miscell. Essays, Vol. I., pp. 332-3. It hence appears as if Colebrooke recognised this Váchaspati as distinct from some other,—from the jurist, in all probability. This distinction seems, in truth, to be indisputable; and yet I am unable to pronounce on the precise date that should be assigned to Váchaspati the lawyer; and materials fail me to verify the decision as to his age, cited above from Colebrooke. In the *Dvaita-nirṇaya*, he mentions that he wrote that work at the instance of Jayá, consort of Bhairava Rájá, and mother of Purushottama; but he enters into no further particulars. In another of his tracts, however, the *Viváda-chintāmaṇi*, he alleges that, with a view to composing it, he had consulted, with other works, the *Ratnákara*. Now, the *Ratnákara* is known to have been prepared under the superintendence of Chandés'wara, minister of Harasinha Deva, son of Bhaves'a, princes of Mithilá; and it specifies, as the time of its publication, the Ś'aka year 1236, or A. D. 1314. Beyond this point, Váchaspati the lawyer cannot, then, be carried into antiquity.

The elder Váchaspati Miśra is several times quoted in the *Sarva-dars'ana-saṅgraha* of Mádhava Āchārya; and his gloss on Vyása's *Yoga-bhāṣya*, as likewise his *Tattwa-kaumudí*, is there mentioned in conjunction with his name. According to Colebrooke,—Miscell. Essays, Vol. I., p. 301,—

This treatise has, in turn, furnished occasion for several expositions. Such are :

"Mādhava flourished towards the middle of the fourteenth century." The "no more than ten or twelve generations which Colebrooke reckons back from 1796 to Vāchaspati the jurist, would be exhausted, even if Indian life averaged so many as three descents and a half to a century, long before we reached the time of Mādhava A'chārya. Moreover, I have seen a copy of part of the *Bhāmati-nibandha*, which was transcribed in the Samvat year 1428, or A. D. 1372,—a date irreconcilable with Colebrooke's computation.

Vāchaspati, in the brief enumeration, at the close of the *Bhāmati-nibandha*, of his own compositions, eight in number, does not name, among them, a single one on jurisprudence. This list, as expanded in the *Vedānta-kalpātara*, embraces the following works : one on the Nyāya, the *Nyāya-vārtika-tātparya-ṭīkā* ; one on the Sāṅkhya, the *Tattwa-kaumudī* ; one on the Yoga, the *Tattwa-s'āradī* ; one on the Mīmāṃsā, the *Nyāya-kapikā*, a gloss on the *Vidhi-viveka* ; one on Bhaṭṭa's exposition of the Mīmāṃsā, the *Tattwa-bindu* ; two on the Vedānta, the *Tattwa-samīkshā*, which is commentary on the *Brahma-siddhi*, and the *Bhāmati*.

Vāchaspati does not profess to confine himself, in this catalogue, to his writings of a certain class. Neither have we any hint that he was an author by proxy. These works must, of themselves, have cost good part of a life of study ; and it is scarcely probable that, had the philosopher also become famous as a legal authority, his twofold character would not be celebrated, to this day, among the learned of India.

Several of these works are no longer known to exist. There is some uncertainty whether *Tattwa-s'āradī* be another name for the *Pātanjala-sūtra-bhāṣya-vyākhyā* ; but it seems, from the *Vedānta-kalpātara*, to be so. Colebrooke is, perhaps, incautious in saying that Vāchaspati "is the author of other treatises on dialectics," besides the *Nyāya-vārtika-tātparya-ṭīkā*.

Vāchaspati, in the *Bhāmati-nibandha*, speaks of himself as living in the reign of one Nṛiga Rājā. Common fame makes him to have been a native of Tirhūt ; and his family name, Miśra, marks him as a native of Gangetic Hindusthān.

Colebrooke—Miscell. Essays, Vol. I., p. 233—seems to be of opinion that the title *Tattwa-kaumudī* is applied to Vāchaspati's Sāṅkhya work only by comparatively recent abbreviation. But the concluding distich of the book

a. The *Tattwa-kaumudī-vyākhyā*, by Bhārati Yati, pupil of Bodhāranya Yati.

b. The *Tattwārṇava*, or *Tattwāmṛita-prakāś'inī*; by Rāghavānanda Saraswatī,* disciple of Adwayānanda or Adhwaryu Bhagavat-pāda, disciple of Vis'wes'wara.

c. The *Kaumudī-prabhā*, by Swapnes'wara, son of Vāhinis'a.†

d. The *Tattwa-chandra*, by Nārāyaṇa Tīrtha Yati,‡ pupil of Vāsudeva Tīrtha, and disciple of Rāma-govinda Tīrtha.

e. The *Sāṅkhya-tattwa-vilāsa*, *Sāṅkhya-vṛitti-prakāś'a*, or *Sāṅkhyārtha-saṅkhyāyika*; by Raghunātha Tarkavāgīs'a Bhaṭṭāchārya, son of S'iva-rāma Chakravartī, son of Chandravandya,

itself, if not spurious, contains the shorter form. It also occurs in the list of Vāchaspatī's works, as lately detailed; and in Mādhava Āchārya's *Sarva-dars'ana-saṅgraha*.

The *Sāṅkhya-kaumudī* was published in Calcutta, in the Samvat year 1905, or A. D. 1848: pp. 49, small 8vo.

* To a writer or writers of this or similar name, Hindu literature is beholden for a number of volumes on the Vedānta and Mīmāṃsā. See my Catalogue, &c., Vol. I., pp. 70, 92, 139, and Appendix.

Rāghavānanda quotes Aniruddha, and was, consequently, posterior to him.

† Vāhinis'a had a brother surnamed Vidyānivāsa; and this is the title of the father of Rudra Bhaṭṭāchārya, the logician. A person called Swapnes'wara has contributed a series of annotations on the Aphorisms of S'āṇḍilya, entitled *S'āṇḍilya-s'ata-sūtrī-bhāṣya*.

* Of this work I have seen only a fragment of the beginning, going over Vāchaspatī's notes on the first eight *kārikās*.

For several other works by Nārāyaṇa Tīrtha Yati, see my Catalogue, &c., Vol. I., pp. 88, 107, and Appendix. Colebrooke says, "He was author likewise of a gloss on the *Yoga-s'āstra*, as appears from his own references to it." Miscell. Essays, Vol. I., p. 233. This statement has been substantially verified. There occurs, in his *Sāṅkhya-chandrikā*, a passage in which he speaks of his commentary on the *Yoga-sūtra*.

At p. 67 of this volume there are three couplets, introduced as if original. Two of them are cited by Nārāyaṇa Tīrtha Yati, who, therefore, perhaps came after Vijnāna Bhikṣu.

son of Kás'inátha, son of Balabhadra, son of Sarvávanda Mis'ra. This is little more than a jejune epitome of the *Sánkhya-kaumudí*, with a preface briefly explaining the *Tattwa-samása*, which it repeats.

f. The *Sánkhya-tattwa-vibhákara*.*

III. The *Sánkhya-chandriká*, by Náráyana Tírtha Yati, author of the *Tattwa-chandra*, which has been spoken of above.

IV. The *Sánkhya-kaumudí*,† by Ráma-kṛishṇa Bhaṭṭáchárya, who is said to borrow freely from the author of the work last named.

The *Sánkhya-sára-viveka*, or *Sánkhya-sára*,‡ by Vijnána Bhikshu, consists of an expansion of the *Sánkhya-káriká*, and an abridgement of the writer's own *Sánkhya-pravachana-bháshtya*.

* This work I know only from the 1st Vol., by Dr. Weber, of Die Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek : Berlin : 1853, p. 638. Dr. Weber is in doubt whether its author's name be, or be not, Van'sidhara.

† Colebrooke's *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 234. This work I have not seen. Lassen—*Gymnosophista*; Pref., p. ix.—makes it possible that it bears the second title of *Sánkhya-sára*. Prof. Wilson leaves this point undiscussed. *Sánkhya-káriká*, Preface, p. vii.

Colebrooke calls Ráma-kṛishṇa "a learned, and not ancient, writer of Bengal." He may be identifiable with Ráma-kṛishṇa Bhaṭṭáchárya Chakravartí, pupil of Raghunátha Bhaṭṭáchárya S'romani. See my Catalogue, &c., Vol. I., p. 51.

‡ In prose and verse; three chapters of the former, and six of the latter. The metrical portion consists of *kárikás*; and contains about 270 couplets, principally in the *anushúbh* measure. Colebrooke calls this work a "treatise on the attainment of beatitude in this life." *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 231. Its scope is, however, rather wider; comprehending salvation in general, as the meed of *Sánkhya* perfection.

The Rev. William Ward adventured an English translation of this treatise, in his work on the Hindus; Vol. II., pp. 121—172: 8vo. ed. of 1822.

Immediately succeeding the invocation of the *Sánkhya-sára-viveka*, is the following passage:

साङ्ख्यकारिकाया ज्ञेयादात्मनश्च विवेचनम् ।
साङ्ख्यसारविवेकेनो विज्ञानेन प्रपञ्चते ॥

The *Sāṅkhya-tattwa-pradīpa*, by Kavirāja Yati or Bhikshu,* pupil of Vaiṣṇuṭha, is a brief exposition of the Sāṅkhya system.

The *Sāṅkhyārtha-tattwa-pradīpikā*, by Bhaṭṭa Kes'ava, son of Sadānanda, son of Bhaṭṭa Kes'ava, is a treatise resembling the last.†

प्रायः सङ्कलिता साङ्ख्यप्रक्रिया कारिकाग्रये ।

साऽतिज्ञे वर्णते क्षेमात् तदनुज्ञांशमात्रतः ॥

Mr. Ward's version of these couplets runs thus : "The nature of spirit was examined by me briefly in the *Sāṅkhya-kārikā*; according to my ability I now publish the *Sāṅkhya-sāra-viveka*, in which I have collected the essence of the Sāṅkhya doctrines, which may all be found in the *kārikās*."

The obvious rendering is, however, very different : 'The *Sāṅkhya-kārikā* has discussed the nature of spirit but meagrely : Vijnāna, in the *Sāṅkhya-sāra-viveka*, therefore dilates on it. On the other hand, the processes of the Sāṅkhya have, in the *kārikā* collection, been, for the most part, enunciated : accordingly, they are here set forth sparingly—so far only as they are there left unnoticed.'

Mr. Ward's text was, clearly, the same as my own, with the exception of a first case, in the second verse, instead of a seventh. •

* Author of the *Tattwa-dīpa* also. See my Catalogue, &c., Vol. I., p. 109.

† Colebrooke speaks of a Sāṅkhya work entitled *Sangraha*. I do not recall having met, in the course of my researches, with any reference to it. See *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 234.

Rāya Mukuṭa, annotating the word *upalabdhi*, in his gloss on the *Amara-kos'a*, apparently quotes from a work called *Sāṅkhya-dars'ana*.

The *Sāṅkhya-muktāvāṭī*, by Voḍhu, is, further, a Sāṅkhya work possibly now, or once, in existence ; if the bare word of a man who has declared to me that he once possessed and studied a copy of it, is to be received. But I strongly suspect that he fabricated the title of the treatise, for the occasion.

The Rev. Mr. Ward has published a list of Sāṅkhya compositions, in his work on the Hindus ; Vol. II., p. 121 : 8vo. ed. of 1822. This list is, however, one mass of errors, and errors almost too gross to deserve advertisement. It assigns the *Kapila-bhāṣhya* to Viśveś'wari, perhaps instead of Vijnānes'wara, as one sometimes hears Vijnāna Bhikshu incorrectly called ; while it speaks of the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣhya* as a distinct composition, and neglects to name its author. Vāchaspati Miśra's *Sāṅkhya-kaumudī* is, in like manner, duplicated. This for a sample.

Of the history of our commentator, Vijnána Bhikshu, or Vijnána Yati, little has been discovered. We are even unacquainted with the civil appellation that he bore previously to commencing cenobite; and the period at which he flourished, if not wholly referrible to conjecture, can be determined only by approximation. He must have preceded Náges'a Bhaṭṭa, the epitomist of one of his works, who may have been living in the year 1713.* Three of his disciples† are known by name: Bhává Gaṇes'a Díkshita,‡ Prasáda Mádhava Yogí,§ and Divya

The ignorance of our pandits very ordinarily confounds Vijnána Bhikshu with Vijnánes'wara, or Vijnána Yogí, author of the *Mitáksharā*, the celebrated commentary on the *Yājñavalkya-smṛiti*. But there is no evidence whatever that they are identical. Vijnánes'wara, who bore the title of Bhaṭṭāraka, was son of Padmanābha Bhaṭṭa, of the stock of Bharadvāja. His preceptor was Vis'warúpa A'chārya, likewise a scholiast of Yājñavalkya. I shall not undertake to establish that this Vis'warúpa A'chārya was the same person as Sures'wara A'chārya, secularly known as Maṇḍana Mis'ra, a disciple of S'ankara A'chārya. See my Catalogue, &c., Vol. I., pp. 89, 91, 131.

* See a foot-note to p. 32, supra. In the prefatory verses of Vijnána's *Pātanjala-bhāshya-vārtika*, according to one of the many MSS. of it which I have examined, allusion is made to one Bhavadeva, as an authority on the Yoga. Bhavadeva Mis'ra of Patna, author of the *Pātanjalyābbhinava-bhāshya*, a commentary on the *Yoga-sūtra*, seems to be intended. But of his age I know nothing.

† M. Saint-Hilaire says: "Un maître n'a généralement qu'un disciple; un gorou n'a qu'un brahmachāri." Premier Mémoire sur le Sāṅkhya, p. 7. Again: "La science, ainsi que j'ai eu occasion de le dire au début de ce mémoire, se transmet, dans l'Inde, habituellement d'un seul maître à un seul disciple." Ibid., p. 254. This is news in India. Such unnatural cases no longer exist, if, indeed, they ever existed.

‡ I have seen a MS., without date, of the *Tantra-chūḍāmaṇi* or *Dharma-mīmāṃsā-saṅgraha*, an elementary Mīmāṃsā disquisition, by Kṛishṇa Deva, son of Rāma A'chārya, which professes to be in the hand-writing of this person. I hardly incline to consider the age of this MS. to be a couple of centuries, at the most.

§ Author of the *Ś'āstra-kārikā-bhāshya* or *Kārikārtha-viniś'chaya*, a dis-

Sinha Mis'ra.* Vijnána is the author of at least five several works, all of which are concerned with philosophy. Their titles, in the order, mainly, in which they were composed,† are as follows: the *Vijnánámṛita* or *Brahma-sútra-ṛiju-vyákhyá*,‡ the *Sánkhya-pravachana-bhášhya* or *Sánkhya-bhášhya*,§ the *Pátanjala-bhášhya-vártika* or *Yoga-vártika*,|| the *Sánkhya-sára-viveka* or *Sánkhya-sára*, and the *Yoga-sára-sangraha* or *Jnána-pradípa*.¶

I have not proposed, in this preface, to treat of the Sánkhya system otherwise than with reference to the subordinate subjects of biography and bibliography. A number of obvious occasions have, however, emerged for deviating from these rigid bounds. Yet, for thus trespassing beyond my limits, no apology may, perhaps, be expected; and none, certainly, will be requisite for a few sentences in defence of my proper charge, Vijnána Bhikshu.

sertation on the following enigmatical couplet, which its expounder claims to derive from the *Mahábhārata*:

एकया द्वे विनिश्चित्य त्रींस्तुभिर्वैश्वरीकृत ।
पञ्च जिला विदिला षट् सप्त हिला द्युष्टी भव ॥

This dissertation is in four sections, one being allotted to each measure of the distich.

* Divya Sinha Mis'ra has written a commentary, by name *S'ástra-káriká-bhášhya-vártika*, on the work mentioned in the last note. He styles himself fellow-student of Prasáda Mádhava Yogí, under Vijnána Bhikshu; and he enlogizes Prasáda Mádhava as the most eminent of their master's disciples.

† Each of these works, from the last upwards, cites all that, as here disposed, precede it. But the *Sánkhya-bhášhya* and the *Yoga-vártika* quote each other. Their author appears, accordingly, to have been engaged with both at the same time; unless he, or some one else, interpolated one or the other.

‡ A commentary on Bádaráyaṇa's Aphorisms of the Vedánta; containing 7000 *s'lokas*.

§ Embracing *s'l.* 3400.

|| A commentary on the *Pátanjala-bhášhya* of Vyása: *s'l.* 6300.

¶ A succinct exposition of the Yoga philosophy: *s'l.* 830 circiter.

In India, at least, Vijnána Bhikshu's ability as an expositor of the Sāṅkhya philosophy stands unimpeached. It has, however, at last been disallowed by so considerable a scholar as M. Saint-Hilaire. But it will be easy to evince, after the ensuing extract, whether our scholiast's judgement, particularly as regards the specific point on which the European philosopher arraigns it, be as immature as has been represented.

M. Saint-Hilaire translates and descants on the twenty-fifth of *Is'wara Kṛishṇa's* memorial stanzas, as follows :

" VINGT-CINQUIÈME SLOKA DE LA KARIKÀ.

" ' L'ensemble des onze principes doués de bonté émane du moi quand il est modifié également par la bonté. Du moi considéré comme élément primitif viennent les éléments grossiers ; il est alors obscur ; et cette double émanation n'a lieu que par l'influence de l'activité.' "

" Lorsque dans le moi la bonté l'emporte sur l'obscurité et sur la méchanceté ou passion, le moi est essentiellement pur ; et, dans le langage des anciens maîtres, le moi, à cet état, est appelé modifié. Sa véritable nature, c'est d'être affecté par la bonté ; et quand il est ainsi affecté, la modification qu'il reçoit est celle qu'il doit véritablement recevoir ; ce n'est pas en quelque sorte une modification pour lui, puisque son essence c'est d'être bon. C'est du moi dans cette disposition que sortent les onze principes, doués alors comme lui de bonté. On se rappelle que les onze principes sont les cinq organes de perception, les cinq organes d'action, et le manas, ou le cœur, placé au onzième rang. Quand au contraire le moi est affecté d'obscurité, on ne l'appelle plus *Veikrita*, le modifié ; mais on l'appelle *Bhoktâdi*, l'élément primitif, l'obscur ; et c'est de lui que sortent les cinq éléments grossiers, les *Bhoutâni*. Mais pour produire l'une ou l'autre de ces créations, soit les onze organes doués de bonté, soit les cinq éléments grossiers, le moi a besoin de l'intervention de l'activité.* Par lui-même le moi

* The three *guṇas* are, it may be, still an unread riddle ; and I decline the attempt of improving on the interpretations of them that have been ventured by my predecessors.

Prof. Wilson formerly wrote of them as follows : " The Hindu system arranges all the attributes of spirit in action, under three heads or qualities ; the *sattwa*, *rajas*, and *tamas*. The first comprises the presence of all good, and absence of all evil ; the last, the presence of all evil, and the absence of all good ; and the middle one is a mixed quality, in which the operation

est inerte : dans son état de pureté, il n'agit pas ; il faut pour agir qu'il appelle à son aide un autre moi, qui est le moi actif ; et, par l'union de ces deux moi, se trouvent produits et les onze organes et les cinq éléments grossiers.

" Le moi a donc quatre états successifs, et comme quatre phases par lesquelles il passe pour arriver à la création. D'abord il est inerte et ne produit rien ; puis il devient actif sous l'influence de la passion ; ensuite il produit les onze organes, et pour les produire il est doué de bonté ; enfin, doué d'obscurité, il produit les cinq éléments grossiers.

" Cette évolution du moi peut paraître aussi bizarre que fausse ; mais la pensée, quelle qu'en soit d'ailleurs la valeur, est fort claire ; et le commentateur Gaoudapada n'hésite pas à l'expliquer comme on vient de le faire. Il entend le sloka de la Kārikā en ce sens que c'est le moi qui donne naissance aux onze organes d'une part, et d'autre part aux cinq éléments grossiers. Mais Vidjnāna Bhikshou, le commentateur des Sôûtras, entend tout

of the affections and passions is strongest, and gives occasional predominance to good and ill." Quarterly Oriental Magazine for March, 1825 ; p. 21. In the next page he adds : " S'ridhara and Nilakantha, it is true, interpret *sattwa* by *dhairya*, firmness, fortitude : but they intend the same thing, in fact, with the *sattwa* quality, or the Mens Solida of the upright man who is unmoved by ignorance and passion. It appears to be the same as the Temperantia or Tranquillitas of the Stoics, whilst the *rajas* might be expressed by Perturbatio, and *tamas* by Intemperantia."

Mr. J. Ellis unhesitatingly renders the names of the qualities by " pure unimpassioned virtue," " passion," and " depravity inclining to evil ;" and he believes the apocryphal Sanchoniathon to have had some inkling of these technicalities, and to have bungled them in his mystical theogony. Notice of the *Rāmāyana* of Bodhāyana, in the Quarterly Oriental Magazine for September, 1826 ; pp. 8, 15, and 16.

M. Saint-Hilaire says : " Je crois qu'en résumé cette attribution des trois qualités à la nature cache une idée des plus simples : elle signifie uniquement que les choses dans leur rapports avec nous, car c'est à l'homme que tout se rapporte dans ce système d'idéalisme, ne peuvent être que de trois sortes, bonnes, mauvaises, ou indifférentes. J'ai vainement cherché un autre sens aux théories du Sāṅkhya ; je ne puis leur trouver que celui-là. Dans les nombreux passages des commentateurs, des poèmes et des pourānas où il est question des trois qualités, elles se présentent toujours sous cet aspect." Premier Mémoire sur le Sāṅkhya, p. 317.

autrement la pensée de Kapila. Je viens de dire que le Soûtra du maître est ici complètement identique, sauf un neutre en place d'un masculin, au vers de la Kârikâ. Ainsi les deux commentateurs ont le même texte, et la différence d'interprétation ne repose pas sur une différence de mots. Or Vidjnâna comprend qu'il s'agit ici, non pas de l'ensemble des onze principes sortant du moi, mais du onzième principe, c'est-à-dire du manas, du cœur, qui, dans toutes les classifications, figure régulièrement, comme on l'a vu, au onzième rang, parce qu'il est tout à la fois organe de perception et organe d'action. Il faudrait donc faire ici un changement considérable, et substituer le manas aux onze organes. Je dois dire que la grammaire ne s'y oppose en rien, et que le texte, soit avec le neutre de Kapila, soit avec le masculin d'Isvara Krishna, se prête également bien à l'un et à l'autre sens.

“ Si l'on adopte l'explication de Vidjnâna, il faudrait traduire le vingt-cinquième sloka de la façon suivante :

“ Le onzième principe doué de bonté émane du moi quand le moi est modifié également par la bonté ; du onzième principe, considéré comme élément primitif, viennent les éléments grossiers. Ce onzième principe est obscur ; et tous deux, ce principe et le moi, n'agissent que sous l'influence de l'activité.”

“ Mais on peut remarquer que cette explication est en contradiction formelle avec les slokas qui précèdent : d'abord avec le sloka vingt-deuxième, qui fait sortir directement du moi les seize principes, et qui fait sortir en particulier les éléments grossiers des éléments subtils ; et ensuite, avec le sloka vingt-quatrième, qui reproduit la même doctrine. Il faut ajouter que cette doctrine que nous retrouvons dans la Kârikâ vient de Kapila lui-même, comme le prouve le soûtra que nous avons cité. Nous devons donc nous en fier à l'explication de Gaoudapada plutôt qu'à celle de Vidjnâna. Dans le système sâmkhya bien interprété, les cinq éléments grossiers viennent des cinq éléments subtils ; et les cinq éléments subtils avec les onze organes viennent du moi. Ce n'est pas le manas, le cœur, qui produit les éléments grossiers, comme le croit Vidjnâna Bhikshou ; et ce qui doit nous étonner encore davantage dans son erreur, c'est que, dans le soûtra immédiatement précédent, Kapila dit expressément, lecture deuxième, soûtra dix-septième : ‘ L'effet du moi, c'est l'ensemble des onze organes et des cinq éléments grossiers.’ Quelque délicat qu'il soit de se prononcer dans des questions de ce genre, nous croyons pouvoir affirmer que Vidjnâna Bhikshou s'est trompé, et qu'il n'y a point à tenir compte de son opinion.” Premier Mémoire sur le Sâmkhya, pp. 99—102.

M. Saint-Hilaire's rendering of the memorial couplet calls, first of all, for attention.

The critic, mechanically misled by Professor Wilson, translates the term *bhūtādi* by “élément primitif.” He also substitutes “éléments grossiers”* for “éléments subtils,” as an evolution from his “élément primitif;” thus pretermittting the origin of the subtile elements, which, themselves directly derived from egotism, constitute the immediate source of the gross elements.†

* The term *mahā-bhūta* is, like *pra-bhūta*, usually applied to the gross elements. See the thirty-ninth *kārikā*, and Vāchaspati Miśra’s gloss on it. But, according to the commentaries on the *Tattwa-samāsa*, it is also a synonyme of *tan-mātra* ‘subtile elements.’ When used as such, *mahā* must be understood to refer, not to magnitude of dimension, but to paramount importance in the twofold category of elements; producers having the precedence of productions. But it must not be supposed that the French version owes its present form to this consideration.

In passing, the *Vishnu-purāṇa*, at I., 2, 36, uses *bhūta* simply, for subtile element; and, at I., 12, 70, *bhūta-bhūta* ‘element of elements.’

Another unphilosophical ambiguity in the Sāṅkhya terminology is exhibited in the word *manas*, which denotes ‘intelligence,’ the origin of ‘egotism,’ no less than ‘mind,’ one of its products. Dr. Ballantyne, in his translations, conforms to this reprehensible imperfection; to the great confusion, it must be, of the mere English reader. Not only so, but sometimes he even renders *mahat* by “mind.” See The Aphorisms of the Sāṅkhya Philosophy, &c., Vol. I., pp. 66, 80, &c., and Vol. II., pp. 10, 14, &c.

Still another defect imputable to the Sāṅkhya technicalities is, the equivocal use of the word *anu* ‘corpuscular’ as a synonyme of both *tan-mātra* ‘subtile element’ and *indriya* ‘organ of sense.’

† The original of the *kārikā* under discussion will be found quoted at p. 118.

Colebrooke’s translation of it is as follows: “From consciousness, affected by goodness, proceeds the good elevenfold set: from it, as a dark origin of being, come elementary particles: both issue from that principle affected by foulness.” *Sāṅkhya-kārikā*, p. 92.

Now, the expression “origin of being” is, in this place, all but nugatory: and Professor Wilson’s assumption—*Sāṅkhya-kārikā*, p. 93—that “origin of beings” is intended, does not at all mend the matter; since ‘beings,’ in the only plausible sense of which the word is here susceptible, that of creatures or “elemental creation,”—53d *kārikā*,—are, out of the Purāṇas,

In the preceding extract we read that it is of the essence of egotism to be good. Yet it is no more so than it is of its es-

produced from egotism only by the intermediate agency of the elementary particles.

The mistake which Professor Wilson falls into, after his attempt to correct Colebrooke, can easily enough be accounted for. Gaudapāda says : भूतानामादिभूतः । तस्योपकुलस्येति शब्दः स तामस इति । This the Professor translates thus : "The first element of the elements is darkness ; therefore it is usually called *the dark*." But the word here rendered by "first element" would, as masculine, mean 'first being,' if it were a substantive ; 'first element' requiring, not *ādibhūtaḥ*, but *ādibhūtam*. Being, however, an adjective, it refers to *bhūtādi*, the second factor of which it justifies etymologically. This reference should have been evident from the gender of *uktah*, *sa*, and *tāmasa* ; and also from that of *bakulas*, which, with its present ending, and, moreover, as it stands in the sentence, could never be an adverb. It is not propounded that the elements originate from their like, from an element ; and, while nothing is predicated of darkness, darkness is predicated as characterizing one of the varieties of egotism. The passage cited above will, therefore, admit of no other translation than such as this : 'It, *origin of the elements*, is originary, *viz.*, of the elements : it is also surcharged with darkness ; and hence is called dark.' To bear out Professor Wilson's English, the Sanskrit should have stood thus : भूतानामादिभूतं तमः । तेन उपकुलस्येति तत् तामसमिति ।

In giving the passage from Gaudapāda, I have supplied it with punctuation, and the only punctuation that it will abide.

In the *Vishṇu-purāṇa*, at I., 12, 53, the term *bhūtādi* 'generative of the elements,' epithetically employed in place of 'dark egotism,' is again rendered, by Professor Wilson, "first element." See his Translation, p. 93, line 12.

Professor Wilson, building on his oversight, indulges in the following comment, which may now be cancelled : "There is a remarkable expression in the *Bṛāhmya*, which presents a notion familiar to all ancient cosmogonies. Gaudapāda says, 'the first of the elements was darkness.' It is the first of the 'elements,' not the first of 'things ;' for it was preceded by unevolved nature, and intellect, and it is itself a modified form of individuality. It therefore harmonizes perfectly well with the prevailing ideas in the ancient world, of the state of things anterior to elementary or visible creation, when 'chaos was, and night,' and when

sence to be dark, or to be active. To the end that egotism may acquire the distinction of pure, it is not necessary that it should

Nullus adhuc mundo praebebat lumina Titan,
Nec nova crescendo reparabat cornua Phoebe.

In the influence of the quality of foulness, or passion,—for the word *rajas* has both senses,—may be suspected an affinity to the doctrine of an active principle, the moving mind, the *eros*, that set inert matter into motion, and produced created things.” *Sāṅkhya-kārikā*, p. 94.

Lassen, who was the first to translate the whole of Is'wara Kṛishṇa's treatise, had a right understanding of *bhūtādī*. “Caterva undenum essentialis proficiscitur e sui sensu essentiali; rudimentalis ex (sui sensu) elementorum generatore; haec caliginosa est. Ex impetuoso (sui sensu) utralibet oritur creatio.” Twenty-fifth *kārikā*, in *Gymnosophista*, p. 58.

C. J. H. Windischmann prudently follows Lassen; putting “Anfang der Elemente” for *bhūtādī*. *Die Philosophie im Fortgang der Weltgeschichte*, p. 1816.

A revised version of the *kārikā* in question is here submitted: “The class of eleven, consisting of purity, proceeds from egotism *technically called* modified. From *egotism*, as the source of the elements, the rudimental particles *originate*; and this *form of egotism* is imbued with darkness. But it is only from *egotism* when affected by activity that the one and the other, the class of eleven and the elementary particles, take their rise.”

It may be observed that, while Professor Wilson, at p. 94 of the *Sāṅkhya-kārikā*, considers egotism, in one of its kinds, as “the first of the elements,” at p. 121 he places, by the side of the *tan-mātras* ‘subtile elements,’—which emanate from egotism, and give birth to the gross elements,—as speciously comparable, the *στοιχεῖα στοιχείων* of Empedocles. For the seeming parallel to these elemental ultimates, the Professor ought, in consistency, to have gone back to dark egotism. But it has previously been shown that the *Sāṅkhya* does not recognise as elementary anything antecedent to the particles so designated.

The Professor's remarks, incidentally bearing on the functions of *bhūtādī*, at p. 164 of the *Sāṅkhya-kārikā*, are unsubstantiated. The text on which these mistaken observations are founded, is as follows: *एवमभौतिकः सर्वो लिङ्गसर्गो भावसर्गो सूतसर्गो देवमानुषनैर्यज्योना इत्येव प्रधानकृतः षोडशसर्गः*. “Thus, non-elemental creation, rudimental creation, conditional and elemental creation, in beings of divine, mortal, brutal, and (immoveable) origin, are the sixteen sorts of creation effected by nature.” Such is Professor

consist wholly of purity; the mere preponderance of this qua-

Wilson's translation; instead of which we should certainly read: 'The non-elemental creation,—i. e., the rudimental creation and the conditional creation,—and the elemental creation, *or the aggregate of* beings of divine, mortal, and brutal, origin, are the sixteen sorts of creation proceeding *mediately* from nature.'

My MS. wants the word भूतसर्जो 'elemental creation;' but its insertion, as an equivalent of the भौतिकः सर्जः of the 53d *kārikā*, is quite immaterial. Moreover, I have corrected a grammatical inadvertence.

The elemental creation has fourteen divisions; and the two branches of the non-elemental count, each, as unity. The sum of sixteen is thus completed. There is, then, no such respective reference, in the above passage, as may have led the Professor to supply the word 'immovable,' and which induced him to make the following comment: "Apparently, each of the four classes of beings proceeds from four modifications of nature; or, from the invisible principles, from the subtile rudiments, from the conditions or dispositions of intellect, and from the gross elements."

The evolution of the Sāṅkhya principles as recited in the *Viṣṇu-purāṇa*, is strangely misrepresented by the translator. A single sample will suffice.

भूतादिषु विकृषाणः शब्दतन्मात्रिकं ततः ।
सर्जं शब्दतन्मात्रादाकारं शब्दलक्ष्णम् ।
शब्दमात्रं तथाऽऽकारं भूतादिः स समादृष्टोत् ।

I., 2, 37-8.

"Elementary Egotism then becoming productive, as the rudiment of sound, produced from it Ether, of which sound is the characteristic, investing it with its rudiment of sound." Translation, p. 16.

The correct rendering is, however: 'The element-engendering *egotism*, being modified, then produced the rudiment of sound; *and*, from the rudiment of sound, the ether, whose characteristic is sound: *and* this element-engendering *egotism*, similarly to *agents in processes before mentioned*, invested the ether, which consists of sound.'

Almost the entire page from which the passage above animadverted on is taken, is disfigured by the style of misapprehension just pointed out. In one place, in fact, in order to force the construction desired, the nominative singular *edyū*—euphonically required for *edyuh*—is made accusative. Saintly liberties vastly more licentious than this, are often taken, in the *Purāṇas*; but there is, in this instance, no temptation whatever to do violence to Pāṇini.

lity being held sufficient for the purpose.* Further, the term *manas* is said to mean 'heart.' At p. 30, it is called "l'esprit vital." At p. 106, a choice is allowed out of "le cœur," "l'esprit," and, "pour prendre une expression plus juste et assez souvent employée dans notre langage philosophique, le *sensorium commune*."† The *manas* is defined, by Sāṅkhya authorities, to be one of the soul's three internal organs, without which there is no experience of joy or grief; in the same way as, for instance, but for the eye, one of the soul's external organs, sight is impossible.

In order to adjust the twenty-fifth *kārikā* after Vijnāna's conception of *manas*, M. Saint-Hilaire correctly premises that this word must be substituted, in the couplet, for the eleven organs. But, professing to effect this substitution, while he once puts *manas* for the eleven organs, he puts it three times for egotism. He also puts egotism for subtile elements, or, rather, gross elements; for he foists this blunder of his own, as well as his borrowed primitive element, on the injured commentator. Again, purposing to censure Vijnāna, he remarks rightly, at first, that, 'in the Sāṅkhya system, accurately expounded, the five gross elements issue from the five subtile elements; and the five subtile elements, and the eleven organs, from egotism.' Yet, in

* Indeed, in the twenty-fifth *kārikā* itself we have the word *vikṛita* 'modified' as a synonyme of *sāttwika* 'pure.' Elsewhere, *vaikārika* 'modification' occurs as its substitutes.

† Professor Wilson had already explained *manas* to be "an internal sense, a *sensorium*." *Sāṅkhya-kārikā*, p. 100. Colebrooke calls it a "sensitive, material organ," and likens it to the *θυμὸς* of Pythagoras. *Miscell. Essays*, Vol. I., p. 418.

The word *manas* has often been compared to the Greek *μῆνός*; but, whether as used in the Sāṅkhya system, or elsewhere, it bears very little similarity to this term, which "seems most commonly to answer to the Latin word *impetus*, and implies rather a physical, than mental, energy. Homer places it, at different times, in the knees, the *θύμος*, the *στήθος*, and the *φρήν*." Mitchell's *Wasps* of Aristophanes, p. 103.

translating and annotating the twenty-fifth *káriká*, we have seen that it is the gross elements which he derives immediately from egotism.

But Vijnána has clearly enough set forth his view of the twenty-fifth *káriká*, as M. Saint-Hilaire would have seen, had he read, even with the aid of Professor Wilson, the scholiast's interpretation of the eighteenth Aphorism of the second Book.* After alleging *manas* to mean the eleventh organ, Vijnána explains 'both' to refer to the intellectual organs and the organs of action. The *káriká* will, then, run thus: 'The eleventh *organ*, consisting of purity, originates from modified egotism. From *egotism*, as the source of the elements, proceed the rudimental particles; and this *variety of egotism* is imbued with darkness. From *egotism* affected by activity, arise both the *intellectual organs and the organs of action*.'

Vijnána is, therefore, peculiar, as compared with some others, in deducing, from pure egotism, but a single product, mind, instead of eleven, viz., mind and the ten organs of intellection and action: the latter being referred, by him, to the active species of egotism; which is held, on the adverse interpretation, to be, independently, inoperative, but yet an indispensable condition of energy on the part of the other two modifications of the self-conscious principle. To defend, textually, his exegesis of the latter part of the twenty-fifth *káriká*, Vijnána must be supposed to contemplate the twenty-sixth *káriká*; inasmuch as the organs of understanding and action are there mentioned for the first time in the treatise: and this anticipation is clearly impracticable, save by the dislocation of all syntax. Nevertheless, the import which Vijnána contends for, is far from being a peculiarity

* *Sánkhya-káriká*, p. 94. Professor Wilson here, too, however, requires to be set right. Forgetting the order in which he has just enumerated the modifications of egotism, he writes "the other ten, from the second kind; and the elements, from the third." The words 'second' and 'third' must be transposed.

personal to himself only. Both the sets of Aphorisms attributed to Kapila are silent on the topic under discussion ; and so is the *Mahābhārata*. Arguing, however, from the Hindu point of view,—such as it is,—our commentator is supported by the divine testimony of the Purāṇas, against the mere human authority of I's'wara Kṛishṇa and his successors.* At all events, the ex-

* The productiveness of active egotism is the doctrine of the Purāṇas. The *Mahābhārata*, after XII., 11395, where it would be expected to propound either this view, or else one that would preclude it, is suggestively mute. Can it be that this tenet is a developement dating subsequently to I's'wara Kṛishṇa's time ; having been, since then, grafted on the Purāṇas ? I quote, below, from these works.

भूततन्मात्रसर्गाऽयमहङ्कारात् तु तामसात् ।
तैजसान्येन्द्रियाण्याहर्देवा वैकारिका दश ॥
एकादशं मनसाऽत्र देवा वैकारिकाः स्मृताः ।

Vishṇu-purāṇa, I., 1, 46-7.

“ This is the elemental creation, proceeding from the principle of egotism affected by the property of darkness. The organs of sense are said to be the passionate products of the same principle, affected by foulness ; and the ten divinities proceed from egotism affected by the principle of goodness ; as does mind, which is the eleventh.” Prof. Wilson's Translation, pp. 17, 18.

In a foot-note to p. 16, Prof. Wilson repeats Gauḍapāda's account of the three sorts of egotism, but without directing attention to its contradiction of his text.

For a passage to the same effect with the verses given above, see the *Bhāgavata-purāṇa*, III., 5, 29 seqq. : also III., 26, 27 seqq. It is the first of these two passages that is cited, by Vijnāna, at p. 118. Vīrarāghava, in his commentary, the *Bhāgavata-chandrikā*, wrests the word *taijasāt*, in the fourth verse, into congruity with the dogmas of I's'wara Kṛishṇa and his school, by explaining it to denote ‘ with the aid of *passional egotism*.’

Add : वैकारिकाहङ्कारात् सर्गा वैकारिकोऽभवत् ।
तैजसान्येन्द्रियाणि सृष्ट्वा वैकारिका दश ॥
एकादशं मनसात्र खगुणेनोभयात्मकम् ।
भूततन्मात्रसर्गाऽयं भूतादेरभवत् प्रजाः ॥

Kūrma-purāṇa, prior section, 4th chapter.

pression of amazement ventured by M. Saint-Hilaire, is altogether gratuitous ; and it would have been well had he foregone the temerity of impeaching, with headlong disparagement, the adjudication, by so acute and learned a writer as Vijnána, of a nice philosophical punctuality. Vijnána, so far from the preposterous solecism of deducing any of the elements from mind, expands the seventeenth Aphorism of the second Book in these words : ‘ The eleven organs, and the five subtile elements, *i. e.*, sound, &c., are the products of egotism.’* Gross from subtile

Pure egotism, here, again, is made to generate the ten superintending deities, who, according to the Sāṅkhya system as ordinarily enunciated, except in the Purāṇas, must form part of the world of animation, which emanates from the subtile elements. The names of these deities occur in the *Bhāgavata-purāṇa*, II., 5, 30. M. Burnouf, in his translation of this work, Vol. I., p. 122, renders the appellation of one of them, Dis’, by “ les points cardinaux.” The directions are variously computed, by the Hindus, at four, eight, and ten. Professor Wilson arbitrarily expresses Dis’ by “ space.” *Vishṇu-purāṇa*, p. 17, 28th foot-note.

An eleventh deity is recognised by some of the Purāṇas,—the moon, whose presidency is over mind.

In the verses quoted above, from the *Kūrma-purāṇa*, mind is strangely said to partake of the two qualities of activity and purity.

The *Sarva-dars’ana-sangraha* considers the ten organs and mind to be effluences from pure egotism, and silently ignores any hypothesis of their originating otherwise.

It is a curious circumstance that this work nowhere mentions the Sāṅkhya Aphorisms ; its authority on hylotheistic matters, wherever a text is to be cited, being the *Kārikā* of I’s’wara Kṛishṇa.

An examination of S’ankara Achārya’s *Sarva-siddhānta-sangraha*, which I have not been able to procure, would, very probably, throw light on the Sāṅkhya as received in the eighth century. The ninth chapter of this treatise is occupied with the doctrine of Kapila. See *Zeitschrift der Deutschen morgenlandischen Gesellschaft*, Vol. I., p. 200.

* See, at p. 45, supra, M. Saint-Hilaire’s incorrect translation of the passage which I render thus. The essayist’s heedlessness is, here, unaccountable.

follows of necessity.* As to the rest, his predilections, alike in the present instance and elsewhere, are for the doctrines of the original Sentences, as altered and amplified by Paurāṇika innovation.

The Sāṅkhya system assumes, in practice, the form of the adoration of nature,† or, rather, of a sublimated ideal essence of

* In the Sāṅkhya Aphorisms, the coordinate emanation, from the subtle elements, of the gross elements, is expressly indicated as early as I., 61,—which M. Saint-Hilaire passes by, as has previously been shown :—and Vijnāna, in his notes, is nowise eccentric in his paraphrase of this text.

† *Mūla-prakṛiti*, the primordial agent, whose analogues, in the several Hindu schools of philosophy, are too notorious to call for repetition. The late Rev. Dr. W. H. Mill has likened it to the *énnoia* of Gnosticism, “in which, as in the Sāṅkhya, *vôus*, or intellect, *buddhi*,—otherwise called *ma-lat*,—is the first-born offspring; and then all separate individual essences.” Journal of the Asiatic Society of Bengal for 1835, p. 386. Such was the dream of Valentine, as we learn from Irenæus: λέγουσι γάρ τινα εἶναι ἐν ἀοράτοις καὶ ἀκατονομάστοις ὑψώμασι τέλειον Αἰῶνα προόντα· τοῦτον δὲ καὶ * * * * Προπάτορα καὶ Βυθὸν καλοῦσιν. * * * * Ὑπάρχοντα δ’ αὐτὸν ἀχώρητον καὶ ἀόρατον, αἰδιὸν τε καὶ ἀγέννητον ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἡρεμία πολλῇ γεγονέναι ἐν ἀπείροις αἰῶσι χρόνων. Συνπαρῆκεν δ’ αὐτῷ καὶ Ἐννοίαν, ἣν δὴ καὶ Χάριν καὶ Σιγὴν ὀνομάζουσι. Καὶ ἐννοηθῆναι ποτε ἀφ’ ἑαυτοῦ προβαλέσθαι τὸν Βυθὸν τοῦτον ἀρχὴν τῶν πάντων, καὶ καθάπερ σπέρμα τὴν προβολὴν ταύτην (ἣν προβαλέσθαι ἐνενοήθη) καὶ καταθέσθαι, ὡς ἐν μήτρᾳ, τῇ συνπαρχούσῃ ἑαυτῷ Σιγῇ. Ταύτην δὲ ὑποδεξαμένην τὸ σπέρμα τοῦτο καὶ ἐγκύμονά γενομένην ἀποκυῆσαι Νοῦν ὁμοίον τε καὶ ἴσον τῷ προβαλόντι καὶ μόνον χωροῦντα τὸ μέγεθος τοῦ Πατρός. Τὸν δὲ Νοῦν τοῦτον καὶ Μονογενὴ καλοῦσι, Πατέρα καὶ Ἀρχὴν τῶν πάντων. Συμπεροβεβλήσθαι δὲ αὐτῷ Ἀλήθειαν. Καὶ εἶναι ταύτην πρώτην καὶ ἀρχέγονον Πυθαγορικὴν Τετρακτὸν, ἣν καὶ ρίζαν τῶν πάντων καλοῦσιν. Ἔστι γὰρ Βυθὸς καὶ Σιγὴ, ἔπειτα Νοῦς καὶ Ἀλήθεια. Irenæi Opera, ed. Stieren: Lipsiæ, 1853: Tom. I., pp. 10 seqq. Cyril, of Jerusalem, gives Valentine’s genealogy of the Aeons very differently: Ὁ Βυθὸς ἐγέννησε Σιγὴν, καὶ ἀπὸ τῆς Σιγῆς ἐτεκνοποίει Λόγον, κ. τ. λ. Catech. VI.

In the Refutation of all Heresies, by Hippolytus, Irenæus’s disciple, it is shown, however, that Simon, the Samaritan sorcerer, a precursor

the material world, for which the European languages, nowise to their discredit, want a name. That this scheme of speculation

of Valentine, had quite a different cosmogony,—and not in nomenclature only: Δύο εἰσὶ παραφυσάδες τῶν ὅλων αἰώνων, μήτε ἀρχὴν μήτε πέρας ἔχουσαι, ἀπὸ μιᾶς ῥίζης, ἥτις ἐστὶ δύναμις, Σιγῇ, ἀόρατος, ἀκατάληπτος, ὣν ἡ μία φαίνεται ἄνωθεν, ἥτις ἐστὶ μεγάλη δύναμις, Νοῦς τῶν ὅλων, διέπων τὰ πάντα, ἄρσην. Ἡ δὲ ἑτέρα, κάτωθεν, Ἐπίνοια μεγάλη, θήλεια, γεννῶσα τὰ πάντα. Simon's Ἀπόφασις Μεγάλη. Vide Origenis [*lege* Hippolyti] Philosophumena, sive Omnium Hæresium Refutatio, ed. Emmanuel Miller; p. 173. Though Gregory of Nazianzus—supported by his commentators, Elias of Crete and Nicetas Serron—declares that Simon talked of both Βυθός and Σιγῇ, yet the evidence of what are, presumably, the sorcerer's own words, is opposed to this assertion. Theodoret describes Simon's nonsense similarly, as far as regards this pair of powers; only, like Irenæus, he puts Ἐννοια for Σιγῇ. And yet he brings in Ἐννοια a second time, as springing, with Φωνή, from Νοῦς and Ἐπίνοια. For this second Ἐννοια we must read Ὄνομα.

Simon's Ἐπίνοια thus appears to become, with Valentine, Ἐννοια; only the latter is, now, mother of Νοῦς, instead of mate. Ἐννοια has, here, however, another name, Σιγῇ; which is, with Simon, the appellation of the source of Ἐπίνοια. But Simon's Σιγῇ—otherwise called Πῦρ?—has no obvious partner, to serve as prototype to the paramour Βυθός. In other words, Simon starts with a monad, while Valentine sets out with a duad. Valentine's theory, in producing the world, at the outset, by generation, is, therefore, in one respect, nearer the Sāṅkhya than is that of Simon; who, to every appearance, maintains a twofold effluence, prior to any process of procreation. The Sāṅkhya first begets, and then introduces evolution.

For Simon Magus's μεγάλη δύναμις, see the Acts of the Apostles, VIII., 10. In the homilies ascribed to Clement of Rome, the expression "great power of God," as applied, by Simon, to himself, receives the following turn: Σίμων, ἀριστερὰ τοῦ Θεοῦ δύναμις ὦν, καὶ τῶν τὸν Θεὸν οὐκ εἰδόντων ἐπὶ κακοποιῶν τὴν ἐξουσίαν ἔχων. Clementis Romani quae feruntur Homiliae Viginti, ed. Dressel: Gottingae, 1853: p. 174. Simon's δύναμις cannot but remind the Sanskrit scholar of the Hindu *s'akti*. But the former term was applied to either sex, whereas the other is restricted to females.

Dr. Mill, in connection with the remark lately cited, puts forward a statement touching one of the fundamentals of Hinduism, which, as coming

was ever widely adopted as a religious belief, is violently improbable. In the *S'ankara-dig-vijaya*, or history of S'ankara

from so profound an investigator, it may not be thought superfluous to notice. The text which calls forth this statement, exhibits, as restored by its annotator, these words, among others: ... अस्तितोद्भवं नमामि .. सदाशिवम् । “ To him whose birth is from abstract essence alone ... I reverently bow, ... the ever-blessed S'iva,” The epithet *astitodbhavam*, here taken to import “ whose birth is from abstract essence alone,” furnishes occasion for the following comment: “ The *astitá* is, here, *οὐσία*, or abstract essence, antecedent to qualities of any kind; of which the Hindu theosophists can discourse as subtly and as unintelligibly as Plato in the *Parmenides*. Such is exclusively their notion of Deity as existing prior to the developement of the ternary forms or qualities, first in the Supreme Triad,—Brahmá, Vishnu, S'iva,—and, next, in the several orders of created beings: this first immaterial substance being the neuter *brahma* of the Upanishads and the Vedánta; the *purusha*, or male inactive principle, of the rival Sánkhya school; the *βυθός*, or unfathomable depth, of some of the Gnostics, who attempted the introduction of these eastern metaphysics into Christianity.”

In the first place, the species of compound to which Dr. Mill refers the term formed of *astitá* and *udbhavam*, though not without precedent, is yet of comparatively rare occurrence, and is regarded as faulty. See *Pápiní*: II., 2, 24 and 35; and the commentators. Again, while the word *astitá* signifies, in popular employment, actuality, presence, it denotes, in its philosophical acceptation, either self-existence or created being. In the case in hand, the second of these senses is, unquestionably, to be selected. For “ whose birth is from abstract essence alone,” I would, therefore, read ‘from whom arises created being.’ In the Sanskrit stanza, above reduced, S'iva, after a fashion not unusual, is promiscuously lauded as one with Brahma, and as the third person of the great triad; and, agreeably to Hindu notions, in the latter character, alone of the two, can he be called the author of creation.

Both the ultimate principles of the Sánkhya, it is observable, are held to be self-existent. See the foot note to p. 27, *supra*, which admits of correction. In the Nyáya, God and molecules are said to be so. The Vedántí, in characterizing Brahma as *sach-chid-ánanda-rúpa*, intends to express that, in abstract essence, he is constituted of self-existence, intelligence, and happiness; and no one of these elements is, in any way, subordinated to the other two.

Āchārya's controversial adventures,—a romance which unquestioning credulity has affiliated on Ānanda Giri,—the great Vedāntic doctor is represented as having been confronted, in the course of his rambles, by only a single Sāṅkhya, one Lakshmaṇa. Though the heretic would, of course, eventually succumb, it yet cost his doughty opponent, in this instance, but few words to boast a new pervert.*

In preparing the present publication for the press, I employed, for the body of the work, three manuscripts, which agreed among themselves to such a degree as to occasion little doubt or dif-

* Nor was S'ankara here constrained, in order to enforce his creed, to appeal to the argument of his disciples' staves and sandals: a mode of propagandism to which, on the word of his biographer, he was, at all times, sufficiently prone to have recourse.

The author of the *S'ankara-dig-vijaya*, unscrupulous fabler as he was, has yet described the Sāṅkhya theory with sufficient accuracy. It is difficult to say whether he is equally exact in his account of the ascendancy which it had acquired, in his day, among its professors.

S'ankara's argumentation with Lakshmaṇa can readily be imagined; but Lakshmaṇa's confession of faith, being brief, shall be adduced. It purports to be borrowed, and is as follows:

गुरुसाम्यं प्रधानं हि महत्तत्त्वाधिकारणम् ।
 अव्यक्तं व्यक्तभावं च अगत्येकं परात् परम् ॥ इति ॥
 तदुपासनमात्रेण मुक्तिः समिधिता दृष्टाम् ।
 कपिलादिभिराचार्यैराहृतं योगमुत्तमम् ॥ इति ॥

'The chief one—or *primeval nature*—is the equilibrium of the three qualities; the source of the great principle, or *intelligence*, and of the rest of the *derivative material principles*; undiscernible, as *cause*; also discernible, in its products; singular in the world; superior to what—viz., *intelligence*—is itself superior, in a descending series.

'Through the mere worship thereof do men attain salvation, and Kapila and other teachers engaged in the most exalted contemplation.'

The latter couplet, if not a forgery, is scarcely in accord with M. Saint-Hilaire's assertion: "Le Bouddhisme est devenu une religion; et c'est un but que n'a jamais poursuivi l'école du Sāṅkhya." Premier Mémoire sur le Sāṅkhya, p. 4.

ficulty. None of them had a date; and they all wore a modern appearance. For correctness they were respectable. As the last pages of the sixth Book were passing through the printer's hands, two other manuscripts were obtained. One was undated; the other was transcribed in the Samvat year 1711, or A. D. 1654. They discovered few blemishes; but, while presenting, throughout, a great similarity to one another, they differed, in many respects, from my earlier materials. Full particulars of these discrepancies will be found in the Appendix. This, for the benefit of Hindu students, I have given in Sanskrit; but in a style so simple that no European who has passed his novitiate in the classical language of India, will have reason to complain that it was not written in English. In this Appendix I have, also, frequently referred to Aniruddha's and Mahádeva's readings of the aphorisms. Of these sentences, unaccompanied by commentary, I had two excellent manuscripts. To ascertain the sentences the more completely, I likewise collated three very accurate copies of Náges'a Bhaṭṭa's abstract of my author's text. Náges'a cites the aphorisms at length.*

For the tedious array of emendations which deform the con-

* The first edition of the *Sāṅkhya-pravachana-bhāṣya* bears the imprint of Serampore, 1821: 8vo. pp. 220. This seems to be the publication announced as having been projected by "Mr. Carey and his assistants," under the auspices of the Council of Fort William, and the Asiatic Society of Bengal. See Roebuck's *Annals of the College of Fort William*, p. 157. The faults of that impression need not now be made the subject of minute recital. A characteristic sample of them may be seen in the foot-note at the bottom of pp. 21—24 *supra*. The editors of the volume had the advantage of a manuscript, or manuscripts, much superior to the use they made of their appliances. Several of the longer additional passages which I derived from my codices last procured, and which will be found in the Appendix, occur in the Serampore edition also.

In 1852, Dr. Ballantyne published the first fasciculus of "The Aphorisms of the Sāṅkhya Philosophy of Kapila, with Illustrative Extracts from the Commentaries." It was followed, in 1854, by a second fasciculus, completing the fourth Book.

clusion of the volume, I plead my distance from the press, and the brittleness of Anglo-Indian type-metal.*

A Bangálí translation of the *Sánkhya-pravachana-bhāṣya*, entitled *Sánkhya-bhāṣā-sangraha*, was undertaken by Rámajaya Tarkálankára Bhaṭṭá-chárya, son of Mṛityunjaya. So, at least, the work itself sets forth : but the Friend of India Magazine for 1823, No. VIII., p. 567, makes them to be joint translators ; and adds that they were, the last-named in succession to the other, "chief pandits in the Supreme Court." Mṛityunjaya, surnamed Vidyálankára, had previously been head pandit in the College of Fort William. This version conforms very closely to the Serampore edition of the original, from which, while still unpublished, it appears to have been prepared. How much of this translation was executed, or how much of it was printed, I am unable to say. All that I have seen of it is a fragment of 168 octavo pages, breaking off, abruptly, in the midst of the commentary on the eighty-ninth Aphorism of the first Book—according to my numbering. The volume was published at Serampore, in 1818. It opens with a short preface in Sanskrit ; and it gives the *sútras* in the original language, and in large characters.

At Benares I have seen, in manuscript, a prose translation, in the provincial dialect, of the *Sánkhya-sútra* and of Vijnána's exposition in abstract. The author was Ahitágni Rakshapála Dúbe ; who also showed me Hindí versions, made by himself, on a like model, of the Yoga, Nyáya, Vais'e-shika, Vedánta, and Mímánsá, Aphorisms, and of S'āṇḍilya's Sentences on Devotion. Each of these translations was accompanied, like the *Sánkhya-sútra*, by a Hindí gloss, abridged from the Sanskrit.

* A more thorough search for defects than that which resulted in the list of errata at the end of the volume, has yielded the following additional ones :

P.	l.	For	read	P.	l.	For	read
85	21	-कार्याणां	-कार्याणां	161	21	मनना-	मनना-
126	23	-त्युक्तम्	-त्युक्तम्	165	15	गत्य-	गम्य-
129	9	-ज्ञीकारे	-ज्ञीकारे	203	2	पूर्वत्	पूर्ववत्
147	5	-द्विविधः	-द्विविधः	210	13	-चहं	—
156	7	-तद्विका-	-तद्विका-	232	1	कुर-	कुर-

Appendix.

25	20	नाला-	नला-	40	22	पतिह-	परिह-
37	21	नन्वे-	नन्वे-	41	1	चति	चेति
38	25	-आद्य	-आद्य	42	25	-ज्ञाय	-ज्ञाय

In bringing out this work, I have received assistance, in various ways, from Pandits Kás'inátha Sás'trí Ashtaputre Púñekar, Bechan Tiwá'ri, Bálakrishṇa S'ás'trí Khaṇḍakar, and Viṭṭhala S'ás'trí Jos'í Ámbuvekar. To each and to all I offer my grateful acknowledgements.

Ajmere, Rajputana ; the 10th of September, 1855.

ADDITIONS AND EMENDATIONS.

P. 1, notes, last line. For "*niris'wara*" read "*niris'wara*." The passage here intended will be found at the sixth page of the present work.

P. 2, notes, l. 1. For "corresponding" read "corresponding, in some measure."

P. 2, notes, l. 4. For "साङ्ख्य" read "साङ्ख्यः."

P. 2, notes, ll. 20 and 26. For "साङ्ख्यः" and "*sánkhyáh*" read "सङ्ख्याः" and "*sankhyáh*."

P. 9, notes, l. 7. Add references to the English translation of the *Rig-veda*, Vol. I., p. 235, foot-note ; and Vol. II., pp. 36 and 90, foot-notes. Also see, for a view adverse to that hastily expressed by the writer, the *Nirukta*, *Daivata-kāṇḍa*, 6, 7 : p. 171 of Roth's edition.

P. 9, notes, l. 21. The *S'abda-kalpa-druma*, pp. 1831-2, cites the fiftieth chapter of the *Vámana-purāṇa*, as making Sanatkumára, Sanátana, Sanaka, and Sanandana, children of Dharma and Himsá. What follows, respecting Kapila, Voḍhu, Ásuri, and Panchas'ikha, is not altogether clear.

P. 9, notes, l. 24. In the *Bhḡgavata-purāṇa*, I., 3, 11, Kapila is spoken of as having only revived the Sánkhya. From the same work, IX., 8, 14, it appears, however, to be asserted that he originated it. The ensuing couplet, from the last section of the *Padma-purāṇa*, is to the same effect :

ज्ञेतद्विषयपतिः साङ्ख्यप्रणेता सर्वसिद्धिराट् ।

विश्वप्रकाशितज्ञानयोगो मोहतमिच्छा ॥

Vishṇu-vyáha-bheda-varṇana chapter.

A Hindu would harmonize these discordant assertions by assuming that they point to events of two several stages of the world's history.

P. 10, notes, l. 22. If Colebrooke—*Miscellaneous Essays*, Vol. I., pp. 230, 231—means to intimate that, in Gaudapáda's commentary, Panchas'ikha is said to be Kapila's disciple, either directly, or through Ásuri, the assertion is an oversight. That Ásuri was Panchas'ikha's preceptor is de-

clared in the seventieth *kārikā*; but on this couplet Gaṇḍapāda makes no remark.

P. 11, notes, l. 14. For "3" read "4."

P. 12, notes, l. 3. Colebrooke—Miscellaneous Essays, Vol. I., p. 231—speaks of the passage given at the bottom of p. 10 supra, and referred to at p. 17 infra, as being one of Panchas'ikha's *sūtras*. But it is not so discriminated by Vyāsa, nor by Vyāsa's commentators, though they name Panchas'ikha as its author. Colebrooke, it is evident, did not suspect that reference was anywhere made to more than one work of this ancient writer.

P. 12, notes, l. 25. Gaṇḍapāda cites this couplet twice. On one occasion he reads "*vaset*" for "*sthita*." The same distich is quoted by Chāritra Sinha Gapi, in his commentary on the *Shad-dars'ana-samuchchaya*.

P. 12, notes, last line. For "*papmā*" read "*pāpmā*."

P. 14, notes, l. 8. Of this passage the words चपरिष्ठापितो भोक्तृमक्तिः are adduced as Panchas'ikha's, in the concluding chapter of the *Sarva-darśana-sangraha*.

P. 15, notes, l. 22. For "propitiation-service" read "satisfaction-service." The former term rather translates *s'ānti*, a very common office of religion, among the Hindus.

P. 15, notes, l. 31. In place of "Rudra" there are preferable grounds for conjecturing "Ribhu." See the Translation of the *Vishṇu-purāṇa*, p. 38.

P. 17, notes, l. 24. Elsewhere, however, it is denied that Kapila was son of Kardama, by Devahūti; another and later wife of the patriarch, of unspecified name, being the sage's mother. As to Devahūti, she is represented as the daughter, not of Manu Syāyambhuva,—as is ordinarily declared,—but of Triṇabindu. The original of these statements is expressed in the following words:

धर्मदत्त उवाच ।
जयच्च विजयश्चैव विष्णोर्द्वाः स्त्री मया त्रुतो ।
किन्तु मायां पुरा चोर्षं यस्मात् तद्रूपधारिणी ॥ १ ॥
गणावृत्तुः ।
दृष्टविन्दोस्तु कन्यायां देवक्यां पुरा द्विज ।
कर्मस्य तु दृष्ट्वैव पुत्रौ द्वौ सम्भवतुः ॥ २ ॥
अष्टौ जयः कनिष्ठोऽभूद् विजयश्चेति नामतः ।
अन्यस्यासम्भवत् पश्चात् कपिलो योगधर्भवितुः ॥ ३ ॥

Padma-purāṇa, Pātāla-khaṇḍa, 97th chapter.

P. 20, notes, l. 6. For "*Gaurī-varṇana*" read "*Gaurī-vivāha-varṇana*."

P. 20, notes, l. 8. For "*Kalāpa*"—which should have been "*Kalpa*"—read "*Indraprastha*."

P. 20, notes, l. 15. The *Kapila-gītā*, in a detached form, has also been found. It professes to be a part of the *Padma-purāṇa*, and is concerned with the practices of the *yoga*, or theocracy.

P. 21, notes, l. 24. For "Nagoji" read "Nágojī."

P. 26, notes, l. 21. According to Colebrooke, the Pás'upatas—like the followers of Mís'ra—maintain "the distinct and separate existence of the efficient and material causes of the universe." *Miscell. Essays*, Vol. I., pp. 407, 409, and 412.

P. 26, notes, l. 26. The author of the *Shaṭ-tantrī-sūtra* proves to be no other than the *Nílakanṭha* who annotated the *Mahābhārata*, and wrote the *Vedānta-kāśika*. His parents were Govinda and Phullāmbikā; his line was that of Gautama; his family name was Chaturdhara; and he resided at Kúrpara, now Koñpar, in Mahārāshṭra, to the west of the Godávarī, near the temples of S'ukres'wara and Kaches'wara. A man who calls himself grandson of this Nílakanṭha, is now living at Benares.

Govinda Díkshita—the Govinda above mentioned, or some other, but of the Chaturdhara family—was father of S'íva Díkshita, author of the *Dharma-tattwa-prakáśa*, the date of which is S'aka 1668, or A. D. 1746.

P. 27, notes, l. 15. For "विपर्ययः" read "विपर्ययः"

P. 28, notes, l. 12. For "हजारो" read "हजारो."

P. 33, notes, l. 5. For "Ashṭaputra" read "Ashṭaputre."

P. 33, notes, l. 6. For "Rájá" read "Rāja." Correct similarly at p. 36, notes, l. 23; and at p. 37, notes, l. 30.

P. 34, notes, l. 15. The Jainas affect to have their own Sánkhyas, Mí-mānsakas, &c. Mackenzie Collection, Vol. II., p. xxxvi.

P. 34, notes, l. 29. The author of the *Tattwa-chandra* gives the title of *Muni* to Ís'wara Kṛishṇa, and distinctly calls him disciple of Panchas'ikha.

P. 35, notes, l. 2. For "Dúrgá" read "Durgá."

P. 35, notes, l. 9. The use of aliases is by no means infrequent among Hindu authors. Though not, generally, of much interest, one occurs to me, which seems worth recording. Like the run of facts connected with Indian history, it has no better support, however, than the unwritten tradition of the schools.

Jayadeva, the author of the *Gíta-govinda*, is said to have been the same person as Pakshadhara Mís'ra, the dialectician. Report has it that his custom was to attend his Nyáya teacher no oftener than once a fortnight, and that he owed to this fact his title of Pakshadhara. Quite possibly this is mere fiction; and it may have had its origin, partially, in the circumstance that there was a logician Jayadeva, who is spoken of as having been likewise a poet. See my Catalogue, &c., Vol. I., p. 51, l. 5; and its Appendix, p. 161.

Professor Lassen—*Gīta-govinda*, Prolegomena, p. v.—, for want of an opportunity to examine the *Chandrāloka*, is in doubt whether the Jayadeva to whom it is attributed be identifiable with the lyric poet of the same name. The question is one of no difficult decision.

The Jayadeva of the *Chandrāloka* was, by his own showing, son of Mahādeva, surnamed Yājñika, and of Sumitrā. Jayadeva, the author of the *Prasannarāghava* drama, particularizes the same persons as his parents, and further states that his family was denominated Kaundinya. Whether the *Chandrāloka*, a dry technical treatise, was the production of the writer of the *Gīta-govinda*, could scarcely be ascertained by comparing the necessarily different styles of the two compositions. The *Prasanna-rāghava* is, however, every way inferior, in respect of language and general execution, to the elegant *Lays of Govinda*; and there is no ground on which the position may be controverted, that the rhetorician and the play-wright were the same individual.

Internal evidence even is quite sufficient to determine the point under consideration, independently of the discrepancy offered in the accounts given, severally, of their extraction, by the rhetorician and dramatist, and by the author of the *Gīta-govinda*. Moreover, if, following Lassen, we account as spurious the stanza with which this collection of poems, according to many manuscripts, terminates, we are left without any notice whatever, by its author, of his parentage. And why, if the *Chandrāloka* and *Prasanna-rāghava* were also his, should he have consigned to them a specification which he has denied to his foremost performance?

The couplet above mentioned, which Professor Lassen presumes to be forged, is objected to, by him, on the assumption that the Bhojadeva whom Jayadeva is made, by it, to name as his father, must be the sovereign of Dhārā. But Bhojadeva or Bhojarāja is by no means an appellation of unique incidence. More than one chieftain is certainly known to have borne it; and it has not yet been shown that, among persons so called, the grammarian, for instance, has any claim to be regarded as a royal patron rather than as an actual maker of books. In a word, it is not imperative to take such a termination as *deva* or *rāja* to be indicative of rank. It may be part of a name; as in Varadarāja, Govindarāja, Jayadeva, and Harshadeva.

The name of Jayadeva's mother is written, by Lassen, Rāmudevī. My own manuscripts have Vāmudevī. Jayadeva's father is called Bhojadeva, by the Brāhman Rāyachand, in his metrical Hindī translation of the *Gīta-govinda*, the *Gīta-govindādars'a*.

It remains to speak of the *Rīma-gīta-govinda*, a poem on the incongruity of whose title Lassen justly animadverts: *Gīta-govinda*, Prolegomena, p. VI. This wretched affair purports to have, for its author, one Jayadeva,

of Janakapura. So much the poetaster himself tells us; and I know not on what authority Professor Wilson—Mackenzie Collection, Vol. I., p. 103—concludes him to be one with the poet of Rádhá and Kṛishṇa. The subject of the *Ráma-gíta-govinda* is that of the *Rámdyana*. Its extent is 360 couplets; divided into six cantos, which bear the designations of *Sánanda-raghunandana*, *Vijita-paras'urúma*, *Jagannivása-pravása*, *Hanumat-dgama*, *Lanká-vijaya*, and *Ráma-rájábhisheka*.

P. 35, notes, l. 31. S'ankara, it should seem, has wildly been assigned to the eighth century before the Christian era. See Mr. B. H. Hodgson's Illustrations of the Literature and Religion of the Buddhists, p. 18, footnote.

P. 35, notes, l. 34. The notion that Gauḍapáda was pupil of S'uka, the son of Vyása, is generally received by the Bráhmans. See, for this association, Colebrooke's reference to the *S'ankara-vijaya*: Miscellaneous Essays, Vol. I., p. 104.

Gangádhara Saraswati, author of the *Dattátreya-charitra*, a metrical composition in the Marahattí language, deduces his own discipular descent, through S'uka and Gauḍapáda, from S'iva, as follows: S'ankara, Vishṇu, Brahmá, Vasishṭha, S'akti, Parás'ara, Vyása, S'uka, Gauḍapáda A'chárya, Govinda A'chárya, S'ankara A'chárya, Vi'swarúpa, Bodha Giri, Jnána Giri, Sinhála Giri, Is'wara Tírtha, Nṛisinha Tírtha, Vidyá Tírtha, S'iva Tírtha, Bháratí Tírtha, Vidyaránya, S'rípáda, Vidyá Tírtha, Malayánanda, Deva Tírtha, Vṛinda Saraswati, Yádavendra Saraswati, Kṛishṇa Saraswati, Nṛisinha Saraswati, and Gangádhara Saraswati. Gangádhara had seven fellow-students, all bearing the title of Saraswati: Bála, Kṛishṇa, Upendra, Mádhava, Sadánanda, Jnánajyoti, and Siddhendra.

The *Mitákshará*, a commentary on the *Brahma-sútra*, by Annam Bhaṭṭa, son of Tirumala, contains a list, identical, down to S'ankara A'chárya, with the foregoing; except that Vasishṭha is preceded by Brahma and Brahmá.

Gauḍapáda, it appears credible, belongs to the very precinct of the age of fable.

P. 36, notes, l. 9. Bhánu Bhaṭṭa, in the *Dwaita-nirṇaya-siddhánta-sangraha*, speaks of the author of a treatise having the name of *Dwaita-nirṇaya*, as being his paternal grandfather. But his own work, which cites it, proves that he does not mean the *Dwaita-nirṇaya* of Váchaspati Mi'sra. Bhánu Bhaṭṭa's parents were Nílakaṇṭha Bhaṭṭa and Gangá. The title of Bhaṭṭa is borne by Mímánsakas.

P. 36, notes, l. 29. The *Ratnákara*, compiled under the patronage of Chapeḍes'wara, embraces at least seven sections, entitled *Kṛitya*, *Dána*, *Vyavahára*, *S'uddhi*, *Pújá*, *Viváda*, and *Grihasṭha*. Of these, Váchaspati

Mis'ra, in the *Dwaita-nirṇaya*, quotes, by name, the *Dāna-ratnākara*; and the *Grihastha-ratnākara*, in the *Vivāda-chintāmaṇi*.

Chañḍes'wara was son of Vires'wara. The *Vivāda-ratnākara*, in some copies, states that the former was chief secretary of war to a chieftain of Nepal, and that he resided on the banks of the river Vāgwatī. In the same work, Chañḍes'wara, as we have seen, is also designated as minister to a prince of Mithilā; and it is related that, after subjugating certain royalets of Nepal, he bestowed away his weight in gold on the banks of the river Saraswatī. No obstacles being offered by the circumstances of time and locality, it therefore seems reasonable to identify the Harasinha Deva whom Chañḍes'wara served, with the Harasinha Deva who is named in a memorial couplet still current in the neighbourhood of his former capital, Simraun, the ancient metropolis of Mithilā. See Journal of the Asiatic Society of Bengal, for 1835, p. 124; or Illustrations of the Literature and Religion of the Buddhists, p. 180. In 1323, on Saturday, the ninth day of the light fortnight of Pausa, a Harasinha Deva, on being expelled from Simraun, by Tughluq Shāh, is said to have betaken himself to the mountains, and to have usurped the sovereignty of Nepal. In Mr. Hodgson's legendary list of the ancestors of the Simraun Rājās, his father is called S'aktisinha. It appears, from the *Kṛitya-mahārṇava* and *Vivāda-chandra*, that the father of Harasinha Deva, chieftain of Mithilā, was Bhaves'a, whose family was styled S'rotriya. But it is nothing uncommon for a Hindu governor to be mentioned by his title instead of his name. Harasinha Deva had a son, Darpa Nārāyaṇa, who married Dhīrā; and their children were Chandra-sinha, Hari-nārāyaṇa, and Sulaya. The last was husband to one of the two ladies called Lakshmī, whose celebrity is due to their connexion with the literature of Indian jurisprudence. Of the three brothers, Chandrasinha was, perhaps, the eldest; as he is spoken of, by Colebrooke, as "reigning prince," the tenth of his line. Digest of Hindu Law, &c., Vol. I., Preface, p. XX., 8vo. ed.

P. 37, notes, l. 7. For "1372" read "1371."

P. 38, l. 4. For "Adhwaryu" read "Adwaya."

P. 38, l. 8. Nārāyaṇa Tīrtha Yati, who is also called Nārāyaṇa Bhikshu, and Nārāyaṇendra, lived, according to his own *Yoga-sūtra-vṛitti*, at Allaha-bad. In the same work, his spiritual preceptor, Rāma-govinda Tīrtha, is said to have been a disciple of Govinda Tīrtha.

P. 39, notes, l. 12. For "six" read "seven." That which Colebrooke mentions as the subject of the entire *Sāṅkhya-sāra*, is the topic of its last chapter only.

P. 41, notes, l. 27. In the *Prayoga-ratna*, a work on the sixteen sacraments, by Nārāyaṇa Bhaṭṭa, son of Rāmes'wara Bhaṭṭa, its author says that

he was assisted, in preparing it, by Ananta Dīkshita, son of Vis'wanātha Dīkshita. The father of Bhāvā Gaṇeś'a Dīkshita was Bhāvā Vis'wanātha Dīkshita; and, if the latter be one with Vis'wanātha Dīkshita, and if Bhāvā Gaṇeś'a Dīkshita be brother of Ananta Dīkshita, we are enabled to form a pretty correct estimate as to the time of Vijnāna Bhikshu. For Nārāyaṇa Bhaṭṭa's youngest brother's second son, Raghunātha Bhaṭṭa, dates his *Kāla-tattva-vivechana* in Samvat 1677, or A. D. 1620. Vijnāna may be placed fifty or sixty years earlier.

P. 48, l. 1. Cancel the sentence "To the end," &c.

P. 50, notes, l. 1. Substitute as follows: The words *vikṛita* 'modified' and *vaikṛitika* 'modification,' as synonymes of *sattvika* 'pure,' must be taken to denote, by eminence, the highest of the three egotistic transmutations of nature; these being held to result from that disturbance in the equipoise of its ingredients, by virtue of which it becomes eductive. Misapprehending the retrospective reference of the term *vikṛita*, in the twenty-fifth *śārikā*, M. Saint Hilaire describes 'pure' egotism as almost being at once a modification and not a modification.

Egotism, at the very instant of its emanation, assumes three distinct shapes. It would, accordingly, preclude doubt, if the particular sort of egotism had in contemplation were always characterized by its special epithet. Of egotism divested of qualifications the Sāṅkhya teaches us nothing.

There is no such thing in the scheme.

P. 55, notes, l. 21. A passage in Hippolytus which runs counter to this statement, escaped my notice. Having premised the names of Valentine, Heracleon, and Ptolemæus, Hippolytus proceeds in these words: *Καὶ γὰρ τούτων ἔστιν ἀρχὴ τῶν πάντων μὴ ἀγέννητος, ἀφθαρτος, ἀκατάληπτος, ἀπεριόρητος, γόνιμος, καὶ πάντων τῆς γενέσεως αἰτία τῶν γενομένων.* *Omnium Hæresium Refutatio*, ed. Miller, p. 185.

~~~~~

ERRATA.

P.	l.	For	read	P.	l.	For	read
85	21	-कार्याणा	-कार्याणां	161	21	ममना-	ममना-
126	23	-त्यक्तम्	-त्युक्तम्	165	15	मतस्य-	ममस्य-
129	9	-ङीकारे	-ङीकारे	203	2	पूर्वत्	-पूर्ववत्
147	5	-द्विविधः	-द्विविधः	210	12	-दृष्ट	-दृ-
156	7	-तद्वका-	-तद्विका-	232	1	-कुर-	कुर-

Appendix.

25	20	-नात्वा-	-नत्वा-	40	22	पतिश्च-	परिच-
37	21	नन्वे-	-नन्वे-	41	1	चति	चेति
38	25	-स्मात्	-स्मात्	42	24	-कृष्य	-कृष्ये

॥ श्रीपरमेश्वराय नमः ॥

॥ साङ्ख्यप्रवचनभाष्यम् ॥

एकोऽद्वितीय इति वेदवचोसि पुंसि
सर्वाभिमानविनिवर्तनतोऽस्य मुक्त्यै।
वैधर्म्यलक्षणभिदाविरहं वदन्ति
नाखण्डतां च इव धर्मशताविरोधात् ॥
तस्य श्रुतस्य मननार्थमथोपदेष्टुं
सद्युक्तिजालमिह साङ्ख्येष्टादविरासौत्।
नारायणः कपिलमूर्तिरशेषदुःख-
हानाय जीवनिवहस्य नमोऽस्तु तस्यै ॥
नानोपाधिषु यस्मानारूपं भाष्यनलार्कवत्।
तत् समं सर्वभूतेषु चित्त्वामान्यमुपास्याहे ॥
इंश्वरानींश्वरत्वादि विदेकरसवस्तुनि।
विमूढा यत्र पश्यन्ति तदस्मि परमं महः ॥

कालार्कभक्षितं साङ्ख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् ।
 कलावशिष्टं भूयोऽपि पूरयिष्ये वचोऽमृतैः ॥
 चिदचिद्गुण्यभेदेन मोक्षयिष्ये चितोऽपि च ।
 साङ्ख्यभाष्यमिषेणास्मात् प्रीयतां मोक्षदेो हरिः ॥
 तत् त्वमेव त्वमेवैतदेवं श्रुतिश्रुतोदितम् ।
 सर्वात्मनामवैधर्म्यं शास्त्रस्यास्त्वैव गोचरः ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्या-
 दिश्रुतिषु परमपुरुषार्थसाधनस्यात्मसाक्षात्कारस्य हेतुतया अव-
 णादिबन्धं विहितम् । तत्र श्रवणादावुपायाकाङ्क्षायां स्मर्यते ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यस्योपपत्तिभिः ।
 मत्वा च "सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥

इति । ध्येयो योगशास्त्रप्रकारेणेति शेषः । तत्र श्रुतिभ्यः श्रुतेषु
 पुरुषार्थतद्हेतुज्ञानतद्विषयात्मस्वरूपादिषु श्रुत्यविरोधिनोरुपपत्तौः
 षष्ठ्यायीरूपेण विवेकशास्त्रेण कपिलमूर्तिर्भगवानुपदिदेश ।
 ननु न्यायवैशेषिकाभ्यामप्येतेष्वर्थेषु न्यायः प्रदर्शित इति ताभ्यामस्य
 गतार्थत्वं सगुणनिर्गुणत्वादिबिरुद्धरूपैरात्मसाधकतया तद्युक्तिभि-
 रन्ययुक्तौनां विरोधेनोपपत्त्येव दुर्घटं च धामाश्रयमिति । मैवम् ।
 व्यावहारिकपारमार्थिकरूपविषयभेदेन गतार्थत्वविरोधयोरभा-
 वात् । न्यायवैशेषिकाभ्यां हि सुखिदुःखाद्यनुवादो देहादिमात्र-
 विवेकेनात्मा प्रथमभूमिकायामनुमापितः । एकदा परब्रह्म प्रवेशा-
 सम्भवात् । तदीयं च ज्ञानं देहाद्यात्मतान्त्रिसनेन व्यावहारिकं
 तत्त्वज्ञानं भवत्येव । यथा पुरुषे ज्ञानाभ्रमनिरासकतया करचर-
 णादिमत्त्वज्ञानं व्यवहारतत्त्वज्ञानं तद्वत् ॥ अतएव ।

प्रकृतेः गुणसम्बन्धः सञ्जग्मे गुणकर्तृषु ।
तन्मन्त्रविदो मन्दान् कृष्युविष विद्यावयेत् ॥

इति गीतायां कर्तृत्वाभिमानिनस्तार्किकस्याह्युचितमेव ह्यह्यु-
विद्याह्यापेक्षयोक्तम् । न तु सर्वथैवाज्ञत्वमिति । तथा तदीय-
मपि ज्ञानमपरवैराग्यद्वारा परम्परया मोक्षसाधनं भवत्येवेति ।
तज्ज्ञानापेक्षयापि च साह्यज्ञानमेव पारमार्थिकं परवैराग्यद्वारा
साक्षात्मोक्षसाधनं च भवति । उक्तगीतायास्त्येनास्माकं कर्तृत्वविष-
येव ह्यह्युचितविद्वेः । तेषां हि तद्वद् भवति हृदयस्य शोकात्
कामादिकां मन इव मन्यमानः सङ्गुभौ लोकावमुत्सृजति ध्यायतीव
लेखयतीव स यदत्र किञ्चित् पञ्चाक्षरान्मन्त्रागच्छेन भवतीत्यादि-
ताद्विकमुतिशतैः ।

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥
निर्वाणमय एवायमात्मा ज्ञानमयोऽमलः ।
दुःखाज्ञानमया धर्माः प्रकृतेस्ते तु नात्मनः ॥

इत्यादिताद्विकमुतिशतैश्च । न्यायवैशेषिकोक्तज्ञानस्य परमा-
र्थभूतो बाधितत्वाच्च । न चैतावता न्यायाद्यप्रामाण्यम् । विवक्षि-
तार्थं देहाद्यतिरेकांशे बाधाभावाद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति
न्यायात् । आत्मनि सुखादिमन्त्रस्य लोकविद्वत्तया तत्र प्रमाणा-
नरानपेक्ष्येन नदंष्ट्रानुवादस्याह्युचिततात्पर्यविषयत्वमिति ।
स्यादेतत् । न्यायवैशेषिकाभ्यामबाधिरोधो भवतु । ब्रह्मणीमा-
सायोगाभ्यां तु विरोधोऽस्त्येव । ताभ्यां नित्येश्वरसाधनात् ।
अत्र चेश्वरस्य प्रतिषिद्धमानत्वात् । न चात्रापि व्यावहारिकपार-
मार्थिकभेदेन सेश्वरनिरीश्वरवादयोरविरोधोऽस्तु सेश्वरवादस्यो-

पासनापरत्वसम्भवादिति वाच्यम् । विनिगमकाभावात् । ईश्वरो
हि दुर्ज्ञेय इति निरौश्वरत्वमपि लोकाव्यवहारसिद्धमैश्वर्यवैराम्याया-
नुवादितुं शक्यत आत्मनः सगुणत्वमिव न तु क्वापि श्रुत्यादावौश्वरः
स्फुटं प्रतिषिध्यते येन सेश्वरवादस्यैव व्यावहारिकत्वमवधार्यतेति ।
अत्राच्यते । अत्रापि व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति ।

असंख्यमप्रतिष्ठं ते जगदाङ्गरनीश्वरम् ।

इत्यादिशास्त्रैर्निरौश्वरवादस्य निन्दितत्वात् । अस्मिन्नेव शास्त्रे व्या-
वहारिकस्यैश्वरप्रतिषेधस्यैश्वर्यवैराम्याद्यर्थमनुवादत्वोच्यते ।
यदि हि लोकाव्यतिक्रमनानुसारेण निश्चैश्वर्यं न प्रतिषिध्येत तदा
परिपूर्णनित्यनिर्दोषैश्वर्यदर्शनेन तत्र चिन्तावेशतो विवेकाभ्यास-
प्रतिबन्धः स्यादिति साङ्ख्याचार्याणामाशयः । सेश्वरवादस्य न
क्वापि निन्दादिकमस्ति । येनोपासनादिपरतया तत् शास्त्रं सङ्को-
च्येत । यत् तु ।

नास्ति साङ्ख्यसमं ज्ञानं नास्ति योगसमं बलम् ।

अत्र वः संशयो मा भूज्ज्ञानं साङ्ख्यं परं मतम् ॥

इत्यादि वाच्यम् । तद्विवेकांश एव साङ्ख्यज्ञानस्य दर्शनान्तरेभ्य
उत्कर्षे प्रतिपादयति न त्वौश्वरप्रतिषेधांशेऽपि । तथा पराशराद्य-
खिलशिष्टसंवादादपि सेश्वरवादस्यैव पारमार्थिकत्वमवधार्यते ।
अपि च ।

अध्वपादमणीते च काष्ठादे साङ्ख्ययोगयोः ।

न्याज्यः श्रुतिविरुद्धोऽशः श्रुत्येकशरणैर्दृग्भिः ॥

जैमिनीये च वैयासे विरुद्धांशो न कश्चन ।

श्रुत्या वेदार्थविज्ञाने श्रुतिपारंगतौ हि तौ ॥

इति पराशरोपपुराणादिभ्योऽपि ब्रह्मनीमांसाया ईश्वरांशे
बलवत्त्वम् । तथा ।

न्यायतन्त्राख्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।

हेत्वागमसदाचारैर्यद्युक्तं तदुपाख्यताम् ॥

इति मोक्षधर्मवाक्यादपि पराशराद्यखिलशिष्टव्यवहारेण
ब्रह्ममीमांसाख्यायवैशेषिकाद्युक्त ईश्वरसाधकन्याय एव ग्राह्यो बल-
वद्वात् । तथा ।

यं न पश्यन्ति योगीन्द्राः साङ्ख्ये अपि महेश्वरम् ।

अनादिनिधनं ब्रह्म तमेव शरणं ब्रज ॥

इत्यादिकौर्मादिवाक्यैः साङ्ख्यानमीश्वराज्ञानस्यैव नारायणा-
दिना प्रोक्तत्वाच्च । किञ्च ब्रह्ममीमांसाया ईश्वर एव मुख्यो विषय
उपक्रमादिभिरवधृतः । तत्रांशे तस्य बाधे शास्त्रस्यैवाप्रामाण्यं
स्याद् यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति न्यायात् । साङ्ख्यशास्त्रस्य
तु पुरुषार्थतत्त्वाधनप्रकृतिपुरुषविवेकावेव मुख्यो विषय इती-
श्वरप्रतिषेधांशबाधेऽपि नाप्रामाण्यं यत्परः शब्दः स शब्दार्थ
इति न्यायात् । अतः सावकाशतया साङ्ख्यमेश्वरप्रतिषेधांशे
दुर्बलमिति । न च ब्रह्ममीमांसायामपीश्वर एव मुख्यो विषयो
न तु नित्यैश्वर्यमिति वक्तुं शक्यते । सृष्ट्यनवकाशदोषप्रसङ्ग-
रूपपूर्वपक्षस्थानुपपत्त्या नित्यैश्वर्यविशिष्टत्वेनैव ब्रह्ममीमांसाविष-
यत्वावधारणात् । ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मण्येव मुख्यतया तु अथातः
परब्रह्मजिज्ञासेति न सूचितमिति । एतेन साङ्ख्यविरोधाद् ब्रह्म-
योगदर्शनयोः कार्येश्वरपरत्वमपि न शङ्कनीयम् । प्रकृतिस्वातन्त्र्या-
पत्त्या रचनानुपपत्तेस्तु नानुमानमित्यादिब्रह्मसूत्रपरम्परानुपप-
त्तेस्तु । तथा स पूर्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदादिति योग-
सूत्रतदौघयासभात्याभ्यां स्फुटमीशनिश्चितावगमाच्चेति । तस्माद्-
भ्युपगमवादप्रीतिवादादिनैव साङ्ख्यस्य व्यावहारिकेश्वरप्रतिषेध-

परतया ब्रह्ममीमांसायोगाभ्यां कश्च न विरोधः । ऋग्यजुःसामवाङ्मय-
शास्त्रे दृष्टः । यथा विष्णुपुराणे ।

यते भिन्नदृशां दैव्य विकल्पाः कथितानि मया ।

ह्यन्वाभ्युपगमं तत्र सङ्क्षेपः श्रूयतां मया ॥

इति । अस्तु वा पापिनां ज्ञानप्रतिबन्धार्थमास्तिकदर्शनेष्वर्थ्यशतः
श्रुतिविरुद्धार्थव्यवस्थापनम् । तेषु तेष्वंशेष्वप्राप्ताम्भं च । श्रुतिस्मृत्य-
विरुद्धेषु तु मुख्यविषयेषु प्रामाण्यमस्त्येव । अत एव पञ्चपुराणेषु
ब्रह्मयोगदर्शनातिरिक्तानां दर्शनानां निन्दाप्युपपद्यते । यथा तत्र
पार्वतीं प्रतीत्यरवाक्यम् ।

शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तांस्तानि यथाश्रमम् ।

वेषां श्रवणमात्रेण पातित्वं ज्ञानिनामपि ॥

प्रथमं हि मयैवाकृतं जैवं पाङ्गुपतादिकम् ।

मच्छक्त्यावेशितैर्विमैः सम्प्रोक्तानि ततः परम् ॥

कण्ठादेन तु सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् ।

मौतमेन तच्चा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै ॥

द्विजम्भना जैमिनिना पूर्वं वेदमवार्थतः ।

निरीत्यरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ॥

विषयेन तच्चा प्रोक्तं पार्वीकमतिगर्हितम् ।

दैव्यानां नाश्वनार्थाय विष्णुना बुद्धकृपिणा ॥

बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं मग्ननीलपटादिकम् ।

मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च ॥

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणकृपिणा ।

अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयन्लोकगर्हितम् ॥

कर्मस्वरूपव्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ।

॥ भूमिका ॥

सर्वकर्मपरिभ्रंशासौक्ष्म्यं तत्र चोच्यते ।
 परात्मजीवयोरैक्यं मयात्र प्रतिपाद्यते ।
 ब्रह्मसोऽस्य परं रूपं निमुखां दर्शितं मया ।
 सर्वस्य जगतोऽस्य नाशकारणं कलौ युगे ।
 वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।
 मयैव कथितं देवि जगतां नाशकारणात् ।

इति । अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमस्याभिरिति ।
 तस्यादक्षिकशास्त्रस्य न कस्याप्यप्रामाण्यं विरोधो वा । सखविष-
 येषु सर्वेषां लब्धत्वात् । अविरोधस्येति । नन्वेवं पुरुषवज्जलत्वांशेऽप्यस्य
 शास्त्रस्याभ्युपगमवादत्वं स्यात् । न स्यात् । अविरोधात् । ब्रह्म-
 मीमांसकस्यामर्यादो न्ननन्यपदेष्टादित्यादिस्वरूपज्ञानैर्जीवात्मवज्जल-
 स्यैव निर्यायात् । साङ्ख्यसिद्धपुरुषाणामात्मत्वं तु ब्रह्ममीमांसया
 बध्यत एव । आस्येति तूपयन्तीति तद्वृत्तेः परमात्मन एव पर-
 मार्थभूमावात्मत्ववधारणम् । तथापि च साङ्ख्यस्य तन्मात्राण्यम् ।
 व्यावहारिकात्मनो जीवस्योत्तरविवेकज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वे विव-
 क्षितार्थे बाधभावात् । एतेन श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धयोर्नानात्वोक्त्या-
 त्वयोर्व्यावहारिकपारमार्थिकभेदेनाविरोध इति ब्रह्ममीमांसायां
 प्रपञ्चितमस्याभिरिति दिक् । नन्वेवमपि तत्त्वसमासाख्यसूत्रैः
 सशास्त्राः षडध्याय्याः पौनःपुन्यमिति चेत् । नैवम् । सङ्क्षेपविस्तर-
 रूपेणोभयोरप्यपौनःपुन्यत्वात् । अत एवास्याः षडध्याय्या योगदर्श-
 नस्यैव साङ्ख्यमप्यवगमसङ्ख्या युक्ता । तत्त्वसमासाख्यं हि यत् सङ्क्षेपं
 साङ्ख्यदर्शनं तस्यैव प्रकर्षेणाख्यं निर्वचनमिति । विशेषतत्त्वर्थे यत्
 षडध्याय्यां तत्त्वसमासाख्योक्तार्थविस्तरमात्रं योगदर्शने त्वध्याम-
 भ्युपगमवाद्प्रतिषिद्धस्यैवैश्वरस्य स्मिरूपेण न्यूनतापरिहारो-
 ऽपीति । अस्यां च साङ्ख्यसङ्ख्या सान्ध्या ।

सङ्ख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।

तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥

इत्यादिभ्यो भारतादिवाक्येभ्यः । सङ्ख्या सम्यग्विवेकेनात्मकचयन-
मित्यर्थः । अतः साङ्ख्याशब्दस्य योगरूढतया तत्कारणं साङ्ख्यायो-
गाधिगम्यमित्यादिश्रुतिषु ।

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्यो बुद्धिर्बोधो त्विमां शृणु ।

इत्यादिश्रुतिषु च । साङ्ख्याशब्देन साङ्ख्याशास्त्रमेव ग्राह्यम् । न
पुनरर्थान्तरं कल्पनीयमिति । तदिदं मोक्षशास्त्रं चिकित्साशास्त्रव-
च्चतुर्व्यूहम् । यथा हि रोग आरोग्यं रोगनिदानं भेषज्यमिति
चत्वारो व्यूहाः समूहाश्चिकित्साशास्त्रस्य प्रतिपाद्यास्तथैव हेयं हानं
हेयहेतुर्हानोपायश्चेति चत्वारो व्यूहा मोक्षशास्त्रस्य प्रतिपाद्या
भवन्ति । मुमुक्षुभिर्जिज्ञासितत्वात् । तत्र त्रिविधं दुःखं हेयम् ।
तदत्यन्तनिवृत्तिर्हानम् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्वारा चाविवेको हेय-
हेतुः । विवेकव्याप्तिस्तु हानोपाय इति । व्यूहशब्देन चैवामुप-
करणसङ्ग्रहः । तत्र चादौ फलत्वेनाभ्यर्हितं हानं तत्प्रतियोगि-
विधयैव च हेयं प्रतिपादयित्वान् शास्त्रकारः शिष्यावधानाय
शास्त्रारम्भं प्रतिजानीते ।

अथ त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः ॥ १ ॥

अथशब्देऽयमुच्चारणमात्रेण मङ्गलरूपः । अत एव मङ्गलाचरणं
शिष्टाचारादिति स्वयमेव पञ्चमाध्याये वक्ष्यति । अर्थस्त्वनाथ-
शब्दस्याधिकार एव । प्रश्नानन्तर्यादीनां पुरुषार्थेन सहान्वयासम्भ-
वात् । ज्ञानाद्यानन्तर्यस्य च सूत्रैरेव वक्ष्यमाणतया तत्प्रतिपादनवै-
यर्थ्यात् । अधिकारभिसार्थत्वे शास्त्रारम्भप्रतिज्ञाद्वलाभप्रसङ्गाच्च ।

तस्यात्पुरुषार्थस्योपक्रमोपसंहारदर्शनादधिकारार्थत्वमेवोचितम् ।
तदुच्छिन्निः पुरुषार्थ इत्युपसंहारो भविष्यतीति । अधिकार-
श्चाधिष्णेन प्राधान्येनारम्भणम् । आरम्भश्च यद्यपि साक्षाच्छास्त्र-
स्यैव तथापि तद्वारा शास्त्रार्थतद्विचारयोरपीति । तथा च साध-
नाद्युपकरणसहितो यथोक्तपुरुषार्थोऽधिष्ठितः प्राधान्येन निरूप-
यितुमस्माभिः प्रारब्ध इति सूत्रवाक्यार्थः । त्रिविधमाध्यात्मिकमा-
धिभौतिकमाधिदैविकं च दुःखम् । तत्रात्मानं स्वसङ्घातमधिष्ठत्य
प्रवृत्तमित्याध्यात्मिकम् । शरीरं मानसं च । तत्र शरीरं व्याधा-
द्युन्यम् । मानसं कामाद्युन्यम् । तथा भूतानि प्राणिनोऽधिष्ठत्य
प्रवृत्तमित्याधिभौतिकम् । व्याघ्रचोराद्युन्यम् । देवानग्निवाय्वा-
दीनाधिष्ठत्य प्रवृत्तमित्याधिदैविकम् । दाहशीताद्युन्यमिति भावः ।
यद्यपि सर्वमेव दुःखं मानसं तथापि मनोमात्रजन्यत्वाजन्यत्वाभ्यां
मानसत्वामानसत्वविशेषः । एषां त्रिविधदुःखानां यात्यन्तनिवृत्तिः
स्थूलसूक्ष्माधारण्येन निःशेषतो निवृत्तिः । सोऽत्यन्तः परमः पुरु-
षार्थः पुरुषाणां बुद्धेरिष्ट इत्यवान्तरवाक्यार्थः । तत्र स्थूलं
दुःखं वर्तमानावस्थं तच्च द्वितीयक्षणादुपरि खयमेव नङ्गति ।
अतो न तत्र ज्ञानापेक्षा । अतीतं तु प्रागेव नष्टमिति न तत्र
साधनापेक्षेति परिशेषादनागतावस्थसूक्ष्मादुःखनिवृत्तिरेव पुरु-
षार्थतया प्रकृते पर्यवस्यति । तथा च योगसूत्रम् । हेयं दुःख-
मनागतमिति । निवृत्तिश्च न नाशोऽपित्वतीतावस्था ध्वंसप्राग-
भावयोरतीतानागतावस्थास्वरूपत्वात् सत्कार्यवादिभिरभावान-
ङ्गीकारात् । ननु कदाचिदप्यवर्तमानमनागतं दुःखमप्रामाणिकम् ।
अतः खपुष्पनिवृत्तिवत् तन्निवृत्तेर्न पुरुषार्थत्वं युक्तमिति । मैवम् ।
सर्वत्र हि स्वस्वकार्यजननशक्तिर्यावद्द्वयस्थायिनीति पातञ्जले
सिद्धं दाहादिशक्तिशून्यस्यान्यादेः क्वाप्यदर्शनात् । सा च शक्तिर-

नागतावस्थतत्तत्कार्यरूपा । इयमेव चोपादानकारणस्वरूपयोज्य-
तेष्वपि गीयते । अतो यावच्चित्तसत्ता तावदेवानागतदुःखसमानुमी-
यते तन्निवृत्तिश्च पुरुषार्थ इति । जीवन्मुक्तिदशायां च प्रारब्ध-
कर्मफलातिरिक्तानां दुःखानामनागतावस्थानां बीजाख्यानां दाहे
विदेहकैवल्ये तु चित्तेन सह विनाश इत्यवान्तरविशेषः । बी-
जदाहस्याविद्यासहकार्युच्छेदमात्रं ज्ञानस्याविद्यामात्रोच्छेदकत्वस्य
लोके सिद्धत्वात् । अत एव चित्तेन सहैव दुःखस्य नाशः । ज्ञानस्य
साक्षादुःखादिनाशकत्वे प्रमाणाभावादिति । ननु तथापि दुःख-
निवृत्तिर्न पुरुषार्थः सम्भवति दुःखस्य चित्तधर्मत्वेन पुरुषे तन्नि-
वृत्त्यसम्भवात् । दुःखनिवृत्तिशब्दस्य दुःखानुत्पादार्थकत्वेऽपि
पुरुषे तस्य नित्यसिद्धत्वात् । यत्तु कण्टचामीकरवत् सिद्धेऽप्य-
सिद्धत्वभ्रमात् पुरुषार्थता स्यादिति । तन्न । एवमपि पुमानिर्दुःख
इति अवणमननोत्तरं दुःखहानार्थं निदिध्यासनादौ प्रवृत्त्यनुप-
पत्तेः । बह्वायाससाध्ये क्षुपाये फलनिश्चयादेव प्रवृत्तिर्भवति प्रवृ-
त्ते तु अवणमननाभ्यां सिद्धत्वज्ञानाप्ताप्रामाण्यज्ञानानास्तन्दिनः
फलस्यासिद्धत्वनिश्चयोऽस्तीति । किञ्च भवतु कदाचिद्गुणादिना
पुरुषेच्छाविषयत्वं दुःखाभावस्य श्रुतिस्तु मोहनाशिनी कथं
सिद्धस्य फलत्वं प्रतिपादयेत् । तरति शोकमात्मविद्विद्वां हर्ष-
शोकौ जहातोत्पादिरिति । अत्रोच्यते । न नित्यशुद्धबुद्धनुक्तस्वभा-
वस्य तद्योगस्तद्योगादृत इति हेयहेत्ववधारकसूत्रेणैवायं पूर्वपक्षः
समाधास्यते । तथाहि । प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽपि सुखदुःखे स्तः ।
अन्यथा तयोर्भोग्यत्वानुपपत्तेः । सुखादिग्रहणं हि भोगः । ग्रहणं
च तदाकारता । सा च कूटस्थचित्तौ बुद्धेरर्थाकारवत् परिणामो न
सम्भवतीत्यगत्या प्रतिबिम्बरूपतायामेव पथैवस्थिति । अयमेव
बुद्धिप्रतिबिम्बो वृत्तिसारूप्यमितरत्रेति योगसूत्रेणोक्तः । सत्वे-

ऽनुतप्यमाने तदाकारानुरोधात् पुरुषोऽथनुतप्यत इव दृश्यत-
इति योगभाष्ये च तदाकारानुरोधशब्देन विशिष्यैव तापादि-
दुःखस्य प्रतिबिम्ब उक्तः। अत एव च पुरुषस्य बुद्धिदृष्ट्युपरागे
स्फटिकं दृष्टान्तं सूत्रकारो वक्ष्यति। कुसुमवच्च मणेरिति।
वेदान्तिभिरपि चेतनेऽध्यस्ततयैव दृश्यभानमुच्यते। स चाध्यासः
प्रतिबिम्बं विना न घटेत ज्ञानमात्रस्याध्यासत्वे आत्माश्रयात्। अध्या-
साज्ज्ञानं ज्ञानमेव चाध्यास इति। तदेतत् स्मर्यतेऽपि।

तस्मिंश्चिह्नर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः।

इमास्ताः प्रतिबिम्बान्ति सरसीव तदद्रुमाः॥

इति। अत्र हि दृष्टिशब्दे बुद्धिदृष्टिसामान्यपरो युक्तिसाम्यात्।
प्रतिबिम्बश्च तत्तदुपाधिषु विम्बाकारश्चिन्तपरिणाम इति। तस्मात्
प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषे दुःखसम्बन्धो भोगाख्योऽस्ति। अतस्तेनैव
रूपेण तन्निष्ठतेः पुरुषार्थत्वं युक्तम्। अत एव दुःखं मा भुङ्क्षीयेति
प्रार्थनाप्रापामरं दृश्यते। तच्च दुःखभोगनिष्ठतेः पुरुषार्थत्वमन्य-
शेषतया न सम्भवतीति सैव स्वतः पुरुषार्थः। दुःखनिष्ठमिच्छु
कण्टकादिनिष्ठमिव तादर्थ्येन न स्वतः पुरुषार्थः। एवं सुखमपि
न स्वतः पुरुषार्थः। किन्तु तद्भोग एव स्वतः पुरुषार्थत्वं यातीति।
तदिदं दुःखभोगनिष्ठतेः पुरुषार्थत्वं योगभाष्ये व्यासदेवैरुक्तम्।
तस्मिन् निष्ठते पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुङ्क्षु इति। अतः
श्रुतावपि दुःखनिष्ठतेः पुरुषार्थत्वं विषयतासम्बन्धेनैव बोध्यम्।
तदेतद्योगवार्तिके प्रपञ्चितमस्माभिरिति दिक्। तदेवमनेन सूत्रेण
बुद्ध्यर्थं सङ्क्षेपेणोद्दिष्टं विस्तरस्त्वनयोः पञ्चाङ्गवितेति॥ १॥ अतः
परं वक्ष्यमाणस्य हानोपायबुद्ध्यस्याकाङ्क्षाार्थं तदितरेषां हानो-
पायत्वं प्रत्याचष्टे सूत्रजातेन।

न दृष्टात् तत्सिद्धिर्निवृत्तेऽप्यनुवृत्तिदर्शनात् ॥ २ ॥

लौकिकादुपायाद्भनादेरव्यन्तदुःखनिवृत्तिसिद्धिर्नास्ति । कुतः । धनादिना दुःखे निवृत्ते पञ्चाङ्गनादिक्षये पुनरपि दुःखानुवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति विन्नेनेत्यादिः ॥ २ ॥ नन्वेवं धनाद्यर्जनस्य कुञ्जरशौचवद्दुःखानिवर्तकत्वे कथं तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह ।

प्रात्यहिकक्षुत्प्रतीकारवत् तत्प्रतीकारचेष्टनात्
पुरुषार्थत्वम् ॥ ३ ॥

दृष्टसाधनजन्यायां दुःखनिवृत्तावव्यन्तपुरुषार्थत्वमेव नास्ति । यथाकथञ्चित् पुरुषार्थत्वं त्वस्येव । कुतः । प्रात्यहिकस्य क्षुदुःखस्य निराकरणवदेव तेन धनादिना दुःखनिराकरणस्य चेष्टनादन्वेषणादित्यर्थः । अतो धनाद्यर्जने प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः । कुञ्जरशौचादिकमप्यापातदुःखनिवर्तकतया मन्दपुरुषार्था भवत्येवेति ॥ ३ ॥ स च दृष्टसाधनजो मन्दपुरुषार्थो विज्ञैर्हेय इत्याह ।

सर्वासम्भवात् सम्भवेऽपि सत्त्वासम्भवाद्देयः
प्रमाणकुशलैः ॥ ४ ॥

स च दृष्टसाधनजो दुःखप्रतीकारो दुःखादुःखविवेकशास्त्राभिज्ञैर्हेयो दुःखपक्षे निक्षेपणीयः । कुतः । सर्वासम्भवात् । सर्वदुःखेषु दृष्टसाधनेः प्रतीकारासम्भवात् । यत्रापि सम्भवस्तत्रापि प्रतिग्रहपापाद्युत्पदुःखावश्वक्तमाह । सम्भवेऽपीति । सम्भवेऽपि दृष्टोपायनान्तरीयकादिदुःखसम्पर्कावश्यम्भावादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् । परिणामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं

विवेकिन इति ॥ ४ ॥ ननु दृष्टसाधनजन्ये सर्वस्मिन्नेव दुःखप्रतो-
कारे दुःखसम्बेदानयमोऽप्रयोजकः । तथा च स्मर्यते ।

यस्य दुःखेन सम्बन्धं न च यस्तमनन्तरम् ।

अभिलाषोपनीतं च तत् सुखं खःपदास्यदम् ।

इति । तत्राह ।

उक्तर्थादपि मोक्षस्य सर्वोत्कर्षश्रुतेः ॥ ५ ॥

दृष्टसाधनासाध्यस्य मोक्षस्य दृष्टसाधनसाध्यराज्यादिभ्य उक्त-
र्थात् तेषु दुःखसत्तावधार्यते । अपिशब्दात् त्रिगुणात्मकत्वादेरपि ।
मोक्षस्योत्कर्षे प्रमाणं सर्वोत्कर्षश्रुतेरिति । न ह वै सशरीरस्य
सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वा वसन्तं प्रियाप्रिये न
स्मृशत इत्यादिना विदेहकैवल्यस्योत्कर्षश्रुतेरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ननु मा
भवतु दृष्टसाधनादत्यन्तदुःखनिवृत्तिः । अदृष्टसाधनात् तु वैदिक-
कर्मणः स्यात् । अपामसेमममृता अभूमेत्यादिश्रुतेरिति तत्राह ।

अविशेषश्चोभयोः ॥ ६ ॥

उभयोरेव दृष्टादृष्टयोरत्यन्तदुःखनिवृत्त्यसाधकत्वे यथोक्ततद्दे-
तुत्वे चाविशेष एव मन्तव्य इत्यर्थः । एतदेव कारिकायामुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिचयातिशययुक्तः ।

इति । गुरोरनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदः । तद्विहितयागादिरानुश्र-
विकः । स दृष्टोपायवदेवाशुद्ध्या हिंसादिपापेन विनाशिसातिश-
यफलकत्वेन च युक्त इत्यर्थः । ननु वेधहिंसायाः पापजनकत्वे
बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वरूपस्य विध्यर्थस्यानुपपत्तिरिति
चेन्न । वेधहिंसाजन्यानिष्टस्योष्टोत्पत्तिनान्नरौयकत्वेनेष्टोत्पत्तिना-
न्नरौयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वरूपस्य बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य

विध्यंशस्याक्षतेः। यत् तु वैधर्हिंसातिरिक्तहिंसाया एव पापजन-
कत्वमिति तदसत् सङ्कोचे प्रमाणाभावात्। युधिष्ठिरादीनां
सुधर्मोऽपि युद्धादौ ज्ञातिवधादिप्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्त-
श्रवणाच्च।

तस्माद्यास्याम्यहं तात दृष्ट्वेमं दुःखसन्निभम्।

त्रयोधमंमधर्माढ्यं किम्पाकफलसन्निभम् ॥

इति मार्कण्डेयवचनाच्च। अहिंसन् सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्य
इति श्रुतिस्तु वैधातिरिक्तहिंसानिवृत्तेरिष्टसाधनत्वमेव वक्ति न तु
वैधर्हिंसाया अनिष्टसाधनत्वाभावमपीत्यादिकं योगवार्तिके द्रष्ट-
व्यमिति दिक्। न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमान-
शुरिति तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये-
त्यादिश्रुतिविरोधेन तु सोमपानादिभिरमृतत्वं गौणमेव मन्तव्यम्।

आभूतसम्प्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते।

इति विष्णुपुराणात् ॥ ६ ॥ तदेवं दृष्ट्वा दृष्टोपाययोः साक्षात्पर-
मपुरुषार्थासाधनत्वे साधिते तदुपायाकाङ्क्षायां विवेकज्ञानमुपायो
वक्तव्यः। तत्र विवेकज्ञानमविवेकाख्यदुःखहेतुच्छेदद्वारैव हानो-
पाय इत्याशयेनादावपि विवेकमेवेतरप्रतिषेधेन हेयहेतुतया
परिशेषयति प्रघट्टकेन।

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेश-

विधिः ॥ ७ ॥

दुःखाद्यन्तनिवृत्तेर्मोक्षत्वस्योक्ततया बन्धोऽत्र दुःखयोग एव।
तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं बह्यमाणलक्षणमस्ति यतो न
स्वभावतो बद्धस्य मोक्षाय साधनोपदेशस्य श्रौतस्य विधिरनुष्ठानं

नियोज्यानां घटते । न ह्यग्नेः स्वाभाविकादौष्ण्यान्मोक्षः सम्भवति ।
स्वाभाविकस्य यावद्द्वयभावित्वादित्यर्थः । तदुक्तमौत्तरगीतायाम् ।

यद्यात्मा मलिनोऽखच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्मान्तरगतैरपि ॥

इति । यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विलम्बो यस्योत्पत्तौ न भवति
तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्वलक्षणम् । ननु सर्वदोषल-
म्बापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्वशङ्कैव नास्त्येति चेन्न । त्रिगुणा-
त्मकत्वेन चित्तस्य दुःखस्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवात् सदा
दुःखानुपलब्धिवदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । दुःखस्वाभा-
विकत्ववादिभिर्बाह्यैश्चित्तस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवमात्मना-
शादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं बद्धो विमुक्तः स्यामिति बन्ध
सामानाधिकरण्येनैव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ॥ ७ ॥ भवत्व-
ननुष्ठानं तेन किमित्यत आह ।

स्वभावस्थानपायित्वादननुष्ठानलक्षणम-

प्रामाण्यम् ॥ ८ ॥

स्वभावस्य यावद्द्वयभावित्वान्मोक्षासम्भवेन तत्साधनोपदेशश्रुते-
रननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ ननु श्रुतिबलादेवा-
नुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

नाशक्योपदेशविधिरूपदिष्टेऽप्यनुपदेशः ॥ ९ ॥

नाशक्याय फलोपदेशस्थानुष्ठानं सम्भवति । यत उपदिष्टेऽपि
विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति । किन्तूपदेशाभास
एव बाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधयतीति न्यायादित्यर्थः ॥ ९ ॥
अत्र शङ्कते ।

शुक्लपटवद्बीजवच्चेत् ॥ १० ॥

ननु स्वाभाविकस्याप्यपायो दृश्यते । यथा शुक्लपटस्य स्वाभाविकं शोक्त्वं रागेणापनीयते । यथा च बीजस्य स्वाभाविक्यप्यङ्कुरशक्तिरग्निनापनीयते । अतः शुक्लपटवद्बीजवच्च स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्यपायः पुरुषे सम्भवतीति तद्वदेव तत्साधनोपदेशः स्यादिति चेदित्यर्थः ॥ १० ॥ समाधत्ते ।

शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्यां नाशक्योपदेशः ॥ ११ ॥

सक्तदृष्टान्तयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायापायोपदेशो लोकानां भवति । कुतः । शक्त्युद्भवानुद्भवाभ्याम् । दृष्टान्तद्वये हि शैल्योदेराविर्भावतिरोभावोऽवैव भवतः । न तु शैल्योङ्कुरशक्त्योरभावो भवति । रजकादिव्यापारैर्योगिसङ्कल्पादिभिश्च रक्तपटभृष्टबीजयोः पुनः शैल्योङ्कुरशक्त्याविर्भावोऽदित्यर्थः । नन्वेवं पुरुषेऽपि दुःखशक्तितिरोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न दुःखात्यन्तनिवृत्तेरेव लोके पुरुषार्थत्वानुभवात् श्रुतिसृष्टयोः पुरुषार्थत्वसिद्धेः । न तु दृष्टान्तयोरिव तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखशक्तितिरोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्कल्पादिना शक्त्युद्भवस्य भृष्टबीजेष्विव मुक्तैष्वपि सम्भवेनानिमोक्षापत्तिरिति ॥ ११ ॥ स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्योऽपि बन्धमपाकरोति सूत्रजातेन । पुरुषे दुःखस्य नैमित्तिकत्वेऽपि ज्ञानाद्युपायोच्छेद्यत्वं न घटेत् । अनागतावस्थसूक्ष्मदुःखस्य यावद्द्रव्यभावित्वादित्याशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्ब- न्धात् ॥ १२ ॥

नापि कालसम्बन्धनिमित्तकः पुरुषस्य बन्धः। कुतः। व्यापिनो नि-
त्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा मुक्तामुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात्।
सर्वावच्छेदेन सदा सकलपुरुषाणां बन्धापनेरित्यर्थः। अत्र च प्रक-
रणे कालदेशकमेादीनां निमित्तत्वसामान्यं नापलभ्यते अतिस्मृति-
युक्तिभिः सिद्धत्वात्। किन्तु यन्नैमित्तिकत्वं पाकजरूपादिवन्निमित्त-
जन्यत्वं तदेव बन्धे प्रतिषिध्यते पुरुषे बन्धस्योपाधिकत्वाभ्युपग-
मात्। ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्यनिरसम्बवासम्ब-
वाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत्। एवं सति यत्संयोगे सत्त्ववश्यं बन्ध-
स्तत्रैव सहकारिणि साधवाद्बन्धो युक्तः पुरुषे बन्धव्यवहारस्योपा-
धिकत्वेनाभ्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति ॥ १२ ॥

न देशयोगतोऽप्यस्मात् ॥ १३ ॥

देशयोगतोऽपि न बन्धः। कुतः। अस्मात् पूर्वसूत्रोक्तामुक्ता-
मुक्तसर्वपुरुषसम्बन्धात्। मुक्तस्यापि बन्धापनेरित्यर्थः ॥ १३ ॥

नावस्थानो देहधर्मत्वात् तस्याः ॥ १४ ॥

सङ्घातविशेषरूपताया देहरूपा यावस्था न तन्निमित्ततोऽपि
पुरुषस्य बन्धः। कुतः। तस्या अवस्थाया देहधर्मत्वात्। अचेतन-
धर्मत्वादित्यर्थः। अन्यधर्मस्य साक्षादन्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात्।
मुक्तस्यापि बन्धापनेरित्यर्थः ॥ १४ ॥ ननु पुरुषस्याप्यवस्थायां किं
बाधकं तत्राह।

असङ्गोऽयं पुरुष इति ॥ १५ ॥

इति शब्दे हेत्वर्थः । पुरुषस्यावस्थान्वादावस्थाया देहमात्रधर्मत्व-
मिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूपविकारस्वीकारे विकार-
हेतुसंयोगाख्यः सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । असङ्गत्वे च श्रुतिः ।
स यदत्र किञ्चित् पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवति असङ्गे ह्ययं पुरुष
इति । सङ्गस्य संयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वमु-
क्तत्वात् । श्रुतिसृतिषु पञ्चपदस्यमलेनेव पञ्चपदस्यासङ्गतायाः
पुरुषासङ्गतायां दृष्टान्तताश्रवणाच्च ॥ १५ ॥

न कर्मण्यन्यधर्मत्वात् इति प्रसङ्गोऽयं ॥ १६ ॥

न हि विहितनिषिद्धकर्मणापि पुरुषस्य बन्धः । कर्मणामना-
त्मधर्मत्वात् । अन्यधर्मस्य साक्षादन्यस्य बन्धे च मुक्तस्यापि बन्धा-
पत्तेः । ननु खलोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गीकारे नायं दोष इत्याश-
येन हेत्वन्तरमाह । श्रुतिप्रसङ्गेति । ब्रह्मयादावपि दुःखयोग-
रूपबन्धापत्तेस्त्यर्थः । सहकार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पनं च
प्रभेज निराज्ञातं न काव्ययोग इत्यादिह्यत्र इति ॥ १६ ॥ नन्वेवं
दुःखयोगाङ्गोऽपि बन्धः कर्मसामानाधिकरण्यामुरोधेन चित्तस्वी-
वास्तु । दुःखस्य चित्तधर्मतायाः सिद्धत्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि
कल्प्यते बन्ध इत्याशङ्क्यामाह ।

विचित्रभोगानुपपत्तिरन्यधर्मत्वे ॥ १७ ॥

दुःखयोगरूपबन्धस्य चित्तमात्रधर्मत्वे विचित्रभोगानुपपत्तिः ।
पुरुषस्य हि दुःखयोगं विनापि दुःखसाक्षात्काराख्यभोगस्वीकारे
सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्यान्निवामकाभावात् ।
ततश्चायं दुःखभोग्यायं च सुखभोग्यत्वादिरूपभोगवैषिष्यं नोप-

प्रकृतेत्यर्थः । अतो भोगवैयर्थ्योपपत्तये भोगनिवृत्तकृतया दुःखः
 द्वियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः । स च पुरुषे दुःखयोगः
 प्रतिबिम्बरूप एवेति प्राप्तेवोक्तम् । प्रतिबिम्बश्च सोपाधिदृष्टेरेव
 भवतीति न सर्वपुंसां सर्वदुःखभोग इति भावः । चित्तवृत्तिबोधे
 पुरुषस्थानादिः स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति योगभाष्यादर्थं
 सिद्धान्तः सिद्धः । चित्ते च पुरुषस्य स्वत्वं समुक्तवृत्तिवासभावश्च-
 निति । यत् तु चित्तस्यैव बन्धनोऽस्तीति न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु
 गीयते तद्विम्बरूपदुःखयोगरूपं पारमार्थिकं बन्धमादाह बोध्यम्
 ॥ १७ ॥ साक्षात्प्रकृतिनिमित्तकत्वमपि बन्धस्थापाकरोति ।

प्रकृतिनिबन्धनाच्चेष्ट तस्या अपि पारतन्त्र्यम् ॥ १८ ॥

ननु प्रकृतिनिमित्ताद्वन्धो भवत्विति चेन्न । यतस्तस्या अपि
 बन्धकत्वे संयोगपारतन्त्र्यमुत्तरत्र वक्ष्यमाणमस्ति । संयोगविशेषं
 विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि दुःखबन्धप्रसङ्गादित्यर्थः । प्रकृति-
 निबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनिबन्धना चेद्बन्धनेत्यर्थः ॥ १८ ॥
 अतो यत्परतन्त्रा प्रकृतिर्बन्धकारणं सम्भवत् तस्यादेव संयोग-
 विशेषादौपाधिको बन्धोऽग्निसंयोगाज्जलौघवदिति स्वसिद्धान्त-
 मनेनैव प्रसङ्गेनान्तराल एवावधारयति ।

न नित्यसुबुद्धमुक्तस्वभावस्य तत्त्वोक्तस्योपा-
 दृते ॥ १९ ॥

तस्यात् तत्त्वोक्तस्येते प्रकृतिसंयोगं विना न पुरुषस्य तत्त्वोक्तो
 बन्धकत्वमप्येवमस्ति । अपि तु स एव बन्धः । बन्धस्यौपाधिकत्वसामान्य-
 नम्बुद्वयेन बन्धोक्तिः । यदि हि बन्धः प्रकृतिसंयोगजन्यः साक्षात्

पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव तद्वियोगेऽप्यनुवर्तेत । न च द्वितीय-
 क्षणादेर्दुःखनाशकत्वं कल्यं कारणनाशस्य कार्यनाशकतायाः
 कृतत्वेन तेनैवोपपन्नावस्थाभिस्तदकल्यनात् । दृष्टिर्हि दुःखादेरु-
 पादानम् । अतो दीपशिखावत् क्षणभङ्गुराया दृष्टेराशुविनाशित्वे-
 नैव तद्गम्याणां दुःखेच्छादीनां विनाशः सम्भवतीति । अतः प्रक-
 तिवियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्वाभाविको नैमि-
 त्तिको वेति । तथा संयोगनिवृत्तिरेव साक्षाद्धानोपाय इत्यपि
 वक्रोक्तिफलम् । तथा च स्मृतिः ।

यथा ज्वलद्गृहाग्निदृष्टगृहं विच्छिद्य रक्ष्यते ।

तथा सदोषप्रकृतिविच्छिन्नोऽयं न शोचति ॥

इति । वैशेषिकाणामिव पारमार्थिको दुःखयोग इति भ्रमो
 मा भूदित्येतदर्थं नित्येत्यादि । यथा स्वभावशुद्धस्य स्फटिकस्य
 रागयोगो न जपायोगं विना घटते तथैव नित्यशुद्धादिस्वभावस्य
 पुरुषस्योपाधिसंयोगं विना दुःखसंयोगो न घटते स्वतो दुःखाद्य-
 सम्भवादित्यर्थः । तदुक्तं सौरे ।

यथा हि केवलो रक्तः स्फटिको लक्ष्यते जनैः ।

रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥

इति । नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । शुद्धादिस्वभावत्वं च नित्य-
 शुद्धत्वादिकम् । तत्र नित्यशुद्धत्वं सदा पापपुण्यशून्यत्वम् । नित्य-
 बुद्धत्वमनुमत्तिद्रूपत्वम् । नित्यमुक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखाद्युक्त-
 त्वम् । प्रतिबिम्बरूपदुःखयोगस्त्वपारमार्थिको बन्ध इति भावः ।
 आत्मनो नित्यशुद्धत्वादौ च श्रुतिः । अयमात्मा सन्मार्तो नित्यः
 शुद्धो बुद्धः सत्यो मुक्तो निरञ्जनो विभुरित्यादिः । नन्वस्य मनन-
 शास्त्रत्वादत्रार्थे युक्तिरपि वक्तव्येति चेत् सत्यम् । न तद्योगस्त्वयोगा-

इत इत्यनेन नित्यशुद्धत्वादौ युक्तिरप्युक्तैव । तथाहि आत्मनि नित्य-
त्वविभुत्वादिकं तावन्त्यावादिदर्शनेष्वेव साधितम् । तत्र नित्यस्य
विभोरात्मनो यद्योगं विना दुःखाद्यखिलविकारैर्विभो न भवति
तस्यैवान्तःकरणस्य सर्वसम्मतकारणस्य तदुपादानकारणत्वमेव युक्तं
लाघवात् । सर्वविकारेष्वन्तःकरणस्यैवाम्ययतिरेकाभ्यां च । न
पुनरन्तर्विकारेषु मनसो निमित्तत्वमात्मनस्योपादानत्वं युक्तं कार-
णद्वयकल्पने गौरवात् । नन्वहं सुखी दुःखी करोमीत्याद्यनुभवा-
दात्मनो विकारोपादानत्वसिद्धिरिति चेन्न । अहं गौर इत्यादि-
भ्रमशतान्तःपातित्वेनाप्रामाण्यशङ्कास्फुटिततयोक्तप्रत्यक्षाणामुक्त-
तर्कानुगृहीतानुमानापेक्षया दुर्बलत्वात् । आत्मनश्चिन्मात्रत्वे तु
युक्तिरप्येवमव्यत इति दिक् । अस्य सूत्रस्यैवार्थः कारिकायाप्युक्तः ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तेव भवत्युदासीनः ॥

इति । कर्तृत्वमात्रं दुःखित्वादिसकलविकारोपलक्षणम् । तथा
योगसूत्रेऽप्यस्य सूत्रस्यैवार्थ उक्तः । द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेतुहेतु-
रिति । गीतायां च ।

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

इति । प्रकृतिस्थः प्रकृतौ संयुक्तः । तथा च श्रुतावपि ।

आत्मोन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।

इति । न च कालादिवदेव प्रकृतिसंयोगोऽपि मुक्तानुक्तपुरुष-
साधारणतया कथं बन्धहेतुरिति वाच्यम् । जन्मापरनाम्नः स्व-
बुद्धिभावापन्नप्रकृतिसंयोगविशेषस्यैवात्र संयोगशब्दार्थत्वात् । यो-
गभाष्ये व्याख्येयत्वात् व्याख्यातत्वात् । बुद्धिबुद्ध्युपाधिर्नैव पुरुषे दुःख-

योगाश्च । वैशेषिकादिवदेव भोगजनकतावच्छेदकत्वेनाभोगरथ-
 संयोगे वैजात्यं चास्मान्निरपीष्टम् । अतो न सुषुम्णादौ बन्धप्रसङ्गः ।
 खलुभुक्तहृन्निवासनावद्यत्किञ्चिद्वृत्तितत्त्वत्कारप्रवाहोऽप्यनादिरतः
 खलामिभावव्यवस्थितिः । कश्चित् तु प्रकृतिपुरुषयोः संयोगाङ्गी-
 कारे पुरुषस्य परिणामसङ्गौ प्रसज्येयाताम् । अतोऽनाविवेक एव
 योगशब्दार्थो न तु संयोग इति । तन्न । तद्योगोऽप्यविवेकादिति
 सूत्रेणाविवेकस्य योगहेतुताया एव सूत्रकारेण वक्ष्यमाणत्वात् ।
 खलामिशक्तयोः स्वरूपोपलब्धिहेतुः संयोगस्तस्य हेतुरविद्येति
 सूत्राभ्यां पातञ्जलेऽपि संयोगहेतुत्वस्यैवाविद्याया उक्तत्वाच्च । किञ्च
 विवेकाभावरूपस्याविवेकस्य संयोगत्वे प्रत्ययादावपि प्रकृतिपुरुष-
 संयोगसत्त्वेन भोगाद्यापत्तिः । मिथ्याज्ञानरूपस्याविवेकस्य च संयो-
 गत्वे आत्माश्रयः पुष्पप्रकृतिसंयोगस्याज्ञानादिहेतुत्वादिति । तस्याद-
 विवेकानिरिक्तो योगो वक्तव्यः । स च संयोग एवान्यस्याप्रामाणिक-
 त्वात् । संयोगश्च न परिणामः सामान्यगुणान्तिरिक्तधर्मोत्पत्त्यैव
 परिणामित्वव्यवहारान् । अन्यथा कूटस्थस्य सर्वमतत्वरूपविभुवा-
 नुपपत्तेः । नापि संयोगमात्रं सङ्गः परिणामहेतुसंयोगस्यैव सङ्ग-
 शब्दार्थताया वक्तव्यत्वादिति । ननु तथापि कथं नित्ययोः प्रकृति-
 पुरुषयोर्महदादिहेतुरनित्यः संयोगो घटत इति चेन्न । प्रकृतेः
 परिच्छिन्नापरिच्छिन्नविधगुणसमुदायरूपतया परिच्छिन्नगुणा-
 वच्छेदेन पुरुषसंयोगोत्पत्तेः सम्भवात् । श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वात्
 प्रकृतिसंयोगस्योभयोरिति । एतच्च योगकार्तिके प्रपञ्चितम-
 स्माभिः । अपरस्तु भोग्यभोक्तृयोग्यतैवानयोः संयोग इत्याह ।
 तदपि न । योग्यताया नित्यत्वे ज्ञाननिवर्त्तित्वानुपपत्तेः । अनित्यत्वे
 किमपराङ्गं संयोगेन परिणामित्वापत्तेः समानत्वात् । भोग्यभोक्तृ-
 योग्यतायाः संयोगरूपत्वस्य सूत्रादिपुनरुक्तत्वेनाप्रामाणिकत्व-

चेति । तस्यात् संयोगविशेष एवात्र बन्धाच्छेदहेतुतया सूत्र-
काराभिप्रेत इति खयं बन्धहेतुरवधारितः ॥ १९ ॥ इदानीं
वास्तिकाभिप्रेता अपि बन्धहेतवो निराकर्तव्याः । तत्र ।

अहमिन्द्रो दशमलोऽष्टयवादी विनायकः ।

इत्यनुशासनादिसिद्धाः क्षणिकविज्ञानात्मकादिनो बौद्धप्रभेदा
हवमाहुः । नास्ति प्रकृत्यादि वाच्यं वस्तुन्यत् । येन तत्संयोगा-
दौषाधिकस्तान्त्रिको वा बन्धः स्यात् । किन्तु क्षणिकविज्ञान-
बन्नामनायमस्मितीकं तत् त्वमन्यत् सर्वे सांख्यिकं संवृत्तिश्चाविज्ञा-
मिथ्याज्ञानाख्या तत एव बन्ध इति । तथा च तैत्तिरीयम् ।

अभिज्ञोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्ययसनिदर्शनैः ।

प्राज्ञायाहकसंविन्नभेदवानिव लक्ष्यते ॥

इति । तन्मतमादौ निराक्रियते ।

नाविद्यातोऽप्यवस्तुना बन्धायोगात् ॥ २० ॥

अपिशब्दः पूर्वोक्तकावाद्यपेक्षया । अविद्यातोऽपि न साक्षाद्बन्ध-
योगः । अद्वैतवादिनां तेषामविद्याया अप्यवस्तुत्वेन तथा बन्धानौ-
चित्यात् । न हि खाग्नरज्ज्वा बन्धनं दृष्टमित्यर्थः । बन्धोऽप्यवास्तव
इति चेन्न । खयं सूत्रकारेण निराकरिष्यमाणत्वात् । विज्ञाना-
द्वैतश्रवणोत्तरं बन्धनिवृत्तये योगाभ्यासाभ्युपगमविरोधाच्च । बन्ध-
मिथ्यात्वश्रवणेन बन्धनिवृत्त्याख्यप्रसिद्धत्वात्तद्व्याप्तिरिति तदर्थं बहु-
याससाध्ययोगाङ्गानुष्ठानासम्भवादिति ॥ २० ॥

वस्तुत्वे सिद्धान्तहानिः ॥ २१ ॥

यदि चाविद्याया वस्तुत्वं लौकिक्रियते तदा साभ्युपगतस्याविद्या-
सतत्वस्य हानिरित्यर्थः ॥ २१ ॥

विजातीयद्वैतापत्तिश्च ॥ २२ ॥

किञ्चाविद्याया वस्तुत्वे क्षणिकविज्ञानसन्तानाद्विजातीयं द्वैतं प्रसज्येत । तच्च भवतामनिष्टमित्यर्थः । सन्तानान्तःपातित्यक्तीना-
मानक्यात् सजातीयद्वैतमित्यत एवेत्याशयेन विजातीयेति विशेषे
षणम् । नन्वविद्याया अपि ज्ञानविशेषत्वादविद्ययापि कथं
विजातीयद्वैतमिति चेन्न । ज्ञानरूपाविद्याया बन्धोत्तरकालीन-
तया वासनारूपाविद्याया एव तैर्बन्धहेतुत्वाभ्युपगमात् । वासना
तु ज्ञानाद्विजातीयैवेति । एभिश्च सूत्रैर्ब्रह्ममीमांसासिद्धान्तो
निराक्रियत इति भ्रमो न कर्तव्यः । ब्रह्ममीमांसायां केनापि सूत्रे-
णाविद्यामात्रतो बन्धस्यानुक्तत्वात् । अविभागो वचनादित्यादिसूत्रै-
र्ब्रह्ममीमांसाया अभिप्रेतस्याविभागलक्षणाद्वैतस्याविद्यादिवास्त-
वत्वेऽप्यविरोधाच्च । यत् तु वेदान्तिब्रुवाणामाधुनिकस्य माया-
वादस्यात्र लिङ्गं दृश्यते तत् तेषामपि विज्ञानवाद्येकदेशितया
युक्तमेव ।

मायावादमसंख्यस्थं प्रच्छसं बौद्धमेव च ।

मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥

इत्यादिपञ्चपुराणस्य शिववाक्यपरम्पराभ्यः । न तु तद्देवान्त-
मतम् ।

वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् ।

इति तद्वाक्यशेषादिति । मायावादिनोऽत्र च न साक्षात् प्रति-
वादित्वं विजातीयेति विशेषणवैयर्थ्यात् । मायावादे सजातीयद्वै-
तस्याप्यनभ्युपगमादिति । तस्मादत्र प्रकरणे विज्ञानवादिनां बन्ध-
हेतुव्यवस्थैव साक्षान्निराक्रियते । अनयैव च रौप्या नवीनानामपि

प्रच्छन्नबौद्धानां नावावादिनामविद्याभावस्य तुच्छस्य बन्धहेतुत्वं
निराकृतं वेदितव्यम् । अस्मान्मते त्वविद्यायाः कूटस्थानित्यतारूप-
पारमार्थिकत्वाभावेऽपि घटादिवद्वास्तवत्वेन बद्ध्यमाणसंयोगद्वारा
बन्धहेतुत्वे यथोक्तवाधानवकाशः । एवं योगमते ब्रह्ममीमांसामते-
ऽपीति ॥ २२ ॥ शङ्कते ।

विरुद्धोभयरूपा चेत् ॥ २३ ॥

ननु विरुद्धं यदुभयं सदसच्च सदसद्विलक्षणं वा तद्रूपैवाविद्या
वक्तव्यातो न तथा पारमार्थिकाद्वैतभङ्ग इति चेदित्यर्थः । खयं
तु सदसच्चं प्रपञ्चस्य यद्वद्ध्यति तत्र सत्त्वासत्त्वे व्यक्ताव्यक्तत्वरूप-
त्वाद्विरुद्धे एव न भवत इति सूचयितुं विरुद्धपदोपादानम् ॥ २३ ॥
परिहरति ।

न तादृक्पदार्थाप्रतीतेः ॥ २४ ॥

सुगमम् । अपि चाविद्यायाः साक्षादेव दुःखभोगाख्यबन्धहेतुत्वे
ज्ञानेनाविद्याक्षयानन्तरं प्रारब्धभोगानुपपत्तिः । बन्धपर्यायस्य
दुःखभोगस्य कारणनाशादिति । अस्मादादिमते तु नायं दोषः
संयोगद्वारैवाविद्याकर्मादीनां बन्धहेतुत्वात् । अन्माख्यस्य संयोगः
प्रारब्धसमाप्तिं विना न नश्यतीति ॥ २४ ॥ पुनः शङ्कते ।

न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवत् ॥ २५ ॥

ननु वैशेषिकाद्यास्तिकवत्तु वयं षट्षोडशादिनियतपदार्थवा-
दिनः । अतोऽप्रतीतेऽपि सदसदात्मकः सदसद्विलक्षणो वा पदा-
र्थोऽविद्येत्यभ्युपेयमिति भावः ॥ २५ ॥ परिहरति ।

अनियतत्वेऽपि नायौक्तिकस्य सङ्ग्रहेऽन्यथा बालो-
अज्ञादिसमत्वम् ॥ २६ ॥

पदार्थनियमो मास्तु तथापि भावाभावविरोधेन युक्तिविरुद्धस्य
सदसदात्मकपदार्थस्य सङ्ग्रहे भवद्वचनमात्राच्छिष्याणां न सम्भ-
वति । अन्यथा बालकाद्युक्तस्याप्ययौक्तिकस्य सङ्ग्रहः स्यादित्यर्थः ।
श्रुत्यादिकं चास्मिन्नर्थे स्फुटं नास्ति युक्तिविरोधेन च सन्दिग्धश्रुते-
रर्थान्तरसिद्धिरिति भावः ।

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयात्मिका ।

सदसद्भ्यामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इत्यादिसौरादिवाक्यानां त्वयमर्थः ।

विकारजननी मायामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ॥

इत्यादिश्रुतिसिद्धा मायाख्या प्रकृतिः परमार्थसती न भवति
पूर्वपूर्वविकाररूपैः प्रतिक्षणमपायात् । नापि परमार्थासती
भवत्यर्थक्रियाकारित्वेन शशशृङ्गविलक्षणत्वात् । नापि तदुभया-
त्मिका विरोधाच्च । अतः सदसद्भ्यामनिर्वाच्या सत्येवेत्यसत्येवेति
च निर्धार्योपदेष्टुमशक्या । किन्तु मिथ्याभूता लयाख्यव्यावहा-
रिकासम्भवती परिणामिनित्यतारूपव्यावहारिकसम्भवती चेति ।
एतच्चाद्ये प्रपञ्चयिष्याम इति दिक् । एतत्प्रकरणोपन्यस्तानि च
सर्वाण्येव दूषणान्याधुनिकेऽपि मायावादे योजनीयानि ॥ २६ ॥
अपरे नास्तिका आज्ञः क्षणिका बाह्यविषयाः सन्ति तेषां वासनया
जीवस्य बन्ध इति तदपि दूषयति ।

नानादिविषयोपरागनिमित्तकोऽप्यस्य ॥ २७ ॥

अस्यात्मनः प्रवाहरूपेणानादिर्या विषयवासना तन्निमित्तको-

ऽपि बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः । निमित्ततोऽप्यस्येति पाठस्तु समी-
चीनः ॥ २७ ॥ अत्र हेतुमाह ।

न बाह्याभ्यन्तरयोरुपरञ्ज्योपरस्नकभावोऽपि देश-
व्यवधानात् सुप्तस्थपाटलिपुत्रस्थयोरिव ॥ २८ ॥

तन्मते परिच्छिन्नो देहान्तस्थ एवात्मा तस्याभ्यन्तरस्य न बाह्य-
विषयेण सहेपरञ्ज्योपरस्नकभावोऽपि सम्भवति । कुतः । सुप्तस्थ-
पाटलिपुत्रस्थयोरिव देशव्यवधानादित्यर्थः । संयोगे सन्धेव हि
वासनास्य उपरागो दृष्टः । यथा मञ्जिष्ठावस्तयोः यथा वा पुष्प-
स्फटिकयोरिति । अपिशब्देन स्वमतेऽपि संयोगाभावादिः समुच्ची-
यते । सुप्तपाटलिपुत्रौ विप्रकृष्टौ देशविशेषौ ॥ २८ ॥ ननु भवता-
मिन्द्रियाणामिवास्माकमात्मनो विषयदेशे गमनाद्विषयसंयोगेन
विषयोपरागो वक्तव्यस्तत्राह ।

द्वयोरेकदेशलब्धोपरागाच्च व्यवस्था ॥ २९ ॥

द्वयोर्बहुमुक्तात्मनोरेकस्मिन् विषयदेशे लब्धविषयोपरागाच्च
बन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः ॥ २९ ॥
अत्र शङ्कते ।

अदृष्टवशाच्चेत् ॥ ३० ॥

नन्वेकदेशसम्बन्धेन विषयसंयोगसाम्येऽप्यदृष्टवशादेवोपराग-
लाभ इति चेदित्यर्थः ॥ ३० ॥ परिहरति ।

न द्वयोरेककालायोगादुपकार्योपकारकभावः ॥ ३१ ॥

क्षणिकत्वाभ्युपगमाद्वयोः कर्तृभोक्तोरेककालासत्त्वेन नोपकार्यो-

पकारकभावः । न कर्त्तृनिष्ठादृष्टेन भोक्तृनिष्ठो विषयोपरागः सम्भवतीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ शङ्कते ।

पुत्रकर्मवदिति चेत् ॥ ३२ ॥

ननु यथा पिष्टनिष्ठेन पुत्रकर्मणा पुत्रस्योपकारो भवति तद्वृद्धधिकरणेनैवादृष्टेन विषयोपरागः स्यादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ दृष्टान्तासिद्ध्या परिहरति ।

नास्ति हि तत्र स्थिर एकात्मा यो गर्भाधानादिना संस्क्रियते ॥ ३३ ॥

पुत्रेष्ट्यापि तन्मते पुत्रस्योपकारो न घटते हि यस्मात् तत्र तन्मते गर्भाधानमारभ्य जन्मपर्यन्तं स्थायी एक आत्मा नास्ति यो जन्मोत्तरकालीनकर्मधिकारार्थं पुत्रेष्ट्या संस्क्रियेतेति दृष्टान्तस्याप्यसिद्धिरित्यर्थः । अस्मान्मते तु स्त्रीयोभ्युपगमात् तत्राप्यदृष्टसामानाधिकरण्यमेवास्ति पुत्रेष्ट्या जनितेन पुत्रोपाधिनिष्ठादृष्टेनैव पुत्रोपाधिद्वारा पुत्रस्योपकारादित्यस्मान्मतेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥ ननु बन्धस्यापि क्षणिकत्वादनियतकारणकोऽभावकारणको वा बन्धोऽस्त्वित्याशयेनापरो नास्तिकः प्रत्यवतिष्ठते ।

स्थिरकार्यासिद्धेः क्षणिकत्वम् ॥ ३४ ॥

बन्धस्येति शेषः । भावस्तूक्त एव । अत्रायं प्रयोगः विवादाख्यदं बन्धादि क्षणिकं सच्चादौपश्रयादिर्वदिति । न च वटादौ व्यभिचारस्तस्यापि पक्षसमत्वात् । एतदेवोक्तं स्थिरकार्यासिद्धेरिति ॥ ३४ ॥ समाधत्ते ।

न प्रत्यभिज्ञाबाधात् ॥ ३५ ॥

न कस्यापि क्षणिकत्वमिति शेषः । यदेवाहमद्राक्षं तदेवाहं
सृष्टामौत्सादिप्रत्यभिज्ञया स्वीर्यसिद्धेः क्षणिकत्वस्य बाधात् । प्रति-
पक्षानुमानेनेत्यर्थः । तद्यथा बन्धादि स्थिरं सत्त्वाद्भूटादिवदिति ।
अस्मान्मत एवानुकूलतर्कसत्त्वेन न सत्यतिपक्षता । प्रदीपादौ च
सूक्ष्मानेकक्षणाकालनेन क्षणिकत्वभ्रम एव परेषामिति ॥ ३५ ॥

श्रुतिन्यायविरोधाच्च ॥ ३६ ॥

सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुतिभिः
कथमसतः सञ्जायेतेत्यादिश्रौतादिश्रुतिभिश्च कार्यकारणसम्बन्धा-
खिलप्रपञ्चे क्षणिकत्वानुमानस्य विरोधात् क्षणिकत्वं कस्यापी-
त्यर्थः ॥ ३६ ॥

दृष्टान्तासिद्धेश्च ॥ ३७ ॥

प्रदीपशिखादिदृष्टान्ते क्षणिकत्वासिद्धेश्च न क्षणिकत्वानुमान-
मित्यर्थः ॥ ३७ ॥ किञ्च क्षणिकतावादिनां सृष्ट्वादिस्थलेऽपि कार्य-
कारणभावः प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यथानुपपत्तिसिद्धौ नोपपद्येतेत्याह ।

युगपज्जायमानयोर्न कार्यकारणभावः ॥ ३८ ॥

किं युगपज्जायमानयोः कार्यकारणभावः किं वा क्रमिकयोः ।
तत्र नाद्यो विनिगमकाभावादिभ्य इति भावः ॥ ३८ ॥ नास्त्य-
इत्याह ।

पूर्वापाये उत्तरायोगात् ॥ ३९ ॥

पूर्वस्य कारणस्थापयकाल उत्तरस्य कार्यस्थोत्पत्त्यनौचित्या-
दपि न क्षणिकत्वादे सम्भवति कार्यकारणभावः । उपादानकारणा-

नुगततयैव कार्यानुभवादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ उपादानकारणमधि-
कृत्यैव दूषणान्तरमाह ।

तद्भावे तदयोगादुभयव्यभिचारादपि न ॥ ४० ॥

यतः पूर्वस्य भावकाल उत्तरस्यासम्बन्धोऽत उभयव्यभिचाराद-
न्यव्यतिरेकव्यभिचारादपि न कार्यकारणभाव इत्यर्थः । तथा-
हि यदोपादेयोत्पत्तिस्तदोपादानं यदा चोपादानाभावस्तदोपादे-
योत्पत्त्यभाव इत्यन्यव्यतिरेकेणैवोपादानोपादेययोः कार्यकारण-
भावग्रहे भवति । तत्र क्षणिकत्वेन क्रमिकयोस्तयोर्विरुद्धकाल-
तयान्यव्यतिरेकव्यभिचाराभ्यां न कार्यकारणभावसिद्धिरिति
॥ ४० ॥ ननु निमित्तकारणस्यैवोपादानकारणस्यापि पूर्वभाव-
मात्रेणैव कारणतास्तु तत्राह ।

पूर्वभावमात्रे न नियमः ॥ ४१ ॥

पूर्वभावमात्राभ्युपगमे चेदमेवोपादानमिति नियमो न स्यान्नि-
मित्तकारणानामपि पूर्वभावाविशेषात् । उपादाननिमित्तयोर्वि-
भागः सर्वलोकसिद्ध इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ अपरे तु नास्तिका आहुः ।
विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावेन बन्धोऽपि विज्ञानमात्रं स्वप्नप्रदार्थवत् ।
अतोऽत्यन्तमिथ्यात्वेन न तत्र कारणमस्तीति । तन्मतमपा-
करोति ।

न विज्ञानमात्रं बाह्यप्रतीतेः ॥ ४२ ॥

न विज्ञानमात्रं तत्त्वं बाह्यार्थानामपि विज्ञानवत् प्रतीतिसिद्ध-
त्वादित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ननु लाघवतर्केण स्वप्नादिदृष्टान्तैर्दृष्टव्यत्व-
हेतुकमिथ्यात्वानुमानेन बाह्यवस्त्वनुभवो बाधनीयोऽत्र भवतां

श्रुतिस्मृतौ अपि स्तस्मिन्निदं सर्वं तस्माद्विज्ञानमेवास्ति न प्रपञ्चो
न संसृतिरित्यादौ इत्यतो दूषणान्तरमाह ।

तदभावे तदभावाच्छून्यं तर्हि ॥ ४३ ॥

तर्हि बाह्याभावे शून्यमेव प्रसज्येत न तु विज्ञानमपि ।
कुतः । तदभावे तदभावाद्वाह्याभावे विज्ञानस्याप्यभावप्रसङ्गा-
द्विज्ञानप्रतीतेरपि बाह्यप्रतीतिवदवस्तुविषयत्वानुमानसम्भवात् ।
विज्ञानप्रामाण्यस्य क्वाप्यसिद्धत्वाच्च । तथा विज्ञाने प्रमाणानामपि
बाह्यतयापलापाच्चेत्यर्थः । नन्वनुभवे कस्यापि विवादाभावेन
नास्ति तत्र प्रमाणापेक्षेति चेन्न शून्यवादिनामेव तत्र विवा-
दात् । अथासतापि प्रमाणेन वस्तु सिद्धति विषयाबाधस्यैव
प्रामाण्यप्रयोजकत्वाच्च तु प्रमाणपारमार्थिकत्वस्येति चेन्न । एवं
सत्यसत्प्रमाणस्य सर्वत्र सुलभत्वेन क्वाप्यर्थे प्रमाणान्वेषणस्या-
योगात् । अथासन्मध्येऽपि व्यावहारिकसत्त्वरूपो विशेषः प्रमाणा-
दिष्वेष्टव्य इति चेत् । आयातं मार्गेण । किं पुनरिदं व्यावहारि-
कत्वम् । यदि परिणामित्वं तदास्माभिरपीदृशमेव सत्त्वं ग्राह्य-
ग्राहकप्रमाणानामिष्टं शुक्तिरजतादितुल्यत्वस्यैव प्रपञ्चेऽस्माभिः
प्रतिषेधात् । यदि पुनः प्रतीयमानतामात्रं तदापि तादृशैरेव
प्रमाणैर्बाह्यार्थस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । लाघवतर्कानुगृहीतेन यथा-
कथञ्चिदनुमानेनैव बाधस्तुविज्ञानेऽपि समान इति । एतेना-
धुनिकानां वेदान्तिब्रुवाणामपि मतं विज्ञानवादतुल्ययोगक्षेमतया
निरस्तम् । विज्ञानमात्रसत्यताप्रतिपादकश्रुतिस्मृतयस्तु कूटस्थत्व-
रूपां पारमार्थिकसत्तामेव बाह्यानां प्रतिषेधन्ति । न तु परिणा-
मित्वरूपां व्यावहारिकसत्तामपि ।

यत् तु कालान्तरेणापि नान्यसञ्ज्ञामुपैति वै ।
 परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु खप तच्च किम् ॥
 वस्तु राजेति यल्लोके यत् तु राजभटादिकम् ।
 तथान्यच्च खपेत्थं तु न सत् सङ्कल्पनामवम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः परिणामित्वस्यैवासम्भवावगमादिति ।
 सङ्कल्पनामयमीश्वरादिसङ्कल्प्यरचितम् । एतेन ।

विज्ञानमयमेवैतदशेषमवगच्छत ।

इत्यादिना विष्णुपुराणे मायामोहरूपिणा विष्णुनासुरेभ्योऽपि
 तत्त्वमेवोपदिष्टम् । ते त्वनधिकारादिदोषैर्विपरीतार्थग्रहणेन वि-
 ज्ञानवादिनो नास्तिका बभूवुरित्यवगन्तव्यम् । तदेतत् सर्वं ब्रह्ममी-
 मांसाभाष्ये मायावादनिरसनप्रसङ्गतो विस्तारितमस्त्राभिः ॥ ४३ ॥
 नन्वेवं भवतु शून्यमेव तत्त्वं तदा सुतरामेव बन्धकारणान्वेषणं न
 युक्तं तुच्छत्वादिति नास्तिकशिरोमणिः प्रत्यवतिष्ठते ।

शून्यं तत्त्वं भावो विनश्यति वस्तुधर्मत्वाद्भिना-

शस्य ॥ ४४ ॥

शून्यमेव तत्त्वं यतः सर्वोऽपि भावो विनश्यति यस्य विनाशी स
 मिथ्या खभवत् । अतः सर्ववस्तूनामाद्यन्तधोरभावमात्रत्वान्मध्ये
 क्षणिकसत्त्वं सांष्टनिकं न पारमार्थिकं बन्धादि । ततः किं केन
 बध्येतेत्याशयः । भावानां विनाशित्वे हेतुर्वस्तुधर्मत्वाद्भिनाश-
 स्येति । विनाशस्य वस्तुखभावत्वात् । खभावं तु विहाय न पदार्थ-
 स्तिष्ठतौत्यर्थः ॥ ४४ ॥ परिहरति ।

अपवादमात्रमबुद्धानाम् ॥ ४५ ॥

भावत्वाद्भिनाशित्वमिति मूढानामपवादमात्रं मिथ्यावाद एव ।

नाशकारणाभावेन निरवयवद्रव्याणां नाशसम्भवात् । कार्य-
णामपि विनाशसिद्धेः । घटो जीर्ण इति प्रत्ययवदेव घटोऽतीत
इत्यादिप्रतीत्या घटादेरतीताख्याया अवस्थाया एव सिद्धेः ।
अव्यक्ततायाश्च कार्यातीतताभ्युपगमेऽस्मान्नतप्रवेश एव । किञ्च
विनाशस्य प्रपञ्चतत्त्वताभ्युपगमेऽपि विनाश एव बन्धस्य पुरुषार्थः
सम्भवत्येवेति । कश्चित् तु व्याचष्टे । शून्यं तत्त्वमित्यज्ञानां कुक्षि-
तवाद्मार्चं न पुनरत्र युक्तिरस्ति । प्रमाणसत्त्वासत्त्वविकल्पासङ्-
त्वात् । शून्ये प्रमाणाङ्गीकारे तेनेव शून्यताक्षतिः । अनङ्गीकारे
प्रमाणाभावाच्च शून्यसिद्धिः । खतः सिद्धौ च चिद्रूपताद्यापनिरि-
त्यर्थ इति । न च ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥
सर्वशून्यं निराख्यं स्वरूपं यत्र चिन्मते ।
अभावयोगः स प्रोक्तो येनात्मानं प्रपश्यति ॥

इति श्रुतिसृतिभ्यामपि शून्यं तत्त्वतया प्रतिपाद्यत इति
वाच्यम् । पुरुषाणां निरोधाद्यभावस्यैव तादृशेषु श्रुतिषु तत्त्वत-
योक्तत्वात् । पूर्वोक्तैरवाक्याभ्यां पुरुषस्यैव प्रकरणात् । विलीन-
विश्वचिदाकाशस्यैवेतादृशश्रुतिषु तत्त्वतया प्रतिपादनाच्च ।

त्रैलोक्यं गगनाकारं नभस्तुल्यं वपुः खड्गम् ।
वियद्गामि मनो ध्यायन् योगी ब्रह्मैव गीयते ॥

इत्यादिवाक्यान्तरैरेकवाक्यत्वात् । आकाशशून्ययोः पर्याय-
त्वादिति । मनोमहत्तत्त्वाद्यखिलान्तःकरणं वियद्गामि चिदा-
काशे लीनम् ॥ ४५ ॥ दूषणान्तरमाह ।

उभयपक्षसमानक्षेमत्वादयमपि ॥ ४६ ॥

क्षणिकबाह्यविज्ञानोभयपक्षयोः समानक्षेमत्वात् तुल्यनिरसन-
हेतुकत्वादयमपि पक्षो विनश्यतीत्यनुषङ्गः । क्षाणिकपक्षनिरास-
हेतुर्हि प्रत्यभिज्ञानुपपत्त्यादिः शून्यवादेऽपि समानः । तथा विज्ञा-
नपक्षनिरासहेतुर्बाह्यप्रतीत्यादिरप्यत्र समान इत्यर्थः ॥ ४६ ॥
यदपि दुःखनिष्ठमिरूपतया तत्साधनतया वा शून्यतैवास्तु पुरु-
षार्थ इति तैमैव्यते तदपि दुर्घटमित्याह ।

अपुरुषार्थत्वमुभयथा ॥ ४७ ॥

उभयथा स्तुतः परतश्च शून्यतायाः पुरुषार्थत्वं न सम्भवति ।
स्तिष्ठत्वेनैव सुखादीनां पुरुषार्थत्वात् । स्थिरस्य च पुरुषस्यान-
भ्युपगमादित्यर्थः ॥ ४७ ॥ तदेवं बन्धकारणविषये नास्तिकमतानि
दूषितानि । इदानीं पूर्वनिरस्तावशिष्टान्यास्तिकसम्भाव्यान्यप्य-
न्यानि बन्धकारणानि निरस्यन्ते ।

न गतिविशेषात् ॥ ४८ ॥

प्रकरणाद्वन्धो लभ्यते । न गतिविशेषात् शरीरप्रवेशादि-
रूपादपि पुरुषस्य बन्ध इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ अत्र हेतुमाह ।

निष्क्रियस्य तदसम्भवात् ॥ ४९ ॥

निष्क्रियस्य विभोः पुरुषस्य गत्यसम्भवादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ ननु
श्रुतिस्मृत्योर्निर्हलोकपरलोकगमनागमनश्रवणात् पुरुषस्य परि-
च्छिन्नत्वमेवास्तु । तथा च श्रुतिरपि । अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरास्ते-
त्यादिरित्याशङ्कामपाकरोति ।

मूर्तत्वाद्घटादिवत् समानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः ॥ ५० ॥

अदि च घटादिवत् पुमान् मूर्तः परिच्छिन्नः स्वीक्रियते । तदा सावयवत्वविनाशित्वादिना घटादिसमानधर्मापत्तावपसिद्धान्तः स्यादित्यर्थः ॥ ५० ॥ गतिश्रुतिमुपपादयति ।

गतिश्रुतिरप्युपाधियोगाद्वाकाशवत् ॥ ५१ ॥

या च गतिश्रुतिरपि पुरुषेऽस्ति सा विभुत्वश्रुतिस्मृतियुक्त्यनुरोधेनाकाशस्येवोपाधियोगादेव मन्व्येत्यर्थः । तत्र च प्रमाणम् ।

घटसंघतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव आराद्यमात्रो ह्यवरोऽपि इष्टः ।

इत्यादिश्रुतिः । निव्यः सर्वगतः स्थाणुरित्यादिका च स्मृतिः । मध्यमपरिमाणत्वे सावयवत्वापत्त्या विनाशित्वमण्यत्वे च देहव्यापिज्ञानाद्यनुपपन्निरित्यादिश्च युक्तिरिति । अत एव ।

प्रकृतिः कुरुते कर्म शुभाशुभफलान्कम् ।

प्रकृतिश्च तदश्रानि त्रिषु लोकेषु कामगा ॥

इत्यादिस्मृतिभिः प्रकृतेरेव विशिष्य क्रियारूपा गतिः स्मर्यत इति ॥ ५१ ॥

न कर्मणाप्यतद्धर्मत्वात् ॥ ५२ ॥

कर्मणादृष्टेनापि साक्षात् पुरुषस्य बन्धः । कुतः । पुरुषधर्मत्वाभावादित्यर्थः । पर्वे विहितनिषिद्धव्यापाररूपेण कर्मणा बन्धो निराकृतः । अत्र तु तज्जन्यादृष्टेनेत्यर्थिकविभागादपौनरुक्त्यम् ॥ ५२ ॥ नव्यव्यधर्मेणाप्यन्यस्य बन्धः स्यात् तत्राह ।

श्रुतिप्रसक्तिरन्यधर्मत्वे ॥ ५३ ॥

बन्धतत्कारणयोर्भिन्नधर्मत्वेऽतिप्रसक्तिमुक्तस्यापि बन्धापन्निरित्यर्थः ॥ ५३ ॥ किं वज्रना । स्वभावादिकर्मान्नैरन्येन वा केनापि पुरुषस्य बन्धापन्निरनै घटते श्रुतिविरोधादिति साधारणं बाधकमाह ।

निर्गुणादिश्रुतिविरोधश्चेति ॥ ५४ ॥

पुरुषबन्धस्थानौपाधिकत्वे साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुतिविरोधश्चेत्यर्थः । इतिशब्दे बन्धहेतुपरीक्षासमाप्ता ॥ ५४ ॥ तदेवं न स्वभावतो बद्धस्येत्यादिना प्रघट्टकेनेतरप्रतिषेधतः प्रकृत्यतिपुरुषसंयोग एव साक्षाद्बन्धहेतुरवधारितः । तत्रेयमाशङ्का । ननु प्रकृतिसंयोगोऽपि पुरुषे स्वाभाविकत्वादिविकल्पशून्यः कथं न भवति संयोगस्य स्वाभाविकत्वकात्वादिनिमित्तकत्वे हि मुक्तस्यापि बन्धापन्निरित्यादिदोषा यथायोग्यं समाना एवेति । तानि नामाशङ्कां परिहरति ।

तद्योगोऽप्यविवेकान्न समानत्वम् ॥ ५५ ॥

पूर्वोक्ततद्योगोऽपि पुरुषस्याविवेकाद्वक्ष्यमाणादविवेकादेव हि निमिन्नात् संयोगो भवति । अतो नोक्तदोषाणां समानत्वमस्तीत्यर्थः । स चाविवेको मुक्तेषु नास्तीति न तेषां पुनः संयोगो भवतीति । नन्वविवेकोऽत्र न प्रकृत्यतिपुरुषाभेदसाक्षात्कारः । संयोगात्प्रागसत्त्वात् । किन्तु विवेकप्रागभावो विवेकाख्यानवासना वा तदुभयमपि न पुरुषधर्मैः । किन्तु बुद्धिधर्म एवेत्यन्यधर्मेणान्यत्र संयोगोऽतिप्रसङ्गदोषसाम्यमस्त्येवेति चेत् । नैवम् । विषयतासम्बन्धेनाविवेकस्य पुरुषधर्मत्वात् । तथा च प्रकृतिर्बुद्धि-

रूपा सती यस्यै खामिपुरुषाय तनुं विविच्य न दर्शितवती ब्रह्म-
दर्शनायें तदीयबुद्धिरूपेण तत्रैव पुरुषे संयुज्यत इति व्यवस्थया-
तिप्रसङ्गाभावात् । तदुक्तं कारिकाया

पुरुषस्य दर्शनायें कैवल्यायें तथा प्रधानस्य ।

पञ्चभूतदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥

इति । खामिने पुरुषाय प्रधानेन दर्शयितुं तयोः कैवल्यायें
चेत्यर्थः । अविवेकस्य ब्रह्मरूपत्वं तु वाङ्मात्रं न तु तत्त्वं चित्त-
स्थितेरित्यागामिसूत्रे वक्ष्यामः । अविवेकस्य संयोगद्वारेव बन्ध-
कारणं प्रलये बन्धादर्शनात् । अविवेकनाशेऽपि जीवन्मुक्तस्य दुःख-
भोगदर्शनाच्च । अतः साक्षादेवाविवेको बन्धकारणं प्राज्ञोक्तः ।
ननु भोग्यभोक्तृभावनियामकत्वेन क्लृप्तस्थानादिस्वखामिभावस्य
कर्मादीनां वा संयोगहेतुत्वमस्तु किमित्यविवेकोऽपि संयोगहेतु-
रित्यत इति चेन्न ।

पुरुषः प्रकृतिस्यो हि भुङ्क्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।

कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥

इति गीतायां सङ्गाख्याभिमानस्य संयोगहेतुत्वस्वरणात् । वक्ष्य-
माणादिवाक्ययुक्तिभ्यश्चान्यथा ज्ञानतो मोक्षस्य श्रुतिस्मृतिसिद्ध-
स्थानुपपत्तेश्च । अथैवमपि खोपाधिकर्मादिकमपि संयोगकारणं
भवति तद्विहाय कथमविवेक एव केवलं तत्र कारणमुच्यत इति ।
उच्यते । अविवेकापेक्षया कर्मादीनामपि परम्परयैव पुरुषसम्बन्धः ।
तथाविवेक एव पुरुषेण साक्षाच्छेत्तुं शक्यते कर्मादिकं त्वविवेका-
व्यहेतुच्छेदद्वारैवेत्याशयेनाविवेक एव मुख्यतः संयोगहेतुतयोक्त
इति । अथ चाविवेकोऽगृहीतासंसर्गकमुभयज्ञानमविद्यास्थला-
भिषिक्त एव विवर्धितः । बन्धो विपर्ययाद्विपर्ययभेदाः पञ्चेत्यागा-

मिच्छन्नद्वयात् तस्य हेतुरविद्येति योगसूत्रेऽप्यविद्याया एव पञ्च-
 पर्वाया बुद्धिपुरुषसंयोगहेतुतावचनाच्चान्यथाख्यात्यनभ्युपगममात्र
 एव योगतोऽत्र विशेषैचिख्यात् । न पुनरविवेकोऽत्राभावमार्तं
 विवेकप्रागभावो वा । मुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । जीवन्मुक्तस्यापि
 भाविविवेकव्यक्तिप्रागभावेन धर्माधर्मोत्पत्तिद्वारा पुनर्बन्धप्रस-
 ङ्गाच्च । तथागामिसूत्रस्य ध्वान्तदृष्टान्तानुपपत्तेश्च । अभावस्य
 ध्वान्तवदावरकत्वासम्भवात् । तथा दृष्टिद्वारावयवविवेकस्य श्रूय-
 माणौ नोपपद्येयातामिति । अस्मान्मते च दासनारूपस्यैवाविवे-
 कस्य संयोगाख्यजन्महेतुतया तमेवदावरकत्वदृष्टिद्वारादिकमञ्ज-
 सैवोपपद्यते । तस्य हेतुरविद्येति पातञ्जलसूत्रे च भाष्यकारैर-
 विद्याशब्देनाविद्याबीजं व्याख्यातम् । ज्ञानस्य संयोगोत्तरकाली-
 नत्वेन संयोगाजनकत्वादिति । अपि च पुरुषः प्रकृतिस्थो हि
 भुङ्क्ते इत्यादिवाक्येषुभिमानाख्यसंयोगस्यैव प्रकृतिस्थताख्यसंयो-
 गहेतुतावगम्यते । अत एव चाविद्या नाभावोऽपि तु विद्या-
 विरोधिज्ञानान्तरमिति योगभाष्ये व्यासदेवैः प्रयत्नेनावधृतम् ।
 तस्मादविवेकाविद्ययोस्तुल्ययोगश्चेततयाविवेकस्यापि ज्ञानविशे-
 षत्वमिति सिद्धम् । अयं चाविवेकस्त्रिधा संयोगाख्यजन्महेतुः
 साक्षाद्ब्रह्माधर्मोत्पत्तिद्वारा रागादिदृष्टद्वारा च भवति । सति
 मूले तद्विपाक इति योगसूत्रात् कर्तास्तीति निबद्ध्यत इति
 स्मृतेः । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायसूत्राच्च । तदुक्तं मोक्ष-
 धर्मेऽपि ।

ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्था नोपसर्पन्त्यतर्पुलम् ।

हीनश्च करणैर्देही न देहं पुनरहंति ॥

तस्मात् तत्तत्तत्काद्रागाद्वीजाज्जायन्ति जन्तवः ।

इति । रागस्त्वविवेककार्य इति योगसूत्राभ्यामप्येतत् प्रत्येतत्

समानतश्चन्यायात् । तच्च सूत्रद्वयं क्लेशमूलः कर्माशयः । सति मूले
तद्विपाको जात्यायुर्भोगा इति क्लेशश्चाविद्यादिपञ्चकमिति ।
अविवेकस्य बन्धजनने द्वारजातं च पिण्डौघाद्येभ्यश्चरगौतायामुक्तम् ।

अनात्मन्यात्मविज्ञानं तस्माद्दुःखं तथेतदत् ।
रागद्वेषादयो दोषाः सर्वे भ्रान्तिनिबन्धनाः ॥
कार्यो ह्यस्य भवेद्दोषः पुण्यापुण्यमिति श्रुतिः ।
तद्दोषादेव सर्वेषां सर्वदेहसमुद्भवः ॥

इति । एतदेव न्याये सूत्रितम् । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्या-
ज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग इति । तदेवं
संयोगाख्यजन्मद्वारा बन्धाख्यहेयस्य मूलकारणमविवेक इति हेय-
हेतुः प्रतिपादितः ॥ ५५ ॥ इतः परं क्रमप्रारम्भं हानोपायव्यूहमिति-
विस्तरेणाशास्त्रसमाप्तिं प्रतिपादयति । अन्तरान्तरा चोक्तव्यू-
हानपि विस्तारयिष्यति ।

नियतकारणात् तदुच्छिन्निर्ध्वान्तवत् ॥ ५६ ॥

शुक्तिरजतादिस्थले लोकसिद्धं यन्नियतकारणं विवेकसाक्षात्का-
रस्तस्मात् तस्याविवेकस्योच्छिन्निर्भवति ध्वान्तवत् । यथा ध्वान्त-
मालोकादेव नियतकारणान्नश्यति नोपायान्तरेण तथैवाविवेको-
ऽपि विवेकादेव नश्यति न तु कर्मादिभ्यः साक्षादित्यर्थः । तदेत-
दुक्तं योगसूत्रेण विवेकख्यातिरविपुवा हानोपाय इति कर्मादीनि
तु ज्ञानस्यैव साधनानि योगाङ्गानुष्ठानादशुद्धिद्वये ज्ञानदीप्तिरा-
विवेकख्यातेरिति योगसूत्रेण सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञान एव योगाङ्गा-
न्मार्गतसर्वकर्मणां साधनत्वावधारणादिति । प्राचीनास्तु वेदा-

निनो मोक्षेऽपि कर्मणो ज्ञानाङ्गत्वमाहुः । विद्यां चाविद्यां च
यस्तद्देहोभयं सहाविद्ययासृज्यं तौत्वा विद्ययासृतमश्रुत इति श्रुतौ
सहकारित्वेन चेति वेदान्तसूत्रे चाङ्गाङ्गिभावेन ज्ञानकर्मणोः
सहकारित्वावधारणात् ।

ज्ञानिनाज्ञानिना वापि यावद्देहस्य धारणम् ।

तावद्वर्णाश्रमप्रोक्तं कर्तव्यं कर्म मुक्तये ॥

इत्यादिस्मृतेषु । उपमर्दं चेति वेदान्तसूत्रेण तु कर्मव्यागो योगा-
कृतस्य न्यायप्रामोऽनूद्यत एव ज्ञानस्य मुख्यतो मोक्षहेतुत्वं व्यवस्था-
पयितुम् । यदि हि विक्षेपकत्वात् कर्म ज्ञानाभ्यासस्य विरोधि
भवेत् तदा गुणलोपे न गुणिन इति न्यायेन प्रधानरक्षार्थमङ्ग-
भूतं कर्मैव व्याज्यं जडभरतादिवदित्याशयादिति । तेषां मतेऽपि
विवेकद्वारतां विना विवेकनाशकत्वं कर्मणो नैव सिद्ध्यतीति न
तद्विरोधः । अत्र सूत्रे ध्यान्तस्थालोकनाश्रयत्ववचनात् तमेऽपि
द्रव्यमेव । न त्वालोकाभावः । असति बाधके नीलं तम इत्यादि-
प्रत्ययानां भ्रमत्वानौचित्यात् । न च कृतेनैवोपपन्नावतिरिक्त-
कल्पनागौरवमेव बाधकमिति वाच्यम् । एवं च सति विज्ञान-
मात्रेणैव स्वप्नवत् सर्वव्यवहारोपपन्नावतिरिक्तकल्पनागौरवेण बा-
धार्थप्रतीतेरपि बाधापत्तेः । तस्मादत्र प्रामाणिकत्वाङ्गैरव न
दोषायेति । ननु विवेकज्ञानं विनाप्यविवेकाख्यज्ञानव्यक्तीनां
स्वस्मृतीयक्षणेऽवश्यं विनाशाज्ज्ञानस्य तन्नाशकत्वं किमर्थमि-
ष्यत इति चेत् । अविवेकशब्देन तद्वासनाया एव पूर्वसूत्रे व्याख्या-
तत्वात् । अनागतावस्थस्याविवेकस्यासम्भवे नाशसम्भवाच्चेति
॥ ५६ ॥ ननु प्रकृतिपुरुषाविवेक एव चेत्संयोगद्वारा बन्धहेतु-
स्तयोर्विवेक एव च मोक्षहेतुस्तर्हि देहाद्यभिमानसर्वेऽपि मोक्ष-
स्यात् । तच्च श्रुतिस्मृतिन्यायविरुद्धमिति तत्राह ।

प्रधानाविवेकादन्याविवेकस्य तद्वाने हानम् ॥ ५७ ॥

पुरुषे प्रधानाविवेकात् कारणाद्योऽन्याविवेको बुद्ध्याद्यविवेको जायते कार्याविवेकस्य कार्यतथानादिकारणाविवेकमूलकत्वात् तस्य प्रधानाविवेकहाने सत्यवश्यं हानमित्यर्थः । यथा शरीरादात्मनि विविक्ते शरीरकार्येषु रूपादिष्वविवेको न सम्भवति तथा कूटस्थत्वादिधर्मैः प्रधानात् पुरुषे विविक्ते तत्कार्येषु परिणामादिधर्मकेषु बुद्ध्यादिष्वभिमानो नोत्पन्नुमुत्पद्यते तुल्यन्यायात् कारणनाशाच्चेति भावः । तदेतत् स्मर्यते ।

चित्राधारपटव्यागे व्यक्तं तस्य हि चित्रकम् ।

प्रकृतेर्विरमे चेत्थं ध्यायिनां के सारादयः ॥

इति विरमो विरामस्त्यागः । आदिशब्देन द्रव्यरूपा अपि विकारा ग्राह्या इति । यच्च बुद्धिपुरुषविवेकादेव मोक्ष इत्यपि क्वचिदुच्यते । तत्र स्थूलसूक्ष्मबुद्धिग्रहणात् प्रकृतेरपि ग्रहणम् । अन्यथा बुद्धिविवेकेऽपि प्रकृत्यभिमानसम्भवादिति । ननु बुद्ध्याद्यभिमानानतिरिक्ते प्रकृत्यभिमाने किं प्रमाणमहमस्य इत्याद्यखिलाभिमानानां बुद्ध्यादिविषयत्वेनैवोपपत्तेरिति चेन्न ।

सृत्वा सृत्वा पुनः सृष्टौ सर्गीं स्यां मा च नारकी ।

इत्याद्यभिमानानां प्रधानविषयत्वं विनानुपपत्तेः । अतीतानां बुद्ध्याद्यखिलकार्याणां पुनः सृष्ट्यभावात् प्रधानस्य त्विदमेव प्रलयानन्तरं जन्म यद्बुद्ध्यादिरूपैकपरिणामव्यागेनापरबुद्ध्यादिरूपतया परिणमनमिति । न चात्मनि जन्मादिज्ञानमभिमान एव न भवति पुरुषस्यापि लिङ्गशरीरसंयोगवियोगरूपयोजनमरणयोः पारमार्थिकत्वादिति वाच्यम् ।

न ज्ञात्ते भिद्यते वा कदाचित् ।

नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ॥

इत्यादिवाक्यैर्जन्मादिप्रतिषेधेनोत्पत्तिविनाशाभिमानरूपव्या-
मणि जन्मादिज्ञानस्य सिद्धेरप्रसक्तस्य प्रतिषेधायोगात् । किञ्च
मुक्तादिषु मुक्तपरायासभिमानोऽनादिवैतुं न शक्यते बुद्ध्यादीनां
कार्यत्वात् । अतः कार्येष्वभिमानव्यवस्थार्थं नियामकाकाङ्क्षायां
कारणाभिमान इव नियामकतया सिद्ध्यति लोके दृष्टत्वात्
कल्पनायाश्च दृष्टानुसारित्वात् । यथा लोके दृष्टः क्षेत्राभिमानात्
क्षेत्रजन्यधान्यादिष्वभिमानः । सुवर्णाभिमानाच्च तज्जन्यकटकदि-
ष्वभिमानः । तथोर्निष्ठन्या च तथोर्निष्ठनिरिति प्रधानाभिमानत-
द्वासनयोश्च बीजाङ्कुरवदनादित्वाच्च तदभिमाने नियामकान्तरा-
येत्येति ॥ ५७ ॥ इयं प्रतिपादिते चतुर्थेऽप्ये पुनरियमाशङ्का । ननु
मुक्ते चेद्व्यमोक्षौ विवेकाविवेकौ कीदृशौ तर्हि विवक्ष्यमुद्बुद्धमुक्त-
स्येति कोक्तिविरोधः । तथा च ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ॥

इत्यादिभूतिविरोधश्चेति । तां परिहरति ।

वाङ्मानं न तु तत्त्वं चित्तस्थितेः ॥ ५८ ॥

अन्धादीनां सर्वेषां चित्त इवावस्थानात् तत्पुरुषे वाङ्मानं
सर्वं स्फटिकलौहित्यवत् प्रतिबिम्बमात्रत्वाच्च तु तत्त्वं तस्य भावः ।
अवारोपितं जपालौहित्यवदित्यर्थः । अतो नोक्तविरोध इति
भावः । स समानः समुभौ लोकावनुसञ्चरति । आद्यतीव लेखाय-

नीवेद्यादिश्रुतवस्तुत्वव प्रमाणम् । पुरुषः समानो लोकयोरेकव्यपः ।
इवशब्दाभ्यां मानारूपत्वस्यैवापाधिकत्वमुक्तम् । तथा चेत्तन् ।

बन्धमोक्षौ सुखं दुःखं मोहापन्निश्च मायया ।
समे यथात्मनः ख्यातिः संवृतिर्न तु वास्तवी ।

इति । मायया मायायाप्रकृत्यैवापाधिकीत्यर्थः । नन्वेवं तच्छब्दस्य
बन्धस्य हानं कथं पुरुषार्थः कथं बान्धधर्माभ्यामविवेकविवेका-
भ्यामन्यस्य बन्धमोक्षस्योकारे कर्मादिभिरिव नाव्यवस्येति चेदनेक-
मायमपि पुनः प्रपञ्च्यते । यद्यपि दुःखयोगरूपो बन्धो वृत्तिरूपो
च विवेकाविवेकौ चिन्त्येव तथापि पुरुषे दुःखप्रतिबिम्ब इव
भोग इत्यवस्तुत्वेऽपि तद्धानं पुरुषार्थः । दुःखं मा भुङ्क्षीयेति
प्रार्थनात् । एवं यस्यै पुरुषाय प्रकृतिरविवेकेनात्मानं दर्शितवती
तद्वासनावशात् तमेव संयोगद्वारा बध्नाति नान्यम् । तथा यस्यै
विवेकेनात्मानं दर्शितवती तमेव स्ववियोगद्वारा मोक्षयति । वास-
नेच्छेदादिति व्यवस्थापि घटत इति । कर्मादिभिर्विबन्धाभ्युपगमे स्वेवं
व्यवस्था न घटते । कर्मादीनां साक्षिभास्यत्वाभावेन साक्षात् पुरुषे-
षुप्रतिबिम्बनादिति ॥ ५८ ॥ ननु बन्धादिकं चेत् पुरुषे बाधुमात्रं
तर्हि अवशेन युक्त्या वा तस्य बाधो भवतु किमर्थं श्रुतिसृष्टयोः
साक्षात्कारपर्यन्तं विवेकज्ञानमुपदिशन्ते मोक्षहेतुतयेति । तत्राह ।

युक्तितोऽपि न बाध्यते दिङ्मूढवदपरोक्षादते ॥ ५९ ॥

युक्तिर्मननम् । अपिशब्दः अवशसमुच्चयार्थः । बाधुमात्रमपि
पुरुषस्य बन्धादिकं अवशमननमात्रेण न बाध्यते साक्षात्कारं विना
यथा दिङ्मूढस्य जनस्य बाधुमात्रमपि दिग्वैपरीत्यं अवशयुक्तिभ्यां
न बाध्यते साक्षात्कारं विनेत्यर्थः । प्रकृते चेदमेव बाध्यत्वं यत् पुरुषे

बन्धादिबुद्धिनिवृत्तिर्न त्वभावसाक्षात्कारः श्रवणादिना तदुत्पत्ति-
सम्भावनाया अप्यभावादिति । अथवेत्थं व्याख्येयम् । ननु
नियतकारणात् तदुच्छिन्निरित्यनेन विवेकज्ञानमविवेकोच्छेदक-
मुक्तम् । तज्ज्ञानं किं श्रवणादिसाधारणमुतास्ति कश्चिद्विशेष
इत्याकाङ्क्षायामाह । युक्तितोऽपौत्यादिसूत्रम् । अविवेको युक्तितः
श्रवणतश्च न बाध्यते नोच्छिद्यते विवेकापरोक्षं विना दिङ्मोहव-
दित्यर्थः । साक्षात्कारभ्रमे साक्षात्कारविशेषदर्शनस्यैव विरोधि-
त्वादिति ॥ ५९ ॥ तदेवं विवेकसाक्षात्कारान्मोक्षं प्रतिपाद्येतः परं
विवेकः प्रतिपादनीयः । तत्रादौ प्रकृतिपुरुषादीनां विवेकतः
सिद्धौ प्रमाणान्युपन्यस्यन्ते ।

अचाक्षुषाणामनुमानेन बोधो धूमादिभिरिव

वन्देः ॥ ६० ॥

अचाक्षुषाणामप्रत्यक्षाणाम् । केचित् तावत् पदार्थाः स्थूल-
भूततत्कार्यदेहादयः प्रत्यक्षसिद्धा एव । प्रत्यक्षेणसिद्धानां प्रकृति-
पुरुषादीनामनुमानेन प्रमाणेन बोधः पुरुषनिष्ठफलसिद्धिर्भवति
यथा धूमादिभिर्जनितेनानुमानेन वन्देः सिद्धिरित्यर्थः । अनुमाना-
सिद्धमप्यागमात् सिद्धतैवैवमपि बोध्यम् । अस्य शास्त्रस्यानुमान-
प्राधान्यात् तु केवलानुमानस्य मुख्यतयैवोपन्यासो न त्वागमस्यान-
पेक्षेति । तथा च कारिका ।

सामान्यतस्तु दृष्टादतीन्द्रियाणां प्रतीतिरनुमानात् ।

तस्यादपि चासिद्धं परोक्षमाप्तागमात् सिद्धम् ॥

इति । अनेन च सूत्रेणैवं मननशास्त्रमित्यवगम्यते ॥ ६० ॥
उक्तप्रमाणैः साध्यस्य विवेकस्य प्रतियोग्यनुयोगिपदार्थानां सङ्ग्रह-
सूत्रं बध्यमाणानुमानोपयोगिकार्यकारणभावमपि प्रदर्शयति ।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्
महतोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्राण्युभयमि-
न्द्रियं तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविं-
शतिर्गणः ॥ ६१ ॥

सत्त्वादीनि द्रव्याणि न वैशेषिका गुणाः संयोगविभागवत्त्वात् ।
लघुत्वचलत्वगुरुत्वादिधर्मकत्वाच्च । तेष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुण-
शब्दः पुरुषोपकरणत्वात् पुरुषपशुबन्धकत्रिगुणात्मकमहदादि-
रज्जुनिर्माद्यत्वाच्च प्रयुज्यते । तेषां सत्त्वादिद्रव्याणां या साम्याव-
स्थान्यूनानतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकभावेनासंहतावस्थेति यावत् ।
अकार्यावस्थेति निष्कर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुणसामान्यं
प्रकृतिरित्यर्थः । यथाश्रुते वैषम्यावस्थायां प्रकृतिनाशप्रसङ्गात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा ।

एषैव संहतिर्जन्योरस्याः पारे परं पदम् ॥

इत्यादिस्मृतिभिर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनाच्च । सत्त्वादीना-
मनुगमाय सामान्येति । पुरुषव्यावर्तनाय गुणेति । महदादि-
व्यावर्तनाय चोपलक्षितान्तमिति । महदादयोऽपि हि कार्य-
सत्त्वादिरूपाः पुरुषोपकरणतया गुणाश्च भवन्तीति । तदत्र
प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पञ्चाद्वद्ध्यते । प्रकृतेः
कार्यो महान् महत्तमम् । महदादीनां स्वरूपं विशेषश्च वद्ध्यते ।
महतश्च कार्योऽहङ्कारः । अहङ्कारस्य कार्यद्वयं तन्मात्राण्युभय-
मिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् ।
तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलशब्दात् तन्मा-
त्राणां सूक्ष्मभूतत्वमभ्युपगतम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण

इति । इत्थेवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थकूट इतदतिरिक्तः पदार्था-
नास्तीत्यर्थः । अथवा सत्त्वादीनां प्रत्येकव्यक्तज्ञानमर्थं गणशब्दे
वक्ति । अयं च पञ्चविंशतिको गणो द्रव्यरूप एव । धर्मधर्म्य-
भेदात् तु गुणकर्मसामान्यादीनामत्रैवात्मभावः । एतदतिरिक्त-
पदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य विवेकव्यवस्था तदसङ्गहान्यूनता-
पद्येत । एतेन साङ्ख्यानान्नियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप
उपेक्षणीयः । दिङ्मात्रो चाकाशमेव । दिङ्मात्रावाकाशादिभ्य
इत्यागामिसूत्रात् । एत एव पदार्थाः परस्परप्रवेशाप्रवेशाभ्यां
क्वचित् तत्र एकमेव क्वचित् तु षट् क्वचिच्च षोडश क्वचिच्च
सङ्ख्यानैरप्युपदिश्यन्ते । विशेषस्तु साधर्म्यवैधर्म्यभाव इति
मन्तव्यम् । तथा चोक्तं भागवते ।

एकस्मिन्नपि दृश्यन्ते प्रविष्टानीतराणि च ।
पूर्वस्मिन् वा परस्मिन् वा तत्त्वे तत्त्वानि सर्वशः ॥
इति नानाप्रसङ्गानां तत्त्वानाम्बुधिभिः कृतम् ।
सर्वं न्याय्यं युक्तिमत्त्वाद्दिदुषां किमशोभनम् ॥

इति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिताः यथा गर्भोपनिषदि ।
अष्टौ प्रकृतयः षोडश विकारा इति । प्रश्नोपनिषदि च पृथिवी च
पृथिवीमात्रा चेत्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । अष्टौ
च प्रकृतयः कारिकाया व्याख्याताः ।

मूलप्रकृतिरविकृतिर्मेहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥

इति । एकमेवाद्वितीयं तत्त्वमिति श्रुतिस्मृतिप्रवादास्तु सर्व-
तत्त्वानां पुरुषे विलापनेन अक्षिप्तमदभेदेनेत्यविरोधः । त्वस्तु
सूक्ष्मीभावेनावस्थानं न तु नाश इति तदुक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमयोप्यर्थे एकमेवाविकल्पितम् ।

अविकल्पितमविभक्तम् । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽद्वैतप्रसङ्गतो विस्तरेणोपपादितम् । विशेषस्त्वयं यत् सैश्वरवादेऽन्यतत्त्वानां तत्रैवाविभागादौश्वर्यैतन्यमेवैकं तत्त्वम् । निरौश्वरवादे तु त्रिवेणिवदन्यान्याविभक्ततयैकस्मिन् कूटस्थे तेजोमण्डलवदादित्य-मण्डले प्रकृत्याख्यसूक्ष्मावस्थया महदादेरविभागादासौवैकं तत्त्व-मिति तथा च वक्ष्यति । नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वादिति ॥ ६१ ॥ एतेषु पदार्थेष्वचाक्षुषाणामनुमानेन बोधं प्रति-पादयति सूत्रजातेन ।

स्थूलात् पञ्चतन्मात्रस्य ॥ ६२ ॥

बोध इत्यनुवर्तते स्थूलं तावच्चाक्षुषमेव तच्च तन्मात्रकार्यतयो-क्तम् । ततः स्थूलभूतात् कार्यात् तत्कारणतया तन्मात्रानुमानेन स्थूलविवेकतो बोध इत्यर्थः । आकाशसाधारण्याय स्थूलतन्मत्र-वाद्येन्द्रियशब्दगुणकत्वं ज्ञानादिविशेषवत्त्वं वा । तन्मात्राणि च यज्ज्ञातीयेषु ज्ञानादिविशेषवत्त्वं न तिष्ठति तज्ज्ञातीयानां शब्द-स्पर्शरूपरसगन्धानामाधारभूतानि सूक्ष्मद्रव्याणि स्थूलानाम-विशेषाः ।

तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रास्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न ज्ञाना नापि घोरान्ते न मूढाश्चाविशेषिणः ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । अस्यावमर्थः तेषु तेषु भूतेषु तन्मात्रास्तिष्ठन्तीति कृत्वा धर्मधर्म्यभेदाद्व्याप्तमपि तन्मात्रता स्मृता । ते च पदार्थाः शान्तघोरमूढाख्यैः स्थूलगतशब्दादिविशेषैः शून्या एकरूपत्वात् । तथा च शान्तादिविशेषशून्यशब्दादिमत्त्व-मेव भूतानां शब्दादितन्मात्रत्वमित्याशयः । अतोऽविशेषिणोऽ-

विशेषसञ्ज्ञिता इति । शान्तं सुखात्मकं चोरं दुःखात्मकं मूढं मोहात्मकम् । तन्मात्राणि च देवादिमात्रभोग्यत्वेन [केवलं सुखात्मकान्येव सुखाधिष्ठादिति । अत्रेदमनुमानम् । अपकर्षकाष्टापन्नानि स्थूलभूतानि खविशेषगुणवद्द्रव्योपादानकानि स्थूलत्वाद्दुष्टपटादिवर्दिति । अत्रानवस्थापन्त्या सूक्ष्मादायैव साध्यं पयंवस्यति । अनुकूलतर्कस्यात्र कारणगुणक्रमेण कार्यगुणोत्पत्तेर्बाधकव्यातिरेकेणापरिहार्यत्वम् । अतिसूतयश्चेति । प्रकृतेः शब्दस्यार्शादिमत्त्वे तु बाधकमस्ति ।

शब्दस्यार्शविहीनं तद्रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विष्णुपुराणादिवाक्यजातम् । बुद्धिहङ्कारयोश्च शब्दस्यार्शदिमत्त्वे भूतकारणत्वश्रुतिसूतय एव बाधिकाः सन्ति । बाह्येन्द्रियग्राह्यजातीयविशेषगुणवत्त्वस्यैव भूतलक्षणत्वेन तथोरपि भूतत्वापन्त्या खस्य खकारणत्वानुपपत्तेरिति । नन्वेवं कारणद्रव्येषु रूपाद्यभावे तन्मात्ररूपादेः किं कारणमिति चेत् खकारणद्रव्याणां न्यूनाधिकभावेनान्योऽन्यं संयोगविशेष एव हरिद्रादीनां संयोगस्य तदुभयारब्धद्रव्ये रक्तरूपादिहेतुत्वदर्शनात् । दृष्टानुसारेण स्वाश्रयहेतुसंयोगानामेव रूपादिहेतुत्वसम्भवे तार्किकाणां परमाणुषु रूपकल्पनं तु हेयम् । सजातीयकारणगुणस्यैव कार्यगुणारम्भकतेति तु तेषामपि न नियमः । त्रसरेणुमहत्त्वादाववयववज्जत्वादेरेव तैरपि हेतुत्वाभ्युपगमादिति दिक् । इन्द्रियानुमानं चाकाशानुमानवद्दर्शनस्यार्शनवचनादिभिः प्रत्यक्षाभिर्हृन्निभिरेवेति तदत्र नोक्तम् । तत्त्वान्तरेण तत्त्वान्तरानुमानानामेव प्रकृतत्वादिति न न्यूनता । तन्मात्राणां चोत्पत्तौ योगभाष्योक्तप्रक्रियैव

शास्त्रा । यथाहङ्काराच्छब्दतन्मात्रं ततश्चाहङ्कारसहस्रताच्छब्द-
तन्मात्राच्छब्दसर्शगुणकं सर्शतन्मात्रम् । एवं क्रमेणैकेकगुणवृद्ध्या
तन्मात्राण्युत्पद्यन्त इति । या तु ।

आकाशस्तु विकुर्वाणः सर्शमात्रं ससर्ज ह ।

बलवानभवद्वायुस्तस्य सर्शो गुणो मतः ॥

इत्यादिना विष्णुपुराणे सर्शोदितन्मात्रवृद्धिराकाशादिस्थूल-
भूतचतुष्टयादुक्ता । सा भूतरूपेण परिणमनरूपेव मन्तव्या ।
आकाशादीनि जलान्तानि हि स्थूलभूतानि सूक्ष्मभूतरूपेण
स्थानुगततन्मात्राः सोपवृत्ततः परिणमयन्तीति ॥ ६२ ॥

वाच्याभ्यन्तराभ्यां तैश्चाहङ्कारस्य ॥ ६३ ॥

वाच्याभ्यन्तराभ्यामिन्द्रियाभ्यां तैः पञ्चतन्मात्रैश्च कार्यैस्तत्का-
रणतयाहङ्कारस्थानुमानेन बोध इत्यर्थः । अहङ्कारस्याभिमान-
वृत्तिकमन्तःकरणद्रव्यं नत्वभिमानमात्रं द्रव्यस्यैव लोके द्रव्योपादा-
नत्वदर्शनात् । सुषुम्णादावहङ्कारवृत्तिनाशेन भूतनाशप्रसङ्गाद्वा-
सनाश्रयत्वेनैवाहङ्काराख्यद्रव्यसिद्धेः । अत्रेत्यमनुमानम् । तन्मा-
त्रेन्द्रियाण्यभिमानवद्द्रव्योपादानकान्यभिमानकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नै-
वं तन्नैवम् । यथा पुरुषादिरिति । नत्वभिमानवद्द्रव्यमेवासिद्ध-
मिति चेदहं गौर इत्यादिदृष्ट्युपादानतया चक्षुरादिवत् तद्विद्मः ।
अनेन चानुमानेन मनश्चाद्यतिरेकमात्रस्य तत्कारणतया प्रसाध्य-
त्वात् । अत्र चायमनुकूलस्तर्कः बलं स्यां प्रजायेयेत्यादिश्रुतिस्मृति-
भ्यस्तावद्भूतादिदृष्टेरभिमानपूर्वकत्वाद्बुद्धिवृत्तिपूर्वकदृष्टौ कारणत-
याभिमानः सिद्धः । तत्र चैकार्थसमवायप्रत्यासत्त्यैवाभिमानस्य

सृष्टिहेतुत्वं लाघवात् कल्प्यत इति । नन्वेवं कुलालाहङ्कारस्यापि घटोपादानत्वापत्त्या कुलालमुक्तौ तदन्तःकरणनाशे तन्निर्मित-
घटनाशः स्यात् । न चैतद्युक्तम् । पुरुषान्तरेण स एवायं घट इति
प्रत्यभिज्ञायमानत्वादिति । मैवम् । मुक्तपुरुषभोगहेतुपरिणामस्यैव
तदन्तःकरणमोक्षोत्तरमुच्चेदात् । न तु परिणामसामान्यस्थान्तः-
करणस्वरूपस्य बोद्धेदः कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारण-
त्वादिति योगसूत्रे मुक्तपुरुषोपकरणस्याप्यन्यपुरुषार्थसाधकत्व-
सिद्धेरिति । अथवा घटादिष्वपि हिरण्यगर्भाहङ्कार एव कारण-
मस्तु न कुलालाहङ्कारस्तथापि सामान्यव्याप्तौ न व्यभिचारः
समष्टिबुद्ध्याद्युपादानिकैव हि सृष्टिः पुराणादिषु साङ्ख्ययोग्येभ्यः
प्रतिपाद्यते न तु तदंशव्याष्टिबुद्ध्याद्युपादानिका यथा महाप्रथिव्या
एव स्यावरजङ्गमाद्युपादानत्वं न तु पृथिव्यंशलोष्टादेरिति ॥ ६३ ॥

तेनान्तःकरणस्य ॥ ६४ ॥

तेनाहङ्कारेण कार्येण तत्कारणतया मुख्यस्थान्तःकरणस्य मह-
दाख्यबुद्धेरनुमानेन बोध इत्यर्थः । अत्राप्ययं प्रयोगः । अह-
ङ्कारद्रव्यं निश्चयवृत्तिमह्वोपादानकं निश्चयकार्यद्रव्यत्वात् । यन्नैवं
तन्नैवं यथा पुरुषादिरिति । अत्राप्ययं तर्कः सर्वोऽपि लोकः पदा-
र्थमादौ स्वरूपतो निश्चित्य पश्चादभिमन्यते । अथमहं मयेदं
कर्तव्यमित्यादिरूपेणेति तावत् सिद्धमेव । तत्राहङ्कारद्रव्यकार-
णाकाङ्क्षयां वृत्त्योः कार्यकारणभावेन तदाश्रययोरेव कार्यकार-
णभावे लाघवात् कल्प्यते कारणस्य वृत्तिलाभेन कार्यवृत्तिलाभ-
स्यौत्सर्गिकत्वादिति । अतएवपि स ईश्याशुक्ले तदैक्षतेत्यादौ
सर्गाद्युत्पन्नबुद्धित एव तदितराखिलसृष्टिरवगम्यत इति । सस-
म्बन्धमेवान्तःकरणं वृत्तिभेदेन त्रिविधं लाघवात् ।

गुणक्षोभे जायमाने महाम् प्रादुर्बभूव ह ।

मनो महाञ्च विज्ञेय एकं तद्वृत्तिभेदतः ॥

इति लैङ्गात् । पञ्चवृत्तिर्मनोवद्वृत्तिरित्यत इति वेदान्तसूत्रेण
प्राणवृत्तान्तविधया मनसोऽपि वृत्तिमात्रभेदेन ब्रह्मत्वसिद्धेः ।
अन्यथा निश्चयादिवृत्तिभिरिव भ्रमसंशयनिद्राक्रोधादिवृत्तिभि-
रपि स्वसमसङ्गानन्तान्तःकरणापत्तेः । बुद्ध्यादिष्ववस्थया मनश्चा-
दिप्रयोगस्य पातञ्जलादिसर्वशास्त्रेष्वनुपपत्तेः । तथापि वंश-
पर्वस्त्रिवाधान्तरभेदमाश्रित्यान्तःकरणत्रये क्रमः कार्यकारणभाव-
श्चोक्तः । योगोपयोगिश्रुतिस्मृतिपरिभाषानुसारादिति मनस्यम् ।
तदुक्तं वाशिष्ठे ।

अहमर्थोदयो योऽयं चिन्तात्मा वेदान्तकः ।

एतच्चित्तद्रुमस्यास्य बीजं विद्धि महामते ॥

एतस्यात् प्रथमोऽङ्गिरादङ्कुरोऽभिनवावृत्तिः ।

निश्चयात्मा निराकारो बुद्धिरित्यभिधीयते ॥

अस्य बुद्ध्यभिधानस्य याङ्कुरस्य प्रपीनता ।

सङ्कल्परूपिणो तस्याश्चिन्तचेतोमनोऽभिधा ॥

इति । अहमर्थोऽन्तःकरणसामान्यम् । अत्र वाक्ये बीजाङ्कुर-
न्यायेनैकस्यैवान्तःकरणवृत्तस्य वृत्तिमात्ररूपेण चिन्ताद्याख्यावस्था-
भेदाः क्रमिकास्त्रिविधाः पारिणामा उक्ता इति । साङ्ख्यशास्त्रे च
चिन्तावृत्तकस्य चित्तस्य बुद्धावेवान्तर्भावः । अहङ्कारस्य चात्र
वाक्ये बुद्धावेवान्तर्भावः । ६४ ॥

ततः प्रकृतेः ॥ ६५ ॥

ततो मङ्गलत्वात् कार्योत् कारणात्तथा प्रकृतेरनुमानेन बोध-
इत्यर्थः । अन्तःकरणसामान्यस्यापि कार्यत्वं तावदेकदा पञ्चेन्द्रि-

यज्ञानानुत्पत्त्या मध्यमपरिणामतया देहादिवदेव सिद्धं श्रुतिस्मृति-
प्रामाण्याच्च । तस्य च प्रकृतिकार्यत्वेऽयं प्रयोगः । सुखदुःखमोह-
धर्मिणौ बुद्धिः सुखदुःखमोहधर्मकद्रव्यजन्या कार्यत्वे सति सुख-
दुःखमोहात्मकत्वात् कान्तादिर्वादिति कारणगुणानुसारेणैव
कार्यगुणौचित्यं चान्नानुकूलस्तर्कः श्रुतिस्मृतयोऽपीति मन्यम् ।
ननु विषयेषु सुखादिमत्त्वे प्रमाणं नास्ति । अहं सुखीत्याद्येवानु-
भवात् तत् कथं कान्तादिविषयो दृष्टान्त इति चेन्न । सुखाद्या-
त्मकबुद्धिकार्यतया स्वकसुखं चन्दनसुखमित्याद्यनुभवेन च विषया-
णामपि सुखादिधर्मकत्वसिद्धेः श्रुतिस्मृतिप्रामाण्याच्च । किञ्च
यस्यान्वयव्यतिरेकौ सुखादिना सह दृश्येते तस्यैव सुखाद्युपादानत्वं
कल्प्यते । तस्य निमित्तत्वं परिकल्प्यान्यस्योपादानत्वकल्पने कारण-
द्वयकल्पनागौरवात् । अपि चान्योऽन्यसंवादेन प्रत्यभिज्ञया च
विषयेषु सर्वपुरुषसाधारणस्थिरसुखसिद्धिः । तन्मुखग्रहणाया-
स्मृतये हृत्पिनियमादिकल्पनागौरवं च फलमुखत्वान्न दोषावहम् ।
अन्यथा प्रत्यभिज्ञयावयव्यसिद्धिप्रसङ्गात् तत्कारणादिकल्पनागौर-
वादिति । विषयेऽपि सुखादिकं च मार्कण्डेये प्रोक्तम् ।

तत् सन्तु चेत्स्थयवापि देहे सुखानि दुःखानि च किं ममात्र ।

इति । अहं सुखीत्यादिप्रत्ययस्तु । अहं धनीत्यादिप्रत्ययवत्
स्वस्वामिभावाख्यसम्बन्धविषयकस्तेषां प्रत्ययानां समवायसम्बन्ध-
विषयकत्वभ्रमनिरासार्थं तु सुखदुःखिमूढेभ्यः पुरुषो विवि-
च्यते शास्त्रेष्टिति । शब्दादिषु च सुखाद्यात्मताव्यवहार एकार्थ-
समवायात् । अस्तु वा शब्दादिषु साक्षादेव सुखमुक्तप्रमाणेभ्यः ।
विषयगतसुखादेश्च बुद्धिमात्रग्राह्यत्वं फलवत्त्वात् । यत् तु विषया-
सम्प्रयोगकाले शान्तिसुखं सात्त्विकं सुषुम्नादौ व्यज्यते तदेव बुद्धि-

धर्म आत्मसखमुच्यत इति । यद्यपि वैशेषिकाद्या अपि तार्किकाः
प्रपञ्चेऽन्यथापि कार्यकारणव्यवस्थामनुमिमते तथापि बल्लवश्रुति-
स्मृत्युपोद्बलनेनास्माभिरनुमितैव व्यवस्था मुमुक्षुभिरुपादेया मूल-
शैथिल्यदोषेण परानुमानानां दुर्बलत्वात् । अत एव तर्कप्रति-
ष्ठानादिति वेदान्तसूत्रेणाप्रतिष्ठादोषतः केवलतर्कोऽपास्तः । तथा
मनुनापि ।

अर्थं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इति वेदाविरुद्धतर्कस्यैवार्थनिश्चायकत्वमुक्तम् । तस्मात् ।

श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्त्रव्यञ्ज्योपपत्तिभिः ।

इत्यादिवाक्येभ्यः श्रवणसमानार्थकमेव मननं बलवत् । अन्या-
कारं मननं तु परेषां दुर्बलम् । एवं पुरुषेऽपि सुखदुःखादिमन्त्रेण
तेषामनुमानं बल्लवश्रुत्यादिविरोधाद्दुर्बलमिति दिक् । प्रकृतिगत-
विशेषं च पञ्चाद्वक्ष्यामः ॥ ६५ ॥ नन्वखिलजडेभ्यः पुरुषविवेक
एव मुक्तौ हेतुस्तत् किमर्थं जज्ञानामन्योऽन्यविवेकोऽत्र दर्शित इति
चेत् । प्रकृत्यादितत्त्वोपासनया सत्त्वशुद्धयर्थं विवेकस्याप्यपेक्षित-
त्वादिति । कार्यकारणमुद्रया प्रकृतिपर्यन्तस्यानुमानेन विवेकतः
सिद्धिमुक्त्वा यथोक्तकार्यकारणभावशून्यस्य पुरुषस्य प्रकारान्तरे-
णानुमानतस्तथा सिद्धिमाह ।

संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्य ॥ ६६ ॥

संहननमारम्भकसंयोगः स चावयवावयवभेदात् प्रकृतिकार्यसा-
धारणः । तथा च संहतानां प्रकृतितत्कार्याणां परार्थत्वानुमानेन
पुरुषस्य बोध इत्यर्थः । तद्यथा विवादाख्यदं प्रकृतिमहदादिकं

परार्थं खेतस्त्वभोगापवर्गफलकं संहतत्वात् शय्यासनादिवदित्य-
नुमानेन प्रकृतेः परोऽसंहत एव पुरुषः सिद्ध्यति तस्यापि संहतत्वे-
ऽनवस्थापत्तेः। पातझले च परार्थं संहत्य कारित्वादिति सूत्र-
कारेणानुमानं कृतं तत्तु यथाश्रुतमेवात्म्यावयवसाधारणम्।
इतरसाहित्वेनार्थक्रियाकारित्वस्यैव संहत्य कारिताशब्दार्थत्वात्।
पुरुषस्तु विषयप्रकाशरूपायां स्वार्थक्रियायां नान्यदपेक्षते नित्य-
प्रकाशरूपत्वात्। पुरुषस्याथेसम्बन्धमात्रे बुद्धिदृश्यपेक्षणात्।
सम्बन्धस्तु नासाधारण्यर्थक्रियेति। अत्र च न वा अरे सर्वस्य
कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवतीत्यादि-
श्रुतिस्मृतयोऽनुकूलतर्काः। अन्यच्च सुखादिमत्प्रधानादिकं यदि
स्वस्य सुखादिभोगार्थं स्यात् तदा तस्य साक्षात् स्वज्ञेयत्वे कर्म-
कटैर्विरोधो नाह धर्मिभानं विना सुखस्य भानं सम्भवति। अहं
सुखीत्येवं सुखानुभवादिति। अपि च संहन्यमानानां बहूनां
गुणानां तत्कार्याणां चानेकविकाराणामनेकचैतन्यगुणकल्पनायां
गौरवेण लाघवादेक एव चित्प्रकाशरूपः पुरुषः सर्वसंहतेभ्यः परः
कल्पयितुं युज्यत इति। अनेन सूत्रेण निमित्तकारणतया पुरुषा-
नुमानमुक्तं पुरुषार्थस्याखिलवस्तुसंहनननिमित्तत्ववचनात्। अत
एव सर्गाद्युत्पत्तं पुरुषं प्रकृत्य विष्णुपुराणादौ स्मर्यते।

निमित्तमात्रमेवासौ ह्यज्यानां सर्गकर्मणि।

प्रधानकारणीभूता यतो वै ह्यज्यशक्तयः॥

गुणसाम्यात् तत्तत्तत्सात् क्षेत्रज्ञाधिष्ठितात्मने।

गुणव्यञ्जनसम्भूतिः सर्गकाले द्विजोत्तम॥

इत्यादिक्षेत्रज्ञाधिष्ठानं चासमाप्तपुरुषार्थस्य संयोगमात्रं गुण-
व्यञ्जनं महत्त्वं कारणतया त्रिगुणात्मप्रधानव्यञ्जकत्वादिति।

तदेवमचाक्षुषाणामनुमानेन सिद्धिरुक्ता ॥ ६६ ॥ इदानीं सर्व-
कारणत्वोपपत्तये प्रकृतिनित्यत्वमुपपाद्यते पुरुषकौटस्थसिद्ध्यर्थम् ।

मूले मूलाभावादमूलं मूलम् ॥ ६७ ॥

त्रयोविंशतितत्त्वानां मूलमुपादानं प्रधानं मूलशून्यम् । अन-
वस्थापन्या तत्र मूलान्तरासम्भवादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ननु ।

तस्मादव्यक्तमत्यसं विगुणं द्विजसत्तम ।

इत्यादिमा प्रधानस्यापि पुरुषादुत्पत्तिश्रवणात् पुरुष एव
प्रकृतेर्मूलं भवतु पुरुषस्य नित्यतया च नानवस्थाविद्याद्वारकतया
च न पुरुषकौटस्थहानिः । तथा च स्मर्यते ।

तस्मादज्ञानमूलोऽयं संसारः पुरुषस्य हि ।

इत्याशङ्क्याह ।

पारम्पर्येऽप्येकत्र परिनिष्ठेति सञ्ज्ञामात्रम् ॥ ६८ ॥

अविद्यादिद्वारेण परम्परया पुरुषस्य जगन्मूलकारणत्वेऽप्ये-
कस्मिन्नविद्यादौ यत्र कुत्रचिन्नित्ये द्वारे परम्परायाः पर्यवसानं
भविष्यति पुरुषस्यापरिणामित्वात् । अतो यत्र पर्यवसानं सैव
नित्या प्रकृतिः । प्रकृतिरिह मूलकारणस्य सञ्ज्ञामात्रमित्यर्थः
॥ ६८ ॥ नन्वेवं पञ्चविंशतितत्त्वानीति नोपपद्यते महत्तत्त्वकारणा-
व्यक्तापेक्षयापि जडतत्त्वान्तरापत्तेरित्याशयेन मूलसमाधानमाह ।

समानः प्रकृतेर्द्वयोः ॥ ६९ ॥

वस्तुतस्तु प्रकृतेर्मूलकारणविचारे द्वयोर्वादिप्रतिवादिनोरावयोः
समानः पक्षः । एतदुक्तं भवति यथा प्रकृतेरुत्पत्तिः श्रूयते एवम-
विद्याया अपि ।

अविद्या पञ्चपवषा प्रादुर्भूता महात्मनः ।

इत्यादिवाक्यैः । अत एकस्या अवश्यं गौण्युत्पत्तिर्वक्तव्या । तत्र च प्रकृतेरेव पुरुषसंयोगादिभिरभिव्यक्तिरूपा गौण्युत्पत्तिर्युक्ता । संयोगलक्षणेऽत्यन्तिः कथ्यते कर्मज्ञानयोरिति कौर्मवाक्ये प्रकृति-पुरुषयोर्गौण्योत्पत्तिस्मरणात् । अविद्यायाश्च क्वापि गौण्योत्पत्त्य-श्रवणात् तस्या अनादितावाक्यानि तु प्रवाहरूपेणैव वासनाद्य-नादिवाक्यवद्व्याख्येयानौति । अविद्या च मिथ्याज्ञानरूपा बुद्धि-धर्म इति योगे स्मृतिमतो न तत्त्वाधिक्यम् । अथवा द्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः समान एव न्याय इत्यर्थः ।

यतः प्रधानपुरुषौ यतश्चैतच्चराचरम् ।

कारणं सकलस्यास्य स नो विष्णुः प्रसीदतु ॥

इत्यादिवाक्यैः पुरुषस्याप्युत्पत्तिश्रवणादिति भावः । तथा च पुरुषस्येव प्रकृतेरपि गौण्येवात्यन्तिः । नित्यत्वश्रवणादित्यपि समा-नमिति । तस्मात् प्रकृतिरेवोपादानं जगतः प्रकृतिधर्मश्चाविद्या जगन्निमित्तकारणं तथा पुरुषोऽपीति सिद्धम् । यत् तु ।

अविद्यामाज्जरव्यक्तं सर्गप्रलयधर्मिणम् ।

सर्गप्रलयनिर्मुक्तं विद्यां वै पञ्चविंशकम् ॥

इति मोक्षधर्मे प्रकृतिपुरुषयोरविद्याविद्येति वचनं तत् तदु-भयविषयतयोपचरितमेव परिणामित्वेन हि पुरुषापेक्षया प्रकृति-रसतीति तस्या अविद्याविषयत्वमुक्तम् । एवमेव तस्मिन् प्रकरणे खल्वकारणापेक्षया भूतानां कार्यजातमविद्येत्यक्तं खल्वपेक्षया च खल्वकारणं विद्या चेति । पुरुषस्य परिणामरूपं जगदुपादानत्वं तु प्रकृत्योपाधिकमेव कर्तृत्वादिव श्रुतिसृष्ट्योरुपासार्थमेवानूद्यते । अन्यथास्थूलमनण्वक्षुषमित्यादिश्रुतिविरोधापत्तेरिति मन्तव्यम् ।

मायाशब्देन च प्रकृतिरेवाच्यते मायां तु प्रकृतिं विद्यादिति
श्रुतौ । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत् तस्मिन्मान्यो मायया सन्नि-
रुद्धः । इति पूर्वप्रक्रान्तमायायाः प्रकृतिस्वरूपतावचनात् ।

सर्वं रजस्तम इति प्राकृतं तु गुणत्रयम् ।

एतन्मायी च प्रकृतिर्माया या वैष्णवी श्रुता ॥

लोहितश्वेतकृष्णेति तस्यास्तादृग्भुजप्रजाः ।

इत्यादिस्मृतिभ्यश्च । न तु ज्ञाननाश्याविद्या मायाशब्दार्थो
नित्यत्वानुपपत्तेः । किञ्चाविद्याया द्रव्यत्वे शब्दमात्रभेदे गुणत्वे च
तदाधारतया प्रकृतिर्निर्दिष्टः पुरुषश्च निर्गुणत्वादित्यर्थः । अथ द्रव्य-
गुणकर्मविलक्षणैवास्माभिरविद्या वक्तव्येति चेन्न तादृक्पदार्था-
प्रतीतेरुक्तत्वादिति ॥ ६९ ॥ नन्वेवं चेत् प्रकृतिपुरुषाद्यनुमान-
प्रकारोऽस्ति तर्हि सर्वेषामेव कथं विवेकमननं न जायते तत्राह ।

अधिकारिर्नैविद्यास्य नियमः ॥ ७० ॥

अवणादाविव मननेऽप्यधिकारिणस्त्रिविधा मन्दमध्यमोक्षमा
इत्यतो न सर्वेषामेव मनननियमः कुतर्कादिभिर्मन्दमध्यमयोर्बाध-
सत्प्रतिपक्षतासम्भवादित्यर्थः । मन्दैर्हि बौद्धाद्युक्तकुतर्कजातेनो-
क्तानुमानानि बाध्यन्ते । मध्यमैश्च बुद्धाद्युक्तैरेव विरुद्धावच्छिन्नैः
सत्प्रतिपक्षितानि क्रियन्ते । अत उक्तमाधिकारिणामेवैतादृश-
मननं भवतीति भावः । प्रकृतेः स्वरूपं गुणसाम्यं प्रागेवोक्तम् ।
सूक्ष्मभूतादिकं च प्रसिद्धमेवास्तीति ॥ ७० ॥ अवशिष्टयोर्महद-
हङ्कारयोः स्वरूपमाह सूत्राभ्याम् ।

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनः ॥ ७१ ॥

महदाख्यमाद्यं कार्यं तन्मनो मननवृत्तिकम् । मननमत्र निश्चय-
स्तद्वृत्तिका बुद्धिरित्यर्थः ।

यदेतद्विस्तृतं बीजं प्रधानपुरुषात्मकम् ।

महत्तत्त्वमिति प्रोक्तं बुद्धितत्त्वं तदुच्यते ॥

इत्यादिवाक्येभ्यो बुद्धेरेवाद्यकार्यत्वावगमात् ॥ ७१ ॥

चरमोऽहङ्कारः ॥ ७२ ॥

तस्यानन्तरो यः सोऽहङ्करोतीत्यहङ्कारोऽभिमानवृत्तिक इत्यर्थः ॥ ७२ ॥ यतोऽभिमानवृत्तिकोऽहङ्कारोऽनस्तत्कार्यत्वमुत्तरेषामुपपन्नमित्याह ।

तत्कार्यत्वमुत्तरेषाम् ॥ ७३ ॥

सुगमम् । एवं त्रिसृत्रौ व्याख्याय पौनरुक्त्याशङ्कापास्ता ॥ ७३ ॥ नन्वेवं प्रकृतिः सर्वकारणमिति अतिस्मृतिविरोध इत्याशङ्क्यामाह ।

आद्यहेतुता तद्वारा पारम्पर्येऽप्यणुवत् ॥ ७४ ॥

पारम्पर्येऽपि साक्षादहेतुत्वेऽप्याद्यायाः प्रकृतेर्हेतुताहङ्कारादिषु महदादिद्वारास्ति । यथा वैशेषिकमतेऽणूनां घटादिहेतुता दृणुकादिद्वारैवेत्यर्थः ॥ ७४ ॥ ननु प्रकृतिपुरुषयोरुभयोरेव नित्यत्वात् प्रकृतेरेव कारणत्वे किं नियामकं तत्राह ।

पूर्वभावित्वे द्वयोरेकतरस्य हानेऽन्यतरयोगः ॥ ७५ ॥

द्वयोरेव पुम्प्रकृत्योरखिलकार्यपूर्वभावित्वेऽप्येकतरस्य पुरुषस्यापरिणामित्वेन कारणताहान्यान्यतरस्याः कारणत्वौचित्यमित्यर्थः । पुरुषस्यापरिणामित्वे चेदं बीजम् । पुरुषस्य संहत्यकारित्वे परार्थत्वापत्त्यानवस्था । असंहत्यकारित्वे सर्वदा महदादिकार्यप्रसङ्गः । प्रकृतिद्वारा परिणामकल्पने च लाघवात् तस्या एव परिणामोऽस्तु

पुरुषे तु स्वामित्वेन सृष्ट्वोपचारो यथा बोधेषु वर्तमानौ जयप-
राजयौ राजन्युपचर्यते तत्फलसुखदुःखभोक्तृत्वेन तत्स्वामित्वा-
दिति । किञ्च धर्मिग्राहकमानेन कारणतयैव प्रकृतेः सिद्धौ नान्य-
कारणाकाङ्क्षास्ति । यथा धर्मिग्राहकप्रमाणेन द्रष्टृतया पुरुष-
सिद्धौ नान्यद्रष्टाकाङ्क्षेति । अपि च पुरुषस्य परिणामित्वे कदा-
चिच्चक्षुर्मेन आदिवद्वन्धत्वमपि स्यात् । तथा च विद्यमानमपि
सुखदुःखादिकं न ज्ञायेत ततश्चाहं सुखी न वेत्यादिसंशयापत्तिः ।
अतः सदा प्रकाशस्वरूपत्वानपायेन पुरुषस्यापरिणामित्वं सिद्धीति ।
तदुक्तां योगसूत्रेण सदा ज्ञाताश्चित्तस्य ह्यनयस्तत्प्रभो, पुरुषस्याप-
रिणामित्वादिति । तद्भाष्येण च सदा ज्ञानविषयत्वं तु पुरुषस्या-
परिणामित्वं परिदीपयतीति । सदा प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि यथा
नैकदा विश्वप्रकाशत्वं तथा वक्ष्यामः ॥ ७५ ॥ प्रकृतेर्युगपत्कारण-
त्वोपपत्तये विभुत्वमपि प्रतिपादयति ।

परिच्छिन्नं न सर्वोपादानम् ॥ ७६ ॥

सर्वोपादानं प्रधानं न परिच्छिन्नं व्यापकमित्यर्थः । सर्वोपादा-
नत्वमत्र हेतुगर्भविशेषणम् । परिच्छिन्ने तदसम्भवादिति । ननु
प्रकृतेरपरिच्छिन्नत्वं नोपपद्यते प्रकृतिर्हि सत्त्वादिगुणत्रयादति-
रिक्ता न भवति सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वादित्यागामिसूत्रात् ।
योगसूत्रभाष्याभ्यां स्पष्टमवधृतत्वाच्च । तेषां च सत्त्वादीनां लघुत्व-
चलत्वगुरुत्वादयो धर्मा वक्ष्यमाणा विभुत्वे सति त्रिरुद्धान्ने स्पष्ट्या-
दिहेतवः संयोगविभागादयश्च नोपपद्यन्त इति । अत्रोच्यते ।
परिच्छिन्नत्वमत्र दैशिकभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वं तद-
भावश्च व्यापकत्वम् । तथा च जगत्कारणत्वस्य, दैशिकभावप्रति-
योगमितानवच्छेदकत्वमेवेति प्रकृतेरव्यापकत्वमिति पर्यवसितम् । यथा

प्राणस्य स्थावरजङ्गमाद्यखिलशरीरव्यापकत्वं प्राणत्वसामान्येनो-
च्यते प्राणव्यक्तीनां सर्वदेहसम्बन्धात् । तद्वत् प्रकृतेर्व्यापकत्व-
मिति । प्रकृतेरक्रियैकत्वादिकं च साधर्म्यवैधर्म्यसूत्रे प्रतिपादयि-
स्यामः ॥ ७६ ॥ न केवलं सर्वोपादानत्वात् । अपि तु ।

तदुत्पत्तिश्रुतेश्च ॥ ७७ ॥

तेषां परिच्छिन्नानामुत्पत्तिश्रवणाच्च । अथ यदस्य तन्मार्तमिथ्या-
दिश्रुतिषु मरणधर्मकत्वेन परिच्छिन्नस्योत्पत्त्यवगमात् । श्रुत्यन्त-
रेभ्यश्चेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इदानीं प्रकृतिकारणतोपपत्तयेऽभावादि-
कारणतां निरस्यति ।

नावस्तुनो वस्तुसिद्धिः ॥ ७८ ॥

अवस्तुनोऽभावात् वस्तुसिद्धिर्भावोत्पत्तिः । शशशृङ्गाजगदु-
त्पत्त्या मोक्षाद्यनुपपत्तेः । तददर्शनाच्चेत्यर्थः ॥ ७८ ॥ ननु जग-
दप्यवस्तुत्वेनास्तु स्रग्नादिर्वादिति तत्राह ।

अबाधाददुष्टकारणजन्यत्वाच्च नावस्तुत्वम् ॥ ७९ ॥

सम्प्रपदार्थस्येव प्रपञ्चस्य बाधः श्रुत्यादिप्रमाणैर्नास्ति । तथा
शङ्कुपीतिमादेरिव दुष्टेन्द्रियादिजन्यत्वमपि नास्ति दोषकत्वेन
प्रमाणाभावादित्यतो न कार्यस्यावस्तुत्वमित्यर्थः । ननु वाचारम्भणं
विकारो नामधेयं सृष्टिकेत्येव सत्यमिथ्यादिश्रुतिभिरेव प्रप-
ञ्चस्य बाधो बाधाच्चाविद्याख्यदोषोऽपि स्वकारणेऽस्तीति चेन्न ।
स्रष्टृष्टान्तसिद्ध्यन्यथानुपपत्त्या स्वकारणापेक्षकस्यैवैकरूपसत्त्वपरत्वात्
तादृग्वाक्यानामन्यथा स्रष्ट्यादिवाक्यविरोधाच्च । किञ्च श्रुत्या
प्रपञ्चबाध आत्माश्रयः स्वस्यापि प्रपञ्चान्तर्गततया बाधेन तद्दो-
धितार्थं पुनः संशयापत्तिश्चेति । अत एव बाधाबाधादि-

वैधर्म्यादुपलम्भाच्च जाग्रत्प्रपञ्चस्य स्वप्नपुष्पादितुल्यत्वमतिनिर्बन्धेन प्रत्याचष्टे वेदान्तसूत्रद्वयम् । वैधर्म्यादुपलम्भाच्च न स्वप्नादिवदिति नाभाव उपलब्धेऽप्येतीति । नेति नेतीत्येवं विधवा-
क्यानि च विवेकपराण्येव न तु स्वरूपतः प्रपञ्चनिषेधपराणि प्रकृतैतावत् प्रतिषेधतीति वेदान्तसूत्रात् । एवमन्यान्यपि वा-
क्यानि ब्रह्ममीमांसाभाष्येऽस्माभिर्याख्यातानि ॥ ७९ ॥ नावस्तु नो
वस्तुसिद्धिरिति यदुक्तं तत्र हेतुमाह ।

भावे तद्योगेन तत्सिद्धिरभावे तदभावात्
कृतसरां तत्सिद्धिः ॥ ८० ॥

भावे कारणस्य सद्रूपत्वे तद्योगेन सत्तायोगेन कार्यसिद्धिर्घटेन
कारणस्याभावेऽसद्रूपत्वे तु तदभावात् कार्यस्याप्यसत्त्वात् कथं
वस्तुभूतकार्यसिद्धिः कारणस्वरूपस्यैव कार्यस्यौचित्यादित्यर्थः
॥ ८० ॥ ननु तथापि कर्मवावश्यकत्वाज्जगत्कारणमस्तु किं प्रधान-
कल्पनयेति तत्राप्याह ।

न कर्मण उपपादानत्वायोगात् ॥ ८१ ॥

कर्मणोऽपि न वस्तुसिद्धिर्निमित्तकारणस्य कर्मणो न मूल-
कारणत्वं गुणानां द्रव्योपादानत्वायोगात् । कल्पना हि दृष्टानु-
सारेणैव भवति वैशेषिकोक्तगुणानां चोपादानत्वं न क्वापि दृष्ट-
मित्यर्थः । अत्र कर्मशब्देऽविद्यादीनामप्युपलक्षको गुणत्वाविशेषेण
तेषामप्युपादानत्वायोगात् । चक्षुषः पटलादिवदविद्यायाश्चेतन-
गतद्रव्यत्वे तु प्रधानस्य सञ्ज्ञामात्रभेद इति ॥ ८१ ॥ तदेवं
परिणामित्वापरिणामित्वपरार्थत्वापरार्थत्वाभ्यां पुष्पद्रव्योर्विवेको
दर्शितः । इदानीं विवेकज्ञानस्यैवाविवेकनाशद्वारा परमपु-
-

घार्थहेतुत्वं न तु तत्र वैदिककर्मणां साक्षाद्हेतुतास्तीति यत् प्रागु-
क्तमविशेषस्योभयोरिति सूत्रेण तदेव प्रपञ्चयति पञ्चभिः सूत्रैः ।

नानुश्रविकादपि तत्सिद्धिः साध्यत्वेनावृत्ति-
योगादपुरुषार्थत्वम् ॥ ८२ ॥

अपिशब्देन न दृष्टात तत्सिद्धिरिति प्रागुक्तदृष्टसमुच्चयः । गुरो-
रनुश्रूयत इत्यनुश्रवो वेदसिद्धिर्हितो यागादिरानुश्रविकं कर्म तस्या-
दपि न पूर्वोक्तपुरुषार्थसिद्धिः । यतः कर्मसाध्यत्वेन पुनरावृत्ति-
सम्बन्धादत्यन्तपुरुषार्थत्वाभाव इत्यर्थः । कर्मसाध्यस्य चानित्यत्वे
श्रुतिः । तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयत इतीति । न कर्मणान्यधर्मत्वादिति सूत्रेण पूर्वं
कर्मणा बन्धो निराकृत इदानीं च मोक्षो निराक्रियत इत्यपौन-
रुक्त्यम् । अन्यधर्मत्वेन पूर्वोक्तहेतुना बन्ध इव मोक्षेऽपि कर्मणो
हेतुत्वं निराकृतप्रायमिति पुनराशङ्कैव नोदेतीति चेन्न । बन्ध-
हेतुत्वेनाविवेके सिद्धे तत्पुरुषोयाविवेकजत्वेन कर्मणां तदीयत्व-
व्यवस्थोपपत्तेरिति ॥ ८२ ॥ नन्वेवं पञ्चाग्निविद्यारूपेणोपासनाख्य-
कर्मणा तीर्थमरणादिकर्मणा च ब्रह्मलोकं गतस्थानावृत्तिश्रुतिः
कथमुपपद्यते तत्राह ।

तत्र प्राप्तिविवेकस्थानावृत्तिश्रुतिः ॥ ८३ ॥

तत्रानुश्रविककर्मणि ब्रह्मलोकगतानां यानावृत्तिश्रुतिः सा तत्रैव
प्राप्तिविवेकस्य मन्त्रव्या । अन्यथा हि ब्रह्मलोकादप्यावृत्तिं प्रति-
पादयतां वाक्यान्तराणां विरोध इत्यर्थः । तथापि साध्यनावृत्ति-
विवेकज्ञानस्यैव फलं न तु साक्षादेव कर्मण इति । एतच्च वृथा-
ध्याये प्रपञ्चयिष्यति । ब्रह्ममीमांसाभाष्ये च तयोर्वाक्यान्युदाह-
त्यास्माभिर्व्याख्यातानि ॥ ८३ ॥ कर्मणस्तु फलं तदाह ।

दुःखादुःखं जलाभिषेकवन्न जात्यविमोक्षः ॥ ८४ ॥

आनुश्रविकात् तु हिंसादिदोषेण दुःखात्मकभोगेन च दुःखा
दुःखं दुःखधारेव भवति न तु जात्यविमोक्षोऽविवेकनिवृत्तिर्दुःख-
विमोक्षस्तत्तिदूर एव तिष्ठति । यथा जात्यार्तस्य जलाभिषेका-
दुःखानिष्टनिरेव भवति न तु जात्यविमोक्ष इत्यर्थः । तदुक्तम् ।

यथा पङ्केन पङ्काम्बः सुरया वा सुराहृतम् ।
भूतहत्यां तथैवैकां न यज्ञैर्माहृतमर्हतीति ॥

श्रूयते च ब्रह्मलोकस्थानां विष्णुपार्श्वदानामपि जयविजयादीनां
पुनाराक्षसयोनौ दुःखधारेति । कारिकया चेदमुक्तम् ।

दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धिद्वयातिशययुक्तः ।

इति ॥ ८४ ॥ ननु निष्कामादन्तर्यामिणपादिरूपकर्मणो न
दुःखं प्रत्युत मोक्षः फलं श्रूयत इति तत्राह ।

काम्येऽकाम्येऽपि साध्यत्वाविशेषात् ॥ ८५ ॥

काम्येऽकाम्ये च कर्मणि दुःखादुःखं भवति । कुतः साध्यत्वा-
विशेषात् । कर्मसाध्यस्य सत्त्वशुद्धिद्वारकज्ञानस्यापि त्रिगुणात्म-
कतया दुःखात्मकत्वादित्यर्थः । न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागे-
नैकेऽमृतत्वमानश्रुतिरित्यादिश्रुतिभ्यश्च कर्मणो न साक्षान्मोक्षः
फलमिति भावः । त्यागेनाभिमानत्यागेन । एके केचिदेवामृतत्व-
मानश्रुः प्राप्तवन्तो न सर्वे । अभिमानत्यागस्य तत्त्वज्ञानजन्यतया
दुर्लभत्वादित्यर्थः ॥ ८५ ॥ ननु भवन्मतेऽपि कथं ज्ञानसाध्यस्य न
दुःखत्वं साध्यत्वाविशेषादिति तत्राह ।

निजमुक्तस्य बन्धध्वंसमार्गं परं न समानत्वम् ॥ ८६ ॥

निजमुक्तस्य स्वभावमुक्तस्याविद्याख्यकारणनाशेन यथोक्तबन्ध-
निवृत्तिमार्गं परमात्यन्तिकं विवेकज्ञानस्य फलं ध्वंसस्याविनाशौ
न तु कर्मण इव सुखादिकं भावरूपं कथं येन नाशितया दुःखदं
तत् स्यात् । कर्मणश्च दृष्टकारणं विना न साक्षादेवाविद्यानाशकत्वं
घटत इति । अतो ज्ञानस्याक्षयत्वात् समानत्वं ज्ञानकर्मणोरि-
त्यर्थः । ज्ञानात् पुनरावृत्तिः सम्भवति । अविवेकाख्यकारण-
नाशादिति सिद्धम् । तदेवं विवेकज्ञानमेव साक्षाज्ज्ञानोपाय
इत्युक्तम् ॥ ८६ ॥ इदानीं विवेकज्ञानस्यापि साक्षादुपायाः प्रमा-
णानि परीक्ष्यन्ते । आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्य-
व्यदिदंश्रुतिभिर्हि प्रमाणत्रयेणात्मज्ञानमित्यवगम्यते । कर्मादिकं
त्वन्मनश्चादिप्रमाणानां शुद्धादिकरमेवेति ।

द्वयोरेकतरस्य वाप्यसन्निकृष्टार्थपरिच्छिन्तिः प्रमा
तत्साधकं यत् तत् त्रिविधं प्रमाणम् ॥ ८७ ॥

असन्निकृष्टः प्रमातयैनारूढोऽनधिगत इति यावत् । एवं भूत-
स्थार्थस्य वस्तुनः परिच्छिन्निरवधारणं प्रमा सा च द्वयोर्बुद्धिपुरुष-
योरुभयोरेव धर्मा भवतु । किं वैकतरमात्रस्योभययैव तस्याः
प्रमाया यत् साधकतमं फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं तच्च त्रिविधं
बद्ध्यमाणरूपेणेत्यर्थः । स्मृतिव्यावर्तनायानधिगतेति । भ्रमव्यावर्त-
नाय वृत्तिरिति । संशयव्यावर्तनाय त्ववधारणमिति । अत्र यदि
प्रमारूपं फलं पुरुषनिष्ठमात्रमुच्यते तदा बुद्धिद्विरेव प्रमाणम् ।
यदि च बुद्धिनिष्ठमात्रमुच्यते तदा तूक्तेन्द्रियसन्निकृष्टादिरेव प्रमा-
णम् । पुरुषस्तु प्रमासाक्ष्येव न प्रमातेति । यदि च पौरुषेयबोधो

बुद्धिदृष्टिश्चोभयमपि प्रमोच्यते तदा तूक्तमभयमेव प्रमाभेदेन प्रमाणं भवति । चक्षुरादिषु तु प्रमाणव्यवहारः परम्परयैव सर्व-
थेति भावः । पातञ्जलभाष्ये तु व्यासदेवैः पुरुषनिष्ठबोधः प्रमे-
त्युक्तः । पुरुषार्थमेव करणानां प्रवृत्त्या फलस्य पुरुषनिष्ठताया
एवोचित्यात् । अतोऽत्रापि स एव मुख्यः सिद्धान्तः । न च पुरुषबो-
धस्वरूपस्य नित्यतया कथं फलत्वमिति वाच्यम् । केवलस्य नित्यत्वे-
ऽप्यर्थोपरक्तस्य कार्यत्वात् । पुरुषार्थोपरागस्यैव वा फलत्वादिति ।
अत्रेयं प्रक्रिया । इन्द्रियप्रणालिकयाथैसन्निकर्षेण लिङ्गज्ञाना-
दिना वादो बुद्धेरर्थाकारा दृष्टिर्जायते तत्र चेन्द्रियसन्निकर्षजा
प्रत्यक्षा दृष्टिरिन्द्रियविशिष्टबुद्ध्याश्रिता नयनादिगतपिप्सादिदोषैः
पिप्साद्याकारदृष्ट्युदयादिति विशेषः । सा च दृष्टिरर्थोपरक्ता
प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषारूढा सती भासते पुरुषस्यापरिणामितया
बुद्धिवत् स्वतोऽर्थाकारत्वासम्भवात् । अर्थाकारताया एव चार्थ-
ग्रहणत्वात् । अन्यस्य दुर्वचत्वादिति । तदेतद्वक्ष्यति जपास्फटिक-
योरिव नोपरागः किन्त्वभिमान इति । योगसूत्रं च । दृष्टिर्सा-
रूप्यमितरत्रेति । स्मृतिरपि ।

तस्मिंश्चिद्वर्पणे स्फारे समस्ता वस्तुदृष्टयः ।

इमास्ताः प्रतिबिम्बन्ति सरसौव तदद्रुमाः ॥

इति । योगभाष्यञ्च बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इति प्रतिध्वनिवत्
प्रतिसंवेदः संवेदनप्रतिबिम्बस्तस्याश्रय इत्यर्थः । एतेन पुरुषाणां
कूटस्थविभुचिद्रूपत्वेऽपि न सर्वदा सर्वाभासनप्रसङ्गः । असङ्गतया
स्वतोऽर्थाकारत्वाभावात् । अर्थाकारतां विना च संयोगमात्रेणार्थ-
ग्रहणस्यातीन्द्रियादिस्थले बुद्ध्यावदृष्टत्वादिति । पुरुषे च स्वस्वबुद्धि-
दृष्टौनामेव प्रतिबिम्बार्पणसामर्थ्यमिति फलबलात् कल्पते । यथा

रूपवतामेव जलादिषु प्रतिबिम्बनसामर्थ्यं नेतरस्येति । रूपवत्त्वं
 च न सामान्यतः प्रतिबिम्बप्रयोजकं शब्दस्यापि प्रतिध्वनिरूपप्रति-
 बिम्बदर्शनात् । न च शब्दजन्यं शब्दान्तरमेव प्रतिध्वनिरिति
 ब्रान्त्यं स्फटिकलौहिव्यादेरपि जपासन्निकर्षजन्यतापत्त्या प्रति-
 बिम्बमिथ्यात्वसिद्धान्तश्चेति । प्रतिबिम्बश्च बुद्धेरेव परिणाम-
 विशेषो बिम्बाकारो जलादिगत इति मन्यवम् । केचित् तु वृत्तौ
 प्रतिबिम्बितं सदेव चैतन्यं वृत्तिं प्रकाशयति तथा वृत्तिगतप्रति-
 बिम्ब एव वृत्तौ चैतन्यविषयता न तु चैतन्ये वृत्तिप्रतिबिम्बोऽस्ती-
 त्याहुः । तदसत् । उपदर्शितशास्त्रविरोधेन केवलतर्कस्याप्रयोजक-
 त्वात् । विनिगमनाविरहेण वृत्तिचैतन्ययोरन्योन्यविषयतास्मा-
 सन्बन्धरूपतयान्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिम्बसिद्धेश्च । बाह्यस्थलेऽर्थ-
 कारताया एव विषयतारूपत्वसिद्धान्तरेऽपि तत्तदर्थकारताया
 एव विषयतात्वौचित्याच्चेति । ये तु तार्किका ज्ञानस्य विषयतां
 नेच्छन्ति तन्मते ज्ञानव्यक्तीनामनुगमकधर्माभावेन घटविषयकं
 पटविषयकं ज्ञानमित्याद्यनुगतव्यवहारानुपपत्तिः । केचित् तु
 तार्किका अनर्थैवानुपपत्त्या विषयतामतिरिक्तपदार्थमाहुः । तद-
 प्यसत् । अनुभूयमानामर्थकारतां विहाय विषयतान्तरकल्पने
 गौरवादिति । ननु तथापि खलोपाधिवृत्तिरूपैव वृत्तिचैतन्ययो-
 रन्योन्यविषयतास्तु खोपाधिवृत्तित्वेनैवानुगमादलमाकाराख्यप्रति-
 बिम्बद्वयेनेति चेन्न । प्रतिबिम्बं विना स्वत्वस्यापि दुर्वचत्वात् ।
 स्वत्वं हि स्वभुक्तवृत्तिवासनावच्छम् । भोगश्च ज्ञानम् । तथा च विष-
 यतालक्षणस्य विषयसामग्रीघटितत्वेनात्माश्रयः । तस्माच्चैतन्म-
 चैतन्ययोरन्योन्यविषयतारूपोऽन्योन्यस्मिन्नन्योन्यप्रतिबिम्बः सिद्धः ।
 अधिकन्तु योगवार्तिके दृष्टव्यमिति दिक् । अत्रायं प्रमाणादि-
 विभागः ।

प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं ह्यतिरेव नः ।
 प्रमार्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ।
 प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।
 साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं वक्ष्यति स्वयम् ॥
 अतः स्यात् कारणाभावाद्दृष्टेः साक्ष्येव चेतनः ।
 विषयवादेः सर्वसाक्षित्वं गौणं लिङ्गाद्यभावतः ॥

इति ॥ ८७ ॥ ननु ।

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिदं रविः ।
 क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥

इत्यादिवाक्येषूपमानादि प्रकृतिपुरुषविवेके प्रमाणमुपन्यस्तं
 तत् कथमुच्यते त्रिविधमिति तत्राह ।

तत्सिद्धौ सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः ॥ ८८ ॥

त्रिविधप्रमाणसिद्धौ च सर्वस्यार्थस्य सिद्धेर्ना प्रमाणाधिक्यं
 सिद्ध्यति गौरवादित्यर्थः । अत एव मनुनापि प्रमाणत्रयमेवोप-
 न्यस्तम् ।

प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विषयागमम् ।
 त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

इति । उपमानैतिद्यादीनां चानुमानशब्दयोः प्रवेशः । अनुप-
 लब्ध्यादीनां च प्रत्यक्षे प्रवेश इति । उक्तवाक्ये चेदमनुमानमभि-
 प्रेतम् । आपादतलमस्तकं कृत्स्नं स्वयतिरिक्तेनैकेन प्रकाश्यं
 स्वयमप्रकाशत्वात् त्रैलोक्यवदिति । तेजश्चेतन्यसाधारणं च प्रका-
 शत्वमखण्डोपाधिः प्रकाशव्यवहारनियामकतया सिद्ध इति ।
 ॥ ८८ ॥ पुरुषनिष्ठा प्रमेति मुख्यासिद्धान्तमाश्रित्य प्रमाणानां विशे-
 षलक्षणानि वक्तुमुपक्रमते ।

यत्सम्बद्धं सत् तदाकारोऽल्लेखि विज्ञानं तत्
प्रत्यक्षम् ॥ ८९ ॥

सम्बद्धं भवत् सम्बद्धवत्त्वाकारधारि भवति यद्विज्ञानं बुद्धिबुद्धि-
क्षत् प्रत्यक्षं प्रमाणमित्यर्थः । अत्र सदित्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् ।
तथा च स्वार्थसन्निकर्षजन्याकारस्याश्रयो वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणमिति
निष्कर्षः । वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्पतीत्यागामिसूत्रात् वृत्तेः सन्न-
िकर्षजन्यत्वमित्याकाराश्रयग्रहणम् । चक्षुरादिवारकबुद्धिवृत्तिश्च
प्रदीपस्य शिखातुल्या बाह्यार्थसन्निकर्षानन्तरमेव तदाकारोऽल्लेखि-
नी भवतीति नासम्भवः ॥ ८९ ॥ ननु योगिनामतीतानामतव्यव-
हितवस्तुप्रत्यक्षेऽव्याप्तिस्त्वम्बद्धवत्त्वाकाराभावादित्याशङ्क्य तस्याल-
क्ष्यत्वेन समाधत्ते ।

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ॥ ९० ॥

ऐन्द्रियकप्रत्यक्षमेवान्न लक्ष्यं योगिनश्चाबाह्यप्रत्यक्षकाः । अतो
नोक्तदोषो न तत्प्रत्यक्षेऽव्याप्तिरित्यर्थः ॥ ९० ॥ वास्तवं समा-
धानमाह ।

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वादोषः ॥ ९१ ॥

अथवा तदपि लक्ष्यमेव तथापि न दोषो नाव्याप्तिः । यतो
लीनवस्तुषु लब्धयोगजधर्मजन्यातिशयस्य योगिचित्तस्य सम्बन्धो
घटत इत्यर्थः । अत्र लीनशब्दः पराभिमेतासन्निकृष्टवाची सत्कार्य-
वादिनां ह्यतीतादिकमपि स्वरूपतोऽस्तीति तत्त्वसम्बन्धः सम्भवेदिति
व्यवहितविप्रकृष्टेषु सम्बन्धहेतुविधया लब्धातिशयेति विशेषणम् ।
अतिशयस्य व्यापकत्वं वृत्तिप्रतिबन्धकतमोनिष्टन्यादिश्वेति । इदं
चात्रावधेयम् । यत्सम्बद्धं सदिति पूर्वसूत्रे बुद्धेरर्थसन्निकर्षस्यैव

प्रत्यक्षहेतुतात्वाभात् प्रत्यक्षसामान्ये बाह्यार्थसाधारणे बुद्ध्यर्थ-
सन्निकर्षे एव कारणम् । इन्द्रियसन्निकर्षास्तु चाक्षुषादिप्रत्यक्षेषु
विशिष्यैव कारणानि । नन्वेवमिन्द्रियसन्निकर्षयोगजधर्माद्यभावे-
ऽपि बुद्ध्या बाह्यार्थप्रत्यक्षापत्तिः । मैवम् । ततः प्रतिबन्धेन तदानीं
बुद्धिसत्त्वस्य वृत्त्यसम्भवात् । तच्च ततः कदाचिदर्थेन्द्रिययोः सन्नि-
कर्षेण कदाचिच्च योगजधर्मेणापसायते । अञ्जनसंयोगेन नयनमा-
लिन्यवत् । न चैवं तद्धेतोरेव तदस्त्विति न्यायेनेन्द्रियसन्निकर्षादे-
रेव बाह्यार्थप्रत्यक्षसामान्ये हेतुतास्त्विति वाच्यं सुषुम्णादौ तमसो
बुद्धिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वसिद्धेः ।

सत्त्वाज्जागरणं विद्याद्रजसा खगमादिशेत् ।

प्रस्थापनं तु तमसा तुरीयं त्रिषु सन्मतम् ॥

इत्यादिस्मृतिभ्यः सुषुम्णादौ वृत्तिप्रतिबन्धकान्तरासम्भवाच्च ।
चाक्षुषवृत्तावपि तमसः प्रतिबन्धदर्शनाच्च । यत् तु शुष्कतार्किकाः
सुषुम्णौ वृत्त्यनुत्पादार्थं ज्ञानसामान्ये त्वङ्मनोयोगं कारणं कल्प-
यन्ति । तदसत् । त्वगिन्द्रियोत्पत्तेः प्रागपि केवलबुद्ध्या खयस्मृत्तुः
सर्वप्रत्यक्षश्रवणात् । त्वङ्मनोयोगानुत्पादेऽपि तमस एव निमित्त-
ताया वक्तव्यत्वाच्च । केवलतर्कस्याप्रतिष्ठादोषग्रस्तत्वाच्चेति । दृक् ।
॥ ६१ ॥ ननु तथापीश्वरप्रत्यक्षेऽव्याप्तिः तस्य नित्यत्वेन सन्निकर्षा-
जन्यत्वादिति तत्राह ।

ईश्वरासिद्धेः ॥ ६२ ॥

ईश्वरे प्रमाणाभावात्तद्दोष इत्यनुवर्तते । अयं चेश्वरप्रतिषेध
एकदेशिनां प्रौढवादेनैवेति प्रागेव प्रतिपादितम् । अन्यथा
हीश्वराभावादित्येवोच्येत । ईश्वराभ्युपगमे तु सन्निकर्षजन्यजा-
तीयत्वमेव प्रत्यक्षलक्षणं विवक्षितं साजात्यं च ज्ञानत्वसाक्षाद्याप्य-

जात्येति भावः ॥ ८२ ॥ श्रुतिसृतिभ्यां कथमौशो न सिद्धतीत्या-
काङ्क्षायां तर्कविरोधं लौकिकमेव बाधकमाह ।

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावात् तत्सिद्धिः ॥ ८३ ॥

इंश्वरोऽभिमतः किं केशादिमुक्तो वा तैर्वद्भो वा । अन्यतरस्या-
प्यसम्भवात्तेश्वरसिद्धिरित्यर्थः ॥ ८३ ॥

उभयथाप्यसत्करत्वम् ॥ ८४ ॥

मुक्तत्वे सति स्रष्टृत्वाद्यक्षमत्वं तत्प्रयोजकाभिमानरागाद्यभा-
वात् । बद्धत्वेऽपि मूढत्वात् स्रष्ट्यादिक्षमत्वमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ नन्वे-
वमौश्वरप्रतिपादकश्रुतीनां का गतिस्तत्राह ।

मुक्तात्मनः प्रशंसा उपासासिद्धस्य वा ॥ ८५ ॥

यथायोगं काचित् श्रुतिर्मुक्तात्मनः केवलात्मसामान्यस्य ज्ञेयता-
भिधानाय सन्निधमात्रैश्वर्येण स्तुतिरूपा प्रशंसनार्था । काचित्
सङ्कल्पपूर्वकस्रष्टृत्वादिप्रतिपादिका श्रुतिः सिद्धस्य ब्रह्मविष्णुहरा-
देरेवानिच्छेश्वरस्याभिमानादिमतोऽपि गौणनित्यत्वादिमन्त्राभि-
व्यत्वाद्युपासापरेत्यर्थः ॥ ८५ ॥ ननु तथापि प्रकृत्याद्यखिलाधिष्ठा-
तृत्वं श्रूयमाणं नोपपद्यते लोके सङ्कल्पादिना परिणमनस्यैवा-
धिष्ठातृत्वव्यवहारादिति तत्राह ।

तत्सन्निधानादधिष्ठातृत्वं मणिवत् ॥ ८६ ॥

यदि सङ्कल्पेन स्रष्टृत्वमधिष्ठातृत्वमुच्यते तदायं दोषः स्यात् ।
अस्माभिस्तु पुरुषस्य सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं स्रष्टृत्वादिरूपमि-
ष्यते मणिवत् । यथायस्कान्मणोः सान्निध्यमात्रेण शल्यनिष्कर्ष-
कत्वं न सङ्कल्पादिना तथैवादिपुरुषस्य संयोगमात्रेण प्रकृतेर्गहन-

रूपेण परिचमयम् । इदमेव च श्लोकाधिसृष्ट्वन्मिथ्येः । तथा चोक्तम् ।

निरिच्छे संस्थिते रत्ने यथा लोहः प्रवर्तते ।

सत्तामात्रेण देवेन तथा चार्थं जगज्जनः ॥

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमावृतः ॥

इति । तदैकमत्र ब्रह्म आत्मित्यादिभूतिस्तु कूलं पिपतिवतीति-
वज्रैषी प्रकृतेरासम्बद्धतरगुणसंयोगात् । अथवा बुद्धिपूर्वसृष्टि-
विषयमेतादृशवाक्यजातं न त्वादिसर्गपरं तस्याबुद्धिपूर्वकत्व-
स्मरणादिति भावः । यथा कौर्म ।

इत्येष प्राकृतः सर्गः सङ्क्षेपात् कथितो मया ।

अबुद्धिपूर्वकस्त्वेष ब्राह्मो सृष्टिं निबोधत ॥

इति । अस्य च वाक्यस्यादिपुरुषबुद्ध्यन्यत्वेन सङ्क्षेपे गौरव-
मिति ॥ ६६ ॥ न केवलं सर्गादावेव पुरुषस्य संयोगमात्रेण सृष्टि-
त्वादिकमपि त्वन्येष्वपि सङ्ख्यादिपूर्वकेषु भूतादिष्वपिलेखे विशेष-
कार्येष्वपि सर्वपुरुषाणामित्याह ।

विशेषकार्येष्वपि जीवानाम् ॥ ६७ ॥

अधिष्ठातृत्वं सन्निधानादित्यनुषज्यते । अन्तःकरणोपलक्षित-
स्यैव जीवशब्दार्थत्वं षष्ठाध्याये बह्यति तथा च विशेषकार्ये
विसर्गाख्ये व्यष्टिसृष्टावपि जीवानामन्तःकरणप्रतिबिम्बितचेत-
नानां सन्निधानादेवाधिष्ठातृत्वं न तु केनापि व्यापारेण कूटस्म-
र्यन्मात्ररूपत्वादित्यर्थः ॥ ६७ ॥ ननु चेत् सदा सर्वज्ञ ईश्वरो
नास्ति तर्हि वेदान्तमहावाक्यार्थस्य विवेकस्योपदेशेऽन्धपरम्परा-
शङ्क्याप्रामाण्यं प्रसज्येत तत्राह ।

सिद्धरूपबोद्धत्वाद्वाक्यार्थोपदेशः ॥ ६८ ॥

हिरण्यगर्भादीनां सिद्धरूपस्य यथार्थस्य बोद्धत्वात् तद्वृत्तकार्युर्व-
दादिप्रामाण्येनावधृताच्चैषां वाक्यार्थोपदेशः प्रमाणमिति शेषः ।
॥ ६८ ॥ ननु पुरुषस्य चेत् सन्निधिमात्रेण गौणमधिष्ठातृत्वं तर्हि
मुख्यमधिष्ठातृत्वं कस्येत्याकाङ्क्षायामाह ।

अन्तःकरणस्य तदुज्ज्वलितत्वाल्लोहवदधिष्ठा-
तृत्वम् ॥ ६९ ॥

अन्तःकरणस्यानुपचरितमधिष्ठातृत्वं सङ्कल्पादिद्वारकं प्रत्ये-
वम् । नन्वधिष्ठातृत्वं घटादिवदचेतनस्य न युक्तं तत्राह । लोह-
वत् तदुज्ज्वलितत्वादिति । अन्तःकरणं हि तन्मलोहवच्चेतनो-
ज्ज्वलितं भवति । अतस्तस्य चेतनायमानतयाधिष्ठातृत्वं घटा-
दिव्यावृत्तमुपपद्यत इत्यर्थः । नन्वेवं चैतन्येनान्तःकरणस्योज्ज्वलने
चित्तेः सङ्गित्वमग्निवदेव स्यादिति चेन्न । नित्योज्ज्वलचैतन्यसंयोग-
विशेषमात्रस्य संयोगविशेषजन्यचैतन्यप्रतिबिम्बस्यैवान्तःकरणोज्ज्व-
लनरूपत्वात् । न तु चैतन्यमन्तःकरणे सङ्गमिति येन सङ्गिता
स्यात् । अग्रेरपि हि प्रकाशादिकं न लोहे सङ्गमिति । किन्त्वग्नि-
योगविशेष एव लोहस्योज्ज्वलनमिति । नन्वेवमपि संयोगेन परि-
णामित्वमिति चेन्न सामान्यगुणातिरिक्तधर्मात्पक्षावेव परिणाम-
व्यवहारादिति । अयं च संयोगविशेषोऽन्तःकरणस्यैव सत्त्वोद्वेक-
रूपात् परिणामाद्भवतीति फलबलात् कल्प्यते पुरुषस्यापरिणा-
मित्वेन संयोगे तन्निमित्तकविशेषासम्भवादिति । अयमेव च
संयोगविशेषो बद्धात्मनोरन्योऽन्यप्रतिबिम्बने हेतुः । ननु प्रति-
बिम्बहेतुतया संयोगविशेषावश्यकत्वे प्रतिबिम्बकल्पना व्यर्थी प्रति-

बिम्बकार्यस्थार्थज्ञानादेः संयोगविशेषादेव सम्भवादिति । नैवम् । बुद्धौ
 चैतन्यप्रतिबिम्बचैतन्यदर्शनार्थं कल्प्यते दर्पणे मुखप्रतिबिम्बवत् ।
 अन्यथा कर्मकर्तृविरोधेन खलु साक्षात् खदर्शनानुपपत्तेः । अथ-
 मेव च चित्प्रतिबिम्बो बुद्धौ चिच्छायापत्तिरिति चैतन्याध्यास इति
 चिदावेश इति चोच्यते । वक्ष्य चैतन्ये बुद्धेः प्रतिबिम्बः स चारुण-
 विषयैः सह बुद्धेर्भानार्थमिष्यते । अर्थाकारतवैवार्थग्रहणस्य बुद्धेः
 स्थले दृष्टत्वेन तां विना संयोगविशेषमात्रेणार्थभानस्य पुरुषेऽप्य-
 नौचित्यात् । अर्थाकारस्यैवार्थग्रहणशब्दार्थत्वाच्चेति । स चार्था-
 कारः पुरुषे परिणामो न सम्भवतीत्यर्थात् प्रतिबिम्बरूप एव पर्य-
 वक्ष्यतीति दिक् । स चायमन्योऽन्यप्रतिबिम्बो योगभाष्ये व्यासदेवैः
 सिद्धान्तितः । चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसङ्गमा च परिणामिन्यर्थे
 प्रतिसङ्गान्नेव तद्वृत्तिमनुपपत्तिं तस्याश्चाप्तचैतन्योपग्रहरूपाया
 बुद्धिबुत्तेरनुकारिमात्रतया बुद्धिबुत्त्यविशिष्टा हि ज्ञानवृत्तिरित्या-
 ख्यायत इत्यादिना । योगवातिके चैतद्विस्तरतोऽस्माभिः प्रतिपादि-
 तम् । कश्चित् तु बुद्धिगतया चिच्छायया बुद्धेरेव सर्वार्थज्ञातृत्व-
 मिच्छादिभिर्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यानुभवादस्य ज्ञानेनान्यस्य
 प्रवृत्त्यनौचित्याच्चेत्याह । तदास्माज्ज्ञानमूलकत्वादुपेक्षणीयम् । एवं
 हि बुद्धेरेव ज्ञातृत्वे चिदवसानो भोग इत्यागामिस्तद्व्यविरोधः
 पुरुषे प्रमाणाभावस्य पुरुषलिङ्गस्य भोगस्य बुद्धावेव स्वीकारात् ।
 न च प्रतिबिम्बान्यथानुपपत्त्या बिम्बभूतः पुरुषः सेत्स्यतीति वाच्यम् ।
 अन्योऽन्याश्रयात् पृथग्विम्बसिद्धौ बुद्धिस्थचैतन्यस्य प्रतिबिम्बता-
 सिद्धिः प्रतिबिम्बतासिद्धौ च तत्प्रतियोगितया बिम्बसिद्धिरिति ।
 अस्यान्ते च ज्ञातृतया पुरुषसिद्ध्युपपन्नं तस्य ज्ञेयत्वान्यथानुप-
 पत्त्या प्रतिबिम्बसिद्धौ नान्योऽन्याश्रयः । अथ वृत्तिसाक्षितया
 बिम्बरूपश्चेतनः सिद्ध्यतीति चेत् तर्हि साक्षिण एव प्रमातृत्वमप्य-

चितम् । उभयोर्ज्ञातृत्वकल्पने गौरवात् । वृत्तिज्ञानघटज्ञानयोः
सामानाधिकरण्यानुभवाच्च । किञ्चैवं सति बुद्धेरेव भोक्तृत्वे भोक्तृ-
भावादित्यागामिसूत्रेण भोक्तृतया पुरुषसाधनं विरुद्धम् । अथ
बुद्धिगतचिच्छायारूपेण सम्बन्धेन विन्वस्यैव ज्ञानं न तु चित्तौ बुद्धि-
प्रतिविम्बः कल्प्यत इत्येतावन्मात्रे चेत् तस्याशयो वर्धेत । तदप्य-
सत् । सूर्यादेः स्वप्रतिविम्बरूपसम्बन्धेन जलादितत्त्ववस्तुभासकत्वा-
दर्शनात् । किरणैरेव तदुभयभासनात् । महमरीचिकादौ तु
स्वाध्यस्तजलादिभासकत्वं दृष्टमेवेति दृष्टानुसारेणास्माभिश्चित्तौ
बुद्धिप्रतिविम्ब एव सर्वार्थभानहेतुतया सम्बन्धः कल्पित इति । यज्ञो-
क्तमन्यस्य ज्ञानेनान्यस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति । तदपि न । अकर्तुरपि
फलभोगोऽज्ञाद्यवत् । इत्यागामिसूत्रेण ज्ञानप्रवृत्त्येर्विव्यधिकर-
ण्यस्य दृष्टान्तेनोपपादयिष्यमाणत्वात् । बुद्धेः सकल्पेन देहक्रिया-
यामिवात्रापि संयोगविशेषादेरेव नियामकत्वादिति ॥ ८९ ॥
प्रत्यक्षप्रमाणं लक्षयित्वानुमानं लक्षयति ।

प्रतिबन्धद्वयः प्रतिबद्धज्ञानमनुमानम् ॥ १०० ॥

प्रतिबन्धो व्याप्तिर्याप्तिदर्शनादुपकञ्ज्ञानमनुमानं प्रमाणमि-
त्यर्थः । अनुमितिस्तु पौरुषेयो बोध इति ॥ १०० ॥ शब्दप्रमाणं
लक्षयति ॥

आग्निपदेशः शब्दः ॥ १०१ ॥

आग्निरत्र योग्यता वेदस्यापौरुषेयतायाः पञ्चमाध्याये वक्ष्य-
माणत्वात् । तथा च योग्यः शब्दस्तज्जन्यं ज्ञानं शब्दाख्यं प्रमाण-
मित्यर्थः । फलं च पौरुषेयः शाब्दो बोध इति ॥ १०१ ॥ प्रमाण-
प्रतिपादनस्य स्वयमेव फलमाह ॥

उभयसिद्धिः प्रमाणात् तदुपदेशः ॥ १०२ ॥

उभयोरात्मानात्मनोर्विवेकेन सिद्धिः प्रमाणादेव भवति । अतस्तस्य प्रमाणस्योपदेशः कृत इत्यर्थः ॥ १०२ ॥ तत्र येनानुमानविशेषेण प्रमाणेन मुख्यतोऽत्र प्रकृतिपुरुषौ विविच्य साधनीयो तद्वर्णयति ।

सामान्यतो दृष्टादुभयसिद्धिः ॥ १०३ ॥

अनुमानं तावत् त्रिविधं भवति । पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं चेति । तत्र प्रत्यक्षीकृतजातीयविषयकं पूर्ववत् । यथा धूमेन वान्प्रनुमानम् । बह्विजातीयो हि महानसादौ पूर्वं प्रत्यक्षीकृतः । व्यातिरेकानुमानं शेषवत् शेषोऽपूर्वोऽर्थोऽस्य विषयत्वेनास्तीति शेषवत् । अप्रसिद्धसाध्यकमिति यावत् । यथा पृथिवीत्वेनेतरभेदानुमानम् । पृथिवीतरभेदो हि प्रागसिद्धः । सामान्यतो दृष्टं च तदुभयभिन्नमनुमानम् । यत्र सामान्यतः प्रत्यक्षादिजातीयमादाय व्याप्तिश्चात् पक्षधर्मतावलेन तद्विजातीयोऽप्रत्यक्षाद्यर्थः सिद्ध्यति । यथा रूपादिज्ञाने क्रियात्वेन करणवश्वानुमानम् । अत्र हि पृथिवीत्वादिजातीयं कुठारादिकरणमादाय व्याप्तिं गृहीत्वा तद्विजातीयमतीन्द्रियं ज्ञानकरणमिन्द्रियं साध्यत इति । तत्र सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्वयोः प्रकृतिपुरुषयोः सिद्धिरित्यर्थः । तत्र प्रकृतेः सामान्यतो दृष्टमनुमानम् । यथा महत्तत्त्वं सुखदुःखमोहधर्मैकद्वयोपादानकं कार्यत्वे सति सुखदुःखमोहधर्मैकत्वात् सुवर्णादिजकुण्डलादिवदित्यादि । पुरुषे तु यद्यप्यनुमानापेक्षा नास्ति सर्वसम्मतत्वात् तथापि प्रकृत्यादिविवेके सामान्यतो दृष्टमेवापेक्ष्यते । तद्वथा । प्रधानं परार्थं संहत्य कारित्वाङ्गहादिवदिति । अत्र हि प्रत्यक्षासिद्धं देहाद्यर्थकत्वं गृहादिषु गृहीत्वा तद्विजातीयः

पुरुषः प्रधानादिपरत्वेनानुमीयते । देहादीनां च भोक्तृत्वमविवे-
केन प्राग्गृहीतमित्युभयसिद्धिरिति ॥ १०३ ॥ या प्रमाणस्य फल-
भूता प्रमाख्यसिद्धिरुक्ता तया पुरुषस्य परिणामापत्तिरित्या-
शङ्कायां तस्याः स्वरूपमाह ।

चिदवसानो भोगः ॥ १०४ ॥

पुरुषस्वरूपे चैतन्ये पर्यवसानं यस्यैतादृशो भोगः सिद्धिरि-
त्यर्थः । बड्ढेर्भोगस्य व्यावर्तनाय चिदवसान इति । चितः परि-
णामित्वसधर्मत्वादिशङ्कानिरासायावसानपदम् । चित्तौ भोगस्य
स्वरूपे पर्यवसितत्वात्त कौटल्यादिहानिरित्याशयः । तथाहि
प्रमाणाख्यवृत्त्याकण्डं प्रकृतिपुरुषादिकं प्रमेयं वृत्त्या सह पुरुषे
प्रतिबिम्बितं सङ्गासते । अतोऽर्थापरक्तवृत्तिप्रतिबिम्बावच्छिन्नं स्वरू-
पचैतन्यमेव भानं पुरुषस्य भोगः प्रमाणस्य च फलमिति । ततश्च
प्रतिबिम्बरूपेणार्थसम्बन्धे द्वारतया वृत्तीनां करणत्वमिति । तदुक्तं
विष्णुपुराणे ।

गृहीतानिन्द्रियैरर्थानात्मने यः प्रयच्छति ।

अन्तःकरणरूपाय तस्यै विन्धात्मने नमः ॥

इति । राज्ञो हि करणवर्गः स्वामिने भोग्यजातं समर्पयतीति
वृत्तिमिति । भोगशब्दार्थस्याभ्यवहरणम् । आत्मसात्करणमिति
यावत् । स च देहादिचेतनान्तेषु साधारणः । विशेषस्त्वयम् ।
अपरिणामित्वात् पुरुषस्य विषयभोगः प्रतिबिम्बादानमात्रम् ।
अन्येषां तु परिणामित्वात् पुञ्जादिरपीति । अयमेव च परिणाम-
रूपः पारमार्थिको भोगः पुरुषे प्रतिषिद्धते बड्ढेर्भोग इवात्मनी-
त्यादिभिरिति मन्तव्यम् । अस्मिन् सूत्रे पुरुषस्यापि फलव्याप्यता

सिद्धा । चदवसानताया एवोभयसिद्धित्ववचनादिति ॥ १०४ ॥ ननु कतुरेव लोके क्रियाफलभोगो दृष्टः । यथा सञ्चरत एव सञ्चारोत्थ-
दुःखभोग इति । तत् कथं बुद्धिज्ञतधर्मादफलस्य सुखाद्यात्मि-
काया अर्थोपरक्तबुद्धिदृष्टेर्भोगः पुरुषे घटेतेत्याशङ्क्यामाह ।

अकर्तुरपि फलोपभोगोऽस्माद्यवत् ॥ १०५ ॥

बुद्धिकर्मफलस्यापि दृष्टेरुपभोगस्तदकर्तुरपि पुरुषस्य युक्तः ।
अस्माद्यवत् । यथान्यज्ञतस्यास्मादेरुपभोगो राज्ञो भवति तद्व-
दित्यर्थः । अविवेकस्य स्वस्वामिभावस्य वा भोगनिवामकत्वात् तु
नातिप्रसङ्गः । सुखदुःखादेः कर्मफलत्वमभ्युपेत्य बुद्धिगतं कर्म-
फलं पुरुषो भुङ्क्ते इत्युक्तम् ॥ १०५ ॥ इदानीं पुरुषगतभोगस्यैव
कर्मफलत्वं लौकिकस्य बुद्धिकर्मणा पुरुष एव फलमुत्पद्यत इति मुख्य-
सिद्धान्तमाह ।

अविवेकाद्वा तत्सिद्धेः कर्तुः फलावगमः ॥ १०६ ॥

अथवा कर्तरि फलमेव न भवति सुखं भुङ्क्तीयेत्यादिकामनाभि-
भोगस्यैव फलत्वात् । अतो भोक्तृनिष्ठमेव फलं भवति शास्त्र-
विहितं फलमनुष्ठानरौति । शास्त्रेषु कर्तुः फलावगमस्तु तत्सिद्धेर-
कर्तृनिष्ठाया भोगाद्यासिद्धेः कर्तृबुद्ध्याविवेकादित्यर्थः ॥ योऽहं
करोमि स एवाहं भुङ्क्ते इति हि लौकिकानुभव इति । या च
सुखं मे भूयादित्यादिकामना सा पुनो मे भूयादिति वत् फलसाध-
नत्वेनैवोपपद्यते । भोगस्तु नान्यस्य साधनम् । अतः स एव फल
मिति मुख्यः सिद्धान्तः । भोगस्य पुरुषस्वरूपत्वेऽपि वैशेषिकाणां
मते श्राववत् कार्यता बोध्या सुखाद्यवच्छिन्नचित्तेरेव भोगत्वात् ।
अस्मिन् भोगस्य फलत्वपक्षे दुःखभोगाभाव एवापवर्गो बोध्यः ।

अथवा भोग्यत्वरूपसत्त्वसम्बन्धेन सुखदुःखाभावयोरेव फलत्वमस्तु तेन सम्बन्धेन धनादेरिव सुखादेरपि पुरुषनिष्ठत्वादिति ॥ १०६ ॥ तदेवं प्रमाणानि प्रमाणफलभूतां प्रमेयसिद्धिं च प्रतिपाद्य प्रमेयसिद्धेरपि फलमाह ।

नोभयं च तत्त्वाख्याने ॥ १०७ ॥

प्रमाणेन प्रकृतिपुरुषयोस्तत्त्वाख्याने तत्त्वसाक्षात्कारे सत्युभयमपि सुखदुःखे न भवतः । विद्वान् ह्येषैशोकी जहातीति श्रुत्यैवायाच्चेत्यर्थः ॥ १०७ ॥ सङ्क्षेपतो विवेकेनानुमापितौ प्रकृतिपुरुषो तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुमानेऽवान्तरविशेषा इतः परमध्यायसमर्थां यावद्वचार्थास्तत्र चादौ प्रकृत्याद्यनुमानेष्वनुपलम्बबाधकमपाकरोति ।

विषयोऽविषयोऽप्यतिदूरादेर्ज्ञानोपादानाभ्या-

मिन्द्रियस्य ॥ १०८ ॥

इन्द्रियानुपलभ्यतामात्रतो घटाद्यभाववत् प्रत्यक्षेण चार्वाकैः प्रकृत्याद्यभावः साधयितुं न शक्यते यतो विद्यमानोऽप्यर्थ इन्द्रियाणां कालभेदेन विषयोऽविषयश्च भवति । अतिदूरत्वादिदोषात् । इन्द्रियघातेन्द्रियग्रहाभ्यां चेत्यर्थः । सामग्रीसमवधाने सत्यनुपलम्बस्यैवाभावप्रत्यक्षहेतुता । प्रकृत्याद्युपलम्बे तु वक्ष्यमाणप्रतिबन्धात् सामग्रीसमवधानमिति भावः । अतिदूरादयश्च दोषा विशिष्य कारिकया परिगणिताः ।

अतिदूरात् सामीप्यादिन्द्रियघातात्मनोऽनवस्थानात् ।

सौक्ष्म्याद्युपलम्बानादभिभवात् समानाभिहाराच्च ॥

इति । समानाभिहारः सजातीयसंबलनम् । यथा माहिषे

गव्यमित्राणाम्नाहिषत्वाग्रहणमिति ॥ १०८ ॥ नन्वतिदूरत्वादप्यु
मध्ये प्रकृत्याद्युपलब्धे किं प्रतिबन्धकमिति तत्राह ।

सौक्ष्म्यात् तदनुपलब्धिः ॥ १०९ ॥

तयोः पूर्वोक्तयोः प्रकृतिपुरुषयोरनुपलब्धिस्तु सौक्ष्म्यादित्यर्थः ।
सूक्ष्मत्वं च नाणुत्वम् । विश्वव्यापनात् । नापि दुरुहत्वादिकम् ।
दुर्वचत्वात् । किन्तु प्रत्यक्षप्रमाप्रतिबन्धका जातिः । योगजधर्मस्य
चोत्तेजकतया प्रकृतिपुरुषादीनां प्रत्यक्षप्रमा भवति । जातिसाक्ष्यं
च न दोषावहम् । अथवा निरवयवद्रव्यत्वमेवान्न सूक्ष्मत्वं योगज-
धर्मस्योत्तेजक एवेति ॥ १०९ ॥ नन्वभावाद्देवानुपलब्धिसम्भवे
किमर्थं सौक्ष्म्यं कल्प्यते । अन्यथा च शशशृङ्गादेरपि सौक्ष्म्यादनु-
पलब्धिः किं न स्यादिति तत्राह ।

कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेः ॥ ११० ॥

कार्यान्यथानुपपत्त्या प्रकृत्यादिसिद्धौ सत्यां तेषां सूक्ष्मत्वं
कल्प्यते । अनुमानात् पूर्वं च सूक्ष्मत्वादिसंशयेनाभावानिर्णया-
दनुमानमुपपद्यत इत्यर्थः ॥ ११० ॥ अत्र शङ्कते ।

वादिविप्रतिपत्तेस्तदसिद्धिरिति चेत् ॥ १११ ॥

ननु कार्यं चेदुत्पत्तेः प्राक् सिद्धं स्यात् तदा तदाधारतया
नित्या प्रकृतिः सेत्स्यति कार्यसाहित्येनैव कारणानुमानस्य वक्ष्य-
माणत्वात् । वादिविप्रतिपत्तेस्तु सत्कार्यस्यैवासिद्धिरिति यदी-
त्यर्थः ॥ १११ ॥ अभ्युपेत्य परिहरति ।

तथाप्येकतरद्वया एकतरसिद्धेर्नापलापः ॥ ११२ ॥

मास्तु सत कार्यं तथाप्येकतरस्य कार्यस्य द्वयान्यतरस्य कार-

णस्य सिद्धेरपलापो नास्त्येवेति निश्चयं कारणं सिद्धमेव तत एव च परिणामिनः सकाशादपरिणामितया पुरुषस्य विवेकेन मोक्षोप-
पत्तिरित्यर्थः । अनेनैवाभ्युपगमवादेन वैशेषिकाद्यास्तिकशास्त्रं
प्रवर्तते । अतो न सत्कार्यवादिभ्युत्पत्तिस्मृतिविरोधेऽपि तेषामं-
शान्तरेषु प्रामाण्यमिति मन्यवम् ॥ ११२ ॥ परमार्थतः परिहार-
माह ।

त्रिविधविरोधापत्तेश्च ॥ ११३ ॥

अथ सर्वं कार्यं त्रिविधं सर्ववादिः सिद्धमतीतमनागतं वर्तमानमिति ।
तत्र यदि काय सदा सन्नेत्यते तदा त्रिविधत्वानुपपत्तिः । अतीता-
दिकाले घटाद्यभावेन घटादेरतीतादिधर्मकत्वानुपपत्तेः । सदसतोः
सम्बन्धानुपपत्तेः । किञ्च प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वे तदौच-
तादवस्थ्यात् । अभावमात्ररूपत्वे पटाद्यभावे घटाद्यभावः
स्यादभावत्वाविशेषात् । अभावेऽपि स्वरूपतो विशेषाङ्गीकारे
चाभावत्वस्य परिभाषामात्रत्वप्रसङ्गात् । अथ प्रतियोग्येवाभाव-
विशेषक इति चेन्न । असतः प्रतियोगिनः प्रागभावादिषु विशेष-
कत्वासम्भवादिति । तस्यास्मिन्त्यस्यैव कार्यस्यातीतानागतवर्तमा-
नावस्थाभेदा एव वक्तव्याः । घटोऽतीतो घटो वर्तमानो घटो
भविष्यमिति प्रत्ययानां तुल्यरूपतौचित्यात् । न त्वेकस्य भाव-
विषयत्वमन्ययोऽस्याभावविषयत्वमिति । ते एवातीतानागतत्वे
अवस्थे ध्वंसप्रागभावव्यवहारं जनयतस्तर्दातरिक्ताभावद्वये प्रमा-
णाभावादिति दिक् । अधिकं तु पातङ्गले द्रष्टव्यम् । एवमन्यन्ता-
भावान्योऽन्यभावावयधिकरणस्वरूपावेव । न चैवं प्रतियोगिस-
त्ताकालेऽप्यधिकरणस्वरूपानपायादत्यन्ताभावप्रत्ययप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । परैरपि प्रतियोगिमिति देशे तदत्यन्ताभावाङ्गीकारात् ।

प्रतियोगिसम्बन्धस्यातीतानागतावस्थयोरेव सामधिक्यात्मनाभाव-
त्वसम्भवाच्च । तस्मात्साक्षात्सिद्धान्ते ऽभावोऽतिरिक्तः । किञ्च
घटो ध्वस्तो घटो भावी घटोऽत्र नास्तीत्यादिप्रत्ययनियामकतया
किञ्चिद्वत्त्वाकाङ्क्षायां तद्भावरूपमेव कल्प्यते लाघवात् । अभाव-
स्यादृष्टस्य कल्पने गौरवादिति मन्तव्यम् ॥ ११३ ॥ इतश्च
सकार्यसिद्धिरित्याह ।

नासदुत्पादो वृष्टकृत्वत् ॥ ११४ ॥

नरशृङ्गतुल्यस्यासत् उत्पादोऽपि न सम्भवतीत्यर्थः ॥ ११४ ॥
अत्र हेतुमाह ।

उपादाननियमात् ॥ ११५ ॥

सृष्टेव घट उत्पद्यते तन्तुष्वेव पट इत्येवं कार्याणामुपादानकारणं
प्रति नियमोऽस्ति । स न सम्भवति । उत्पत्तेः प्राक् कारणे कार्या-
सत्तायां हि न कोऽपि विशेषोऽस्ति येन किञ्चिदेवासन्नं जनयेत्ते-
तरमिति । विशेषाङ्गीकारे च भावत्वापत्तेर्गतमसत्तया । स एव
च विशेषोऽस्माभिः कार्यस्यानागतावस्थेभ्युच्यत इति । एतेन वद्वै-
शेषिकाः प्रागभावमेव कार्योत्पत्तिनियामकं कल्पयन्ति तदप्यपा-
स्तम् । अभावकल्पनापेक्षया भावकल्पने लाघवात् । भावानां
दृष्टत्वादन्यानपेक्षत्वाच्च । किञ्चाभावेषु खतो विशेषे भावत्वापत्तिः ।
प्रतियोगिरूपविशेषश्च प्रतियोग्यसत्ताकाले नास्ति । अतोऽभावा-
नामविशिष्टतया न कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं युक्तमिति ॥ ११५ ॥
उपादाननियमे प्रमाणमाह ।

सर्वत्र सर्वदा सर्वासम्भवात् ॥ ११६ ॥

सुगमम् । उपादानानियमे च सर्वत्र सर्वदा सर्वं सम्भवेदित्या-
शयः ॥ ११६ ॥ इतश्च नासदुत्पाद इत्याह ।

शक्तस्य शक्यकरणात् ॥ ११७ ॥

कार्यशक्तिमत्त्वमेवोपादानकारणत्वम् । अन्यस्य दुर्वचत्वात् ।
लाघवाच्च । सा शक्तिः कार्यस्यानागतावस्थैवेत्यतः शक्तस्य शक्य-
कार्यकरणाच्चासत्त उत्पाद इत्यर्थः ॥ ११७ ॥ इतश्च ।

कारणभावाच्च ॥ ११८ ॥

उत्पत्तेः प्रागपि कार्यस्य कारणाभेदः श्रूयते तस्माच्च सत्कार्य-
सिद्ध्या नासदुत्पाद इत्यर्थः । कार्यस्यासत्त्वे हि सदसत्तेरभेदानुप-
पत्तिरिति । उत्पत्तेः प्राक् कार्याणां कारणाभेदे च श्रुतिः । तद्धीर्दं
तर्ह्यव्याकृतमासीत् । सदेव सौम्येदमद्य आसीत् । आत्मैवेदमद्य
आसीत् । आप एवेदमद्य आसुरित्याद्या ॥ ११८ ॥ शङ्कते ।

न भावे भावयोगश्चेत् ॥ ११९ ॥

नन्वेवं कार्यस्य नित्यत्वे सति भावरूपे कार्ये भावयोग उत्पत्ति-
योगो न सम्भवति । असतः सत्त्वं एवोत्पत्तिव्यवहारादिति चेदि-
त्यर्थः ॥ ११९ ॥ परिहरति ।

नाभिव्यक्तिनिबन्धनौ व्यवहाराव्यवहारौ ॥ १२० ॥

कार्योत्पत्तेर्यवहाराव्यवहारौ कार्योभिव्यक्तिनिमित्तकौ । अभि-
व्यक्तिरुत्पत्तिव्यवहारोऽभिव्यक्त्यभावाच्चेत्युत्पत्तिव्यवहाराभावः । न
त्वसतः सन्नयेत्यर्थः । अभिव्यक्तिश्च न ज्ञानं किन्तु वर्तमानावस्था ।
कारणव्यापारोऽपि कार्यस्य वर्तमानलक्षणपरिणाममेव जनयति ।
सतश्च कार्यस्य कारणव्यापारादभिव्यक्तिमात्रं लोकेऽपि दृष्टम् ।
यथा शिलाभ्यस्यप्रतिमाया लेङ्गिकव्यापारेणाभिव्यक्तिमात्रं ति-
ष्ठत्यतैलस्य च निष्पौडनेन धान्यस्यतण्डुलस्य चावघातेनेति ।
तदुक्तं वाशिष्ठे ।

सुषुप्तावस्थया चक्रपद्मरेखाशिलोदरे-

यथा स्थिता चितेरन्तस्तथैव जगद्रावली ॥

इति । प्रकृतिद्वारेणेत्यर्थः ॥ १२० ॥ ननु भवतूत्पत्तेः प्राक् सतो यथाकथञ्चिदुत्पत्तिः । नाशस्तृणादिभावस्य कथं स्यादित्याकाङ्क्षयामाह ।

नाशः कारणलयः ॥ १२१ ॥

लीङ् श्लेषेण इत्यनुशासनाच्चयः सूक्ष्मातया कारणेष्वभिभागः । स एवातीताख्यो नाश इत्युच्यत इत्यर्थः । अनागताख्यस्तु लवः प्रागभाव इत्युच्यत इति शेषः । लीनकार्यव्यक्तेस्तु पुनरभिव्यक्तिर्नास्ति । प्रत्यभिज्ञाद्यापत्त्या पातझले निराकृतत्वात् । परेषामिन्द्रस्याकमप्यनागतावस्थायाः प्रागभावाख्याया अभिव्यक्तिहेतुत्वाच्चेति । नन्वतीतमप्यस्तीत्यत्र किं प्रमाणं नन्वनागतसत्तायामिव श्रुत्यादयोऽतीतसत्तायामपि स्फुटमुपलभ्यन्त इति । मैवम् । योगिप्रत्यक्षत्वान्यथानुपपत्त्यानागतातीतयोर्बभौरेव सत्त्वसिद्धेः । प्रत्यक्षसामान्ये विषयस्य हेतुत्वात् । अन्यथा वर्तमानस्यापि प्रत्यक्षेणासिद्ध्यापत्तेः । तस्माद्वियामौर्त्वागिकप्रामाण्येनासति बाधके योगिप्रत्यक्षेणातीतमप्यस्तीति सिद्धाति । योगिनामतीतानागतप्रत्यक्षे च श्रुतिस्रुतीतिहासादिकं प्रमाणं योगवार्तिके प्रपञ्चितमिति दिक् । तदेवमभिव्यक्तिलयाभ्यां कार्याणामुत्पत्तिनाशव्यवहारवृत्तौ । नन्वभिव्यक्तिरपि पूर्वं सती वासती वा । आद्ये कारणव्यापारात् प्रागपि कार्यस्याभिव्यक्त्या स्वकार्यजनकत्वापत्तिः कारणव्यापारश्च विफलः । अन्यथाभिव्यक्तावेव सत्कार्यसिद्धान्तश्चतिः । असत्या एवाभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यङ्गीकारादिति । अत्रोच्यते । कारणव्यापारात् प्राक् सर्वकार्याणां सदा सत्त्वाभ्युपगमेनोक्तविक्र-

स्थानवकाशाद्भवत् तदभिव्यक्तेरपि वर्तमानावस्थया प्रागसत्त्वेन तदसत्त्वानिदृश्यार्थं कारणव्यापारापेक्षणात् । अनागतावस्थया च सत्कार्यसिद्धान्तस्याक्षतेः । नन्वेकदा सदसत्त्वयोर्विरोध इति चेत् । प्रकारभेदस्योक्तत्वात् । नन्वेवमपि प्रागभावानङ्गीकारेण प्रागसत्त्वमेव कार्य्याणां दुर्वचमिति । नैवम् । अवस्थानामेव परस्परभावपक्षादिति ॥ १२१ ॥ ननु सत्कार्यसिद्धान्तस्यार्थमभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिरेष्टव्या । तथा चानवस्थेत्याशङ्क्यह ।

पारम्पर्यतोऽन्वेषणा बीजाक्षुरवत् ॥ १२२ ॥

पारम्पर्यतः परम्परारूपेणैवाभिव्यक्तेरनुधावनं कर्तव्यम् । बीजाक्षुरवत् प्रामाणिकत्वेन चास्या अदोषत्वादित्यर्थः । बीजाक्षुराभ्यां चात्रायमेव विशेषो यद्बीजाक्षुरस्यैव क्रमिकपरम्परयानवस्थामभिव्यक्तौ चैककालीनपरम्परयेति । प्रामाणिकत्वन्तु तद्व्यमेवेति । सर्वकार्याणां स्वरूपतो नित्यत्वमवस्थाभिर्विनाशित्वं चेति पातञ्जलभाष्ये वदन्निर्व्यासदेवैरपीयमनवस्था प्रामाणिकत्वेन स्वीकृतेति । अत्र च बीजाक्षुरदृष्टान्तो लोकदृष्टोपन्यस्तः । वस्तुतस्तु जन्मकर्मादिवदित्यत्रैव तात्पर्यम् । तेन बीजाक्षुरप्रवाहस्यादिसर्गावधिकत्वेनानवस्थाविरहेऽपि न क्षतिः । आदिसर्गे हि वृक्षं विनैव बीजमुत्पद्यते हिरण्यगर्भसङ्कल्पेन तच्छरीरादिभ्य इति श्रुतिसृष्टयोः प्रसिद्धम् ।

यथा हि पादपो मूलस्तम्भशाखादिसंवृतः ।

आदिबीजात् प्रभवति बीजान्यन्यानि वै ततः ।

इति विष्णुपुराणादिवाक्यैरिति ॥ १२२ ॥ वस्तुतस्तु नवस्थापि नास्तीत्याह ।

उत्पत्तिवद्वादेवः ॥ १२३ ॥

यथा घटोत्पत्तेरुत्पत्तिः स्वरूपमेव वैशेषिकादिभिरसदुत्पादवा-
दिभिरिष्यते लाघवात् तथैवास्माभिर्घटाभिव्यक्तेरप्यभिव्यक्तिः स्वरू-
पमेवैष्टव्या लाघवात् । अत उत्पत्ताविवाभिव्यक्तावपि नानवस्थादोष
इत्यर्थः । अथैवमभिव्यक्तेरभिव्यक्त्यनङ्गीकारे कारणव्यापारात् प्राक्
तस्याः सत्त्वानुपपत्त्या सत्कार्यवादक्षतिरिति चेन्न । अस्मिन् पक्षे
सत एवाभिव्यक्तिरित्येव सत्कार्यसिद्धान्त इत्याशयात् । अभिव्यक्ते-
र्याभिव्यक्त्यभावेन तस्याः प्रागसत्त्वेऽपि नासत्कार्यवादत्वापत्तिः ।
नन्वेवं महदादीनामेव प्रागसत्त्वमित्यतां किमभिव्यक्त्यावस्थाक-
ल्यनेनेति चेन्न । तद्धीदं तर्ह्यव्याकृतमासीदित्यादिश्रुतिभिरव्यक्ता-
वस्थया सतामेव कार्याणामभिव्यक्तिसिद्धेः । तथाप्यभिव्यक्तेः प्राग-
भावादिस्वीकारापत्तिरिति चेन्न । तिरुणामनागताद्यवस्थानाम-
न्योऽन्यस्याभावरूपतयोक्तत्वात् । तादृशाभावनिरुद्धयैव च कारण-
व्यापारसाफल्यादिसम्भवात् । अयमेव हि सत्कार्यवादिनामसत्कार्य-
वादिभ्यो विशेषो यत् तैरुच्यमानौ प्रागभावध्वंशौ सत्कार्यवादिभिः
कार्यस्थानागतातीतावस्थे भावरूपे प्रोच्येते । वर्तमानतास्या
चाभिव्यक्त्यवस्था घटाद्युत्तिरिक्तेष्यते । घटादेरवस्थानयवस्थानुभवा-
दिति । अन्यत् तु सर्वं समानम् । अतो नास्त्यस्यास्यधिकशङ्काव
काश इति हिक् ॥ १२३ ॥ कार्यदर्शनात् तदुपलब्धेरिति सूत्रेण
कार्येण मूलकारणमनुमेयमित्युक्तं तत्र कियत्पर्थनं कार्यमित्यव-
धारयितुं सर्वकार्याणां साधर्म्यमाह ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं

लिङ्गम् ॥ १२४ ॥

कारणानुमापकत्वाच्चयगमनादाव लिङ्गं कार्यजातम् । न तु

महत्तत्त्वमात्रमत्र विवक्षितं हेतुमत्त्वादीनामखिलकार्यसाधार-
ण्यात् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति कारिकायामप्यत्र एव व्यक्ताख्यं सर्वं कार्यमेव लिङ्गमि-
त्युक्तम् । तथा च तद्विङ्गं हेतुमत्त्वादिधर्मकमिति वाक्यार्थः । तत्र
हेतुमत्त्वं कारणवत्त्वम् । अनित्यत्वं विनाशिता । प्रधानस्य या
व्यापिता पूर्वाक्ता तद्वैपरीत्यमव्यापित्वम् । सक्रियत्वमध्यवसायादि-
रूपनियतकार्यकारित्वम् । प्रधानस्य तु सर्वक्रियासाधारण्येन
कारणत्वात् कार्यैकदेशमात्रकारित्वम् । न च क्रिया कमव वक्तुं
शक्यते । प्रकृतिचोभात् सृष्टिश्रवणेन प्रकृतेरपि कर्मवत्त्वात्
सक्रियत्वापत्तेरिति । अनेकत्वं सर्गभेदेन भिन्नत्वम् । सर्गद्वयासाधा-
रण्यामिति यावत् । न पुनः सजातीयानेकव्यक्तिकत्वम् । प्रकृतावति-
व्याप्तेः । प्रकृतेरपि सत्त्वाद्यनेकरूपत्वात् । सत्त्वादीनामतद्भूतत्वं तद्भू-
तत्वादित्यागामिसूत्रादिति । आश्रितत्वं सावयवेष्टिति ॥ १२४ ॥
कार्यकारणयोर्भेदे हेतुमत्त्वादि सिद्धातीत्यतः कारणातिरिक्तकार्य-
सिद्धौ प्रमाणान्याह ।

आत्मस्थान्तरभेदतो वा गुणसामान्यादेस्तत्सिद्धिः

प्रधानव्यपदेशाद्वा ॥ १२५ ॥

तत्सिद्धिर्लिङ्गाख्यकार्यस्य कारणातिरेकतः सिद्धिः क्वचिदात्म-
स्थान्तरप्रत्यक्षत एवानायासेन भवति । यथा स्रौत्यादिना धर्मेण
तन्त्वादिभ्यः पटादीनाम् । क्वचिच्च गुणसामान्यादेरभेदतो गुण-
सामान्याद्यात्मकत्वेन लिङ्गेनानुमानेन भवति । यथाध्यवसाया-

दिगुणात्मकत्वरूपेण कारणवैधर्म्येण महदादीनाम् । यथा च महापृथिवीत्वादिसामान्यात्मकतारूपेण तन्मात्रवैधर्म्येण पृथिव्यादीनाम् । क्वचित् त्वादिशब्दगृहीतेन कर्माद्यात्मकतावैधर्म्येण । यथा स्थिरावयवेभ्योऽतिरिक्तस्य चञ्चलावयविनः । तथा प्रधानव्यपदेशात् प्रधानश्रुतेरपि कारणातिरिक्तकार्वसिद्धिर्भवति । प्रधीयतेऽस्मिन् हि कार्यजातमिति प्रधानमुच्यते । तच्च कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ विना न घटते । अत्यन्ताभेदे स्वस्याधारत्वासम्भवादित्यर्थः । कार्याणां साधर्म्यरूपं लक्षणं कारणातिरिक्तकार्येषु प्रमाणं च सूत्राभ्यां दर्शितम् ॥ १२५ ॥ इदानीं कार्यसधर्मकतया कारणानुमानाय कार्यकारणयोरपि साधर्म्यं प्रदर्शयति ।

त्रिगुणाचेतनत्वादि द्वयोः ॥ १२६ ॥

द्वयोः कार्यकारणयोरेव त्रिगुणत्वादिसाधर्म्यमित्यर्थः । आदिशब्दाच्चाश्च कारिकायामुक्ताः ।

त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥

इति । त्रयः सत्त्वादिद्रव्यरूपा गुणा अत्र सन्तीति त्रिगुणम् । तत्र महदादिषु कारणरूपेण सत्त्वादीनामवस्थानं गुणत्रयसमूह-रूपेण तु प्रधाने सत्त्वादीनामवस्थानं बने वृक्षवदेवावगन्तव्यम् । अथवा सत्त्वादिशब्देन सुखदुःखमोहानामपि वचनात् कार्यकारणयोस्त्रिगुणत्वं समञ्जसमिति । अविवेकिविषयोऽज्ञेरेव दृश्यम् । भोग्यमिति यावत् । अविवेकि च विषयश्चेति तच्छेदे त्वविवेकित्वं सम्भूय कारित्वं विषयत्वं तु भोग्यत्वमेव । सामान्यं सर्वपुरुषसाधारणम् । पुरुषभेदेऽप्यभिन्नमिति यावत् । प्रसवधर्मि परिणामि । व्यक्तं कार्यम् ।

प्रधानं कारणमित्यर्थः । कार्यकारणयोरन्योन्यवैधर्म्यमपि कारि-
कया दर्शितम् ।

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥

इति । अत्रैकत्वं सर्गभेदेऽप्यभिप्रेतम् । अतः प्रकृतेरनेकव्यक्ति-
कत्वेऽपि नैकत्वव्यतिः ।

महान्तं च समावृत्य प्रधानं समवस्थितम् ।

अनन्तस्य न तस्यान्तः सङ्ख्यानं चापि विद्यते ॥

इति विष्णुपुराणेनासङ्ख्येयतावचनात् तु प्रधानस्य व्यक्तवज्ज-
त्वसिद्धिरिति ॥ १२६ ॥ प्रधानाख्यानां जगत्कारणगुणानामन्यो-
न्यविवेकाय तेषामवान्तरमपि वैधर्म्यं सिद्धान्तयति । विविध-
जगत्कारणत्वोपपन्नये च । न ह्येकरूपात् कारणाद्विचित्रकार्याणि
सम्भवन्तीति ।

प्रीत्यप्रीतिविषादाद्यैर्गुणानामन्योन्यं वैधर्म्यम् ॥ १२७ ॥

गुणानां सत्त्वादिद्रव्यत्रयाणामन्योन्यं सुखदुःखाद्यैवधर्म्यं
कार्येषु तद्दर्शनादित्यर्थः । सुखादिकं च घटादेरपि रूपादिवदेव
धर्मोऽन्तःकरणोपादानत्वादित्यकार्याणामित्युक्तम् । अत्रादिशब्द-
ग्राह्याः पञ्चशिखाचार्यैरुक्ताः । यथा सत्त्वं नाम प्रसादलाघवाभि-
प्लव्णप्रोतितितिक्षासन्नोषादिरूपानन्तभेदं समासतः सुखात्मकम् ।
एवं रजोऽपि शोकादिनानाभेदं समासतो दुःखात्मकम् । एवं
तमेऽपि निद्रादिनानाभेदं समासतो मोहात्मकमिति । अत्र
प्रीत्यादीनां गुणधर्मैत्ववचनादागामिच्छये च लघुत्वादेर्वक्ष्यमाण-
त्वात् सत्त्वादीनां द्रव्यत्वं सिद्धम् । सुखाद्यात्मकता तु गुणानां

मनसः सङ्कल्पात्मकतावद्भ्रमधर्म्यभेदादेवोपपद्यते । न वैशेषि-
कोक्ताः सुखादय एव सत्त्वादिगुणा इति । सत्त्वादित्रयमपि व्यक्ति-
भेदादनन्तम् । अन्यथा हि विभुमात्रत्वे गुणविमर्दवैशिष्ट्यात् कार्य-
वैशिष्ट्यमिति सिद्धान्तो नोपपद्यते विमर्देऽवान्तरभेदासम्भवात्
॥ १२७ ॥ गुणानां सत्त्वादीनामेकैक्यक्तिमात्रत्वे वृद्धिद्वासादिकं
नोपपद्यते तथा परिच्छिन्नत्वे च तत्त्वमूर्ध्वरूपस्य प्रधानस्य परि-
च्छिन्नत्वापत्त्या श्रुतिसृष्टिसिद्धमेकदासङ्ख्यब्रह्माण्डादिकं नोपपद्येत ।
अतोऽसङ्ख्यत्वे गुणानां त्रित्वसङ्ख्योपपादनाय विवेकाद्यर्थं च तेषां
साधर्म्यवैधर्म्यं प्रतिपादयति ।

लघुादिधर्मैः साधर्म्यं वैधर्म्यं च गुणानाम् ॥ १२८ ॥

अयमर्थः । लघुादीति भावप्रधानो निर्देशः । लघुत्वादिधर्मेण
सर्वासां सत्त्वव्यक्तीनां साधर्म्यं वैधर्म्यं च रजस्तमोभ्याम् । तथा च
पृथिवीव्यक्तीनां पृथिवीत्वेनेव सत्त्वव्यक्तोमात्रमेकजातीयतयैकता
सजातीवोपपृच्छादिना वृद्धिद्वासादिकं च युक्तमित्याशयः । एवं
चक्षुलत्वादिधर्मेण सर्वासां रजोव्यक्तीनां साधर्म्यं सत्त्वतमोभ्यां च
वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववत् । एवं गुरुत्वादिधर्मेण सर्वासां तमोव्यक्तीनां
साधर्म्यं सत्त्वरजोभ्यां वैधर्म्यम् । शेषं पूर्ववदिति । वैधर्म्यस्य प्रागे-
वोक्ततयात्र पुनर्वैधर्म्यकथनं सम्पातावातम् । अत्र वैधर्म्यं चेति
पाठः प्रामादिक एवेति । अत्र सूत्रे सत्त्वादीनां कारणद्रव्याणां प्रत्ये-
कमनेकव्यक्तिकत्वं सिद्धम् । अन्यथा लघुत्वादीनां साधर्म्यत्वानुप-
पत्तेः समानानां धर्मस्यैव साधर्म्यत्वात् । न च कार्यसत्त्वादीनाम-
नेकतया लघुत्वादिकं साधर्म्यं स्यादिति वाच्यं विगुणात्मक-
त्वेन घटादीनामपि कार्यसत्त्वादिरूपतया लघुत्वादीनां सत्त्वादि-

साधर्म्यत्वानुपपत्तेः । तस्मात् कारणगुणानामेवात्र साधर्म्यादिक-
मुच्यत इति । सत्त्वादीनां लघुत्वादिकं चोक्तं कारिकया ।

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपहृत्स्वकं चलं च रजः ।

गुरु वरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्धतो दृष्टिः ॥

इति । अर्थतः पुरुषार्थनिमिन्नात् । नन्वेवं मूलकारणस्य परि-
च्छिन्नासङ्गव्यक्तिकत्वे वैशेषिकमतादत्र को विशेष इति चेत् ।
कारणद्वयस्य शब्दस्यैवदिराहित्यमेव ।

शब्दस्यैवविहीनं तु रूपादिभिरसंयुतम् ।

त्रिगुणं तज्जगद्योनिरनादिप्रभवाप्ययम् ॥

इति विष्णुपुराणादिभ्यः । एतच्च पातञ्जलेऽस्याभिः प्रपञ्चि-
तम् ॥ १२८ ॥ ननु महदादीनां स्वरूपतः सिद्धावपि तेषां प्रत्य-
क्षेणोत्पत्त्यदर्शनात् कार्यत्वे नास्ति प्रमाणं येन तेषां हेतुमत्त्वं
साधर्म्यं स्यात् तत्राह ।

समयान्यत्वात् कार्यत्वं महदादेर्घटादिवत् ॥ १२९ ॥

महदादिपञ्चभूतानां विवादास्तदं तावन्न पुरुषो भोग्यत्वात् ।
नापि प्रकृतिर्माद्यान्यथानुपपत्त्या विनाशित्वात् । अतः प्रकृति-
पुरुषभिन्नं तन्निमित्ताच्च कार्यं घटादिवदित्यर्थः ॥ १२९ ॥ ननु
विकारशक्तिदाहादिनैव मोक्षानुपपत्तेर्विनाशित्वमपि तेषामसिद्ध-
मित्याशङ्कायां कार्यत्वे हेत्वन्तराध्याह ।

परिमाणात् ॥ १३० ॥

परिच्छिन्नत्वाद्देशिकाभावप्रतियोगितावच्छेदकजातिमत्त्वादित्य-
र्थः । तेन गुणव्यक्तीनां कियमीनां परिच्छिन्नत्वेऽपि न तत्र व्यभि-
चारः ॥ १३० ॥ किञ्च ।

समन्वयात् ॥ १३१ ॥

उपवासादिना क्षीर्णं हि बुद्ध्यादितत्त्वमन्त्रादिभिः समन्वयेन सम-
नुगतेन पुनरुपचीयते । अतः समन्वयात् कार्यत्वमुचीयत इत्यर्थः ।
नित्यस्य हि निरवयवतयावयवानुप्रवेशरूपः समन्वयो न घटत
इति । समन्वये च श्रुतिः प्रमाणं मनः प्रकृत्य । एवं ते सौम्य
षोडशानां कलानामेका कलातिशिष्टाभूत् साक्षेनोपसमाहिता
प्राज्जालीदिति । योगसूत्रं च आत्मनरपरिणामः प्रकृत्यापूर-
दिति ॥ १३१ ॥ किञ्च ।

शक्तित्वेति ॥ १३२ ॥

करणतत्त्वैत्यर्थः । पुरुषस्य यत् करणं तत् कार्यं चक्षुरादिवदिति
भावः । पुरुषे साक्षाद्विषयार्पकत्वं प्रकृतेर्नास्तीति प्रकृतिर्न करण-
मिति । अतो महत्तत्त्वस्य करणतया कार्यत्वे सिद्धे सुतरामन्येषा-
मपि कार्यत्वम् । इतिशब्दस्य हेतुवर्गसमामिच्छाचनार्थः ॥ १३२ ॥
यदि च महदादिमध्ये किञ्चिदकार्यं खोक्रियते तदापि तदेव
प्रकृतिः पुरुषो वेति सिद्धं नः समीहितम् । प्रकृतिपुरुषौ प्रसाध्य
परिणामित्वापरिणामित्वाभ्यां विवेक्तव्यावित्यत्रैवास्याकं तात्पर्या-
दित्याह ।

तद्धाने प्रकृतिः पुरुषो वा ॥ १३३ ॥

तद्धाने कार्यत्वदाने यदि परिणामी तदा प्रकृतिः । यदि वा-
परिणामी भोक्ता तदा पुरुष इत्यर्थः ॥ १३३ ॥ ननु नित्यमस्य-
भयमिदं स्यात् तत्राह ।

तयोरन्यत्वे तुच्छत्वम् ॥ १३४ ॥

अकार्यस्य प्रकृतिपुरुषभिसत्वे तुच्छत्वं शशशृङ्गादिवत् प्रमाणा-

भावात् । अकार्यं हि कारणतया वा भोक्तृतया वा सिद्ध्यति नान्यथेत्यर्थः ॥ १३४ ॥ तदेवं महदादिषु कार्यत्वं प्रसाध्य साम्प्रतं नैः प्रकृत्यनुमानेऽनुक्तं विशेषमाह ।

कार्यात् कारणानुमानं तत्साहित्यात् ॥ १३५ ॥

कार्यान्महत्तत्त्वादेर्लिङ्गात् सामान्यतो दृष्टं कारणानुमानं यदुक्तं तत् ताटस्थनिवृत्तये तत्साहित्यात् कार्यसाहित्येनैव कर्तव्यं सदेव सौम्येदमग्र आसीत् तम एवेदमग्र आसीदित्यादिश्रुत्यनुसारात् । तद्यथा । महदादिकं सोपहितत्रिगुणात्मकवस्तूपदानकम् । कार्यत्वात् । शिलामध्यस्थप्रतिमावत् । तैलादिवच्चेत्यर्थः । अत्रानुकूलतर्कः प्रागेव दर्शितः ॥ १३५ ॥ तस्याः प्रकृतेः कार्यादौ धर्म्यं विवेकार्थमाह ।

अव्यक्तं त्रिगुणास्त्रिङ्गात् ॥ १३६ ॥

अभिव्यक्तात् त्रिगुणान्महत्तत्त्वादपि मूलकारणमव्यक्तं सूक्ष्मं महत्तत्त्वस्य हि सुखादिर्गुणः साक्षात् क्रियते प्रकृतेश्च गुणोऽपि न साक्षात् क्रियत इति । प्रधानं परमाव्यक्तं महत्तत्त्वं तु तदपेक्षया व्यक्तमित्यर्थः ॥ १३६ ॥ ननु परमसूक्ष्मं चेत् तर्हि तस्यापलाप एवेचित इत्याकाङ्क्षायां पूर्वाक्तं स्मारयति ।

तत्कार्यतस्तत्सिद्धेर्नापलापः ॥ १३७ ॥

सुगमम् ॥ १३७ ॥ प्रकृत्यनुमानगता विशेषा विस्तरतो विचारिताः । इतः परमध्यायसमाप्तिपर्यन्तं पुरुषानुमानगता विशेषा विचार्यास्तत्र कञ्चनादौ विशेषमाह ।

सामान्येन विवादाभावाद्दर्मवत्त साधनम् ॥ १३८ ॥

यत्र वस्तुनि सामान्यतो विवादो नास्ति न तस्य स्वरूपतः साधन-

मपेक्ष्यते धर्मस्येवेत्यर्थः । अयं भावः । यथा प्रकृतेः सामान्येनापि साधनमपेक्षितं धर्मिण्यपि विवादात् । नैवं पुरुषस्य साधनमपेक्षितम् । चेतनापलापे जगदान्धप्रसङ्गतो भोक्तार्यहम्पदार्थं सामान्यतो बौद्धानामप्यविवादात् । धर्म इव । धर्मो हि सामान्यतो बौद्धैरपि स्वीक्रियते तप्तशिलारोहणादिषु धर्मत्वाभ्युपगमात् । अतः पुरुषे विवेकनित्यत्वादिसाधनमात्रमनुमानं कार्यमिति ॥ १३८ ॥ संहत-
परार्थत्वात् पुरुषस्येत्युक्तसूत्रेणापि विवेकानुमानमेवाभिप्रेतम् । न तु तत्र पुरुषस्य सर्वथैवाप्रत्यक्षत्वमभिप्रेतमिति । तत्र चादौ विवेकप्रतिज्ञासूत्रम् ।

शरीरादिव्यतिरिक्तः पुमान् ॥ १३९ ॥

शरीरादिप्रकृत्यन्तं यच्चतुर्विंशतितत्त्वात्मकं वस्तु ततोऽतिरिक्तः पुमान् भोक्तेत्यर्थः । भोक्तृत्वं च द्रष्टृत्वमिति ॥ १३९ ॥ अत्र हेतू-
नाह सूत्रैः ।

संहतपरार्थत्वात् ॥ १४० ॥

यतः सर्वं संहतं प्रकृत्यादिकं परार्थं भवति शय्यादिवत् । अतो-
ऽसंहतः संहतदेहादिभ्यः परः पुरुषः सिद्धतीत्यर्थः । अयं च हेतुः
संहतपरार्थत्वात् पुरुषस्येत्यत्र व्याख्यातः । उक्तस्यापि हेतोः पुन-
रुपन्यासो हेतुवर्गसङ्कलनार्थः ॥ १४० ॥ किञ्च ।

त्रिगुणादिविपर्ययात् ॥ १४१ ॥

सुखदुःखमोहात्मकत्वादिवैपरीत्यादित्यर्थः । शरीरादीनां हि
यः सुखाद्यात्मकत्वं धर्मः स सुखादिभोक्तरि न सम्भवति । अयं
सुखादिग्रहणे कर्मकर्तृविरोधात् । धर्मिपुरस्कृतेष्वेव सुखाद्यनु-
भवादिति । ननु बुद्धिद्विगतिविभितं खसुखादिकं पुरुषेण

गृह्यतां खवदिति चेन्न । एवं सति बुद्धेरेव सुखादिकल्पनोचितत्वात् । पुरुषगतसुखादेर्बुद्धौ प्रतिबिम्बकल्पने गौरवात् । अहं सुखी दुःखी मूढ इत्यादिप्रत्ययास्तु न पुरुषे सुखादिसाधकाः । तन्नामित्वेनाप्युपपत्तेः । बुद्धेः सुखादिमत्त्वेनाप्युपपत्तेश्च । लौकिक्यां चाहन्मुक्ताववश्यं बुद्धिरपि विषयो मिथ्याज्ञानवासनादिरूपदोषानुवृत्तेस्तत्प्रतिबिम्बकल्पनायां च गौरवादिति । आदिशब्देन चात्र त्रिगुणमविवेकि विषय इति कारिकोक्ताविवेकित्वादयो ध्याद्याः । तथा रूपादयः शरीरादिधर्मा ध्याद्याः ॥ १४१ ॥ किञ्च ।

अधिष्ठानाच्चेति ॥ १४२ ॥

भोक्तुरधिष्ठातृत्वाच्चाधिष्ठेयेभ्यः प्रकृत्यन्तेभ्योऽतिरिक्तेत्यर्थः । अधिष्ठानं हि भोक्तुः संयोगः । स च प्रकृत्यादीनां भोगहेतुपरिणामेषु कारणम् । भोक्तुरधिष्ठानात् । भोगायतननिर्माणमिति वक्ष्यमाणसूत्रात् । संयोगश्च भेदे सत्येव भवतीति भावः । इति शब्दे हेतुसमाप्ते ॥ १४२ ॥ उक्तानुमानेऽनुकूलतर्के प्रदर्शयति सूत्राभ्याम् ।

भोक्तृभावात् ॥ १४३ ॥

यदि हि शरीरादिस्वरूप एव भोक्ता स्यात् तदा भोक्तृत्वमेव व्याह्रयेत् । कर्मकर्तृविरोधात् । स्वस्य साक्षात् स्वभोक्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । अनुपपत्तिश्च पूर्वमेव व्याख्याता । अत्र सूत्रे पुरुषस्य भोगः खीद्यत इति स्मार्तव्यम् । अपरिणामिनश्च पुरुषस्य भोगश्चिदवसानो भोग इत्यत्र व्याख्यातः ॥ १४३ ॥ किञ्च ।

कैवल्यार्थं प्रवृत्तेश्च ॥ १४४ ॥

शरीरादिकमेव चेन्नेतृ स्यात् तदा भोक्तुः कैवल्यार्थं दुःखाद्यन्मोक्षेदार्थं कस्यापि प्रवृत्तिर्नोपपद्येत । शरीरादीनां विनाशि-

त्वात् । प्रकृतेः धर्मिद्याहकमानेन दुःखसाभाव्यसिद्ध्या कैवल्य-
सम्भवात् । न हि स्वभावस्यात्यन्तोच्छेदो घटत इत्यर्थः । अत्र
कैवल्यार्थं प्रकृतेरिति सूत्रपाठः प्रामादिकत्वादुपेक्षणीयः ।

सङ्घातपरार्थत्वात् त्रिगुणादिविपर्ययादधिष्ठानात् ।
पुरुषोऽस्ति भोक्तृभावात् कैवल्यार्थं प्रकृतेः ॥

इति कारिकातः कैवल्यार्थं प्रकृतेः इति पाठात् । अर्थासङ्गते-
त्येति ॥ १४४ ॥ चतुर्विंशतितत्त्वातिरिक्ततया पुरुषः साधितः ।
इदानीं पुरुषगतो विशेषो विवेकस्फुटीकरणायानुमीयते ।

जडप्रकाशयोगात् प्रकाशः ॥ १४५ ॥

वैशेषिका आज्ञः । मागप्रकाशरूपस्य जडस्यात्मनो मनःसंयोगा-
ज्जाज्ञानाख्यः प्रकाशो जायत इति तन्न । लोके जडस्याप्रकाशस्य
लोष्टादेः प्रकाशोत्पत्त्यदर्शनेन तदयोगात् । अतः सूर्यादिवत्
प्रकाशस्वरूप एव पुरुष इत्यर्थः । तथा च स्मृतिः ।

यथा प्रकाशतमसोः सम्बन्धो नोपपद्यते ।
तद्वदैक्यं न शंसध्वं प्रपञ्चपरमात्मनोः ॥

इति ।

यथा दीपः प्रकाशात्मा द्रुष्टो वा यदि वा महान् ।

ज्ञानात्मानं तथा विद्यात् पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥

इति च । प्रकाशत्वं च तेजश्चैतन्येष्वनुगतमखण्डोपाधिर-
नुगतव्यवहारादिति ॥ १४५ ॥ ननु प्रकाशस्वरूपत्वेऽपि तेजो-
बद्धमधर्मिभावोऽस्ति न वा तत्राह ।

निर्गुणत्वान्न चिद्धर्मा ॥ १४६ ॥

सुगमम् । पुरुषस्य प्रकाशरूपत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धमात्रेणान्यव्यव-

हारोपपत्तौ प्रकाशात्मकधर्मकल्पनागौरवमित्यपि बोध्यम् । तेज-
सश्च प्रकाशाख्यरूपविशेषाद्यहेऽपि स्पर्शपुरस्कारेण ग्रहात् प्रका-
शतेजसेर्भेदः सिद्ध्यति । आत्मनस्तु ज्ञानाख्यप्रकाशाग्रहकाले
ग्रहणं नास्तीत्यतो लाघवाद्ब्रह्मधर्मिभावशून्यं प्रकाशरूपमेवात्मद्रव्यं
कल्प्यते । तस्य च न गुणत्वम् । संयोगादिमत्त्वात् । अनाश्रितत्वा-
च्चेति । तथाच स्मर्यते ।

ज्ञानं नैवात्मनो धर्मो न गुणो वा कथञ्चन ।

ज्ञानस्वरूप एवात्मा नित्यः पूर्णः सदा शिवः ॥

इति । ननु निगुणत्व एव का युक्तिरिति चेत् । उच्यते । पुरुष-
स्येच्छाद्यास्तावन्नित्या न सम्भवन्ति जन्यताम्रत्यक्षात् । जन्यगुणाङ्गी-
कारे परिणामित्वापत्तिः । तथा चोभयोरेव प्रकृतिपुरुषयोः
परिणामहेतुत्वकल्पने गौरवम् । आन्त्यपरिणामेन कदाचिदज्ञत्व-
स्थापय्या ज्ञानेच्छादिगोचरसंशयापत्तिश्च । तथा जडप्रकाशा-
योगस्थोक्तत्वादपि न नित्यस्थानित्यज्ञानसम्भव इति । इच्छादिक-
मन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनस्येव लाघवात् सिद्ध्यति । मनस्सयोगस्था-
त्मनश्चोभयोस्तद्वेतुत्वे गौरवात् । गुणशब्दश्च विशेषगुणवाचीत्युक्त-
मेव । अत आत्मा निर्गुणः । अपिच ये तार्किका आत्मनः कर्तृत्व-
मिच्छन्ति तेषां मोक्षानुपपत्तिः । अहं कर्तेति बुद्धेरेव गीतादिषु-
दृष्टोत्पत्तिहेतुतयोक्तत्वात् । तस्याश्च तन्मते मिथ्याज्ञानत्वाभावेन
तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वासम्भवात् । अतः श्रुत्युक्तमोक्षानुपपत्त्यात्मनो-
ऽकर्तृत्वमस्माभिरिष्यते । अकर्तृत्वाच्चादृष्टसुखाद्यभावः । ततश्च
मनसः कृत्यादिहेतुत्वे कल्पनीये लाघवादनर्हश्यगुणत्वावच्छेदेनै-
तत् कल्प्यते । अत आत्मा निर्गुण इति । यथोक्तस्य च परमसूक्ष्म-
स्यात्मनः स्वरूपं वाशिष्ठे करामलकवत् प्रोक्तं विविच्य प्रतिपादि-
तम् । यथा ।

असम्भवति सर्वत्र दिग्भूत्याकाशरूपिणि ।
प्रकाशे यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥
त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्येऽसनामुपागते ।
द्रष्टुः स्यात् केवलीभावस्यादृशो विमलात्मनः ॥

इति ॥ १४६ ॥ नन्वहं जानामीति धर्मधर्मिभावानुभवात्
पुरुषस्य चिद्धर्मकत्वं सिद्ध्यति गौरवस्य प्रामाण्यकत्वेनादोषत्वा-
दिति तत्राह ।

अत आद्या सिद्धस्य नापलापस्तत्प्रत्यक्षबाधात् ॥ १४७ ॥

भवेदेवं यदि केवलतर्केणास्याभिर्निर्गुणत्वाच्चिद्धर्मत्वादिकं प्रसा-
ध्येते किन्तु अत आद्यापि । अतः अत आद्या सिद्धस्य निर्गुणत्वादेर्नापलापः
सम्भवति तत्प्रत्यक्षस्य गुणादिप्रत्यक्षस्य श्रुत्यैव बाधात् । अहं
गौर इत्यादिप्रत्यक्षवादित्यर्थः । अन्यथा हि गौरोऽहमिति प्रत्यक्ष-
बलेन देहातिरिक्तात्मसाधिका अपि युक्तयो बाधिताः स्युरिति
जितं नास्तिकैः । निर्गुणत्वे च श्रुतयः साक्षी चेताः केवलो निर्गुण-
स्येत्याद्याः । चिन्मात्रत्वे तु श्रुतयोऽकर्ता चैतन्यं चिन्मात्रं सच्चिदे-
करसे द्ययमात्मेत्याद्या इति । सर्वज्ञत्वादिश्रुतयस्तु राहोः शिर
इतिवस्त्रौकिकविकल्पानुवादमात्राः । विधिनिषेधश्रुतिमध्ये निषे-
धश्रुतेरेव बलवत्त्वात् । अथात आदेशो नेति नेति न श्रुतस्या-
दिति नेत्यन्यत् परमस्तीति श्रुतेः । किञ्चाज्ञानमहं जानामीति
प्रत्यये प्रमात्वकल्पनायामेव गौरवम् । अनाद्यविद्यादोषस्यानुवर्त-
मानतया भ्रमत्वस्यैवौत्सर्गिकत्वात् । अतो भ्रमशतान्तःपातित्वे-
नाप्रामाण्यशङ्कास्फुटितत्वाच्चैतत्प्रत्यक्षबाधने लाघवतर्काद्यनुगृही-
तमनुमानमपि समर्थमिति । नन्वात्मनो नित्यज्ञानरूपत्वे

कौटुम्भं लाघवमिति चेत् । उच्यते । नैयायिकादिभिरन्तःकरणं व्यवसायानुव्यवसायौ तदाश्रयश्चेति चत्वारः पदार्थाः कल्पन्ते । अस्याभित्वन्तःकरणं व्यवसायस्थानीया च तद्वृत्तिरनन्तानुव्यवसायस्थानीयश्च नित्यैकज्ञानरूप आत्मेति त्रयः पदार्थाः कल्पन्त इति ॥ १४७ ॥ ननु यदि प्रकाशरूप एवात्मा तदा सुषुम्नाद्यवस्थामेदेनोपपद्यते सदा प्रकाशानपायादिति तत्राह ।

सुषुम्नाद्यसाक्षित्वम् ॥ १४८ ॥

सुषुम्नाद्यस्यावस्थानयस्य बुद्धिनिष्ठस्य साक्षित्वमेव पुंसौत्यर्थः । तदुक्तम् ।

जाग्रत् स्वप्नः सुषुप्तं च गुणतो बुद्धिद्वयः ।

तासां विलक्षणो जीवः साक्षित्वेन व्यवस्थितः ॥

इति । तासां बुद्धिद्वयीनां साक्षित्वेन तद्विलक्षणो जाग्रदाद्यवस्थारहितो निर्णीत इत्यर्थः । तत्र जाग्रत्सामावस्थेन्द्रियद्वारा बुद्धेर्विषयाकारः परिणामः । स्वप्नावस्था च संस्कारमात्रजन्यस्तादृशः परिणामः । सुषुम्नावस्था च द्विविधाईसमग्रलयभेदेन । तत्राईलये विषयाकारा वृत्तिर्न भवति । किन्तु स्वगतसुखदुःखमोहाकारैव बुद्धिद्वन्निर्भवति । अन्यथोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समित्यादिरूपसुषुप्तिकालीनसुखादिसंस्कारणानुपपत्तेः । तदुक्तं व्याससूत्रेण मुग्धेऽर्धसम्पत्तिः परिशेषादिति । समग्रलये तु बुद्धेर्वृत्तिसामान्याभावो मरणादाविव भवति । अन्यथा समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपतेत्यागामिसूत्रानुपपत्तेरिति । सा च समग्रसुषुप्तिर्दृष्ट्यभावरूपेति पुरुषस्तत्वाच्चै न भवति पुरुषस्य वृत्तिमात्रसाक्षित्वात् । अन्यथा संस्कारादेरपि बुद्धिधर्मस्य साक्षिभास्यतापत्तेः । सुषुम्नादि-

साक्षित्वं तु तादृशबुद्धिब्रह्मणोऽप्यतिविम्बितानां प्रकाशनमिति
ब्रह्मणः । अतो ज्ञानार्थं पुरुषस्य न परिणामापेक्षेति । आदे-
तत् । सुषुप्ते यदि सुखदुःखादिगोचरा बुद्धिब्रह्मणि स्थिते तर्हि
जाग्रदादावप्यखिलब्रह्मणोऽप्यतिविम्बितत्वस्वीकार एव युक्त इति
व्यर्था तस्याच्चिपुरुषकल्पना खगोचरब्रह्मणित्वेनैव व्यवहारहेतु-
तायाः सामान्यतः सुवचत्वादिति । मैवम् । नियमेन खगो-
चरब्रह्मणिकल्पनेऽनवस्थापनिर्गौरवं च स्यात् । किञ्चाहं सुखी-
त्यादिब्रह्मणि सुखादीनां विशेषणतया निर्विकल्पकं तज्ज्ञान-
मादावपेक्ष्यते । तत्र चानन्तनिर्विकल्पकब्रह्मण्यपेक्षया लाघवेन
नित्यमेकमेवात्मस्वरूपं ज्ञानं कल्प्यते । अहं सुखीत्यादिविशिष्ट-
ज्ञानार्थं बुद्धिब्रह्मणरेव तादृशकारत्वं पुरुषे ब्रह्मिसारूप्यमात्र-
स्वीकारेण ब्रह्मकारातिरिक्ताकारानभ्युपगमात् स्वतन्त्राकारेण
परिणामापनेरिति । अथैवं पुरुषस्य सुषुप्तमादिसाक्षिमात्रत्वेन
पुरुषैक्यस्याप्युपपन्नौ स किमेकोऽनेको वेति संशयः । तत्रार्थं
पूर्वपक्षः । लाघवतर्कसहकारेण बलवतीभ्योऽभेदश्रुतिभ्य एक
एवात्मा सिद्ध्यति जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वैधर्म्याणां बुद्धिधर्म-
त्वात् । यद्यप्येकस्यात्मनः सर्वबुद्धिसाक्षित्वं तथापि यस्या बुद्धेर्यो
ब्रह्मणः सैव बुद्धिस्तद्ब्रह्मणिविशिष्टतया साक्षिणं गृह्णाति घटं जाना-
मीत्यादिरूपैः । अत एकस्या बुद्धेरयं घट इति ब्रह्मणो सत्यामन्य-
बुद्धिब्रह्मणद्वारा नानुभवे घटमहं जानामीति ॥ १४८ ॥ तत्र
सिद्धान्तमाह ।

जन्मादिव्यवस्थान्तः पुरुषबहुत्वम् ॥ १४९ ॥

पुण्यवान् स्वर्गं जायते पापी नरकेऽज्ञो बध्यते ज्ञानी मुच्यते
इत्यादेः श्रुतिसृतिव्यवस्थाया विभागस्थान्यथानुपपत्त्या पुरुषा

वद्वत् इत्यर्थः । जन्ममरणे चात्र नेत्यपि विनाशौ पुरुषनिष्ठावा-
भावात् । किन्तु पूर्वदेहेन्द्रियादिसङ्घातविशेषेण संयोगश्च वियो-
गश्च भोगतदभावनियामकाविति । जन्मादिव्यवस्थायां च श्रुतिः ।

अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहान्मेनां भुक्तभोगामजोऽन्यः ॥

। ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ।

इत्यादिरिति ॥ १४९ ॥ ननु पुरुषैक्येऽप्युपाधिरूपावच्छेदक-
भेदेन जन्मादिव्यवस्था भवेत् तत्राह ।

उपाधिभेदेऽप्येकस्य नानायोग आकाशस्यैव

घटादिभिः ॥ १५० ॥

उपाधिभेदेऽप्येकस्यैव पुरुषस्य नानोपाधियोगोऽस्त्येव यथैक-
स्यैवाकाशस्य घटकुट्टादिनानायोगः । अतोऽवच्छेदकभेदेनैकस्या-
त्मन एव विविधजन्ममरणाद्यापत्तिः कायव्यूहादाविवेति न सम्भ-
वति व्यवस्था । एकः पुरुषो जायते नापर इत्यादिरित्यर्थः । न
एववच्छेदकभेदेन कपिसंयोगतदभाववत्त्वेकस्मिन्नेव वृक्षे व्यवस्था
घटते । एको वृक्षः कपिसंयोगी । अन्यश्च वेति । किञ्चैकोपा-
धितो मुक्तस्याप्यात्मप्रदेशस्थोपाध्यन्तरैः पुनर्बन्धापत्त्या बन्धमोक्षा-
व्यवस्था तदवस्थैव । यथैकघटमुक्तस्याकाशप्रदेशस्थान्यघटयोगाङ्क-
टाकाशव्यवस्था तद्वदिति । न च बन्धमोक्षव्यवस्थाश्रुतिरपि लौकि-
कभ्रमानुवादमात्रमिति वाच्यम् । मोक्षस्यालौकिकत्वात् । मिथ्या-
पुरुषार्थप्रतिपादनेन श्रुतेः प्रतारकत्वाद्यापत्तेश्च ॥ १५० ॥ ननु
चेतन्यैक्येऽपि तत्तदुपाधिविशिष्टस्यातिरिक्ततामभ्युपगम्य व्यवस्थो-
पपादनीया तत्राह ।

उपाधिभिर्ब्रूते न तु तद्वान् ॥ १५१ ॥

उपाधिरेव नाना न तु तद्वानुपाधिविशिष्टोऽपि नानाभ्यु-
 पेयो विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे नानात्मताया एव शास्त्रान्तरेऽप्यभ्युप-
 गमापनेरित्यर्थः । बन्धभागिनो विशिष्टत्वे विशेषणवियोगेन
 विशिष्टनाशान्न मोक्षोपपन्निरित्यादीन् अपि दूषणानि । ननु विशि-
 ष्टस्य जीवत्वमन्यव्यतिरेकादिति घडाध्याये खयमेवाहङ्कार-
 विशिष्टस्यैव जीवत्वं वक्ष्यतीति चेन्न प्राणधारकत्वरूपजीवत्वस्यैव
 विशिष्टाभेयत्ववचनात् । न तु बन्धमोक्षव्यवस्थाया विशिष्टाश्रितत्वं
 वक्ष्यते मोक्षकाले विशिष्टावस्थादिति । यदपि केचित्तवीना वेदा-
 न्निब्रूवा आहुः । एकस्यैवात्मनः कार्यकारणोपाधिषु प्रतिबि-
 म्बानि जीवेश्वराः प्रतिबिम्बानां चान्योऽन्यं भेदाज्जन्माद्यखिल-
 व्यवस्थोपपन्निरिति । तदप्यसत् । भेदाभेदविकल्पासहत्वात् ।
 बिम्बप्रतिबिम्बयोर्भेदे प्रतिबिम्बस्याचेतनतया भोक्तृत्वबन्धमोक्षाद्व-
 नुपपत्तिः । जीवब्रह्माभेदरूपतत्त्विद्वान्त्यतिशयः । जीवेश्वरभिन्न-
 स्यात्मानोऽप्रामाणिकत्वं च । अभेदे तु साङ्ख्यार्थापरिहारः । भेदा-
 भेदाभ्युपगमे तु तत्त्विद्वान्त्यहानिः । भेदाभेदविरोधश्च । अस्म-
 ञ्मते त्वभेदोऽविभागलक्षणो भेदश्चान्योऽन्याभाव इत्यविरोध इति ।
 अवच्छेदप्रतिबिम्बादिदृष्टान्तवाक्यानि त्वमे व्याख्यास्यामः । स्यादे-
 तत् । बिम्बप्रतिबिम्बादिभेदं परिकल्प्य श्रुत्या बन्धमोक्षव्यवस्था
 कल्पितेत्येवास्याभिरुच्यते न तु परमार्थतो बिम्बभावस्तयोर्भेदो
 बन्धमोक्षादिकं चेत्त्यत इति । मैवम् । एवं सति बन्धमोक्षादिश्रुति-
 गणस्य भेदश्रुतिगणस्य चेभयोर्बाधापेक्षया केवलाभेदश्रुतिगण-
 स्यैवाविभागपरतयैव सङ्कोचो लाघवाद्युक्तः । श्रुतिसूत्र्यन्तरैरवि-
 भागस्य सिद्धत्वाच्चेति ॥ १५१ ॥ आत्मैक्यवादिषूक्तं दूषणमुपसं-
 हरति ।

एवमेकत्वेन परिवर्तमानस्य न विरुद्धधर्मा-
ध्यासः ॥ १५२ ॥

एवं रीत्यैकत्वेन सर्वतो वर्तमानस्यात्मनो जन्ममरणादिरूप-
विरुद्धधर्मप्रसङ्गो न युक्त इत्यर्थः । यद्वैकत्व इति च्छेदः । एकत्वे-
ऽभ्युपगम्यमाने परितः सर्वतो वर्तमानस्य सर्वोपाधिष्वनुगतस्य
विरुद्धधर्माध्यासो नेति न किन्तु सर्वथा विरुद्धधर्मसङ्करोऽपरिहार्य
इत्यर्थः । ननु पुरुषो निर्धर्मकस्तत्र कथं जन्ममरणबन्धमोक्षादि-
विरुद्धधर्मसाङ्ख्य्यमापाद्यते भवद्भिरपि सर्वेषां धर्माणामुपाधिनिष्ठ-
त्वाभ्युपगमादिति चेन्न । उक्तधर्माणां संयोगवियोगभोगाभोगरूप-
तया पुरुषे स्वीकारात् । परिणामरूपधर्माणामेव पुरुषे प्रतिषेध-
स्योक्तत्वादिति । यथा स्फटिकेषु लौहित्यनीलिमादिधर्माणामारो-
पितानामपि व्यवस्थास्ति तथा पुरुषेष्वपि बुद्धिधर्माणां सुखदुःखा-
दीनां शरीरादिधर्माणां च ब्राह्मण्यक्षत्रियत्वादीनामारोपिता-
नामपि व्यवस्थास्ति शास्त्रेषु । यथा विष्णुपुराणे ।

यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्हृते ।

न च सर्वे प्रयुज्यन्त एवं जीवाः सुखादिभिः ॥

इति ॥ १५२ ॥ सापि व्यवस्थैकात्म्ये सति जन्मादिव्यवस्थावदेव
नोपपद्यत इत्याह ।

अन्यधर्मत्वेऽपि नारोपात् तत्सिद्धिरेकत्वात् ॥ १५३ ॥

अन्यधर्मत्वेऽपि धर्माणां सुखादीनामारोपात् पुरुषे व्यवस्था न
सिद्ध्यति । आरोपाधिष्ठानपुरुषस्यैकत्वादित्यर्थः । आकाशस्यै-
कत्वेऽपि घटावच्छिन्नाकाशानां घटभेदेन भिन्नतयोपाधिकधर्म-
व्यवस्था घटते । आत्मत्वजीवत्वादिकन्तु नोपाध्यवच्छिन्नस्य । उपा-
धिवियोगे घटाकाशनाशवत् तन्नाशेन जीवो न म्रियत इत्यादि-

श्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । किन्तु केवलचैतन्यस्येति प्रागेवोक्तम् ।
इमां बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिं सूक्ष्मामबुद्धैर्बाधुनिका वेदान्ति-
भूवा उपाधिभेदेन बन्धमोक्षव्यवस्थामैकात्म्येऽप्याहुः । तेऽप्येतेन
निरस्ताः । येऽपि तदेकदेशिन इमामेवानुपपत्तिं पश्यन्त उपा-
धिगतचित्प्रतिबिम्बानामेव बन्धादीन्याहुस्ते त्वतीव भ्रान्ताः ।
उक्ताग्नेदाभेदादिविकल्पासहत्वादिदोषात् । अन्तःकरणस्य तदु-
ज्ज्वलितत्वादित्यत्रोक्तदोषाच्च । किञ्च वेदान्तसूत्रे क्वापि सर्वात्म-
नामव्यनैक्यं नोक्तमस्ति । प्रत्युत । भेदव्यपदेशाच्चान्यः । अत्रिकन्तु
भेदनिर्देशात् । अत्रो नानाव्यपदेशात् । इत्यादिसूत्रैर्भेद उक्तः ।
अत आधुनिकानामवच्छेदप्रतिबिम्बादिवादा अपसिद्धान्ता एव ।
अशास्त्रानुक्तसन्दिग्धार्थेषु समानतत्प्रसिद्धान्तस्यैव सिद्धान्तत्वाच्चे-
त्यादिकं ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रतिपादितमस्माभिः ॥ १५९ ॥ नन्वेवं
पुरुषनानात्वे सति ।

एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः ।

एकधा बद्धधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवत् ॥

नित्यः सर्वगतो ह्यात्मा कूटस्थो दोषवर्जितः ।

एकः स भिद्यते शक्त्या मायया न स्वभावतः ॥

इत्याद्याः श्रुतिसमूहस्य आत्मैकत्वप्रतिपादिका नोपपद्यन्त इति
तत्राह ।

नाद्वैतश्रुतिविरोधो जातिपरत्वात् ॥ १५४ ॥

आत्मैक्यश्रुतीनां विरोधस्तु नास्ति तासां जातिपरत्वात् ।
जातिः सामान्यमेकरूपत्वं तत्रैवाद्वैतश्रुतीनां तात्पर्यात् । न त्वखण्ड-
त्वे प्रयोजनाभावादित्यर्थः । जातिशब्दस्य चैकरूपतार्थक्यमुत्तर-
सूत्राज्ज्ञायते । यथाश्रुतजातिशब्दस्यादरे । आत्मा इदमेक एवाद्य

आसीत् । सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । एकमेवाद्वितीयम् । इत्याद्य-
 द्वैतश्रुत्युपपादकतयैव सूत्रं व्याख्येयम् । जातिपरत्वात् । विजातीय-
 द्वैतनिषेधपरत्वादित्यर्थः । तत्राद्यवाक्यायामर्थ भावः । आत्मैक्य-
 श्रुतिस्मृतिष्वेकादिशब्दाच्चिदेकरूपतामात्रपरा भेदादिशब्दाच्च वैध-
 र्म्यलक्षणभेदपराः । एक एवात्मा मन्त्रव्यो जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थान-
 वयव्यतीतस्य पुनर्जन्म न विद्यत इत्यादिवाक्येष्वेकरूपार्थत्वाव-
 श्यकत्वात् । अन्यथावस्थानयेऽप्यात्मन एकतामात्रज्ञानेन स्थान-
 वयव्यतीतशब्देऽज्ञाया अवस्थानयाभिमाननिवृत्तेरसम्भवात् । तथै-
 करूपताप्रतिपादनेनैव निखिलोपाधिविवेकेन सर्वात्मना स्वरूप-
 बोधनसम्भवाच्च । न अन्यथा निर्धर्मकमात्मस्वरूपं विशिष्य ब्रह्म-
 णापि शब्देन साक्षात्प्रतिपादयितुं शक्यते । शब्दानां सामान्य-
 मात्रगोचरत्वात् । आब्रह्मस्तन्मपर्यन्तेष्वात्मन एकरूपत्वे तु प्रति-
 पादिते तदुपपत्त्यर्थं शिष्यः स्वयमेव तावद्विवेचयति यावन्निर्विशेषे
 शब्दगोचरे स्वरूपे पर्यवस्यतीति । ततश्च निःशेषाभिमाननिवृत्त्या
 कृतकृत्यो भवति । यदि पुनरद्वैतवाक्यान्यखण्डतामात्रपराणि स्यु-
 क्तार्हं तेभ्यो नाभिमाननिवृत्तिः सम्भवति । आकाशे विविधशब्द-
 वदखण्डेऽप्यात्मनि सुखदुःखतदभावादीनामवच्छेदकभेदैरुपपत्तेः ।
 एकस्यैव वाक्यस्याखण्डत्वावैधर्म्याभयपरत्वे च वाक्यभेदेऽखण्ड-
 तापरकल्पनायां फलाभावश्च । अवैधर्म्यज्ञानादेव सर्वाभिमान-
 निवृत्तेः । अतोऽद्वैतवाक्यानि नाखण्डतापराणि । न्यायानुग्रहेण
 बलवतौभिर्भेदग्राहकश्रुतिस्मृतिभिर्विरोधाच्च । किन्त्ववैधर्म्यलक्ष-
 णाभेदपराण्येव । साम्यबोधकश्रुतिस्मृतिभिरैकवाक्यत्वात् । सामा-
 न्यात् त्विति ब्रह्मसूत्राच्चेति । तत्र साम्ये श्रुतयः । यद्येदं शुद्धे
 शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति । एवं मुनेर्विर्जानत आत्मा भवति
 गौतम निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीत्याद्याः स्मृतयश्च ।

ज्योतिरात्मनि नान्यत्र सर्वभूतेषु तत् समम् ।
 ख्यं च शक्यते द्रष्टुं सुसमाहितचेतसा ।
 यावानात्मनि बोधात्मा तावासात्मा परात्मनि ।
 य एवं सततं वेद जनस्योऽपि न मुच्यति ॥

इत्याद्या । उक्तश्रुतौ मोक्षदशायामपि भेदघटितसाम्यवचनात्
 स्वरूपभेदोऽप्यात्मनामस्तीति सिद्धम् । अवैधर्म्याभेदपरत्वं चास्मा-
 न्न्यते विष्णुरहं शिवोऽहमित्यादिवाक्यानां मन्तव्यम् । न तु तत्त्व-
 मस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादिवाक्यानामपि । तत्र साङ्ख्यमते प्रलयकाली-
 नस्य पूर्णात्मन एव तदादिपदार्थतया नित्यशुद्धमुक्तस्त्वमसीत्यादि-
 यथाश्रुतस्य तादृशवाक्यार्थत्वात् । यदि तु सर्गाद्युत्पत्त्यपुनश्चे-
 न्नारायणाख्य एव तत्पदार्थस्तदा तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानामप्यवै-
 धर्म्यार्थकतैवास्तु । ननु प्रयोजनाभावात् भेदपरत्वं श्रुतीनां
 सम्भवतीति चेन्न मोक्षोपपादनस्यैव प्रयोजनत्वात् । ऋद्धिसंहा-
 रयोः प्रवाहरूपेणानुच्छेदात् तस्यैव मोक्षानुपपत्तेः । अथैव-
 मात्मभेदस्य लोकसिद्धतया न तत्परत्वं श्रुतीनां घटत इति मैवम् ।
 लाघवतर्केणाकाशवदात्मन्येकत्वस्यानुमानतः प्रसक्तस्य श्रुत्यादिभि-
 र्निषेधान् । स्वपरचैतन्यधर्मभेदस्य चाप्रत्यक्षत्वात् । देहादिष्वेवानु-
 भवात् । यत एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेऽथ तस्य भयं भवतीत्यादि-
 भेदनिन्दा तु वैधर्म्यविभागान्यतरलक्षणभेदपरेति । नन्वेवं मुक्त-
 नां प्रतिबिम्बावच्छेदश्रुतीनां का गतिरिति चेदुच्यते । अनेक-
 तेजोमयादित्यमण्डलवत् । अनेकात्ममयमपि चिदादित्यमण्डल-
 मेकरसमविभक्तमेकपिण्डीकृत्य तस्य किरणवत् खांशभूतैरसङ्ख्य-
 मुद्बधैरसङ्ख्योपाधिष्वसङ्ख्यविभाग एव प्रतिबिम्बादिदृष्टान्तैः प्रति-
 मसङ्गते विभागलक्षणाव्यत्यस्य वाचारम्भणमात्रत्वं बोधयितुं न
 पुनरखण्डत्वम् ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ।

इत्यादिसांशदृष्टान्तश्रुतीनां न्यायानुग्रहेण बलवत्त्वादिति ।
तथा च स्मर्यते ।

यस्य सर्वात्मकत्वेऽपि खण्ड्यते नैकपिण्डता ।

इति । ब्रह्ममीमांसायां तु नित्याभिव्यक्ते परमेश्वरचैतन्येऽन्येषां
लयरूपाविभागेनाप्यद्वैतमुक्तमविभागो वचनादिति सूत्रेणेति ।
अधिकं तु ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रोक्तमस्याभिरिति दिक् । सूत्रस्य
द्वितीयव्याख्यायां त्वयं भावः । प्रलयकाले पुरुषविजातीयं सर्व-
मेवासत् । अर्थक्रियाकारित्वाभावात् । पुरुषाणां कूटस्थत्वेनार्थ-
क्रियैवाप्रसिद्धेति । अतः सर्गकाल इव प्रलयेऽपि सत्त्वम् । अत-
स्तदात्मनां विजातीयद्वैतराहित्यम् । तथा सर्गकालेऽपि कूटस्थत्व-
रूपपारमार्थिकसत्त्वेनान्यत्वेति विजातीयद्वैतराहित्यात् सर्गकाली-
नाद्वैतश्रुतयोऽप्युपपन्ना इति ॥ १५४ ॥ नन्वात्मन एकत्ववदेकरूप-
त्वमपि नानारूपताप्रत्यक्षेण विरुद्धं तत् कथमुक्तं जातिपरत्वा-
दिति तत्राह ।

विदितबन्धकारणस्य दृष्ट्यातद्रूपम् ॥ १५५ ॥

विदितं साष्टं बन्धकारणमविवेको यत्र तस्य दृष्ट्यैव पुरुषेष्वत-
द्रूपं रूपभेद इत्यर्थः । अतो भ्रान्तदृष्ट्या न रूपभेदसिद्धिरिति ।
॥ १५५ ॥ ननु तथाप्यनुपलम्भादेकरूपत्वाभावः सेत्स्यति तत्राह ।

नाम्नादृष्ट्या चक्षुष्मतामनुपलम्भाः ॥ १५६ ॥

अनुपलम्भ एवासिद्धः । अत्रैरदर्शनेऽपि ज्ञानिभिरेकरूपत्वस्य
दर्शनादित्यर्थः ॥ १५६ ॥ अद्वैतश्रुत्यनुपपत्तिं समाधायखण्डाद्वैते
बाधकान्तरमाह ।

वामदेवादिर्मुक्तो नाद्वैतम् ॥ १५७ ॥

वामदेवादिर्मुक्तोऽस्ति तथापीदानीं बन्धः स्वस्मिन्ननुभवसिद्धः । अतो नाखण्डात्माद्वैतमित्यर्थः । स चापि जातिस्ररणाप्रबोधस्तत्रैव जन्मन्यपवर्गमापेत्यादिवाक्यशतविरोधश्चेति शेषः । न चैवं बन्ध-
मोक्षावुपाधेरेवेत्यवगन्तव्यम् । श्रुतिस्रुतिसिद्धान्तविरोधात् । दुःखं
मा भुञ्जीयेति कामनादर्शनेन पुरुषमोक्षस्यैव मोक्षाख्यपरमपुरुषार्थत्वाच्च ।
उपाधेर्दुःखहानस्य च तादर्थ्येन परम्परयैव पुरुषार्थत्वात् पुत्रादिवदिति ।
यदप्याधुनिकैर्मायावादिभिरुच्यते । अद्वैतश्रुतिविरोधाद्बन्धमोक्षद्वष्टिसंहारादिश्रुतयो बाध्यन्त इति । तदप्य-
सत् । मोक्षाख्यफलस्यापि श्रवणकाल एवाभावनिश्चये श्रवणोत्तरं
मननादिविधेरेननुष्ठानलक्षणाग्रामाप्यप्रसङ्गात् । प्रपञ्चान्तर्गतस्य
वेदान्तस्याप्यद्वैतश्रुत्या बाधे वेदान्तावगतेऽप्यद्वैते पुनः संशयाप-
नेश्च । स्वाप्तवाक्यस्य जायति बाधे तद्वाक्यार्थे पुनः संशयवत् ।
किञ्च मिथ्याबुद्धिर्नास्तिकतेत्यनुशासनाद्वर्मादिषु स्वापवन्निस्था-
दृष्टयो बौद्धप्रभेदा एव सांष्टनिकशब्देन प्रपञ्चस्याविद्यकता-
याश्च तैरभ्युपगमादिति दिक् ॥ १७७ ॥ ननु वामदेवादेरपि
परममोक्षो न जात इत्यभ्युपेयं तत्राह ।

अनादावद्य यावदभावाद्भविष्यदप्येवम् ॥ १५८ ॥

अनादौ कालेऽद्य यावच्चैकोक्षो न जातः कस्यापि तर्हि भवि-
ष्यत्कालोऽप्येवं मोक्षशून्य एव स्यात् सम्यक्साधनानुष्ठानस्या-
विशेषादित्यर्थः ॥ १५८ ॥ तत्र प्रयोगमाह ।

इदानीमिव सर्वत्र नात्यन्तोच्छेदः ॥ १५९ ॥

सर्वत्र काले बन्धस्यात्यन्तोच्छेदः कस्यापि पुंसो नास्ति वर्तमान-

कालवदित्यनुमीनं सम्भवेदित्यर्थः ॥ १५६ ॥ पुरुषाणां यदेकरूप-
त्वमेकत्वप्रतिपादकश्रुत्यर्थावधारितं तत् किं मोक्षकाले किं सर्वदेवे-
त्याकाङ्क्षयामाह ।

व्यावृत्तौभयरूपः ॥ १६० ॥

स च पुरुषो व्यावृत्तौभयरूपो व्यावृत्तौ निवृत्तौ रूपभेदो
यस्मात् तथेत्यर्थः । श्रुतिसृतिन्यायेभ्यः सदैकरूपतासिद्धिरिति
शेषः । तदुक्तम् ।

बजरूप इवाभाति मायया बजरूपया ।

रममाणो गुणेष्वस्या ममाहमिति बध्यते ॥

इति ।

जगदाख्यमहासुप्ते स्वप्नात् स्वप्नान्तरं व्रजत् ।

रूपं त्यजति नो शान्तं ब्रह्म शान्तत्ववृद्धितम् ॥

इति च ॥ १६० ॥ ननु साक्षित्वस्यानित्यत्वात् पुरुषाणां कथं
सदैकरूपत्वं तत्राह ।

साक्षात्सम्बन्धात् साक्षित्वम् ॥ १६१ ॥

पुरुषस्य यत् साक्षित्वमुक्तं तत् साक्षात्सम्बन्धमात्रात् । न तु
परिणामितं इत्यर्थः । साक्षात्सम्बन्धेन बुद्धिमात्रसाक्षितोऽपेक्ष्यते
साक्षाद्द्रष्टरि सञ्ज्ञायामिति साक्षिशब्दव्युत्पादनात् । साक्षाद्द्रष्टृत्वं
साध्यवधानेन द्रष्टृत्वम् । पुरुषे च साक्षात्सम्बन्धः स्वबुद्धितोरेव
भवति । अतो बुद्धेरेव साक्षी पुरुषोऽन्येषां तु द्रष्टृमात्रमिति
शास्त्रीयो विभागः । ज्ञाननियामकश्चार्थाकारतास्थानीयः प्रति-
बिम्बरूप एव सम्बन्धो न तु संयोगमात्रमिति प्रसङ्गादित्यसंक्षेपावे-
दितम् । विष्णुदेः सर्वसाक्षित्वं त्विन्द्रियादिव्यवधानाभावमात्रेण

गौणम् । अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठे त्वक्षमत्र बुद्धिः करण-
त्वसामान्यात् । तस्या यथोक्तात् प्रतिबिम्बरूपात् सम्बन्धादित्यर्थः ।
॥ १६१ ॥ उभयरूपत्वाभावविद्युर्थं पुरुषस्यापरौ विशेषावाह
सूत्राभ्याम् ।

नित्यमुक्तत्वम् ॥ १६२ ॥

सदैव पुरुषस्य दुःखाख्यबन्धशून्यत्वम् । दुःखादेर्बुद्धिपरिणाम-
त्वादित्यर्थः । पुरुषार्थस्तु दुःखभोगनिवृत्तिः प्रतिबिम्बरूपदुःखमि-
वृत्तिर्वैयुक्तमेव ॥ १६२ ॥

चैदासीन्यं चेति ॥ १६३ ॥

चैदासीन्यमकर्तृत्वं तेन चान्येऽपि निष्कामत्वादय उपलक्ष-
णीयाः । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा अङ्गाअङ्गा धृतिरधृतिभौ-
रित्येतत् सर्वं मन एवेति श्रुतेः । इतिशब्दः पुरुषधर्मप्रतिपादन-
सामानौ ॥ १६३ ॥ नन्वेवं प्रकृतिपुरुषयोरन्योऽन्यं वैधर्म्येण विवेकै-
सिद्धे पुरुषस्य कर्तृत्वं बुद्धेरपि च ज्ञातृत्वं श्रुतिस्मृत्योरुच्यमानं
कथमुपपद्येयातां तत्राह ।

उपरागात् कर्तृत्वं चित्सांनिध्याच्चित्सांनिध्यात् ॥ १६४ ॥

अत्र यथायोग्यमन्वयः । पुरुषस्य यत् कर्तृत्वं तद्बुद्ध्युपरागात् ।
बुद्धेः च या चित्ता सा पुरुषसांनिध्यात् । एतद्बुद्धयं न वास्तवमि-
त्यर्थः । यथाग्न्ययसोः परस्परं संयोगविशेषात् परस्परधर्मव्यव-
हारौपाधिको यथा वा जलसंघर्षयोः संयोगात् परस्परधर्मा-
रोपस्यैव बुद्धिपुरुषयोरिति भावः । एतच्च कारिकयाप्युक्तम् ।

तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्तृत्वे च तथा कर्तृव भवत्युदासीनः ॥

इति । चित्वाग्निध्यादिति द्विःपाठोऽध्यायसमाप्तिस्त्वचनार्थः ॥ १६४ ॥

हेयहाने तयोर्हेतू इति व्यूहा यथाक्रमम् ।
 चत्वारः शास्त्रमुख्यार्था अध्यायेऽस्मिन् प्रपञ्चिताः ॥
 सङ्क्षिप्तसाङ्ख्यसूत्राणामर्थस्यात्र प्रपञ्चनात् ।
 शास्त्रं योगवदेवेदं साङ्ख्यप्रवचनाभिधम् ॥

इति विज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये विष-
 याध्यायः प्रथमः ॥

शास्त्रस्य विषयो निरूपितः । साम्प्रतं पुरुषस्यापरिणामित्वोप-
 पादनाय प्रकृतितः सृष्टिप्रक्रियामतिविस्तरेण द्वितीयाध्याये वक्ष्य-
 ति । तत्रैव प्रधानकार्याणां स्वरूपं विस्तरतो वक्तव्यं तेभ्योऽपि
 पुरुषस्यातिस्फुटविवेकाय । अत एव ।

विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
 यो यथावद्विजामाति स विदृष्टो विमुच्यते ॥

इति मोक्षधर्मादिषु त्रयाणामेव त्रैयत्ववचनम् । तत्रादाव-
 चेतनायाः प्रकृतेर्निष्प्रयोजनस्रष्टृत्वे मुक्तस्यापि बन्धप्रसङ्ग इत्या-
 शयेन जगत्सर्जने प्रयोजनमाह ।

विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वा प्रधानस्य ॥ १ ॥

कर्तृत्वमिति पूर्वाध्यायशेषसूत्रादनुषज्यते स्वभावतो दुःखबन्धा-
 दिमुक्तस्य पुरुषस्य प्रतिबिम्बरूपदुःखमोक्षार्थं प्रतिबिम्बसम्बन्धेन

दुःखमोक्षार्थं वा प्रधानस्य जगत्कर्तृत्वम् । अथवा स्वार्थम् । स्वस्य पारमार्थिकदुःखमोक्षार्थमित्यर्थः । यद्यपि मोक्षब्रह्मोऽपि सृष्टेः प्रयोजनं तथापि मुख्यत्वान्मोक्ष एवाक्तः ॥ १ ॥ ननु मोक्षार्थं चेत् सृष्टिस्तर्हि सक्तत्वं सृष्ट्यैव मोक्षसम्भवे पुनः पुनः सृष्टिर्न स्यादिति तत्राह ।

विरक्तस्य तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

नैकदा सृष्टेर्मोक्षः किन्तु ब्रह्मणो जन्ममरणव्याध्यादिविविध-
दुःखेन भृशं तप्तस्य ततश्च प्रकृतिपुरुषयोर्विवेकस्यात्योत्पन्नपरवै-
राग्यस्यैव मोक्षोत्पत्तिरिति सिद्धेरित्यर्थः ॥ २ ॥ सक्तवृत्त्या वैराग्या-
सिद्धौ हेतुमाह ।

न श्रवणमात्रात् तत्सिद्धिरनादिवासनाया

बलवत्त्वात् ॥ ३ ॥

श्रवणमपि ब्रह्मजन्मकृतपुण्येन भवति । तत्रापि श्रवणमात्रात्
वैराग्यसिद्धिः किन्तु साक्षात्कारात् । साक्षात्कारश्च भ्रष्टिति न
भवति । अनादिमिथ्यावासनाया बलवत्त्वात् । किन्तु योगनिष्ठया ।
योगे च प्रतिबन्धबाहुल्यमित्यतो ब्रह्मजन्मभिरेव वैराग्यं मोक्षश्च
कदाचित् कस्यचिदेव सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सृष्टिप्रवाहे हेतुत्वर-
माह ।

ब्रह्मवैवर्तप्रत्येकम् ॥ ४ ॥

यथा गृहस्थानां प्रत्येकं ब्रह्मवैवर्तं भवति स्त्रीपुत्रादिभे-
देन । एवं सत्त्वादिगुणानामपि प्रत्येकमसङ्ख्यपुरुषा विमोक्षनीया

भवन्ति । अतः कियत्पुरुषमोक्षेऽपि पुरुषान्तरमोक्षणार्थं सृष्टि-
प्रवाहो घटते । पुरुषाणामानन्त्यादित्यर्थः । तथा च योगसूत्रम् ।
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदव्यसाधारणत्वादिभिः ॥ ४ ॥ ननु
प्रकृतेरेव स्रष्टृत्वं कथमुच्यते । एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूत
इति श्रुत्या पुरुषस्यापि स्रष्टृत्वसिद्धेरिति तत्राह ।

प्रकृतिवास्तवे च पुरुषस्याध्याससिद्धिः ॥ ५ ॥

प्रकृती स्रष्टृत्वस्य वस्तुत्वे च सिद्धे पुरुषस्य स्रष्टृत्वाध्यास एव
श्रुतिषु सिद्ध्यति । उपासनायामेव श्रुतेस्तान्तर्यात् । अजामेका-
मित्यादिश्रुत्यन्तरेण प्रकृतेः स्रष्टृत्वसिद्धेः । पुंसां कूटस्थचिन्मात्र-
बोधकश्रुत्यन्तरविरोधाच्चेत्यर्थः । अर्थ चाध्यास उपचाररूपो लोको
सिद्ध एवास्ति । यथा स्वशक्तिषु बोधेषु वर्तमानौ जयपराजयौ
राजन्युपचर्यते तथा स्वशक्तौ प्रकृती वर्तमानं स्रष्टृत्वादिकं शक्ति-
मव्यु पुरुषेषूपचर्यते शक्तिशक्तिमदभेदान् । तदुक्तं कौर्म ।

शक्तिशक्तिमतेर्भेदं पश्यन्ति परमार्थतः ।

अभेदं चानुपश्यन्ति योगिनस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति । भेदमन्याऽन्याभावमभेदं त्वाविभागरूपं प्रकृत्यादितत्त्वा-
वासकाः पश्यन्तीत्यर्थः । तयोश्चोदाहरणम् । अथात आदेशो
भेति ने तीत्यादिश्रुतिः । आत्मैवेद सर्वमित्यादिश्रुतिश्चेति भावः
॥ ५ ॥ नन्वेवं प्रकृतावपि स्रष्टृत्वं वास्तवमिति कुतोऽवधृतं सृष्टेः
समादितुव्यताया अपि श्रवणादिति तत्राह ।

कार्यतत्त्वसिद्धेः ॥ ६ ॥

कार्यान्तमर्थक्रियाकारितया वास्तवत्वेन कार्यत इव धर्मिणाहक-

प्रमाणेन प्रकृतेर्वास्तवस्रष्टृत्वसिद्धेरित्यर्थः । स्वप्नादितुल्यताश्रुतय-
स्त्वनित्यतारूपासत्त्वांशमात्रे पुरुषाध्यस्तत्वांशे वा बोध्याः । अन्यथा
सृष्टिप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । स्वप्नपदार्थानामपि मनःपरिणा-
मत्वेनात्यन्तासत्ताविरहाच्चेति ॥ ६ ॥ ननु प्रकृतेः स्वार्थत्वपक्षे मुक्त-
पुरुषं प्रत्यपि सा प्रवर्तते तत्राह ।

चेतनोद्देशान्नियमः कण्टकमोक्षवत् ॥ ७ ॥

चित्ती सञ्ज्ञान इतिव्युत्पत्त्या चेतनोऽत्राभिन्नः । यथैकमेव
कण्टकं यस्चेतनोऽभिन्नस्तस्मादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मकं न
भवत्यन्याम् प्रति तु भवत्येव तथा प्रकृतिरपि चेतनादभिज्ञात्
कृतार्थादेव मुच्यते तं प्रत्येव दुःखात्मिका न भवति । अन्यानन-
भिज्ञान् प्रति तु दुःखात्मिका भवत्येवेति नियमो व्यवस्थेत्यर्थः ।
एतेन स्वभावतो बद्धाया अपि प्रकृतेः स्वमोक्षो घटत इत्यतो न
मुक्तपुरुषं प्रति प्रवर्तते ॥ ७ ॥ ननु पुरुषे स्रष्टृत्वमध्यस्तमात्रमिति
यदुक्तं तन्न युक्तम् । प्रकृतिसंयोगेन पुरुषस्यापि महदादिपरिणा-
मौचित्यात् । दृष्टो हि पृथिव्यादियोगेन काष्ठादेः पृथिव्या-
दिसदृशः परिणाम इति तत्राह ।

अन्ययोगेऽपि तत्सिद्धिर्नाञ्जस्येनायोदाहवत् ॥ ८ ॥

प्रकृतियोगेऽपि पुरुषस्य न स्रष्टृत्वसिद्धिराञ्जस्येन साक्षात् । तत्र
दृष्टान्तोऽयोदाहवत् । यथायसो न दग्धृत्वं साक्षादस्ति किन्तु
स्वसंयुक्ताग्निद्वारकमध्यस्तमेवेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्ते तूभयोः परिणामः
प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यते सन्दिग्धस्थले त्वेकस्यैव परिणामेनोपपत्तावु-
भयोः परिणामकल्पने गौरवम् । अन्यथा जपासंयोगात् स्फुटि-
कस्य रागपरिणामापत्तेरिति ॥ ८ ॥ सृष्टेः फलं मोक्ष इति
प्रागुक्तम् । इदानीं सृष्टेर्मुखं निमित्तकारणमाह ।

रागविरागयोर्योगः सृष्टिः ॥ ९ ॥

रागे सृष्टिर्विराग्ये च योगः स्वरूपेऽवस्थानम् । मुक्तिरिति यावत् ।
अथवा चित्तवृत्तिनिरोध इत्यर्थः । तथा चान्वयव्यतिरेकाभ्यां
रागः सृष्टिकारणमित्याशयः । तथा च श्रुतिरपि ब्रह्मादिरूपं
विविधकर्मगतमुक्ताह इति तु कामयमानो योऽकामो न तस्य
प्राणा उत्क्रामन्तीति । रागविराग्ये अपि प्रकृतिधर्मावेव ॥ ९ ॥
इतः परं सृष्टिप्रक्रियां वक्तुमारभते ।

महदादिक्रमेण पञ्चभूतानाम् ॥ १० ॥

सृष्टिरिति पूर्वसूत्रादनुवर्तते । यद्यप्येतस्यादात्मन आकाशः
सम्भूत इत्यादिसुतावादावेव पञ्चभूतानां सृष्टिः श्रूयते तथापि
महदादिक्रमेणैव पञ्चभूतानां सृष्टिरिष्टेत्यर्थः । तेज आदिसृष्टि-
श्रुतौ गगनवासुसृष्टेरपूरणबहुक्तश्रुतावप्यादौ महदादिसृष्टिः पूर-
णीयेति भावः । अत्र च प्रमाणं घटसृष्टिवदन्तःकरणान्तिरिक्ता-
खिलसृष्टेरन्तःकरणवृत्तिपूर्वकत्वानुमानम् । किञ्च ।

एतस्याज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्योतिरापञ्च पृथिवी विन्ध्यस्यधारिणी ॥

इतिश्रुत्यन्तरस्यपाठक्रमानुरोधेन स प्राणमसृजत् प्राणाच्छ्रुत्वा
खं वायुमित्यादिश्रुत्यन्तरेण च पञ्चभूतसृष्टेः प्राणमहदादिसृष्टिर-
वधार्यते इति । प्राणस्यान्तःकरणस्य वृत्तिभेद इति वक्ष्यति ।
अतोऽस्यां श्रुतौ प्राण एव महत्तन्वमिति । तथा च वेदान्तसूत्र-
मपि महदादिक्रमेणैव सृष्टिं वक्ति । अन्तरा विश्वामनसी क्रमेण
तत्क्षिप्त्वादिति । सदाकाशबोर्मध्ये बुद्धिमनसी उत्प्राप्ते इति क्रमेण-
त्यर्थः । मनसि चाहङ्कारस्य प्रवेश इति ॥ १० ॥ प्रकृतेरेव सृष्टृत्वं

समोद्धार्यं तस्या निवृत्त्यात् । महदादीनां तु स्वस्विकारसदृशं न
समोद्धार्यमनिवृत्त्यादिति । विशेषमाह ।

आत्मार्थत्वात् सृष्टेर्नैषामात्मार्थ आरम्भः ॥ १९ ॥

एषा महदादीनां सृष्टृत्वस्यात्मार्थत्वात् पुरुषमोद्धार्यत्वाच्च
स्वार्थ आरम्भः सृष्टृत्वं विनाशित्वेन मोक्षायोगादित्यर्थः । पर-
मोद्धार्यकत्वे चावश्यं पुरुषमोद्धार्यकत्वमेव युक्तं न प्रकृति-
मोद्धार्यकत्वं तस्याः पुरुषगुणत्वादिति ॥ १९ ॥ खण्डदिक्षा-
लयोः सृष्टिमाह ।

दिक्षायावाकाशादिभ्यः ॥ २० ॥

नित्यौ यौ दिक्षालौ तावाकाशप्रकृतिभूतौ प्रकृतेर्गुणविशेषा-
वेव । अतो दिक्षाखण्डोर्विभुत्वोपपत्तिः । आकाशवत् सर्वगतश्च
नित्य इत्यादिश्रुत्युक्तं विभुत्वं चाकाशस्योपपन्नम् । यौ तु खण्ड-
दिक्षालौ तौ तु तत्तदुपाधिसंयोगादाकाशादुत्पद्येते इत्यर्थः ।
आदिशब्देनोपाधिग्रहणादिति । यद्यपि तत्तदुपाधिविशिष्टाका-
शमेव खण्डदिक्षालौ तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तताभ्युगमवादेन
वैशेषिकनये आचक्ष्य कार्यतावत् तत्कार्यत्वमवोक्तम् ॥ २० ॥
इदानीं महदादिक्रमेणेत्युक्तान् स्वरूपतो धर्मतश्च क्रमेण दर्शयति ।

अथवसायो बुद्धिः ॥ २१ ॥

महत्तत्त्वस्य पर्यायो बुद्धिरिति । अथवसायश्च निश्चयाख्यस्तस्या
साधारणी वृत्तिरित्यर्थः । अभेदनिर्देशस्तु धर्मधर्म्यभेदात् ।
अस्याश्च बुद्धेर्भेदश्च स्वेतरसकलकार्यव्यापकत्वाद्भेदवैशेष्याच्च मन्त-
व्यम् ।

सविकारात् प्रधानात् तु महत्तत्त्वमजायत ।

महानिति यतः ख्यातिर्लोकानां जायते सदा ॥

इति स्मृतेः । अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्गवेद इत्यादि-
श्रुतिस्मृतिषु च हिरण्यगर्भे चेतनेऽपि महानिति शब्दो बुद्ध्यभिमा-
नित्वेनैव । यथा पृथिव्यभिमानि चेतने पृथिवीशब्दस्तद्वत् । एव-
मेव रुद्रादिष्वहङ्कारादिशब्देऽपि बोध्यः । प्रकृत्यभिमानि देवता-
मारभ्य सर्वेषामेव भूताभिमानि पर्यन्तानां खल्वबुद्धिरूपास्य प्रति-
नियतोपाधयो महत्तत्त्वस्यैवांशा इति ॥ १९ ॥ महत्तत्त्वस्यापरा-
नपि धर्मानाह ॥

तत्कार्यं धर्मादि ॥ १४ ॥

धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याण्यपि बुद्ध्युपादानकानि नाहङ्काराद्युपा-
दानकानि बुद्धेरेव निरतिशयसत्त्वकार्यत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥
नन्वेवं कथं नरपञ्चादिगतानां बुद्ध्यांशानामधर्मप्राबल्यमुपपद्यतां
तत्राह ।

महदुपरागाद्विपरीतम् ॥ १५ ॥

तदेव महत्प्रवचनत्वं रजस्तमोभ्यामुपरागाद्विपरीतं क्षुद्रमधर्मा-
ज्ञानावैराग्यानेश्वर्यधर्मकमपि भवतीत्यर्थः । एतेन सर्व एव पुरुषा
ईश्वरा इति श्रुतिस्मृतिप्रवादोऽप्युपपादितः । सर्वोपाधीनां स्वाभा-
विकैश्वर्यस्य रजस्तमोभ्यामेवावरणादिति । नन्वेवं धर्माद्यवस्था-
नार्थं बुद्धेरपि नित्यत्वात् कथं कार्यतेति चेन्न । प्रकृत्यंशरूपे बीजा-
वस्थामहत्तत्त्वे सत्त्वविशेषे कर्मवासनादीनामवस्थानात् तस्यैव ज्ञान-
कारणावस्थायामङ्गुरवदुत्पत्त्यङ्गीकारात् । तथा आकाशवदेव
नित्यानित्योभयरूपा बुद्धिः । यथा कारणं स्वाकारः प्रकृतिप्रभाषा-
दिति ॥ १५ ॥ महत्तत्त्वं लक्षयित्वा तत्कार्यमहङ्कारं लक्षयति ।

अभिमानोऽहङ्कारः ॥ १६ ॥

अहङ्करोतीत्यहङ्कारः कुम्भकारवत् । अन्नःकरणद्रव्यं स च धर्मधर्म्यभेदादभिमान इत्युक्तोऽसाधारणवृत्तिरिति । सूचनाय बुद्ध्या निश्चित एवार्थोऽहङ्कारममकारौ जायेते । अतो वृत्त्योः कार्यकारणभावानुसारेण वृत्तिमतोरपि कार्यकारणभाव उच्यीयत इति प्रागेवोक्तम् । अन्नःकरणमेकमेव बीजाङ्कुरमहावृक्षादिवदवस्थान्तरमात्रभेदात् कार्यकारणभावमापद्यत इति च प्रागेवोक्तम् । अत एव वायुमात्मन्योर्मनो महान् मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरौश्वर इति मनोबुद्धोरेकपर्यायत्वमुक्तमिति ॥ १६ ॥ क्रमागतमहङ्कारस्य कार्यमाह ।

एकादशपञ्चतन्मात्रं तत्कार्यम् ॥ १७ ॥

एकादशेन्द्रियाणि शब्दादिपञ्चतन्मात्रं चाहङ्कारस्य कार्यमित्यर्थः । मयानेनेन्द्रियेणैवं रूपादिकं भोक्तव्यमिदमेव सुखसाधनमित्याद्यभिमानादेवादिसर्गेष्विन्द्रियतद्विषयोत्पत्त्याहङ्कार इन्द्रियादिहेतुः । लोके भोगाभिमानिनैव रागद्वारा भोगोपकरणकरणदर्शनात् । रूपरागादभूच्चक्षुरित्यादिना मोक्षधर्मे हिरण्यगर्भस्य रागादेव समष्टिचक्षुराद्युत्पत्तिस्वरणाच्चेति भावः । अतश्च भूतेन्द्रिययोर्मध्ये रागधर्मकं मन एवादावहङ्कारादुत्पद्यत इति विशेषस्तन्मात्रादीनां रागकार्यत्वादिति ॥ १७ ॥ तत्रापि विशेषमाह ।

सात्त्विकमेकादशकं प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् ॥ १८ ॥

एकादशानां पूरणमेकादशकं मनः षोडशात्मगणमध्ये सात्त्विकम् । अतस्त्वैकतात् सात्त्विकाहङ्काराज्जायत इत्यर्थः । अतश्च रागसाहङ्कारादृशेन्द्रियाणि तामसाहङ्काराच्च तन्मात्राणीत्यपि गन्तव्यम् ।

वैकारिकस्तेजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ।
 अहन्तत्वाद्विकुर्वाणाम्नो वैकारिकादभूत् ॥
 वैकारिकाश्च ये देवा अर्थाभिव्यञ्जनं यतः ।
 तैजसादिन्द्रियाण्येव ज्ञानकर्ममयानि च ॥
 तामसो भूतसूक्ष्मादिर्यतः खं लिङ्गमात्मनः ।

इत्यादिस्मृतिभ्य एव निर्णयात् । अत एव पुराणास्तनुसारेण
 कारिकावामप्येतदुक्तम् ।

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैज्ञतादहङ्कारात् ।
 भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तेजसादुभयम् ॥

इति । तैजसो राजसः । उभयं ज्ञानकर्मैन्द्रिये । ननु देव-
 ताद्यश्रुतिरित्यागामिस्त्वै करणानां देवान् वक्ष्यति तत् कथं
 कारिकयापि देवानां सात्त्विकाहङ्कारकार्यत्वं नोक्तमिति । उच्यते ।
 समष्टिचक्षुरादिशरीरिणः स्वर्थादिचेतना एव चक्षुरादिदेवताः
 श्रूयन्ते । अतश्च व्यष्टिकरणानां समष्टिकरणानि देवतेत्येव पर्यव-
 स्यति । तथा च व्यष्टिसमष्ट्योरेकताशयेनात्र शास्त्रे देवाः करणेभ्यो
 न पृथक्निर्दिश्यन्ते । अतः समष्टीन्द्रियाणि मनोऽपेक्षयात्यसत्त्व-
 त्वेन राजसाहङ्कारकार्यत्वेनैव निर्दिष्टानि । स्मृतिषु च व्यष्टीन्द्रि-
 यापेक्षयाधिकसत्त्वत्वेन सात्त्विकाहङ्कारकार्यतयोक्तानीत्यविरोध
 इति गन्तव्यम् । तदेवमहङ्कारस्य त्रैविध्यान्महतोऽपि तात्कारणस्य
 त्रैविध्यं गन्तव्यम् ।

सात्त्विको राजसश्चैव तामसश्च त्रिधा महान् ।

इति स्मरणात् । त्रैविध्यं चानयोर्व्यक्तिभेदादंशभेदाद्वैविध्यदे-
 तत् ॥ १८ ॥ एकादशेन्द्रियाणि दर्शयति ।

कर्मेन्द्रियबुद्धीन्द्रियैरान्तरमेकादशकम् ॥ १९ ॥

कर्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि च चक्षुःश्रोत्रत्वग्रसनघ्राणाख्यानि पञ्च । एतैर्दशभिः सहान्तरं मन एकादशकमेकादशेन्द्रियमित्यर्थः । इन्द्रस्य सङ्घातेऽश्वरस्य करणमिन्द्रियम् । तथा चाहङ्कारकार्यत्वे सति करणत्वमिन्द्रियत्वमिति ॥ १९ ॥ इन्द्रियाणां भौतिकत्वमनं निराकरोति ।

आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ॥ २० ॥

इन्द्रियाणीति शेषः । आहङ्कारिकत्वे च प्रमाणभूता श्रुतिः काललुप्ताप्याचार्यवाक्यान्मन्वाद्यखिलसृतिभ्यश्चानुमीयते । प्रत्यक्षा श्रुतिरहं ब्रह्म स्यामित्यादिः । नन्वसमर्थं हि सौम्यमन इत्यादि-भौतिकत्वेऽपि श्रुतिरस्तीति चेन्न । प्रकाशकत्वसाम्येनान्तःकरणोपादानत्वस्यैवोचिततयाहङ्कारिकत्वश्रुतेरेव मुख्यत्वात् । भूतानामपि हिरण्यगर्भसङ्कल्पजन्यतयाज्ञस्य मनोजन्यत्वाच्च । व्यष्टिमन आदीनां भूतसङ्घतयैव तिष्ठतां भूतेभ्योऽभिव्यक्तिमात्रेण तु भौतिकश्रुतिर्गोणीति ॥ २० ॥ ननु तथाप्याहङ्कारिकत्वनिर्णयो न घटते ऽस्य पुरुषस्याग्निं वागप्येति वातं प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादिश्रुतौ देवतास्त्रिन्द्रियाणां लयकथनेन देवतोपादानकत्वस्याप्यवगमात् कारण एव हि कार्यस्य लय इत्याशङ्काह ।

देवतालयश्रुतिर्नारम्भकस्य ॥ २१ ॥

देवतासु या लयश्रुतिः सा नारम्भकस्य नारम्भकविषयिणीत्यर्थः । अनारम्भकेऽपि भूतले जलविन्दोर्लयदर्शनात् । अनारम्भकेष्वपि भूतेष्वाम्बुजो लयश्रवणाच्च । विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय ताव्वेवानु विनश्यन्तौत्पादिश्रुताविति भावः ॥ २१ ॥ इन्द्रियान्तर्गतं मनो नित्यमिति केचित् तत् परिहरति ।

तदुत्पत्तिश्रुतेर्विनाशदर्शनाच्च ॥ २२ ॥

तेषां सर्वेषामेवेन्द्रियाणामुत्पत्तिरस्ति ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इत्यादिश्रुतेः । दृष्ट्वाद्यवस्थासु चक्षुरादीनामिव मनसोऽप्यप-
चयादिना विनाशनिर्णयाच्चेत्यर्थः । तथा चोक्तम् ।

दशकेन निवर्तन्ते मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

इति । मनसो नित्यत्ववचनानि च प्रकृत्याख्यबीजपराणीति ।

॥ २२ ॥ गोलकजातमेवेन्द्रियमिति नास्तिकमतमपाकरोति ।

अतीन्द्रियमिन्द्रियं भ्रान्तानामधिष्ठाने ॥ २३ ॥

इन्द्रियं सर्वमतीन्द्रियं न तु प्रत्यक्षं भ्रान्तानामेव त्वधिष्ठाने
गोलके तादात्म्येनेन्द्रियमित्यर्थः । अधिष्ठानमित्येव पाठः ॥ २३ ॥
एकमेवेन्द्रियं शक्तिभेदाद्विलक्षणकार्यकारीतिमतमपाकरोति ।

शक्तिभेदेऽपि भेदसिद्धौ नैकत्वम् ॥ २४ ॥

एकस्यैवेन्द्रियस्य शक्तिभेदस्वीकारेऽपीन्द्रियभेदः सिद्ध्यति शक्तीना-
मपीन्द्रियत्वात् । अतो नैकत्वमिन्द्रियस्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ नन्वेकस्माद-
दृक्काराभ्रानाविधेन्द्रियोत्पत्तिकल्पनायां न्यायविरोधस्तत्राह ।

न कल्पनाविरोधः प्रमाणदृष्टस्य ॥ २५ ॥

सुगमम् ॥ २५ ॥ एकस्यैव मुखेन्द्रियस्य मनसोऽन्ये दश शक्ति-
भेदा इत्याह ।

उभयात्मकं मनः ॥ २६ ॥

ज्ञानकर्मन्द्रियात्मकं मन इत्यर्थः ॥ २६ ॥ उभयात्मकमित्यस्यार्थं
स्वर्यं विवृणोति ।

गुणपरिणामभेदाज्ञानात्मवस्थानात् ॥ २७ ॥

यथैक एव नरः सङ्गवशाज्ज्ञानात् भजते कामिनीसङ्गात् कामु-
को विरक्तसङ्गाद्विरक्तोऽन्यसङ्गाच्चान्य एवं मनोऽपि चक्षुरादिसङ्गा-
च्चक्षुराद्यङ्गीभावेन दर्शनादिवृत्तिविशिष्टतया नाना भवति । तत्र
हेतुगुणेत्यादि । गुणानां सत्त्वादीनां परिणामभेदेषु सामर्थ्यादि-
त्यर्थः । एतच्चान्यत्रमना अभूव नाश्रयमित्यादिरुतिसिद्धाच्चक्षुरा-
दीनां मनःसंयोगं विना व्यापाराक्षमत्वादनुमीयते ॥ २७ ॥ ज्ञान-
कर्मेन्द्रिययोर्विषयमाह ।

रूपादिरसमलान्त उभयोः ॥ २८ ॥

अस्मरसानां मलः पुरीषादिः । तथा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दा
वक्तव्यादातव्यगन्तव्यानन्दयितव्योत्पृष्टव्याश्चोभयोर्ज्ञानकर्मेन्द्रिययो-
र्दश विषया इत्यर्थः । आनन्दयितव्यं चोपस्थस्योपस्थान्तरं विषय
इति ॥ २८ ॥ यस्येन्द्रियस्य येनोपकारेणैतानीन्द्रियाणीत्युच्यते
तदुभयमाह ।

द्रष्टृत्वादिरात्मनः करणत्वमिन्द्रियाणाम् ॥ २९ ॥

द्रष्टृत्वादिपञ्चकं वक्तृत्वादिपञ्चकं सङ्कल्पयित्वं चात्मनः पुरुषस्य
दर्शनादिवृत्तौ करणत्वं त्विन्द्रियाणामित्यर्थः । ननु द्रष्टृत्वश्रोतृ-
त्वादिकं कदाचिदनुभवे पर्यवसानात् पुरुषस्याविकारिणोऽपि
घटतां वक्तृत्वादिकं क्रियामात्रं तत् कथं कूटस्थस्य घटतामिति
चेन्न । अयस्कान्तवत् सामिध्यमात्रेण दर्शनादिवृत्तिकर्तृत्वस्यैवात्र
द्रष्टृत्वादिशब्दार्थत्वात् । यथा हि महाराजः स्वयमव्याप्रियमाणो-
ऽपि सैन्येन करणेन योद्धा भवत्याज्ञामात्रेण प्रेरकत्वात् तथा कूट-
स्थोऽपि पुरुषश्चक्षुराद्यखिलकरणैर्द्रष्टा वक्ता सङ्कल्पयिता चेत्येव-

मादिर्भवति संयोगाच्चसन्निध्यमात्रेणैव तेषां प्रेरकत्वादयस्कान्त-
मणिवदिति । कर्तृत्वं चात्र कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं करणत्वं क्रिया-
हेतुव्यापारवत्त्वं तत्साधकतमत्वं वा कुठारादिवत् । यत् तु शास्त्रेषु
पुरुषे दर्शनादिकर्तृत्वं निषिध्यते तदनुकूलह्यतिमत्त्वं तत्तत्क्रिया-
वत्त्वं वा । तथा चोक्तम् ।

अत आत्मनि कर्तृत्वमकर्तृत्वं च संस्थितम् ।

निरिच्छत्वादकर्तासौ कर्ता सन्निधिमात्रतः ॥

इति । अत एव कारकचक्रप्रयोक्तृताशक्तेरात्मस्वरूपतया द्रष्टृत्व-
वक्तृत्वादिकमात्मानो नित्यमिति श्रूयते । न द्रष्टृर्दृष्टेर्विपरिलोपो
विद्यते न वक्तुर्वक्त्रेर्विपरिलोपो विद्यत इत्यादिर्नोत । ननु प्रमाण-
विभागे प्रत्यक्षादिदृष्टीनामेव करणत्वमुक्तमत्र कथमिन्द्रियस्योच्यत
इति चेन्न । अत्र दर्शनादिरूपासु चक्षुरादिद्वारकबुद्धिदृष्टिष्वेवेन्द्रि-
याणां करणत्ववचनात् । तत्र पुरुषनिष्ठे बोधाख्यफले दृष्टीनां
करणत्वस्योक्तत्वादिति ॥ २९ ॥ इदानीमन्तःकरणत्रयस्यासाधा-
रणदृष्टीराह ।

त्रयाणां खालक्षणम् ॥ ३० ॥

त्रयाणां महदहङ्कारमनसां खालक्षणं खं खं लक्षणमसाधा-
रणी इतिर्येषामिति मध्यमपदलोपी विग्रहस्तस्य भावस्तत्त्वमि-
त्यर्थः । लोके च महतो लक्षणमध्यवसायादिप्रकृष्टगुणवत्त्वम् ।
अहङ्कृतस्य चात्मन्यविद्यमानगुणारोपः । मनसश्चेदमस्त्वित्यङ्गी-
करणमिति । तथा च बुद्धेर्दृष्टिर्निरध्यवसायोऽभिमानोऽहङ्कारस्य
सङ्कल्पविकल्पो मनस इत्यायातम् । सङ्कल्पश्चिकीर्षा सङ्कल्पः कर्म
मानसमित्यनुशासनात् । विकल्पश्च संशयो योगोक्तभ्रमविशेषो

वा न तु विशिष्टज्ञानं तस्य बुद्धिवृत्तित्वादिति ॥ ३० ॥ त्रयाणां साधारणीं वृत्तिमप्याह ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥ ३१ ॥

प्राणादिरूपाः पञ्च वायवत् सञ्चारात् वायवो ये प्रसिद्धास्ते सामान्या साधारणी करणस्थान्तःकरणत्रयस्य वृत्तिः परिणाम-भेदा इत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

खालक्ष्ण्यं वृत्तिस्त्रयस्य सैषा भवत्यसामान्या ।

सामान्यकरणवृत्तिः प्राणाद्या वायवः पञ्च ॥

इति । अत्र कश्चित् प्राणाद्या वायुविशेषा एव ते चान्तःकरण-वृत्त्या जीवनयोनिप्रयत्नरूपया व्याप्रियन्त इति कृत्वा प्राणाद्याः करणवृत्तिरित्यभेदनिर्देश इत्याह । तन्न । न वायुक्रिये पृथगुप-देशादिति वेदान्तसूत्रेण प्राणस्य वायुत्ववायुपरिणामत्वयोः स्फुटं प्रतिषेधादत्रापि तदेकवाक्यताचित्यात् । मनोधर्मस्य कामादेः प्राणक्षोभकतया सामानाधिकरण्येनैवचित्याच्च । वायुप्राणयोः पृथगुपदेशश्रुतयस्तु ।

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।

खं वायुर्ज्यातिरापञ्च पृथ्वी विन्ध्यस्य धारिणी ॥

इत्याद्या इति । अत एव लिङ्गशरीरमध्ये प्राणानामगणनेऽपि न न्यूनता बुद्धेरेव क्रियाशक्त्या सूत्रात्मप्राणादिनामकत्वादिति । अन्तःकरणपरिणामेऽपि वायुतुल्यसञ्चारविशेषाद्वायुदेवताभिष्टि-तत्वाच्च वायुव्यवहारोपपत्तिरिति ॥ ३१ ॥ वैशेषिकाणामिवा-स्माकं नायं नियमो यदिन्द्रियवृत्तिः क्रमेणैव भवति नैकदेव्याह ।

क्रमशोऽक्रमशश्चेन्द्रियवृत्तिः ॥ ३२ ॥

सुगमम् । जातिसाङ्ख्यस्यास्याकमदोषत्वात् सामग्रीसमवधाने
सत्यनेकैरपीन्द्रियैरेकदैकवृत्त्युत्पादने बाधकं नास्तीति भावः ।
इन्द्रियवृत्तीनां विभागश्च कारिकया व्याख्यातः ।

शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः ।

वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम् ।

आलोचनं च पूर्वार्थैर्व्याख्यातम् ।

अस्ति ह्यालोचनं ज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।

परं पुनस्तथा वस्तुधर्मैर्जात्यादिभिस्तथा ॥

इति । पञ्चमरकालीनं च पुनर्वस्तुधर्मैर्द्रव्यरूपधर्मैस्तथा जात्या-
दिभिर्ज्ञानं सविकल्पकं तथालोचनाख्यं भवतीत्यर्थः । तथा च
निर्विकल्पकसविकल्पकरूपं द्विविधमर्थेन्द्रियकं ज्ञानमालोचनसञ्ज्ञ-
मिति लब्धम् । कश्चित् तु निर्विकल्पकं ज्ञानमेवाल्लोचनमिन्द्रिय-
जन्यं च भवति सविकल्पकं तु मनोमात्रजन्यमिति श्लोकार्थमाह ।
तत्र । योगभाष्ये व्यासदेवैर्विशिष्टज्ञानस्याप्येन्द्रियकत्वस्य व्यव-
स्थापितत्वात् । इन्द्रियैर्विशिष्टज्ञाने बाधकाभावाच्च । स एव
सूत्रार्थमप्येवं व्याचष्टे बाह्येन्द्रियमारभ्य बुद्धिपर्यन्तस्य वृत्तिरुत्सर्गतः
क्रमेण भवति कदाचित् तु व्याघ्रादिदर्शनकाले भयविशेषाद्विद्युच्च-
तव सर्वकरणेष्वेकदैव वृत्तिर्भवतीत्यर्थ इति । तदप्यसत् । सूत्र
इन्द्रियवृत्तीनामेव क्रमिकाक्रमिकत्ववचनात् । न बुद्ध्युद्धारवृत्त्योः
प्रसङ्गोऽप्यस्ति । किञ्चैकदानेकेन्द्रियवृत्तावेव वादिविप्रतिपत्त्या
तस्मिन्परत्वमेव सूत्रस्योचितं मनोऽणुत्वप्रतिषेधाय न तु काक-
दन्तान्वघणपरत्वमिति ॥ ३२ ॥ पिण्डीकृत्य बुद्धिवृत्तीः संसार-
निदानताप्रतिपादनार्थमादौ दर्शयति ।

वृत्तयः पञ्चतयः क्लिष्टाक्लिष्टाः ॥ ३३ ॥

क्लिष्टा अक्लिष्टा वा भवन्तु वृत्तयः पञ्चतयः पञ्चप्रकारा एव नाधिका इत्यर्थः । क्लिष्टा दुःखदाः सांसारिकवृत्तयोऽक्लिष्टाश्च तद्विपरीता योगकालीनवृत्तयः । वृत्तीनां पञ्चप्रकारत्वं पातञ्जलसूत्रेणोक्तम् । प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रासृत्तय इति । तत्र प्रमाणवृत्तिरत्राप्युक्ता विपर्ययत्वस्याकं विवेकाग्रह एवान्यथाख्याते-
निरास्यत्वात् । विकल्पस्तु विशेषदर्शनकालेऽपि राहोः शिरः पुरुषस्य चैतन्यमित्यादिज्ञानम् । निद्रा च सुषुप्तिकालीना बुद्धिवृत्तिः । सृत्तिश्च संस्कारजन्यं ज्ञानमिति । एतत् सर्वं पातञ्जले सूत्रितम् ।
॥ ३३ ॥ या एता बुद्धिवृत्तय उक्ता एतदौपाधिस्त्वेव पुरुषस्यान्य-
रूपता न खत एतन्निवृत्तौ च पुरुषः स्वरूपेऽवस्थितो भवतीत्यन-
यापि दिशा पुरुषस्य स्वरूपं परिचाययति ।

तन्निवृत्तावुपशान्तोपरागः स्वस्थः ॥ ३४ ॥

तासां वृत्तीनां विरामदशायां शान्ततत्प्रतिबिम्बकः स्वस्थो भवति कैवल्य इवान्यदापीत्यर्थः । तथा च योगसूत्रत्रयम् । योगश्चि-
तवृत्तिनिरोधः । तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम् । वृत्तिसारूप्यमि-
तरत्रेति । इदमेव च पुरुषस्य स्वस्थत्वं यदुपाधिवृत्तेः प्रतिबिम्बस्य निवृत्तिरिति । एतादृशी चावस्था पुरुषस्य वासिष्ठे दृष्टान्तेन प्रदर्शिता । यथा ।

अनाम्नाखिलशैलादिप्रतिबिम्बे हि यादृशी ।

स्यादर्पणे दर्पणता केवलात्मस्वरूपिणी ॥

अहं त्वं जगदित्यादौ प्रशान्ते दृश्यसम्भ्रमे ।

स्यात् तादृशी केवलता स्थिते द्रष्टव्यवैचित्र्ये ॥

इति ॥ ३४ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन विवृणोति ।

कुसुमवच्च मणिः ॥ ३५ ॥

चकारो हेतौ कुसुमेनेव मणिरित्यर्थः । यथा जपाकुसुमेन स्फटिकमणी रक्तोऽखण्डो भवति तन्निष्ठमौ च रागशून्यः खण्डो भवति तद्वदिति । तदेतदुक्तं कैर्मै ।

यथा संबध्यते रक्तः केवलः स्फटिको जनेः ।

रक्तकाद्युपधानेन तद्वत् परमपुरुषः ॥

इति ॥ ३५ ॥ ननु कस्य प्रयत्नेन करणजातं प्रवर्ततां पुरुषस्य ब्रूयतादीन्मरस्य च प्रतिषिद्धत्वादिति तत्राह ।

पुरुषार्थं करणोद्भवोऽप्यदृष्टोच्चासात् ॥ ३६ ॥

प्रधानप्रवृत्तिवत् पुरुषार्थं करणोद्भवः करणानां प्रवृत्तिरपि पुरुषस्यादृष्टाभिव्यक्तेरेव भवतीत्यर्थः । अदृष्टं चोपाधेरेव ॥ ३६ ॥ परार्थं स्वतः प्रवृत्तौ दृष्टान्तमाह ।

धेनुवद्वत्साय ॥ ३७ ॥

यथा वत्सार्थं धेनुः स्वयमेव क्षीरं स्ववति नान्यं यत्नमपेक्षते तथैव स्वामिनः पुरुषस्य कृते स्वयमेव करणानि प्रवर्तन्त इत्यर्थः । दृश्यते च सुषुप्तात् स्वयमेव बुद्धेरुत्थानमिति । एतदेव कारिकयाप्युक्तम् ।

स्वां स्वां प्रतिपद्यन्ते परस्मराकूतहेतुकां वृत्तिम् ।

पुरुषार्थं एव हेतुनं केनचित् कार्यते करणम् ॥

इति ॥ ३७ ॥ बाह्याभ्यन्तरैर्मिलित्वा कियन्ति करणानीत्या-
काङ्क्षायामाह ।

करणं त्रयोदशविधमवान्तरभेदात् ॥ ३८ ॥

अन्तःकरणत्रयं दश बाह्यकरणानि मिलित्वा त्रयोदश तेष्वपि व्यक्तिभेदेनानन्तर्यं प्रतिपादयितुं विधमित्युक्तम् । बुद्धिरेव मुख्यं

करणमित्याशयेनोक्तमवान्तरभेदादिति । एकस्यैव बुद्ध्याख्यकरणस्य करणानामनेकत्वादित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ननु बुद्धिरेव पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वान्मुख्यं करणमन्येषां च करणत्वं गौणं तत्र को गुण इत्याकाङ्क्षयामाह ।

इन्द्रियेषु साधकतमत्वगुणयोगात् कुठारवत् ॥ ३९ ॥

इन्द्रियेषु पुरुषार्थसाधकतमत्वरूपः करणस्य बुद्धेर्गुणः परम्परयास्त्यतस्त्वयोदशविधं करणमुपपद्यत इति पूर्वसूत्रेणान्वयः । कुठारवदिति । यथा फलायोगव्यवच्छिन्नतया प्रहारस्यैव ह्रिदायां मुख्यकरणत्वेऽपि प्रकृष्टसाधनत्वगुणयोगात् कुठारस्यापि करणत्वं तथेत्यर्थः । अन्तःकरणस्यैकत्वमभिप्रेत्याहङ्कारस्य गौणकरणत्वमत्र नोक्तम् ॥ ३९ ॥ गौणमुख्यभावे व्यवस्थां विशिष्याह ।

द्वयोः प्रधानं मनो लोकवद्भृत्यवर्गेषु ॥ ४० ॥

द्वयोर्वाद्यान्तरयोर्मध्ये मनो बुद्धिरेव प्रधानं मुख्यम् । साक्षात्करणमिति यावत् । पुरुषेऽर्थसमर्पकत्वात् । यथा भृत्यवर्गेषु मध्ये कश्चिदेव लोको राज्ञः प्रधानो भवत्यन्ये च तदुपसर्जनीभूता ग्रामाश्चत्वादयस्तद्वदित्यर्थः । अत्र मनःशब्देन तृतीयान्तःकरणवाची । वक्ष्यमाणस्याखिलसंस्काराधारत्वस्य बुद्ध्यातिरिक्तेष्वसम्भवात् । सम्भवे वा बुद्धिकल्पनवैयर्थ्यादिति ॥ ४० ॥ बुद्धेः प्रधानत्वे हेतूनाह त्रिभिः सूत्रैः ।

अव्यभिचारात् ॥ ४१ ॥

सर्वकरणव्यापकत्वात् फलाव्यभिचाराद्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

तथाशेषसंस्काराधारत्वात् ॥ ४२ ॥

बुद्धेरेवाखिलसंस्काराधारता न तु चक्षुरादेरहङ्कारमनसोर्वा

पूर्वदृष्टश्रुताद्यर्थानामन्ववधिरादिभिः स्वरणानुपपत्तेः । तत्त्वज्ञाने-
नाहङ्कारमनसोर्लयेऽपि स्वरणदर्शनाच्च । अतोऽशेषसंस्काराधार-
तयापि बुद्धिरेव सर्वेभ्यः प्रधानत्वमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्मृत्यानुमानाच्च ॥ ४३ ॥

स्मृत्या चिन्तनरूपया वृत्त्या प्राधान्यानुमानाच्चेत्यर्थः । चिन्ता
वृत्तिर्हि ध्यानाख्या सर्ववृत्तिभ्यः श्रेष्ठा तदाश्रयतया च चिन्तापर-
मान्नी बुद्धिरेव श्रेष्ठान्यवृत्तिककरणेभ्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ नन
चिन्तावृत्तिः पुरुषस्यैवास्तु तत्राह ।

सम्भवेन्न स्वतः ॥ ४४ ॥

स्वतः पुरुषस्य स्मृतिर्न सम्भवेत् कूटस्थत्वादित्यर्थः । इत्थं वा
व्याख्येयम् । नन्वेवं बुद्धिरेव करणमस्तु ह्यतमवान्तरकरणैरित्या-
शङ्कयामाह । सम्भवेन्न स्वतः इति । चक्षुरादिद्वारतां विना-
खिलव्यापारेषु बुद्धेः स्वतः करणत्वं न सम्भवेदन्वादेरपि रूपादि-
दर्शनापत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥ नन्वेवं बुद्धिरेव प्राधान्ये कथं मनस
उभयात्मकत्वं प्रागुक्तं तत्राह ।

आपेक्षिको गुणप्रधानभावः क्रियाविशेषात् ॥ ४५ ॥

क्रियाविशेषं प्रति करणानामापेक्षिको गुणप्रधानभावश्चक्षुरा-
दिव्यापारेषु मनः प्रधानं मनोव्यापारे चाहङ्कारोऽहङ्कारव्यापारे
च बुद्धिः प्रधानम् ॥ ४५ ॥ नन्वस्य पुरुषस्येयं बुद्धिरेव करणं न
बुद्ध्यन्तरमित्येवं व्यवस्था किन्निमित्तिकेत्याकाङ्क्षयामाह ।

तत्कर्माजितत्वात् तदर्थमभिषेष्टा लोकवत् ॥ ४६ ॥

तत्पुरुषीयकर्मजत्वात् करणस्य तत्पुरुषार्थमभिषेष्टा सर्वव्या-
पारो भवति लोकवदित्यर्थः । यथा लोके येन पुरुषेण क्रयादिकर्म-

प्राजितो यः कुठारादिस्तपुरुषार्थमेव तस्य शिदादिव्यापार इत्यर्थः । अतः करणव्यवस्थेति भावः । यद्यपि कूटस्थतया पुरुषे कर्म नास्ति तथापि भोगसाधनतया पुरुषस्त्वानिकत्वेन राज्ञो जयादिब्रह्मे पुरुषस्य कर्मेत्युच्यते । ननु कर्मण एव तत्पुरुषीयत्वे किं नियामकमिति चेत् तद्यमविधं कर्मान्तरमेव । अनादित्वात् तु नानवस्था दोषायेति । यत् तु कश्चिदविवेकी वदति बुद्धिप्रतिबिम्बितपुरुषस्य कर्मेति । तस्य । योगभाष्येऽस्यदुक्तप्रकार-स्यैवोक्तत्वेनान्यप्रकारस्याप्रामाण्यकत्वात् । प्रतिबिम्बस्यावस्तुत्वेन कर्माद्यसम्भवाच्च । अन्यथा प्रतिबिम्बस्य कर्मतद्भोगाद्यङ्गीकारे बिम्ब-त्वाभितपुरुषकल्पनवैयर्थ्यस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वादिति ॥ ४६ ॥ बुद्धेः प्राधान्यं प्रकटीकर्तुमुपसंहरति ।

समानकर्मयोगे बुद्धेः प्राधान्यं लोकवल्लोकवत् ॥ ४७ ॥

यद्यपि पुरुषार्थत्वेन समान एव सर्वेषां करणानां व्यापारस्तथापि बुद्धेरेव प्राधान्यं लोकवत् । लोके हि राजार्थकत्वाविशेषेऽपि ब्रामाध्यक्षादिषु मध्ये मन्त्रिण एव प्राधान्यं तद्वदित्यर्थः । अत एव बुद्धिरेव महानिति सर्वशास्त्रेषु गीयत इति । वीष्वाध्याय-समाप्ते ॥ ४७ ॥

लिङ्गदेहस्य घटकं यत् सप्तदशसङ्ज्ञकम् ।

प्रधानकार्यं तत् सूक्ष्ममत्राध्यायेऽनुवर्णितम् ॥

इति श्रीविज्ञानाचार्यनिर्मिते कापिलसंज्ञाप्रवचनस्य भाष्ये प्रधानकार्याध्यायो द्वितीयः ॥

इतः परं प्रधानस्य स्थूलकार्थं महाभूतानि शरीरद्वयं च वक्तव्यं
ततश्च विविधयोगिगत्यादयो ज्ञानसाधनानुष्ठानहेत्वपरवैराग्यार्थं
ततश्च परवैराग्यस्य ज्ञानसाधनान्यखिलानि वक्तव्यानीति तृती-
वारम्भः ।

अविशेषाद्विशेषारम्भः ॥ १ ॥

नास्ति विशेषः शान्तघोरमूढत्वादिरूपो यत्रेत्यविशेषो भूतसूक्ष्मं
पञ्चतन्मात्राख्यं तस्माच्छान्तादिरूपविशेषवत्त्वेन विशेषाणां स्थूला-
नां महाभूतानामारम्भ इत्यर्थः । सुखाद्यात्मकता हि शान्तादि-
रूपा स्थूलभूतेष्वेव तारतम्यादिभिरभिव्यज्यते न सूक्ष्मेषु तेषां
शान्तैकरूपतयैव योगिष्वभिव्यक्तेरिति ॥ १ ॥ तदेवं पूर्वाध्यायमा-
रभ्य त्रयोविंशतितत्त्वानामुत्पत्तिमुक्त्वा तस्माच्छरीरद्वयोत्पत्ति-
माह ।

तस्माच्छरीरस्य ॥ २ ॥

तस्मात् त्रयोविंशतितत्त्वात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्यारम्भ इत्य-
र्थः ॥ २ ॥ सम्प्रति त्रयोविंशतितत्त्वे संसारान्यथानुपपत्तिं प्रमाणा-
यति ।

तद्वीजात् संसृतिः ॥ ३ ॥

तस्य शरीरस्य बीजात् त्रयोविंशतितत्त्वरूपात् सूक्ष्माद्देहैतैः
पुरुषस्य संसृतिर्गतागते भवतः कूटस्थस्य विभुतया खतो गत्याद्य-
सम्भवादित्यर्थः । त्रयोविंशतितत्त्वेऽवस्थितो हि पुरुषस्तेनैवोपा-
श्रिना पूर्वकृतकर्मभोगार्थं देहाद्देहं संसरति ।

मानवं मनसैवायमुपभुङ्क्ते शुभाशुभम् ।

वाचा वाचा कृतं कर्म कायेनैव तु कायिकम् ॥

इत्यादिसृतिभिः पूर्वसर्गीयकारणैरेवोत्सर्गतः सर्गान्तरेषूप-

भोगसिद्धेः । अत एव ब्रह्मसूत्रमुपसंहरति सम्परिष्कृत इति ॥ ३ ॥
संस्मृतेरवधिमप्याह ।

आविवेकाच्च प्रवर्तनमविशेषाणाम् ॥ ४ ॥

ईश्वरानीश्वरत्वादिविशेषरहितानां सर्वेषामेव पुंसां विवेकपर्य-
न्तमेव प्रवर्तनं संस्मृतिरावश्यकी विवेकोत्तरं च न सेव्यर्थः ॥ ४ ॥
तत्र हेतुमाह ।

उपभोगादितरस्य ॥ ५ ॥

इतरस्याविवेकिन एव स्वीयकर्मफलभोगावश्यम्भावादित्यर्थः ।
॥ ५ ॥ देहसत्त्वेऽपि संस्मृतिकाले भोगो नास्तीत्याह ।

सम्प्रति परिमुक्तौ द्वाभ्याम् ॥ ६ ॥

सम्प्रति संस्मृतिकाले पुरुषो द्वाभ्यां शीतोष्णसुखदुःखादिद्वन्द्वैः
परिमुक्तो भवतीत्यर्थः । तदेतत् कारिकयोक्तम् ।

संस्मरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ।

इति । भावा धर्माधर्मवासनादयः ॥ ६ ॥ अतः परं शरीरद्वयं
विशिष्य वक्तुमुपक्रमते ।

मातापितृजं स्थूलं प्रायश इतरन्न तथा ॥ ७ ॥

स्थूलं मातापितृजं प्रायशो बाहुल्येनायोनिजस्यापि स्थूलशरी-
रस्य स्मरणादितरञ्च सूक्ष्मशरीरं न तथा न मातापितृजं सर्गा-
द्युत्पन्नत्वादित्यर्थः । तदुक्तं कारिकया ।

पूर्वात्पन्नमसक्तं नियतं महदादिच्छेच्छापर्यन्तम् ।

संस्मरति निरुपभोगं भावैरधिवासितं लिङ्गम् ॥

इति । नियतं नित्यं द्विपरार्धस्थायि गौणनित्यं प्रतिशरीरं
लिङ्गोत्पन्निकल्पने गौरवात् । प्रत्ये तु तस्मात् श्रुतिस्मृतिप्रामाण्या-

दिश्यते । गतिकाले भोगाभाववचनमुख्यग्राभिप्रायेण । कदाचित्
तु वायवीयशरीरप्रवेशतो गमनकालेऽपि भोगो भवति । अतो
यममार्गे दुःखभोगवाक्यान्वुपपद्यन्ते ॥ ७ ॥ स्थूलसूक्ष्मशरीरयो-
र्मध्ये किमुपाधिकः पुरुषस्य द्वन्द्वयोगस्तदवधारयति ।

पूर्वोत्पत्तेरुक्तकार्यत्वं भोगादेकस्य नेतरस्य ॥ ८ ॥

पूर्वं सर्गादावुत्पत्तिरर्थस्य लिङ्गशरीरस्य तस्यैव तत्कार्यत्वं सुख-
दुःखकार्यकत्वं कुत एकस्य लिङ्गदेहस्यैव सुखदुःखाख्यभोगात् । न
क्षितरस्य स्थूलशरीरस्य सूतशरीरे सुखदुःखाद्भावावस्य सर्वसम्प-
त्त्वादित्यर्थः ॥ ८ ॥ उक्तस्य सूक्ष्मशरीरस्य स्वरूपमाह ।

सप्तदशैकं लिङ्गम् ॥ ९ ॥

सूक्ष्मशरीरमप्याध्याध्यायेयभावेन द्विविधं भवति तत्र सप्तदश
मिलित्वा लिङ्गशरीरं तच्च सर्गादौ समष्टिरूपमेकमेव भवतीत्यर्थः ।
एकादशेन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि बुद्धिश्चेति सप्तदश । अहङ्कार-
स्य बुद्ध्यावेवान्तर्भावः । चतुर्थसूत्रवक्ष्यमाणप्रमाणादेतान्येव सप्त-
दश लिङ्गं मन्तव्यं न तु सप्तदशमेकं चेत्यष्टादशतया व्याख्येयम् ।
उत्तरसूत्रेण व्यक्तिभेदस्योपपाद्यतयात्र लिङ्गैकत्वं एकशब्दस्य तात्प-
र्यावधारणाच्च ।

कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ ब्रह्ममोक्षीः प्रयुज्यते ।

स सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः ॥

इति मोक्षधर्मादौ लिङ्गशरीरस्य सप्तदशत्वसिद्धेः सप्तदशा-
वयवा अत्र सन्तीति सप्तदशको राशिरित्यर्थः । राशिशब्देन स्थूल-
देहवलिङ्गदेहस्यावयवित्वं निराकृतम् । अवयविरूपेण द्रव्यान्तर-
कल्पनायां गौरवात् । स्थूलदेहस्य चावयवित्वमेकतादिप्रत्यक्षानु-
बोधेन कल्प्यत इति । अत्र च लिङ्गदेहे बुद्धिरेव प्रधाने व्याशयेन

लिङ्गदेहस्य भोगः प्रागुक्तः। प्राणस्थानःकरणस्यैव हृदिभेदः।
अतो लिङ्गदेहे प्राणपञ्चकस्याप्यन्तर्भाव इत्यस्य सप्तदशावयवकस्य
शरीरत्वं ख्यं वक्ष्यति लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्य
इति सूत्रेण। अतो भोगायतनत्वमेव मुख्यं शरीरलक्षणम्।
तदाश्रयतया त्वन्यत्र शरीरत्वमिति पञ्चाद्युक्तिर्भवति। चेष्टे-
न्द्रियार्थाश्रयः शरीरमिति तु न्यायेऽपि तस्यैव लक्षणं ह्यतमिति।
॥ ९ ॥ ननु लिङ्गं चेदेकं तर्हि कथं पुरुषभेदेन विलक्षणा भोगाः
स्युस्तत्राह।

व्यक्तिभेदः कर्मविशेषात् ॥ १० ॥

यद्यपि सर्गादौ हिरण्यगर्भापाधिरूपमेकमेव लिङ्गं तथापि तस्य
पञ्चाद्युक्तिभेदे व्यक्तिरूपेणांशतो नानात्वमपि भवति। यद्येदानी-
मेकस्य पिष्टलिङ्गदेहस्य नानात्वमंशतो भवति पुत्रकन्यादिलिङ्ग-
देहरूपेण। तत्र कारणमाह कर्मविशेषादिति। जीवान्तराणां
भोगहेतुकर्मादेरित्यर्थः। अत्र विशेषवचनात् समष्टिष्टष्टिजीवानां
साधारणैः कर्मभिर्मवतीत्यायातम्। अयं च व्यक्तिभेदे मन्वादि-
प्लुप्तः। यथा मनौ समष्टिपुरुषस्य षडिन्द्रियोत्पत्त्यनन्तरम्।

तेषां त्ववयवान् सूक्ष्मान् क्षणामप्यमितौजसाम्।

सन्निवेशात्मात्रासु सर्वभूतानि निर्ममे ॥

इति। क्षणामिति समस्तलिङ्गशरीरोपलक्षणम्। आत्मना-
त्रासु चिदंशेषु संयोज्येत्यर्थः। तथा च तत्रैव वाक्यान्तरम्।

तच्छरीरसमुत्पत्तेः कार्येस्तेः करणैः सह।

क्षेत्रज्ञाः समजायन्त गात्रेभ्यस्तस्य धीमतः ॥

इति ॥ १० ॥ नन्वेवं भोगायतनतया लिङ्गस्यैव शरीरत्वे स्यूते
कथं शरीरव्यवहारस्तत्राह।

तदधिष्ठानाश्रये देहे तद्वादात् तद्वादः ॥ ११ ॥

तस्य लिङ्गस्य यदधिष्ठानमाश्रयो वक्ष्यमाणभूतपञ्चकं तस्या-
श्रये षाट्कौशिकदेहे तद्वादो देहवादस्तद्वादात् तस्याधिष्ठान-
शब्देक्तस्य देहवादादित्यर्थः । लिङ्गसम्बन्धादधिष्ठानस्य देहत्वम-
धिष्ठानाश्रयत्वाच्च स्थूलस्य देहत्वमिति पर्यवसितोऽर्थः । अधिष्ठान-
शरीरं च सूक्ष्मं पञ्चभूतात्मकं वक्ष्यते तथा च शरीरत्रयं सिद्धम् ।
यत् तु ।

आतिवाहिक एकोऽस्ति देहोऽन्यत्त्वाधिभौतिकः ।

सर्वासां भूतजातीनां ब्रह्मणस्त्वेक एव किम् ॥

इत्यादिशास्त्रेषु शरीरद्वयमेव श्रूयते तस्मिन् शरीराधिष्ठानश-
रीरयोरन्योऽन्यनियतत्वेन सूक्ष्मत्वेन चैकताभिप्रायादिति ॥ ११ ॥
ननु षाट्कौशिकानिरिक्ते लिङ्गशरीराधिष्ठानभूते शरीरान्तरे
किं प्रमाणमित्याकाङ्क्षयामाह ।

न स्वातन्त्र्यात् तद्वते च्छायावच्चित्रवच्च ॥ १२ ॥

तस्मिन् शरीरं तद्वतेऽधिष्ठानं विना स्वातन्त्र्यात् तिष्ठति । यथा
च्छाया निराधारा न तिष्ठति यथा वा चित्रमित्यर्थः । तथा च
स्थूलदेहं त्यक्त्वा लोकान्तरगमनाय लिङ्गदेहस्याधारभूतं शरीरा-
न्तरं सिध्यतीति भावः । तस्य च स्वरूपं कारिकायामुक्तम् ।

सूक्ष्मा मातापितृजाः सहप्रभूतैस्त्रिधा विशेषाः स्युः ।

सूक्ष्मास्तेषां नियता मातापितृजा निवर्तन्ते ॥

इति । अत्र तन्मात्रकार्यं मातापितृजशरीरापेक्षया सूक्ष्मं
यद्भूतपञ्चकं यावत्लिङ्गस्थायि प्रोक्तं तदेव लिङ्गाधिष्ठानं शरीर-
मिति लब्धं कारिकान्तरेण ।

चिन्तं यथाश्रयमृते स्थाणादिभ्यो विना यथा ह्याया ।

तद्वद्भिना विशेषैर्न तिष्ठति निराश्रयं लिङ्गम् ॥

इति । विशेषैः स्थूलभूतैः सूक्ष्माख्यैः । स्थूलावान्तरभेदैरिति
याम्बत् । अस्यां कारिकायां सूक्ष्माख्यानां स्थूलभूतानां लिङ्ग-
शरीराङ्गेदावगमेन ।

पूर्वात्पञ्चमसत्तां नियतं महदादिसूक्ष्मपर्यन्तम् ।

इत्यादिपूर्वादाहृतकारिकायां सूक्ष्मभूतपर्यन्तस्य लिङ्गत्वं नार्थः
किन्तु महदादिरूपं यच्छिष्टं तत् स्वाधारसूक्ष्मपर्यन्तं संसरति तेन
सह संसरतीत्यर्थः । नन्वेवं लिङ्गघटकपदार्थाः कियन्त इति कथम-
वधार्यमिति चेत् ।

वासनाभूतसूक्ष्मं च कर्मविद्ये तथैव च ।

दशेन्द्रियं मनो बुद्धिरेतच्छिष्टं विदुर्बुधाः ॥

इति वाशिष्ठादिवाक्येभ्यः । अत्र लिङ्गशरीरप्रतिपादनेनैव पुर्य-
ष्टकमपि व्याख्येयमित्याशयेन बुद्धिधर्माणामपि वासनाकर्मविस्मृ-
तां पृथगुपन्यासः । भूतसूक्ष्मं चात्र तन्मात्रा दशेन्द्रियाणि च ज्ञान-
कर्मैन्द्रियभेदेन पुरद्वयमित्याशयः । यत् तु मायावादिनो लिङ्ग-
शरीरस्य तन्मात्रस्थाने प्राणादिपञ्चकं प्रक्षिपन्ति पुर्यष्टकं चान्यथा
कल्पयन्ति तदप्रामाणिकमिति ॥ १२ ॥ ननु मूर्तद्रव्यतया वाध्या-
देरिव लिङ्गस्याकाशमेवासङ्गेनाधारोऽस्तु व्यर्थमन्यत्र सङ्गकल्पन-
मिति तत्राह ।

मूर्तत्वेऽपि न सङ्घातयोगात् तरणिवत् ॥ १३ ॥

मूर्तत्वेऽपि न स्वातन्त्र्यादसङ्गतयावस्थानं प्रकाशरूपत्वेन सूर्य-
स्येव सङ्घातसङ्गानुमानादित्यर्थः । सूर्यादीनि सर्वाणि तेषां

पार्थिवद्रव्यसङ्गेनैवावस्थितानि दृश्यान्ते लिङ्गं च सत्त्वप्रकाशमयमेतौ
भूतसङ्गतमिति ॥ १२ ॥ लिङ्गस्य परिमाणमवधारयति ।

आणुपरिमाणं तत् कृतिश्रुतेः ॥ १४ ॥

तद्विज्ञानणुपरिमाणं परिच्छिन्नं न त्वत्यन्तमेवाणु सावयवस्योक्त-
त्वात् । कुतः कृतिश्रुतेः क्रियाश्रुतेः ।

विज्ञानं यच्च तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ।

इत्यादिश्रुतेर्विज्ञानाख्यबुद्धिप्रधानतया विज्ञानस्य लिङ्गस्याखि-
लकर्मश्रवणादित्यर्थः । विभुत्वे सति क्रिया न सम्भवति । तद्वृत्ति-
श्रुतेरिति पाठस्तु समीचीनः । लिङ्गशरीरस्य च गतिश्रुतिस्त-
मुत्क्रामन्तं प्राणोऽनुक्रामति प्राणमनुक्रामन्तं सविज्ञानो भवति
सविज्ञानमेवावक्रामतीति सविज्ञानो बुद्धिसहित एव जायते सवि-
ज्ञानं यथा स्यात् तथा संसरति चेत्यर्थः ॥ १४ ॥ परिच्छिन्नत्वे युक्त्य-
न्तरमाह ॥ १४ ॥

तदन्नमयत्वश्रुतेश्च ॥ १५ ॥

तस्य लिङ्गस्यैकदेशतोऽन्नमयत्वश्रुतेर्न विभुत्वं सम्भवतीति । वि-
भुत्वे सति नित्यतापत्तेरित्यर्थः । सा च श्रुतिर्द्युन्नमयं हि सौम्य मन
आपोमयः प्राणस्तेजोमयी वागित्यादिः । यद्यपि मनआदीनि न
भौतिकानि तथाप्यन्नसंस्पृष्टसजातीयांशपूरणादन्नमयत्वादित्यवहा-
रो बोध्यः ॥ १५ ॥ अचेतनानां लिङ्गानां किमर्थं संवृतिदहादे-
हान्तरसञ्चार इत्याशङ्क्यामाह ।

पुरुषार्थं संवृतिर्लिङ्गानां रूपकारवद्राज्ञः ॥ १६ ॥

यथा राज्ञः रूपकाराणां पाकशालासु सञ्चारो राजार्थं तथा
लिङ्गशरीराणां संवृतिः पुरुषार्थमित्यर्थः ॥ १६ ॥ लिङ्गशरीरमशे-
षविशेषतो विचारितमिदानीं स्थूलशरीरमपि तथा विचारयति ।

। तृतीयोऽध्यायः १२ खनम् ।

११७

पञ्चभौतिको देहः । १७ ।

पञ्चानां भूतानां मिलितानां परिणामो देह इत्यर्थः । १७ ।
मतान्तरमाह ।

चातुर्भौतिकमित्येके । १८ ।

आकाशस्थानारम्भकत्वमभिप्रेत्येदम् । १८ ॥

एकभौतिकमित्यपरे । १९ ।

पार्थिवमेव शरीरमन्यामि च भूतान्युपष्टम्भकमात्राणीति भावः ।
अथैकभौतिकमेकैकभौतिकमित्यर्थः । मनुष्यादिशरीरे पार्थिवा-
शुद्धिक्वेन पार्थिवता सूर्यादिलोकेषु च तेजःआद्याधिक्वेन तेज-
सादिता शरीराणां सुवर्णादीनामिवेतीममेव पञ्च पञ्चमाध्याये-
ऽपि सिद्धान्तयिष्यति ॥ १९ ॥ देहस्य भौतिकत्वेन यत् सिद्ध्यति
तदाह ।

न सांसिद्धिकं चैतन्यं प्रत्येकादृष्टेः । २० ।

भूतेषु पृथक् कृतेषु चैतन्यादर्शनाद्भौतिकस्य देहस्य न स्वाभा-
विकं चैतन्यं किन्त्वैवाधिकमित्यर्थः ॥ २० ॥ बाधकान्तरमाह ।

प्रपञ्चमरणाद्यभावश्च । २१ ।

प्रपञ्चस्य सर्वस्यैव मरणसुषुप्ताद्यभावश्च देहस्य स्वाभाविकचैतन्ये
सति स्यादित्यर्थः । मरणसुषुप्तादिकं हि देहस्याचेतनता सा
च स्वाभाविकचैतन्ये सति नोपपद्यते स्वाभावस्य यावद्द्रव्यभावित्वा-
दिति ॥ २१ ॥ प्रत्येकादृष्टेरिति यदुक्तं तत्राशङ्क्य परिहरति ।

मदशक्तिवच्चेत् प्रत्येकपरिदृष्टे सांख्ये तदुद्भवः । २२ ।

ननु यथा मादकता शक्तिः प्रत्येकद्रव्यादृष्टिरपि मिलितद्रव्ये

वर्तत एवं चैतन्यमपि स्यादिति चेन्न प्रत्येकपरिदृष्टे सति सांख्ये
तदुद्भवः सम्भवेत् । प्रकृते तु प्रत्येकपरिदृष्टत्वं नास्ति । अतो
दृष्टान्ते प्रत्येकं शास्त्रादिभिः सूक्ष्मतया मादकत्वे सिद्धे संहतभाव-
काले मादकत्वाविर्भावमात्रं सिद्ध्यति । दार्ष्टान्तिके तु प्रत्येकभूतेषु
सूक्ष्मतया न केनापि प्रमाणेन चैतन्यं सिद्धमित्यर्थः । ननु समुचिते
चैतन्यदर्शनेन प्रत्येकभूते सूक्ष्मचैतन्यशक्तिरनुमेयेति चेन्न । अनेक-
भूतेष्वनेकचैतन्यशक्तिकल्पनायां गौरवेण लाघवादेकस्यैव नित्य-
चित्स्वरूपस्य कल्पनौचित्यात् । ननु यथावयवेऽवर्तमानमपि परि-
माणजलाहरणादिकार्यं घटादौ दृश्यत एवमेव शरीरे चैतन्यं
स्यादिति मैवम् । भूतगतविशेषगुणानां सजातीयकारणगुणजन्य-
तया कारणे चैतन्यं विना देहे चैतन्यासम्भवादिति ॥ २२ ॥
पुरुषार्थं संहतिर्लिङ्गानामित्युक्तं तत्र लिङ्गानां स्थूलदेहसञ्चा-
राख्यजन्मनो यो यः पुरुषार्थो येन येन व्यापारेण सिद्ध्यति तदाह
सूत्राभ्याम् ।

ज्ञानान्मुक्तिः ॥ २३ ॥

लिङ्गसंहतिनो जन्मद्वारा विवेकसाक्षात्कारस्तस्यान्मुक्तिरूपः
पुरुषार्थो भवतीत्यर्थः । ज्ञानादिकं च प्रत्ययसर्गतया कारिकायां
परिभाषितम् ।

एष प्रत्ययसर्गो विपर्ययाशक्तितुष्टिसिद्धाख्यः ।

इति । विपर्ययादयो व्याख्यास्यन्तेऽत्र च स एव बुद्धिसर्गः प्रयो-
जनयोगेन सूत्रैरुच्यत इति विशेषः ॥ २३ ॥

बन्धो विपर्ययात् ॥ २४ ॥

विपर्ययात् सुखदुःखात्मको बन्धरूपः पुरुषार्थो लिङ्गसंहतिनो

भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ ज्ञानविपर्ययाभ्यां मुक्तिबन्धावुक्तौ तत्रादौ
ज्ञानान्मुक्तिं विचारयति ॥

नियतकारणत्वान्न समुच्चयविकल्पौ ॥ २५ ॥

यद्यपि विद्यां चाविद्यां च यस्तद्देहोभयं सहेत्यादि श्रूयते तथाप्य-
विवेकनिवृत्तौ लोकसिद्धतया ज्ञानस्य नियतकारणत्वादविद्याख्य-
कर्मणा सह ज्ञानस्य मोक्षजनने समुच्चयो विकल्पो वा नास्ती-
त्यर्थः । तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय
न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानश्रुतिरित्यादिश्रुति-
भ्योऽपि कर्मणो न साक्षान्मोक्षहेतुत्वं समुच्चयानुष्ठानं श्रुतिष्वङ्गा-
ङ्गिभावादिभिरभ्युपपद्यत इति ॥ २५ ॥ समुच्चयविकल्पयोरभावे
दृष्टान्तमाह ।

खप्रजागराभ्यामिव मायिकामायिकाभ्यां नोभयोर्मुक्तिः
पुरुषस्य ॥ २६ ॥

अथा मायिकामायिकाभ्यां खप्रजागरपदार्थाभ्यामन्योऽन्यसह-
कारिभावेनैकः पुरुषार्थो न सम्भवति । एवमुभयोर्मायिकामा-
यिकयोरनुष्ठितयोः कर्मज्ञानयोः पुरुषस्य मुक्तिरपि न युक्तेत्यर्थः ।
मायिकत्वं चासत्यत्वम् । अस्थिरत्वमिति यावत् । तच्च स्वाप्तेऽर्थेऽस्ति
जाग्रत्पदार्थस्तु स्वाप्तापेक्षया सत्य एव कूटस्थपुरुषापेक्षयैवास्थिर-
त्वेनासत्यवादतः खप्रविलक्षणज्ञानादिकार्यकरः । एवं कर्माप्य-
स्थिरत्वात् प्रकृतिकार्यत्वाच्च मायिकम् । आत्मा तु स्थिरत्वादकार्य-
त्वाच्चा मायिकः । अतस्तयोरनुष्ठितकर्मज्ञानयोः समानफलदाह-
त्वमयौक्तिकमिति विलक्षणमेव कथं युक्तम् ॥ २६ ॥ नन्वेवमप्या-
लोपासनाख्यज्ञानेन सह तच्च ज्ञानस्य समुच्चयविकल्पौ स्यातामुपा-
स्यस्थामायिकत्वादिति तत्राह ।

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममाधिकत्वमुपास्यात्मन्यध्यस्तप-
दार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥ उपसनस्य माधिकत्वं यस्मि-
न्नंशे तदाह ।

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते ध्येयांश्च एवमपि माधिकत्वमपीत्यर्थः । सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्ते ह्युपास्ये प्रपञ्चांशस्य माधिकत्वमेवेति ॥ २८ ॥
तद्युपासनस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ।

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुरुषस्य प्रकृते-
रिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा सृष्टिस्थितिसंहारं करो-
ति । एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन सृष्ट्यादिकर्तृ भव-
तीति ॥ २९ ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं
ज्ञानसाधनान्याह ।

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागस्विन्नस्य तदुपघातहेतुर्ध्यान-
मित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशो रागक्षयस्य
ध्यानत्वासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यानसमाधयो
योगोक्तास्त्रय एव ग्राह्याः पातञ्जले योगाङ्गानामष्टानामेव विवेक-
साक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति । एतेषां चावान्तरविशेषास्तत्रैव
दृष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३० ॥ ध्यान-
निष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमानेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्तेर्लक्षण-
माह ।

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३१ ॥

ध्येयानिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्यग्ज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्या-
नस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः । अतस्ताव-
त्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव
विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धापगमाद्ध्येयसाक्षात्कारो भवतीति
कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीत्यादि-
श्रुतिस्मृत्योस्तदवगमादिति ॥ ३१ ॥ ध्यानस्यापि साधनान्याह ।

धारणासनसुखकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ३२ ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादिवयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ धार-
णादिवयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति ।

निरोधश्छर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ३३ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राण-
स्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । छर्दिश्च
वमनम् । विधारणात्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचमयोर्लाभः ।
विधारणं च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्यो
निरोधो वशीकरणं सा धारणेत्यर्थः । आसनकर्मणोः स्वशब्देन
पञ्चाङ्गलक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्वलाभा-
द्वारणापदं नोपात्तम् । चित्तस्य धारणा तु समाधिवद्भ्यानशब्दे-
नैव गृहीतेत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ३४ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि तदासनमित्यर्थः ।
॥ ३४ ॥ स्वकर्म लक्षयति ।

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यमनियमयोर्ग्रहणं जितेन्द्रियत्वरूपः प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ योगाङ्गान्यत्रापि लभ्यानि । यथा तत्सूत्रम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥ मुख्याधिकारिणो नास्ति बहिरङ्गस्य यमादिपञ्चकस्यापेक्षा केवलाङ्गारणाध्यानादित्रयरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि । अतस्तदनुसारेणाचार्योऽप्याह ।

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासाङ्गानरूपादेव वैराग्यसहिताज्ज्ञानं तत्साधनयोगश्च भवत्युत्तमाधिकारिणमित्यर्थः । तदुक्तं गारुडेऽपि ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप सारणाभ्यासगौरवात् ।

इति । अथवा वैराग्यध्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव हेतुतयोक्तौ चकारश्च धारणासमुच्चयायेति । तदेवं ज्ञानान्मोक्षो व्याख्यातः । ॥ ३६ ॥ अतः परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह ।

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता बन्धहेतुविपर्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन शुक्त्यादिज्ञानरूपाणां विपर्यया-

णामसङ्कुहेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्यानिव्याशुचिदुःखानात्मसु नि-
व्याशुचिसुखात्मख्यातिरिति योगे प्रोक्ता । एवमस्मिताप्यात्माना-
त्मनोरेकताप्रत्ययः । शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवंरूपा-
विद्या तु नैवंरूपा । आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरे-
ऽहमुद्भुपपत्तेः । रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणा-
दित्रास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥
विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह ।

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्यातम् ।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥

इति ।

बाधिर्यं कुष्ठितान्मत्वं जडताजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्ड्यपङ्गुत्वे क्लैव्योदावर्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्तदशाश-
क्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विघाता नव तथा वक्ष्य-
माणानामष्टसिद्धीनां च विघाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्वतः
परतश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तु शब्द एषां विशेष-
प्रसिद्धिख्यापनार्थः ॥ ३८ ॥ ययोर्विघाते बुद्धेरशक्ती ते तुष्टिसिद्धी
सूत्रद्वयेनाह ।

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥ उक्तानां विपर्ययाशक्तितुष्टिसि-
द्धीनां विशेषजिज्ञासायां क्रमेण सूत्रचतुष्टयं प्रवर्तते ।

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्तास्ते पूर्ववत् पूर्वा-
पर्यययोक्तास्तथैव विशिष्यावधार्याः । विस्तरभयास्तेहोच्यन्त इत्य-
र्थः । ते चाविद्यादयो मयापि सामान्यत एव व्याख्याताः पञ्चेति ।
विशेषतस्तु द्वाषष्टिभेदास्तदुक्तं कारिकायाम् ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥

इति । अस्यायमर्थः । अष्टस्वयन्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रक-
तिष्वनात्मसात्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति । कार्यकारणभेदेन
केवलविद्यतिष्वात्मबुद्धेरप्यत्रान्तर्भावः । एवमविद्याया विषयभेदे-
नाष्टविधत्वात् तत्समानविषयकस्यास्मिताख्यमोहस्याष्टविधत्वम् ।
दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दशत्वात् तद्विषयको
रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्यास्मितयोरष्टौ ये विषया ये
रागास्य दश विषयास्तद्विघातकेष्वष्टादशषष्टादशधा तामिस्राख्यो
द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां विनाशादिदर्शनादष्टादशधान्वता-
मिस्राख्योऽभिनिवेशो भयमिति । एतेषां च तमआदिसञ्ज्ञा तद्वे-
तुत्वादिति ॥ ४१ ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेतेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंशतिर्विशेष-
तोऽवगन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिधेतुस्मिन्नेव सूत्रेऽष्टा-
विंशतिधात्वं मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

आध्यात्मिकादिभेदान्नवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकया व्याख्यातम् ।

आध्यात्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः । प्रकृत्युपादानकालभाष्याख्याः ।

वाच्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥

अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिष्ठत्य वर्तन्त इत्या-
ध्यात्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा । साक्षात्कार-
पर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव तं च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु
कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरस्म इत्युच्यते ।
ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सलिलमित्यु-
च्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां ब्रह्मकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा
कालाख्या तुष्टिरोच इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्म-
मेघसमाधौ सति या तुष्टिः सा भाष्याख्या वृष्टिरित्युच्यत इति
चतस्र आध्यात्मिकाः । वाच्याः पञ्च तुष्टयो वाच्यविषयेषु पञ्चसु
शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते ।
ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं पारपारमनुत्तमास्तु उत्तमास्तु
इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां कारिकामन्यथा व्याख्या-
तवान् । तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं
ध्यानाभ्यासेनेत्येवं दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा प्रकृ-
त्याख्या । प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसंन्यासस्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्य-
त्यलमुद्देशेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या । भाष्यादेव मोक्षो भवि-
ष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं कुतर्के या तुष्टिः सा भाष्याख्ये-
त्यादिरर्थ इति तत्र । तद्याख्याततुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूल-
त्वेनाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिति ॥ ४३ ॥

कदादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

कदादिभेदैः सिद्धिरवस्था भवतीत्यर्थः । इदमपि सूत्रं कारुः
कथा व्याख्यातम् ।

जहः शब्देऽध्ययनं दुःखविघातास्तयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वाऽङ्कुशस्त्रिविधः ।

इति । अस्यायमर्थः । अत्राध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिक-
त्वात् त्रयो दुःखविघाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वा-
द्भाष्यः सिद्धयः । तत्रोद्देशो यथा । उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीया-
भ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा । अन्यदीय-
पाठमाकर्ष्य स्वयं वा शास्त्रमाकलय्य यज्ज्ञानं जायते तदिति ।
अध्ययनं च यथा । शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति ।
सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात् परमकारुणिकाज्ज्ञान-
लाभ इति । दानं च यथा । धनादिदानेन परितोषिताज्ज्ञानलाभ
इति । एषु च पूर्वस्त्रिविधं जहःशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश
आकर्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरुद्देशादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्व-
प्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित् त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवार-
कः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति
व्याचष्टे तन्न । तुष्ट्यभावस्याशक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरो-
धितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योरुभयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् ॥ ४४ ॥
ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मच्चतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमा-
द्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह ।

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादूहनादिपञ्चकभिन्नात् तपश्चादेस्ताद्विकी न सिद्धिः कुत
इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव
भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु ताद्विकी
सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण । ते समाधायुपसर्गा
व्युत्थाने सिद्धय इति । तदेवं ज्ञानाभ्युक्तिरित्यारभ्य विस्तरतो

बुद्धिगुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्यबन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सहोक्तः ।
एतौ च बुद्धितद्गुणरूपौ सर्गा प्रवाहरूपेणान्योऽन्यं हेतू बीजादुर-
वत् । तथा च कारिका ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्हर्तनः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्याद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥

इति । भावो वासनारूपा बुद्धिर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं महत्तत्त्वं
बुद्धिरिति । समष्टिसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥ साम्प्रतं
व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति सङ्क्षेपादुक्ता व्यष्टिद्वष्टिर्विस्तरतः प्रति-
पाद्यते ।

देवादिप्रभेदा ॥ ४६ ॥

देवादिः प्रभेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा सृष्टिरिति शेषः ।
तदेतत् कारिकाया व्याख्यातम् ।

अष्टविकल्पो देवस्तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

इति । ब्राह्मप्राजापत्यैन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्ट
विधो देवः सर्गः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्यावरा इति तैर्यग्योनः
पञ्चविधः । मानुष्यसर्गश्चैकप्रकार इति । भौतिको भूतानां व्यष्टि-
प्राणिनां विराजः सकाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अवान्तरसृष्टे-
रप्युक्तायाः पुरुषार्थत्वमाह ।

आब्रह्मसम्बन्धपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्यावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरु-
षार्था भवति तन्तुपुरुषाणां विवेकस्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥
व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण ।

५८

ननु कथं च

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

अतः कथं च ॥ १८ ॥

न कारणतयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भव-
ति तदा प्रकृतौ लयो भवति वैराग्यात् प्रकृतिलय इति वचनात् ।
तस्मात् कारणतयादपि न कृतकृत्यतास्ति मग्नवदुत्थानात् । यथा
जले मग्नः पुरुषः पुनरुनिष्ठति । एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषा
ईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति । संस्कारादेरक्षयेण पुनारागा-
भिव्यक्तेर्विवेकख्यातिं विना दोषदाहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननु
कारणं केनापि न कार्यतेऽतः स्वतन्त्रा कथं खोपासकस्य दुःख-
निदानमुत्थानं पुनः करोति तत्राह ।

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यप्रेर्यत्वेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि तद्योगः पुनरु-
त्थानौचित्यं तल्लीनस्य कुतः पारवश्यात् पुरुषार्थतत्त्वात् ।
विवेकख्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते खलीन
इत्यर्थः । पुरुषार्थादयश्च प्रकृतेर्न प्रेरकाः किन्तु प्रवृत्तिस्वभावायाः
प्रवृत्तौ निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यक्षतिः । तथा च योगसूत्रम् ।
निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति ।
वरणभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥ प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने
प्रमाणमप्याह ।

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्चर आदि-
पुरुषो भवति प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदमाश्रित्याचिन्त्यात् । तदेवं
सक्तः सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्येत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।
॥ ५६ ॥ नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह ।

इतरस्यापि नात्यन्तिकम् ॥ २७ ॥

इतरस्याप्युपास्यस्य नात्यन्तिकममाधिकत्वमुपास्यात्मन्यध्यस्तप-
दार्थानामपि प्रवेशादित्यर्थः ॥ २७ ॥ उपासनस्य मायिकत्वं यस्मि-
न्मते तदाह ।

सङ्कल्पितेऽप्येवम् ॥ २८ ॥

मनःसङ्कल्पिते ध्येयांश्च एवमपि मायिकत्वमपीत्यर्थः । सर्वं खल्विदं
ब्रह्मेत्यादिश्रुत्युक्ते ह्युपास्ये प्रपञ्चांशस्य मायिकत्वमेवेति ॥ २८ ॥
तर्ह्युपासनस्य किं फलमित्याकाङ्क्षायामाह ।

भावनोपचयाच्छुद्धस्य सर्वं प्रकृतिवत् ॥ २९ ॥

भावनाख्योपासनानिष्पत्त्या शुद्धस्य निष्पापस्य पुरुषस्य प्रकृते-
रिव सर्वमैश्वर्यं भवतीत्यर्थः । प्रकृतिर्यथा दृष्टिस्थितिसंहारं करो-
ति । एवमुपासकस्य बुद्धिसत्त्वमपि प्रकृतिप्रेरणेन दृष्ट्यादिकर्तृ भव-
तीति ॥ २९ ॥ ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति स्थापितम् । इदानीं
ज्ञानसाधनान्याह ।

रागोपहृतिर्ध्यानम् ॥ ३० ॥

ज्ञानप्रतिबन्धको यो विषयोपरागश्चिन्तस्य तदुपघातहेतुर्ध्यान-
मित्यर्थः । उपचारेण कार्यकारणयोरभेदनिर्देशो रागद्वयस्य
ध्यानत्वासम्भवात् । अत्र ध्यानशब्देन धारणाध्यानसमाधयो
योगोक्तास्तत्रैव एव ग्राह्याः पातञ्जले योगाङ्गानामष्टानामेव विवेक-
साक्षात्कारहेतुत्वश्रवणादिति । एतेषां चावान्तरविशेषास्तत्रैव
द्रष्टव्याः । इतराणि च पञ्चाङ्गानि स्वयं वक्ष्यति ॥ ३० ॥ ध्यान-
निष्पत्त्यैव ज्ञानोत्पत्तिर्नारम्भमात्रेणेत्याशयेन ध्याननिष्पत्तेर्लक्षण-
माह ।

वृत्तिनिरोधात् तत्सिद्धिः ॥ ३९ ॥

ध्येयान्तिरिक्तवृत्तिनिरोधरूपेण सम्प्रज्ञातयोगेन तत्सिद्धिर्ध्या-
नस्य निष्पत्तिर्ज्ञानाख्यफलोपधानरूपा भवतीत्यर्थः । अतस्ताव-
त्पर्यन्तमेव ध्यानं कर्तव्यमित्याशयः । इतरवृत्तिनिरोधे सत्येव
विषयान्तरसञ्चाराख्यप्रतिबन्धापगमाज्ज्ञेयसाक्षात्कारो भवतीति
कृत्वा योगोऽपि ज्ञाने कारणं योगाङ्गध्यानादिवदित्यपि मन्तव्यम् ।
अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहातीत्यादि-
श्रुतिस्मृत्योस्तदवगमादिति ॥ ३९ ॥ ध्यानस्यापि साधनान्याह ।

धारणासनसुखकर्मणा तत्सिद्धिः ॥ ४० ॥

वक्ष्यमाणेन धारणादित्रयेण ध्यानं भवतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ धार-
णादित्रयं क्रमात् सूत्रत्रयेण लक्षयति ।

निरोधश्चर्दिविधारणाभ्याम् ॥ ४१ ॥

प्राणस्येति प्रसिद्धा लभ्यते । प्रच्छर्दनविधारणाभ्यां वा प्राण-
स्येति योगसूत्रे भाष्यकारेण प्राणायामस्य व्याख्यातत्वात् । चर्दश्च
वमनम् । विधारणात्याग इति यावत् । तेन पूरणरेचनयोर्लाभः ।
विधारणं च कुम्भकम् । तथा च प्राणस्य पूरकरेचककुम्भकैर्यो
निरोधो वशीकरणं सा धारणेत्यर्थः । आसनकर्मणोः कृशब्देन
पञ्चाङ्गलक्षणीयतया सूत्रे परिशेषत एव धारणाया लक्ष्यत्वलाभा-
ह्वारणापदं नोपात्तम् । चिन्तस्य धारणा तु समाधिवद्भ्यानशब्दे-
नैव गृहीतेत्युक्तम् ॥ ४१ ॥ क्रमप्राप्तमासनं लक्षयति ।

स्थिरसुखमासनम् ॥ ४२ ॥

यत् स्थिरं सत् सुखसाधनं भवति स्वस्तिकादि तदासनमित्यर्थः ।
॥ ४२ ॥ स्वकर्म लक्षयति ।

स्वकर्म स्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानम् ॥ ३५ ॥

सुगमम् । तत्र कर्मशब्देन यमनियमयोर्ग्रहणं जितेन्द्रियत्वरूपः प्रत्याहारोऽपि सर्वाश्रमसाधारणतया कर्ममध्ये प्रवेशनीयः । तथा च पातञ्जलसूत्रे ज्ञानसाधनतया प्रोक्तान्यष्टौ योगाङ्गान्यत्रापि लब्धानि । यथा तत्सूत्रम् । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहार-धारणाध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानीति । तेषां च स्वरूपं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ३५ ॥ मुख्याधिकारिणो नास्ति बहिरङ्गस्य यमादिपञ्च-कस्यापेक्षा केवलाङ्गारणाध्यानादिवयरूपात् संयमादेव ज्ञानं योगश्च भवतीति पातञ्जलसिद्धान्तः । जडभरतादिषु च तथा दृश्यतेऽपि । अतस्तदनुसारेणाचार्योऽप्याह ।

वैराग्यादभ्यासाच्च ॥ ३६ ॥

केवलाभ्यासाङ्गानरूपादेव वैराग्यसहिताज्ज्ञानं तत्साधनयोग-श्च भवत्युत्तमाधिकारिणामित्यर्थः । तदुक्तं गारुडेऽपि ।

आसनस्थानविधयो न योगस्य प्रसाधकाः ।

विलम्बजननाः सर्वे विस्तराः परिकीर्तिताः ॥

शिशुपालः सिद्धिमाप सारणाभ्यासगौरवात् ।

इति । अथवा वैराग्यध्यानाभ्यासावत्र ध्यानस्यैव हेतुतयोक्तौ चकारश्च धारणासमुच्चयायेति । तदेवं ज्ञानान्मोक्षो व्याख्यातः । ॥ ३६ ॥ अतः परं बन्धो विपर्ययादित्युक्तो बन्धकारणं विपर्ययो व्याख्यास्यते तत्रादौ विपर्ययस्य स्वरूपमाह ।

विपर्ययभेदाः पञ्च ॥ ३७ ॥

अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च योगोक्ता बन्धहेतुविप-र्ययस्यावान्तरभेदा इत्यर्थः । तेन शुक्त्यादिज्ञानरूपाणां विपर्यया-

णामसङ्कहेऽपि न क्षतिः । तत्राविद्यानिव्याशुचिदुःखानात्मसु नि-
त्यशुचिसुखात्मख्यातिरिति योगे प्रोक्ता । एवमस्मिताप्यात्माना-
त्मनोरेकताप्रत्ययः । शरीराद्यतिरिक्त आत्मा नास्तीत्येवंरूपा-
विद्या तु नैवंरूपा । आत्मनः शरीराशरीरोभयरूपत्वेऽपि शरीरे-
ऽहमुद्गुपपत्तेः । रागद्वेषौ तु प्रसिद्धावेव । अभिनिवेशश्च मरणा-
दित्रास इति । रागादीनां विपर्ययकार्यतया विपर्ययत्वम् ॥ ३७ ॥
विपर्ययस्य स्वरूपमुक्त्वा तत्कारणस्याशक्तेरपि स्वरूपमाह ।

अशक्तिरष्टाविंशतिधा तु ॥ ३८ ॥

सुगमम् । एतदपि कारिकया व्याख्यातम् ।

एकादशेन्द्रियवधाः सह बुद्धिवधैरशक्तिरुद्दिष्टा ।

सप्तदश वधा बुद्धेर्विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनाम् ॥

इति ।

बाधिर्यं कुष्ठितान्धत्वं जडताजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्ड्यपङ्गुत्वे क्लैव्यादावर्तमुग्धताः ॥

इत्येकादशेन्द्रियाणामेकादशाशक्तयः स्वतश्च बुद्धेः सप्तदशाश-
क्तयः । यथा वक्ष्यमाणानां नवतुष्टीनां विघाता नव तथा वक्ष्य-
माणानामष्टसिद्धीनां च विघाता अष्टाविति मिलित्वा चेमाः स्वतः
परतश्चाष्टाविंशतिर्बुद्धेरशक्तय इत्यर्थः । तु शब्द एषां विशेष-
प्रसिद्धिव्यापनार्थः ॥ ३८ ॥ ययोर्विघाते बुद्धेरशक्ती ते तुष्टिसिद्धी
सूत्रद्वयेनाह ।

तुष्टिर्नवधा ॥ ३९ ॥

स्वयमेव नवधात्वं वक्ष्यति ॥ ३९ ॥

सिद्धिरष्टधा ॥ ४० ॥

एतदपि स्वयं वक्ष्यति ॥ ४० ॥ उक्तानां विपर्ययाशक्तितुष्टिसि-
द्धीनां विशेषजिज्ञासायां क्रमेण सूत्रचतुष्टयं प्रवर्तते ।

अवान्तरभेदाः पूर्ववत् ॥ ४१ ॥

विपर्ययस्यावान्तरभेदा ये सामान्यतः पञ्चोक्तास्ते पूर्ववत् पूर्वा-
चर्यैर्यथोक्तास्तथैव विशिष्टावधार्याः । विस्तरभयास्नेहोच्यन्त इत्य-
र्थः । ते चाविद्यादयो मयापि सामान्यत एव व्याख्याताः पञ्चेति ।
विशेषतस्तु द्वाषष्टिभेदास्तदुक्तं कारिकायाम् ।

भेदस्तमसोऽष्टविधो मोहस्य च दशविधो महामोहः ।

तामिस्रोऽष्टादशधा तथा भवत्यन्धतामिस्रः ॥

इति । अस्यायमर्थः । अष्टस्त्वयक्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रेषु प्रकृ-
तिघ्नात्मस्वात्मबुद्धिरविद्या तमोऽष्टधा भवति । कार्यकारणाभेदेन
केवलविघ्नतिघ्नात्मबुद्धेरप्यत्रान्तर्भावः । एवमविद्याया विषयभेदे-
नाष्टविधत्वात् तत्त्वमानविषयकस्यास्मिताख्यमोहस्याष्टविधत्वम् ।
दिव्यादिव्यभेदेन शब्दादीनां विषयाणां दशत्वात् तद्विषयको
रागाख्यो महामोहो दशविधः । अविद्यास्मितयोरष्टौ ये विषया ये
रागस्य दश विषयास्तद्विघातकेष्वष्टादशचष्टादशधा तामिस्राख्यो
द्वेषः । एवं तेषामष्टादशानां विनाशादिदर्शनादष्टादशधान्धता-
मिस्राख्योऽभिनिवेशो भयमिति । एतेषां च तमआदिसञ्ज्ञा तद्धे-
तत्त्वादिति ॥ ४१ ॥

एवमितरस्याः ॥ ४२ ॥

एवं पूर्ववदेवेतरस्या अशक्तेरप्यवान्तरभेदा अष्टाविंशतिर्विशेष-
तोऽवगन्तव्या इत्यर्थः । अशक्तिरष्टाविंशतिधेत्येतस्मिन्नेव सूत्रेऽष्टा-
विंशतिधात्वं मया व्याख्यातम् ॥ ४२ ॥

आध्यात्मिकादिभेदास्रवधा तुष्टिः ॥ ४३ ॥

इदं सूत्रं कारिकाया व्याख्यातम् ।

आध्यात्मिकाश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः ।

वाच्या विषयोपरमात् पञ्च नव तुष्टयोऽभिहिताः ॥

अस्यायमर्थः । आत्मानं तुष्टिमतः सङ्घातमधिष्ठत्य वर्तन् इत्या-
ध्यात्मिकास्तुष्टयश्चतस्रः । तत्र प्रकृत्याख्या तुष्टिर्यथा । साक्षात्कार-
पर्यन्तः परिणामः सर्वोऽपि प्रकृतेरेव न च प्रकृतिरेव करोत्यहं तु
कूटस्थः पूर्ण इत्यात्मभावनात् परितोषः । इयं तुष्टिरग्न्य इत्युच्यते ।
ततश्च प्रव्रज्योपादानेन या तुष्टिः सोपादानाख्या सखिलमित्यु-
च्यते । ततश्च प्रव्रज्यायां बद्धकालं समाध्यनुष्ठानेन या तुष्टिः सा
कालाख्या तुष्टिरोच इत्युच्यते । ततश्च प्रज्ञानपरमकाष्ठारूपे धर्म-
मेवसमाधौ सति या तुष्टिः सा भाग्याख्या दृष्टिरित्युच्यत इति
चतस्र आध्यात्मिकाः । वाच्याः पञ्च तुष्टयो वाच्यविषयेषु पञ्चसु
शब्दादिष्वर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसादिदोषनिमित्तकोपरमाज्जायन्ते ।
ताश्च तुष्टयो यथाक्रमं पारं सुपारं पारपारमनुत्तमात्म उत्तमात्म
इति परिभाषिता इति । कश्चित् त्विमां कारिकामन्यथा व्याख्या-
तवान् । तद्यथा विवेकसाक्षात्कारोऽपि प्रकृतिपरिणाम एवेत्यलं
ध्यानाभ्यासेनेत्येवं दृष्ट्या या ध्यानादिनिवृत्तौ तुष्टिः सा प्रकृ-
त्याख्या । प्रव्रज्योपादानेनैव मोक्षो भविष्यति किं ध्यानादिनेति या
तुष्टिः सोपादानाख्या । कृतसंन्यासस्यापि कालेनैव मोक्षो भविष्य-
त्यलमुद्देशेनेति या तुष्टिः सा कालाख्या । भाग्यादेव मोक्षो भवि-
ष्यति न मोक्षशास्त्रोक्तसाधनैरेवं कुतर्के या तुष्टिः सा भाग्याख्ये-
त्यादिरर्थ इति तत्र । तद्याख्याततुष्टीनामभावस्य ज्ञानाद्यनुकूल-
त्वेनाशक्तिपरिभाषानौचित्यादिति ॥ ४३ ॥

जहादिभिः सिद्धिः ॥ ४४ ॥

जहादिभेदैः सिद्धिरष्टधा भवतीत्यर्थः । इदमपि छत्रं कारि-
कया व्याख्यातम् ।

जहः शब्देऽध्ययनं दुःखविघातास्तयः सुहृत्प्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धेः पूर्वाऽङ्कुशस्त्रिविधः ।

इति । अस्यायमर्थः । अत्राध्यात्मिकादिदुःखत्रयप्रतियोगिक-
त्वात् त्रयो दुःखविघाता मुख्यसिद्धयः । इतरास्तु तत्साधनत्वा-
द्वाप्यः सिद्धयः । तत्रोद्देशो यथा । उपदेशादिकं विनैव प्राग्भवीया-
भ्यासवशात् तत्त्वस्य स्वयमूहनमिति । शब्दस्तु यथा । अन्यदीय-
पाठमाकर्ष्य स्वयं वा शास्त्रमाकलय्य यज्ज्ञानं जायते तदिति ।
अध्ययनं च यथा । शिष्याचार्यभावेन शास्त्राध्ययनाज्ज्ञानमिति ।
सुहृत्प्राप्तिर्यथा । स्वयमुपदेशार्थं गृहागतात् परमकारुणिकाज्ज्ञान-
लाभ इति । दानं च यथा । धनादिदानेन परिनेषिताज्ज्ञानलाभ
इति । एषु च पूर्वस्त्रिविधे जहःशब्दाध्ययनरूपो मुख्यसिद्धेरङ्कुश
आकर्षकः । सुहृत्प्राप्तिदानयोरुद्देशादित्रयापेक्षया मन्दसाधनत्व-
प्रतिपादनायेदमुक्तम् । कश्चित् त्वेतासामष्टसिद्धीनामङ्कुशो निवा-
रकः पूर्वस्त्रिविधो विपर्ययाशक्तितुष्टिरूपो भवति बन्धकत्वादिति
व्याचष्टे तन्न । तुष्ट्यभावस्याशक्तितया बाधिर्यादिवत् सिद्धिविरो-
धितालाभेन तुष्ट्यतुष्ट्योरुभयोः सिद्धिविरोधित्वासम्भवात् ॥ ४४ ॥
ननूहादिभिरेव कथं सिद्धिरुच्यते मच्चतपःसमाध्यादिभिरप्यणिमा-
द्यष्टसिद्धेः सर्वशास्त्रसिद्धत्वादिति तत्राह ।

नेतरादितरहानेन विना ॥ ४५ ॥

इतरादूहनादिपञ्चकभिन्नात् तपश्चादेस्तात्त्विकी न सिद्धिः कुत
इतरहानेन विना यतः सा सिद्धिरितरस्य विपर्ययस्य हानं विनैव
भवत्यतः संसारापरिपन्थित्वात् सा सिद्ध्याभास एव न तु तात्त्विकी
सिद्धिरित्यर्थः । तथा चोक्तं योगसूत्रेण । ते समाधावुपसर्गा
व्युत्थाने सिद्धय इति । तदेवं ज्ञानाभ्युक्तिरित्यारभ्य विस्तरतो

बुद्धिगुणरूपः प्रत्ययसर्गः सकार्यबन्धो मोक्षरूपपुरुषार्थेन सहेतुः ।
एतौ च बुद्धितद्गुणरूपौ सर्गौ प्रवाहरूपेणान्योऽन्य हेतू बीजादुर-
वत् । तथा च कारिका ।

न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिर्द्वेषः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्यस्तस्याद्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥

इति । भावो वासनारूपा बुद्धिर्ज्ञानादिगुणा लिङ्गं महत्तत्त्वं
बुद्धिरिति । समष्टिसर्गः प्रत्ययसर्गश्च समाप्तः ॥ ४५ ॥ साम्प्रतं
व्यक्तिभेदः कर्मविशेषादिति सङ्क्षेपादुक्ता व्यष्टिबुद्धिर्विस्तारतः प्रति-
पाद्यते ।

देवादिप्रभेदाः ॥ ४६ ॥

देवादिः प्रभेदोऽवान्तरभेदो यस्याः सा तथा सृष्टिरिति शेषः ।
तदेतत् कारिकया व्याख्यातम् ।

अष्टविकल्पो देवस्तैर्यम्योनश्च पञ्चधा भवति ।

मानुष्यस्यैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

इति । ब्राह्मप्राजापत्येन्द्रपैत्रगान्धर्वयाक्षराक्षसपैशाचा इत्यष्ट
विधो देवः सर्गः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्यावरा इति तैर्यम्योनः
पञ्चविधः । मानुष्यसर्गस्यैकप्रकार इति । भौतिको भूतानां व्यष्टि-
प्राणिनां विराजः सकाशात् सर्ग इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अवान्तरसृष्टे-
रप्युक्तायाः पुरुषार्थत्वमाह ।

आब्रह्मसम्बन्धपर्यन्तं तत्कृते सृष्टिराविवेकात् ॥ ४७ ॥

चतुर्मुखमारभ्य स्यावरान्ता व्यष्टिसृष्टिरपि विराट्सृष्टिवदेव पुरु-
षार्था भवति तत्तत्पुरुषाणां विवेकस्यातिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ ४७ ॥
व्यष्टिसृष्टावपि विभागमाह सूत्रत्रयेण ।

ऊर्ध्वं सत्त्वविशाला ॥ ४८ ॥

ऊर्ध्वं भूर्लोकानुपरि दृष्टिः सत्त्वाधिका भवतीत्यर्थः ॥ ४८ ॥

तमोविशाला मूलतः ॥ ४९ ॥

मूलतो भूर्लोकानुपरि इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

मध्ये रजोविशाला ॥ ५० ॥

मध्ये भूर्लोक इत्यर्थः ॥ ५० ॥ नन्वेकस्या एव प्रकृतेः केन निमित्तेन सत्त्वादिविशालतया विचित्राः दृष्टय इत्याकाङ्क्षायामाह ।

कर्मवैचित्र्यात् प्रधानचेष्टा गर्भदासवत् ॥ ५१ ॥

विचित्रकर्मनिमिषादेव यथोक्ता प्रधानस्य चेष्टा कार्यवैचित्र्यरूपा भवति । वैचित्र्यं दृष्टान्तो गर्भदासवदिति । यथा गर्भावस्थामारभ्य यो दासस्तस्य भृत्यवासनापाटवेन जानाप्रकारा चेष्टा परिचर्या स्वाम्यर्थे भवति तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ननु चेदूर्ध्वं सत्त्वविशाला दृष्टिरस्ति तर्हि तत एव कृतार्थत्वात् पुरुषस्य किं मोक्षेणेति तत्राह ।

आहन्तिस्तत्राप्युत्तरोत्तरयोनियोगाद्वेयः ॥ ५२ ॥

तत्राप्यूर्ध्वगतावपि सत्यानाहन्तिरस्यत उत्तरोत्तरयोनियोगाद्-
धोऽधो योनिजन्मनः सोऽपि लोको हेय इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ किञ्च ।

समानं जरामरणादिजं दुःखम् ॥ ५३ ॥

ऊर्ध्वोऽधो गतानां ब्रह्मादिस्थावरान्तानां सर्वेषामेव जरामरणा-
दिजं दुःखं साधारणमतोऽपि हेय इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ किं बहूना
कारणे लयादपि न कृतकत्वमेत्याह ॥

न कारणलयात् कृतकृत्यता मग्नवदुत्थानात् ॥ ५४ ॥

विवेकज्ञानाभावे यदा महदादिषु वैराग्यं प्रकृत्युपासनया भव-
ति तदा प्रकृतौ लयो भवति वैराग्यात् प्रकृतिलय इति वचनात् ।
तस्मात् कारणलयादपि न कृतकृत्यतास्ति मग्नवदुत्थानात् । यथा
जले मग्नः पुरुषः पुनरुन्निष्ठति । एवमेव प्रकृतिलीनाः पुरुषा
ईश्वरभावेन पुनराविर्भवन्ति । संस्कारादेरक्षयेण पुनारागा-
भिव्यक्तेर्विवेकस्यातिं विना दोषदाहानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ननु
कारणं केनापि न कार्यतेऽतः स्वतन्त्रा कथं शोषासकस्य दुःख-
निदानमुत्थानं पुनः करोति तत्राह ।

अकार्यत्वेऽपि तद्योगः पारवश्यात् ॥ ५५ ॥

प्रकृतेरकार्यत्वेऽप्यभ्यर्थेऽप्यन्येच्छानधीनत्वेऽपि तद्योगः पुनरु-
त्थानौचित्यं तल्लीनस्य कुतः पारवश्यात् पुरुषार्थतन्त्रत्वात् ।
विवेकस्यातिरूपपुरुषार्थवशेन प्रकृत्या पुनरुत्थाप्यते खलीन
इत्यर्थः । पुरुषार्थादयश्च प्रकृतेर्न प्रेरकाः किन्तु प्रवृत्तिस्वभावायाः
प्रवृत्तौ निमित्तानीति न स्वातन्त्र्यवृत्तिः । तथा च योगसूत्रम् ।
निमित्तमप्रयोजकं प्रकृतीनां वरणभेदस्तु ततः क्षेत्रिकवदिति ।
वरणभेदः प्रतिबन्धनिवृत्तिः ॥ ५५ ॥ प्रकृतिलयात् पुरुषस्योत्थाने
प्रमाणमप्याह ।

स हि सर्ववित् सर्वकर्ता ॥ ५६ ॥

स हि पूर्वसर्गे कारणलीनः सर्गान्तरे सर्ववित् सर्वकर्तेश्वर आदि-
पुरुषो भवति प्रकृतिलये तस्यैव प्रकृतिपदमाप्तौचित्यात् । तदेवं
सक्तः सह कर्मणेति लिङ्गं मनो यत्र निषिक्तमस्येत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ।
॥ ५६ ॥ नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधानुपपत्तिस्तत्राह ।

ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा ॥ ५७ ॥

प्रकृतिलीनस्य जन्येश्वरस्य सिद्धिर्यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं
तप इत्यादिश्रुतिभ्यः सर्वसम्मतैव । नित्येश्वरस्यैव विवादास्तद-
त्वादित्यर्थः । सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय पारवश्यमपि प्रतिपाद-
यति स हीति सूत्रेण । स हि परः पुरुषसामान्यं सर्वज्ञानशक्तिमत
सर्वकर्तृताशक्तिमच्च । अयत्कान्तवत् सन्निधमात्रेण प्रेरकत्वादि-
त्यर्थः । तदा चासमाप्तार्थपुरुषसन्निध्यात् तदर्थमन्येच्छानधीनाया
अपि प्रकृतेः प्रकृतिरावश्यकीति । नन्वेवमीश्वरप्रतिषेधविरोध-
स्तत्राह । ईदृशेश्वरसिद्धिः सिद्धा । सन्निध्यमात्रेणेश्वरस्य सिद्धिस्तु
श्रुतिस्मृतिषु सर्वसम्मतैत्यर्थः ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विभुरश्रुते ॥
सृजते च गुणान् सर्वान् क्षेत्रज्ञस्त्वनुपश्यति ।
गुणान् विक्रियते सर्वानुदासीनवदीश्वरः ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतयश्चैतादृशेश्वरे प्रमाणमिति ॥ ५७ ॥ द्वितीया-
ध्यायादिमारभ्यैतावत्पर्यन्तं सूत्रव्यूहैः प्रधानसृष्टिः समापिता । इतः
परं मोक्षोपपत्त्यर्थं प्रधानसृष्टेर्ज्ञानिपुरुषं प्रत्यत्यन्तनिष्ठतिरत्यन्त-
लयाख्या वक्तव्या तदुपपत्त्यर्थमादौ प्रधानसृष्टेः प्रयोजनं द्वितीया-
ध्यायस्यादिसूत्रे दिङ्मात्रेणोक्तं विस्तरतः प्रतिपादयति ।

प्रधानसृष्टिः परार्थं स्वतोऽप्यभोक्तृत्वादुद्भक्तुमव-
नवत् ॥ ५८ ॥

प्रधानस्य स्वत एव सृष्टिर्यद्यपि तथापि परार्थमन्यस्य भोगापव-
र्गार्थम् । यथोद्भस्य कुङ्कुमवहनं स्वार्थं कुतोऽभोक्तृत्वादपेतनत्वेन

भोगापवर्गासम्भवादित्यर्थः । ननु विमुक्तमोक्षार्थं स्वार्थं वेत्यनेन स्वार्थःपि सृष्टिरुक्तेति चेत् सत्यम् । तथापि पुरुषार्थतां विना स्वार्थतापि न सिद्ध्यति । स्वार्थो हि प्रधानस्य कृतभोगापवर्गात् पुरुषादात्मविमोक्षणमिति । ननु भृत्यतुल्या चेत् प्रकृतिस्त्वाहं कथं स्वामिनो दुःखार्थमपि प्रवर्तत इति चेन्न । सुखार्थप्रवृत्त्यैव नान्तरीयकदुःखसम्भवाद्दृष्टभृत्यतुल्यत्वाद्देति ॥ ५८ ॥ ननु प्रधानस्याचेतनस्य स्वतः सृष्टृत्वमेव नोपपद्यते रथादेः परप्रयत्नेनैव प्रवृत्तिदर्शनादिति तत्राह ।

अचेतनत्वेऽपि क्षीरवच्चेष्टितं प्रधानस्य ॥ ५९ ॥

यथा क्षीरं पुरुषप्रयत्नैरपेक्ष्येण स्वयमेव दधिरूपेण परिणमते । एवमचेतनत्वेऽपि परप्रयत्नं विनापि महदादिरूपपरिणामः प्रधानस्य भवतीत्यर्थः । धेनुवद्वत्सायेत्यनेन सूत्रेणास्य न पौनरुक्त्यम् । तत्र करणप्रवृत्तेरेव विचारितत्वात् । धेनूनां चेतनत्वाच्चेति ॥ ५९ ॥ दृष्टान्तान्तरप्रदर्शनपूर्वकमुक्तार्थहेतुमाह ।

कर्मवदृष्टेर्वा कालादेः ॥ ६० ॥

कालादेः कर्मवद्वा स्वतः प्रधानस्य चेष्टितं सिद्ध्यति दृष्टत्वात् । अथैको गच्छति ऋतुरितरञ्च प्रवर्तत इत्यादिरूपं कालादिकर्म स्वत एव भवत्येवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात् कल्पनाया दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः ॥ ६० ॥ ननु तथापि ममेदं भोगादिसाधनमिति प्रतिसम्भानाभावान्मूढायाः प्रकृतेः कदाचित् प्रवृत्तिरपि न स्याद्विपरीता च प्रवृत्तिः स्यात् तत्राह ।

स्वभावाच्चेष्टितमनभिसम्भानाद्भृत्यवत् ॥ ६१ ॥

यथा प्रकृष्टभृत्यस्य स्वभावात् संस्कारादेव प्रतिनियतावश्यकी

च स्वाभिसेवा प्रवर्तते न तु स्वभोगाभिप्रायेण तथैव प्रकृतेः सृष्टितं
संस्कारादेवेत्यर्थः ॥ ६१ ॥

कर्माकृष्टेर्वानादितः ॥ ६२ ॥

वाशब्देऽत्र समुच्चये । यतः कर्मानाद्यतः कर्मभिराकर्षणादपि
प्रधानस्यावश्यकी व्यवस्थिता च प्रवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६२ ॥ तदेवं
प्रधानस्य परार्थतः सृष्टृत्वे सिद्धे परप्रयोजनसमाप्तौ स्वत एव
प्रधाननिवृत्त्या मोक्षः सिद्ध्यतीत्याह प्रचट्टकेन ।

विविक्तबोधात् सृष्टिनिवृत्तिः प्रधानस्य स्वदवत्
पाके ॥ ६३ ॥

विविक्तपुरुषज्ञानात् परवैराग्येण पुरुषार्थसमाप्तौ प्रधानस्य
सृष्टिर्निवर्तते । यथा पाके निष्पन्ने पाचकस्य व्यापारो निवर्तत
इत्यर्थः । इयमेवात्यन्तिकप्रलय इत्युच्यते । तथा च श्रुतिः ।
तस्याभिध्यानाद्योजनात् तत्त्वभावाद्भयस्थान्ते विश्वमायानिवृत्ति-
रिति ॥ ६३ ॥ नन्वेवमेकपुरुषस्योपाधौ विवेकज्ञानोत्पत्त्या प्रकृतेः
सृष्टिनिवृत्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्ग इति तत्राह ।

इतर इतरवत् तद्दोषात् ॥ ६४ ॥

इतरस्तु विविक्तबोधरहित इतरवद्बहुवदेव प्रकृत्या तिष्ठति ।
कुतस्तद्दोषात् । तस्य प्रधानस्यैव तत्पुरुषार्थासमापनाख्यदोषा-
दित्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रे । कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसा-
धारणत्वादिति । तथा च पूर्वसूत्रे या प्रधाननिवृत्तिरुक्ता सा
विविक्तबोद्धपुरुषं प्रत्येवेति भावः । विश्वमायाश्रुतिरपि ज्ञानिनं
प्रत्येव मन्तव्या । अजामिति श्रुत्यैकवाक्यत्वादिति ॥ ६४ ॥ सृष्टि-
निवृत्तेः फलमाह ।

द्वयोरेकतरस्य वैदासीन्यमपवर्गः ॥ ६५ ॥

द्वयोः प्रधानपुरुषयोरेवौदासीन्यमेकाकिता । परस्परवियोग इति यावत् । सोऽपवर्गः । अथवा पुरुषस्यैव कैवल्यमहं मुक्तः स्थामित्वेव पुरुषार्थतादर्शनादित्यर्थः ॥ ६५ ॥ नन्वेकपुरुषमुक्तावेव विवेकाकारदृष्ट्या विरक्ता प्रकृतिः कथमन्यपुरुषार्थं पुनः दृष्टौ प्रवर्तताम् । न च प्रकृतेरंशभेदादसौ दोष इति वाच्यम् । मुक्तपुरुषोपकरणैरपि पृथिव्यादिभिरन्यस्य भोग्यदृष्टिदर्शनादिति तत्राह ।

**अन्यदृष्ट्युपरागेऽपि न विरज्यते प्रबुद्धरज्जुतत्त्व-
स्यैवोरगः ॥ ६६ ॥**

एकस्मिन् पुरुषे विविक्तबोधाद्विरक्तमपि प्रधानं नान्यस्मिन् पुरुषे दृष्ट्युपरागाय विरक्तं भवति किन्तु तं प्रति दृजत्येव । यथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरगो भयादिकं न जनयति मूढं प्रति तु जनयत्येवेत्यर्थः । उरगतुल्यत्वं च प्रधानस्य रज्जुतुल्ये पुरुषे समारोपणादिति । एवंविधं रज्जुसर्पादिदृष्टान्तानामाशयमबुद्धैर्बाबुधाः केचिद्वेदान्तिब्रुवाः प्रकृतेरत्यन्ततुच्छत्वं मनोमात्रत्वं वा तुल्ययन्ति । एतेन प्रकृतिसत्त्वतावादिसाङ्ख्योक्तदृष्टान्तेन श्रुतिसृष्ट्यर्थो बोधनीया न केवलं दृष्टान्तवत्त्वेनायमर्थः सिद्ध्यति ॥ ६६ ॥

कर्मनिमित्तयोगाच्च ॥ ६७ ॥

दृष्टौ निमित्तं यत् कर्म तस्य सम्बन्धादप्यन्यपुरुषार्थं दृजतीत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ननु सर्वेषां पुरुषाणामप्रार्थकतया नैरपेक्ष्याविशेषेऽपि कश्चित् प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तते कश्चित् प्रति निवर्तत इत्यत्र किं नियामकम् । न च कर्म नियामकं कस्य पुरुषस्य किं कर्मेत्यत्र नियामकाभावादिति तत्राह ।

नैरपेक्ष्येऽपि प्रकृत्युपकारेऽविवेको निमित्तम् ॥ ६८ ॥

पुरुषाणां नैरपेक्ष्येऽप्यर्थं मे स्वान्ययमेवाहमित्यविवेकादेव प्रकृतिः सृष्ट्यादिभिः पुरुषानुपकरोतीत्यर्थः । तथा च यस्मै पुरुषायात्मानमविविच्य दर्शयितुं वासना वर्तते तं प्रत्येव प्रधानं प्रवर्तते इत्येव नियामकमिति भावः ॥ ६८ ॥ प्रवृत्तिस्वभावत्वात् कथं विवेकेऽपि निवृत्तिरूपपक्षतां तत्राह ।

नर्तकीवत् प्रवृत्तस्यापि निवृत्तिश्चारितार्थात् ॥ ६९ ॥

पुरुषार्थमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिस्वभावो न तु सामान्येन । अतः प्रवृत्तस्यापि प्रधानस्य पुरुषार्थसमाप्तिरूपचरितार्थत्वे सति निवृत्तिर्युक्ता । यथा परिषद्दो सत्यदर्शनार्थं प्रवृत्ताया नर्तक्यास्तत्सिद्धौ निवृत्तिरित्यर्थः ॥ ६९ ॥ निवृत्तौ हेत्वन्तरमाह ।

दोषबोधेऽपि नोपसर्पणं प्रधानस्य कुलवधूवत् ॥ ७० ॥

पुरुषेण परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादपि लज्जितायाः प्रकृतेः पुनर्न पुरुषं प्रत्युपसर्पणं कुलवधूवत् । यथा स्वामिना मे दोषो दृष्ट इत्यवधारणेन लज्जिता कुलवधूर्न स्वामिनमुपसर्पति तद्वदित्यर्थः । तदुक्तं नारदीये ।

सविकारापि मौढ्येन चिरं मुक्ता गुणात्मना ।

प्रकृतिज्ञातदोषेयं लज्जयेव निवर्तते ॥

इति । एतदेवोक्तं कारिकयापि ।

प्रकृतेः सुकुमारतरं न किञ्चिदस्तीति मे मतिर्भवति ।

या दृष्टास्तीति पुनर्न दर्शनमुपैति पुरुषस्य ॥

इति ॥ ७० ॥ ननु पुरुषार्थं चेत् प्रधानप्रवृत्तिस्त्वर्थं बन्धमोक्षाभ्यां पुरुषस्य परिणामापन्निरिति तत्राह ।

नैकान्ततो बन्धमोक्षौ पुरुषस्याविवेकाद्वते ॥ ७१ ॥

दुःखयोगविधेयरूपौ बन्धमोक्षौ पुरुषस्य नैकान्ततत्त्वज्ञतः
किन्तु चतुर्थसूत्रवद्व्यमाणप्रकारेणाविवेकादेवेत्यर्थः ॥ ७१ ॥ पर-
मार्थतस्तु यथोक्तौ बन्धमोक्षौ प्रकृतेरेवेत्याह ।

प्रकृतेराह्नस्यात् ससङ्गत्वात् पशुवत् ॥ ७२ ॥

प्रकृतेरेव तन्त्रतो दुःखेन बन्धमोक्षौ ससङ्गत्वादुःखसाधनैर्धर्मा-
दिभिर्लिप्तत्वात् । यथा पशूरज्ज्वा लिप्ततया बन्धमोक्षभागी
तद्वदित्यर्थः । एतदुक्तं कारिकाया ।

तस्यास्य बध्यतेऽङ्गा न मुच्यते नापि संसरति पुरुषः ।

संसरति बध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ।

इति । द्वयोरेकतरस्य वैदासीन्यमपवर्ग इति सूत्रे च यः पुरु-
षस्यापवर्ग उक्तः स प्रतिबिम्बरूपस्य मिथ्यादुःखस्य वियोग एवेति ।
॥ ७२ ॥ तत्र कैः साधनैर्बन्धः कैर्वा मोक्ष इत्याकाङ्क्षयामाह ।

**रूपैः सप्रभिरात्मानं बध्नाति प्रधानं कोशकारवद्वि-
मोचयत्येकरूपेण ॥ ७३ ॥**

धर्मवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यानिश्वर्यैः सप्तभीरूपैर्धर्मैर्दुःख-
हेतुभिः प्रकृतिरात्मानं दुःखेन बध्नाति कोशकारवत् । कोशकार-
कर्मिर्यथा खनिर्मितेनावसेनात्मानं बध्नाति तद्वत् । सैव च प्रकृ-
तिरेकरूपेण ज्ञानेनैवात्मानं दुःखान्मोचयतीत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ननु
बन्धमुक्ती अविवेकादिति यदुक्तं तदयुक्तम् । अविवेकस्याहेयानुपा-
देयत्वात् । लोके दुःखस्य तदभावसुखादेरेव च स्वतो हेयोपादे-
यत्वात् । अन्यथा दृष्टहानिरित्यशङ्क्य चतुर्थसूत्रोक्तं स्वयं विद्व-
ष्यति ।

निमित्तत्वमविवेकस्य न दृष्टहानिः ॥ ७४ ॥

अविवेकस्य पुरुषेषु बन्धमोक्षनिमित्तत्वमेव पुरोक्तं न त्वविवेक
एव ताविति नातो दृष्टहानिरित्यर्थः । एतच्च प्रथमाध्यायसूत्रेषु
स्यष्टम् । अविवेकनिमित्तात् प्रकृतिपुरुषयोः संयोगस्तस्याश्च संयोगा-
दुत्पद्यमानस्य प्राकृतदुःखस्य पुरुषे यः प्रतिबिम्बः स एव दुःखभोगो
दुःखसम्बन्धस्तन्निवृत्तिरेव च मोक्षाख्यः पुरुषार्थ इति ॥ ७४ ॥ तदेव
मादिर्गर्गमारभ्याद्यन्तिकलयपर्यन्तोऽखिलपरिणामः प्रधानतद्वका-
राणामेव पुरुषस्तु कूटस्थपूर्णचिन्मात्र एवेत्यध्यायद्वयेन विस्तरतो
विवेचितं तस्य विवेकस्य निष्पत्त्युपायेषु सारभूतमभ्यासमाह ।

तत्त्वाभ्यासाच्चेति नेतीति त्यागाद्विवेकसिद्धिः ॥ ७५ ॥

प्रकृतिपर्यन्तेषु जडेषु नेति नेतीत्यभिमानव्यागरूपात् तत्त्वा-
भ्यासाद्विवेकनिष्पत्तिर्भवति । इतरत् सर्वमभ्यासस्याङ्गमात्रमि-
त्यर्थः । तथा च श्रुतिः । अथात आदेशो नेति नेति न ह्येतस्या-
दिति नेत्यन्यत् परमस्ति स एष आत्मा नेति नेतीत्यादिरिति ।

अव्यक्ताद्यविशेषान्ते विकारेऽस्मिंश्च वर्णिते ।

चेतनाचेतनान्यत्वज्ञानेन ज्ञानमुच्यते ॥

इति । यथा ।

अस्थिस्थूणं स्नायुयुतं मांसशोणितलेपनम् ।

चर्मावनद्धं दुर्गन्धिपूर्णं मूत्रपुरीषयोः ॥

जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजश्चलमसन्निष्ठं भूतावासमिमं त्यजेत् ॥

नदीकुलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनिर्यथा ।

तथा त्यजस्मिन् देहं छद्मद्वाद्वाहाद्विमुच्यते ॥

इति । एतदेव कारिकयाप्युक्तम् ।

एवं तत्त्वाभ्यासाक्षात् न मे नाहमित्यपरिशेषम् ।

अविपर्ययाद्विशुद्धं केवलमुत्पद्यते ज्ञानम् ॥

इति । नास्तीत्यात्मनः कर्तृत्वनिषेधः । न मे इति सङ्गनिषेधः ।
नाहमिति तादात्म्यनिषेधः । केवलमित्यस्य विवरणमविपर्यया-
द्विशुद्धमिति । अतोऽन्तरा विपर्येण विभ्रुतमित्यर्थः । इदमेव
केवलत्वं सिद्धिशब्देन सूत्रे प्रोक्तम् । विवेकस्यातिरविभ्रवा हानो-
पाय इति योगसूत्रेणैतादृशज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वसिद्धिरिति ।
॥ ७५ ॥ विवेकसिद्धौ विशेषमाह ।

अधिकारिप्रभेदाच्च नियमः ॥ ७६ ॥

मन्दाद्यधिकारिभेदसत्त्वादभ्यासे क्रियमाणेऽप्यस्मिन्नेव जन्मनि
विवेकनिष्पत्तिर्भवतीति नियमो नास्तीत्यर्थः । अत उत्तमाधि-
कारमभ्यासपाटवेनात्मनः सम्पादयेदिति भावः ॥ ७६ ॥ विवेक-
निष्पत्त्यैव निस्तारो नान्यथेत्याह ।

बाधितानुवृत्त्या मध्यविवेकतोऽप्युपभोगः ॥ ७७ ॥

सकृत् सम्प्रज्ञातयोगेनात्मसाक्षात्कारोत्तरं मध्यविवेकावस्थो
मध्यमविवेकेऽपि सति पुरुषे बाधितानामपि दुःखादीनां प्रारब्ध-
वशात् प्रतिबिम्बरूपेण पुरुषेऽनुवृत्त्या भोगो भवतीत्यर्थः । विवेक-
निष्पत्तिश्चापुनरुक्त्यानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्यतस्तस्यां सत्यां न
भोगोऽस्तीति प्रतिपादयितुं मध्यविवेकत इत्युक्तम् । मन्दविवेकस्तु
साक्षात्कारात् पूर्वं श्रवणमननध्यानमात्ररूप इति विभागः ॥ ७७ ॥

जीवन्मुक्तश्च ॥ ७८ ॥

जीवन्मुक्तोऽपि मध्यविवेकावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥ ७८ ॥ जीव-
न्मुक्ते प्रमाणमाह ।

उपदेश्योपदेष्टृत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ७९ ॥

शास्त्रेषु विवेकविषये गुरुशिष्यभावश्रवणाज्जीवन्मुक्तसिद्धिरित्यर्थः । जीवन्मुक्तस्यैवोपदेष्टृत्वसम्भवादिति ॥ ७९ ॥

श्रुतिश्च ॥ ८० ॥

श्रुतिश्च जीवन्मुक्तेऽस्ति ।

दीक्षयैव नरो मुच्येत् तिष्ठेन्मुक्तोऽपि विश्वदे ।

कुलालचक्रमध्यस्थो विच्छिन्नोऽपि भ्रमेऽद्वयः ॥

ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यादिरिति । नारदीयस्मृतिरपि ।

पूर्वाभ्यासबलात् कार्यं न लोको न च वैदिकः ।

अपुण्यपापः सर्वात्मा जीवन्मुक्तः स उच्यते ॥

इति ॥ ८० ॥ ननु श्रवणमात्रेणाप्युपदेष्टृत्वं स्यात् तत्राह ।

दूतरथाश्वपरम्परा ॥ ८१ ॥

दूतरथा मन्दविवेकस्याप्युपदेष्टृत्वेऽश्वपरम्परापत्तिरित्यर्थः । समग्रप्रेणात्मतत्त्वमज्ञात्वा चेदुपदिशेत् कस्मिंश्चिदंशे स्वभ्रमेण शिष्यमपि भ्रान्तीकुर्यात् सोऽप्यन्यं सोऽप्यन्यमित्येवमश्वपरम्परेति ॥ ८१ ॥ ननु ज्ञानेन कर्मक्षये सति कथं जीवनं स्यात् तत्राह ।

चक्रभ्रमणवद्भूतशरीरः ॥ ८२ ॥

कुलालकर्मनिष्ठत्वावपि पूर्वकर्मवेगात् स्वयमेव कियत्कालं चक्रं भ्रमति । एवं ज्ञानोत्तरं कर्मानुत्पत्तावपि प्रारब्धकर्मवेगेन चेष्टमानं शरीरं धृत्वा जीवन्मुक्तस्तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ननु ज्ञानहेतुसम्भ्रान्तयोगेन भोगादिवासनाक्षये कथं शरीरधारणम् । न च योगस्य संस्काराभिभावकत्वे किं मानमिति वाच्यम् । व्युत्थाननिरोधसंस्कारयोरभिभवप्रादुर्भावौ निरोधपरिणाम इति योमसूत्र-

तत्सत्त्वित्वेः । चिरकालीनस्य विषयान्तरावेशस्य विषयान्तरसंस्काराभिभावकतया लोकेऽप्यनुभवाच्चेति तत्राह ।

संस्कारलेशतत्त्वित्विद्विः ॥ ८३ ॥

शरीरधारणहेतवो ये विषयसंस्कारास्तेषामत्यावशेषात् तस्य शरीरधारणस्य सिद्धिरित्यर्थः । अत्र चाविद्यासंस्कारलेशस्य सत्ता नापेक्ष्यते । अविद्याया जन्मादिरूपकर्मविपाकारम्भमात्रे हेतुत्वात् । योगभाष्ये व्यासैस्तथा व्याख्यातत्वात् । वीतरागजन्मादर्शनादिति न्यायाच्च । न तु प्रारब्धफलकर्मभोगेऽपीति । यत्र च नियमेनाविद्यापेक्ष्यते स प्रयासविशेषरूपो भोगो मूढेष्वेवास्ति जीवन्मुक्तानां तु भोगाभास एवेति प्रागुक्तम् । यत् तु कश्चिदविद्यासंस्कारलेशोऽपि जीवन्मुक्तस्य तिष्ठतीत्याह तन्न । धर्माधर्मोत्पत्तिप्रसङ्गात् । अन्धपरम्पराप्रसङ्गात् । अविद्यासंस्कारलेशसत्ताकल्पने प्रयोजनाभावाच्च । एतच्च ब्रह्ममीमांसाभाष्ये प्रपञ्चितमिति ॥ ८३ ॥ शास्त्रवाक्यार्थमुपसंहरति ।

विवेकान्निःशेषदुःखनिवृत्तौ कृतकृत्यता नेतराग्ने-

तरात् ॥ ८४ ॥

सत्ताया विवेकसिद्धितः परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन यदा निःशेषतो बाधिताबाधितसाधारण्येनाखिलदुःखं निवर्तते तदैव पुरुषः कृतकृत्यो भवति । नेतराज्जीवन्मुक्त्यादेरपीत्यर्थः । नेतरादिति वीष्ठाध्यायसमाप्तौ ॥ ८४ ॥

अत्यन्तलयपर्यन्तः कार्योऽव्यक्तस्य नात्मनः ।

प्रोक्त एवं विवेकोऽत्र परवैराग्यसाधनम् ॥

इति विज्ञानभिन्ननिर्मिते कापिलसङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये वैराग्याभ्यासस्तृतीयः ॥

शास्त्रसिद्धाख्यायिकाजातमुखेनेदानीं विवेकज्ञानसाधनानि
प्रदर्शनीयानीत्येतदर्थं चतुर्थाध्याय आरभ्यते ।

राजपुत्रवत् तत्त्वोपदेशात् ॥ १ ॥

पूर्वपादशेषसूत्रस्थविवेकोऽनुवर्तते । राजपुत्रस्यैव तत्त्वोपदेशा-
द्विवेको जायत इत्यर्थः । अत्रेयमाख्यायिका कश्चिद्राजपुत्रो
गण्डर्चजन्मना पुरास्त्रिःसारितः शबरेण केनचित् पोषितोऽहं
शबर इत्यभिमन्यमान आस्ते तं जीवन्तं ज्ञात्वा कश्चिदमात्यः
प्रबोधयति न त्वं शबरो राजपुत्रोऽसीति । स यथा भट्टित्वेव
चाण्डालाभिमानं त्यक्त्वा तान्त्रिकं राजभावमेवालम्बते राजाहम-
स्मीति । एवमेवादिपुरुषात् परिपूर्णचिन्मात्रेणाभिव्यक्तादुत्पन्नसत्त्वं
तस्यांश इति कारुणिकोपदेशात् प्रकृत्यभिमानं त्यक्त्वा ब्रह्मपुत्रत्वा-
दहमपि ब्रह्मैव न तु तद्विलक्षणः संसारीत्येवं सूत्ररूपमेवालम्बत
इत्यर्थः । तथा गारुडे ।

यथैकहेममणिना सर्वं हेममयं जगत् ।

तथैव जातमौशेन जातेनाप्यखिलं भवेत् ॥

ग्रहाविष्टो द्विजः कश्चिच्छूद्रोऽहमिति मन्यते ।

ग्रहनाशात् पुनः स्त्रीयं ब्राह्मण्यं मन्यते यथा ॥

मायाविष्टस्तथा जीवो देहोऽहमिति मन्यते ।

मायानाशात् पुनः स्त्रीयं रूपं ब्रह्मास्मि मन्यते ॥

इति ॥ १ ॥ स्त्री शूद्रादयोऽपि ब्राह्मणेन ब्राह्मणस्योपदेशं श्रुत्वा
कृतार्थाः स्युरित्येतदर्थमाख्यायिकान्तरं दर्शयति ।

पिशाचवदन्यार्थोपदेशेऽपि ॥ २ ॥

अर्जुनार्थं श्रीकृष्णेन तत्त्वोपदेशे क्रियमाणेऽपि समीपस्थस्य

पिशाचस्य विवेकज्ञानं जातमेवमन्येषामपि भवेदित्यर्थः ॥ २ ॥
यदि च सक्कदुपदेशाज्ज्ञानं न जायते तदोपदेशादृष्टिरपि कर्तव्ये-
तीतिहासान्तरेणाह ।

आवृत्तिरसक्कदुपदेशात् ॥ ३ ॥

उपदेशादृष्टिरपि कर्तव्या हान्दोभ्यादौ श्वेतकेत्वादिकं प्रत्याह-
णिप्रभृतीनामसक्कदुपदेशेतिहासादित्यर्थः ॥ ३ ॥ वैराग्यार्थं निद-
र्शनपूर्वकमात्मसङ्गतस्य भङ्गुरत्वादिकं प्रतिपादयति ।

पितापुत्रवदुभयोर्दृष्टत्वात् ॥ ४ ॥

सस्य पितापुत्रयोरिवात्मनोऽपि मरणोत्पत्त्योर्दृष्टत्वादनुमित-
त्वाद्द्वैराग्येण विवेको भवतीत्यर्थः । तदुक्तम् ।

आत्मनः पितृपुत्राभ्यामनुमेयौ भवाप्ययौ ।

इति ॥ ४ ॥ इतः परमुत्पन्नज्ञानस्य विरक्तस्य च ज्ञाननिष्पत्त्य-
ङ्गान्याख्याधिकोक्तदृष्टान्तैर्दर्शयति ।

श्रेयसेनवत् सुखदुःखी त्यागवियोगाभ्याम् ॥ ५ ॥

परिग्रहे न कर्तव्यो यतो द्रव्याणां त्यागेन लोकः सुखी वियो-
गेन च दुःखी भवति श्रेयसेनवदित्यर्थः । श्रेयेन हि सामिधः केनाप्य-
पहत्यामिषाद्वियोज्य दुःखी क्रियते स्वयं चेत् त्यजति तदा दुःखा-
द्विमुच्यते । तदुक्तम् ।

सामिधं कुररं जप्नुर्वलिनोऽन्ये निरामिषाः ।

तदामिधं परित्यज्य स सुखं समविन्दत ॥

इति । तथा मनुनाप्युक्तम् ।

नदीकूलं यथा वृक्षो वृक्षं वा शकुनियथा ।

तथा त्वजग्निं देहं कृच्छ्राद्वाहादिमुच्यते ॥

इति ॥ ५ ॥

अहिनिर्व्वयिनीवत् ॥ ६ ॥

यथाहिर्जीर्णां त्वचं परित्यजत्यनायासेन हेयबुद्ध्या तथैव मुमुक्षुः
प्रकृतिं बज्रकालोपभृतां जीर्णां हेयबुद्ध्या त्यजेदित्यर्थः । तदुक्तम् ।
जीर्णां त्वचमिवोरग इति ॥ ६ ॥ त्यक्तं च प्रकृत्यादिकं पुनर्न
स्वीकुर्यादित्यत्राह ।

क्षिप्रहस्तवद्वा ॥ ७ ॥

यथा क्षिप्रं हस्तं पुनः कोऽपि नादमे तथैवैतत् त्यक्तं पुनर्नाभि-
मन्येतेत्यर्थः । वाशब्देऽप्यर्थः ॥ ७ ॥

असाधनानुचिन्तनं बभ्वाय भरतवत् ॥ ८ ॥

विवेकस्य यदन्तरङ्गसाधनं न भवति स चेद्धर्मोऽपि स्यात् तथापि
तदनुचिन्तनं तदनुष्ठाने चित्तस्य तात्पर्यं न कर्तव्यं यतस्तद्वन्धाय
भवति विवेकविस्मारकतया भरतवत् । यथा भरतस्य राजर्षे-
र्धर्म्यमपि दीनानाथहरिणशवकस्य पोषणमित्यर्थः । तथा च
जडभरतं प्रकृत्य विष्णुपुराणे ।

चपलं चपले तस्मिन् दूरगं दूरगामिनि ।

आसीच्चेतः समासक्तं तस्मिन् हरिणपोतके ॥ ८ ॥

बहुभिर्योगे विरोधो रागादिभिः कुमारीशङ्खवत् ॥ ९ ॥

बज्रभिः सङ्गो न कार्यः । बज्रभिः सङ्गे हि रागाद्यभिव्यक्त्या
कलहो भवति योगभ्रंशकः । यथा कुमारीहस्तशङ्खानामन्योऽन्य-
सङ्गेन ऋणत्कारो भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ह्याभ्यामपि तथैव ॥ १० ॥

ह्याभ्यां योगेऽपि तथैव विरोधो भवत्यत एकाकिनैव स्यातव्य-
मित्यर्थः । तदुक्तम् ।

वासे वङ्गनां कलहो भवेद्द्वार्ता द्वयोरपि ।

एक एव चरेत् तस्मात् कुमार्या इव कङ्कणम् ॥

इति ॥ १० ॥

आशा वै वश्यविरसे चित्ते सन्तोषवर्जिते ।

माने वक्त्रमिवादर्थे न ज्ञानं प्रतिबिम्बति ॥

इति वचनान्निराशता योगिनानुष्ठेयत्वाद् ।

निराशः सुखी पिङ्गलावत् ॥ ११ ॥

आशां त्यक्त्वा पुरुषः सन्तोषाख्यसुखवान् भूयात् पिङ्गलावत् ।
यथा पिङ्गलानाम वेष्ट्या कान्तार्थिनी कान्तमलम्भा निर्विण्णा
सती विहायाशां सुखिनी बभूव तद्वदित्यर्थः । तदुक्तम् ।

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।

यथा सञ्जिह्व कान्ताशां सुखं सुष्वाप पिङ्गला ॥

इति । नन्वाशानिष्ठस्या दुःखनिवृत्तिः स्यात् सुखं तु कुतः साध-
नाभावादिति । उच्यते । चित्तस्य सत्त्वप्राधान्येन स्वाभाविकं यत्
सुखमाशया पिहितं तिष्ठति तदेवाशाविगमे लब्धवृत्तिकं भवति
तेजःप्रतिबद्भजलशैत्यवदिति न तत्र साधनापेक्षा । एतदेव चार्थं
सुखमित्युच्यत इति ॥ ११ ॥ योगप्रतिबन्धकत्वादारम्भोऽपि
भोगार्थं न कर्तव्योऽन्यथैव तदुपपत्तेरित्याह ।

अनारम्भोऽपि परगृहे सुखी सर्पवत् ॥ १२ ॥

सुखी भवेदिति शेषः शेषं सुगमम् । तदुक्तम् ।

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कथञ्चन ।

सर्पः परकृतं वेश्म प्रविश्य सुखमेधते ॥ १२ ॥

शास्त्रेभ्यो गुरुभ्यश्च सार एव शास्त्रोऽन्यथाभ्युपगमवादादिभि-
रंशतोऽसारभागेऽन्योऽन्यविरोधेनार्थवाङ्मयेन चैकाग्रताया अस-
म्भवादित्याह ।

बहुशास्त्रगुरुपासनेऽपि सारादानं घट्टपदवत् ॥ १३ ॥

कर्तव्यमिति शेषः । अन्यत् सुगमम् । तदुक्तम् ।

अणुभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यः कुशलो नरः ।

सर्वतः सारमादद्यात् पुण्येभ्य इव घट्टपदः ॥

इति । मार्कण्डेयपुराणे च ।

सारभूतमुपासीत ज्ञानं यत् स्वार्थसाधकम् ।

ज्ञानानां बहुता येषा योगविघ्नकरी हि सा ॥

इदं ज्ञेयमिदं ज्ञेयमिति यत्सुषितश्चरेत् ।

असौ कल्पसहस्रेषु नैव ज्ञानमवाप्नुयात् ॥

इति ॥ १३ ॥ साधनान्तरं यथा तथा भवत्वेकाग्रतयैव समा-
धिपालनद्वारा विवेकसाक्षात्कारो निष्पादनीय इत्याह ।

इषुकारवग्नैकचित्तस्य समाधिहानिः ॥ १४ ॥

यथा शरनिर्माणायैकचित्तस्येषुकारस्य पार्श्वे रात्रौ गमनेनापि
न वृत्त्यन्तरनिरोधो हीयत एवमेकाग्रचित्तस्य सर्वथापि न समा-
धिहानिर्न वृत्त्यन्तरनिरोधश्चतिर्भवति । ततश्च विषयान्तरसञ्च-
ाराभावे ध्येयसाक्षात्कारोऽप्यवश्यं भवतीत्येकाग्रतां कुर्यादित्यर्थः ।
तदुक्तम् ।

तदैवमात्मन्यवबुद्धिर्नो न वेद किञ्चिद्बहिरन्तरं वा ।

यथेषुकारो वृपतिं व्रजन्तमिधौ गतात्मा न ददर्श पार्श्वे ॥

इति ॥ १४ ॥ सत्यां शक्तौ ज्ञानबलाच्छास्त्रज्ञाननियमो वृथा
लङ्घ्यते तदा ज्ञानानिष्पत्त्यनर्थक्यं योगिनो भवतीत्याह ।

कृतनियमलङ्घनादानर्थक्यं लोकावत् ॥ १५ ॥

यः शास्त्रेषु कृतो योगिनां नियमस्तस्योच्छङ्खने ज्ञाननिष्पत्त्या-
ख्योऽर्थो न भवति लोकावत् । यथा लोके भैषज्यादौ विहित-
पथ्यादीनां लङ्घने तत्तत्प्रतिद्विर्न भवति तद्वदित्यर्थः । अशक्त्या
ज्ञानरक्षार्थं वा लङ्घने तु न ज्ञानप्रतिबन्धः ।

अपेतव्रतकर्मा तु केवलं ब्रह्मणि स्थितः ।

ब्रह्मभूतश्चरन् लोके ब्रह्मचारीति कथ्यते ।

इति मोक्षधर्मादिभ्यः । इति वसिष्ठादिस्मृतिभ्यश्च । अत एव
विष्णुपुराणादौ वृथा कर्मत्यागिन एव पाखण्डतया निन्दिताः
पुंसां जटाधारणमौष्ण्यवतां वृथैवेत्यादिनेति ॥ १५ ॥ नियमवि-
स्मरणेऽप्यामर्षक्यमाह ।

तद्विस्मरणेऽपि भेकीवत् ॥ १६ ॥

सुगमम् । भेक्याश्चेयमाख्यायिका । कश्चिद्राजा खड्गयां गतो
विपिने सुन्दरौ कन्यां ददर्श । सा च राज्ञा भार्याभावाय प्रार्थिता
नियमं चक्रे वदा मया त्वया जलं प्रदर्श्यते तदा मया गतव्यमिति ।
एकदा तु क्रीडया परिश्रान्ता राजानं पप्रच्छ कुत्र जलमिति ।
राजापि समर्थं विस्मृत्य जलमदर्शयत् । ततः सा भेकराजदुहिता
कामरूपिणी भेकी भूत्वा जलं विवेश ततश्च राजा जालादिभिर-
न्विष्टापि न तामविन्ददिति ॥ १६ ॥ श्रवणवद्गुरुवाक्यमीमांसाया
अप्यावश्यकत्वं इतिहासमाह ।

**नोपदेशश्रवणेऽपि कृतकृत्यता परामर्शाद्वते विरो-
चनवत् ॥ १७ ॥**

परामर्शो गुह्यवाक्यतात्पर्यनिर्णायको विचारस्तं विनोपदेश-

वाक्यश्रवणेऽपि तत्त्वज्ञाननियमो नास्ति प्रजापतरूपदेशश्रवणेऽपीन्द्रविरोचनयोर्मध्ये विरोचनस्य परामर्शाभावेन भ्रान्तत्वश्रुतेरित्यर्थः । अतो गुरुपदिष्टस्य मननमपि कार्यमिति । दृश्यते चेदानीमप्येकस्यैव तत्त्वमस्युपदेशस्य नानारूपैरर्थे सम्भावना । अखण्डत्वमवैधर्म्यलक्षणाभेदोऽविभागश्चेति ॥ १७ ॥ अत एव च परामर्शो दृश्यत इत्याह ।

दृष्टस्तयोरिन्द्रस्य ॥ १८ ॥

तच्छब्देनोक्तोच्यमानयोः परामर्शः । तयोरिन्द्रविरोचनयोर्मध्ये परामर्श इन्द्रस्य दृष्टश्चेत्यर्थः ॥ १८ ॥ सम्यग्ज्ञानार्थिना च गुरुसेवा ब्रह्मकालं कर्तव्येत्याह ।

प्रणतिब्रह्मचर्योपसर्पणानि कृत्वा सिद्धिर्ब्रह्मकालात्
तद्वत् ॥ १९ ॥

तद्वदिन्द्रस्यैवान्यस्यापि गुरौ प्रणतिवेदाध्ययनसेवादीन् कृत्वेव सिद्धिस्तत्त्वार्थस्फूर्तिर्भवति नान्यथेत्यर्थः । तथा च श्रुतिः ।

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥

इति ॥ १९ ॥

न कालनियमो वामदेववत् ॥ २० ॥

ऐहिकसाधनादेव भवतीत्यादिज्ञानोदये कालनियमो नास्ति वामदेववत् । वामदेवस्य जन्मान्तरीयसाधनेभ्यो गर्भेऽपि यथा ज्ञानोदयस्तथान्यस्यापीत्यर्थः । तथा च श्रुतिः । तद्वैतत् पश्यमृषि-
वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभव सूर्यश्चेति तदिदमथेतर्हि य एवं वेदाहं ब्रह्मास्मीति स इदं सर्वं भवतीत्यादिरिति । अहं मनुरभवमित्यादिकमवैधर्म्यलक्षणाभेदपरं सर्वव्यापकताख्यब्रह्मतापरं वा । सर्वं

समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं इत्यादिस्वरूपात् । स इदं सर्वं भवतीति
त्वोपाधिकपरिच्छेदस्यात्यन्तोच्छेदपरमिति ॥ २० ॥ ननु सगुणोपा-
सनाया अपि ज्ञानहेतुत्वश्रवणात् तत एव ज्ञानं भविष्यति किमर्थं
दुष्करसूक्तयोगवर्धेति तवाह ।

अध्यस्तरूपोपासनात् पारम्पर्येण यज्ञोपासकाना-
मिव ॥ २१ ॥

सिद्धिरित्यनुषज्यते । अध्यस्तरूपैः पुरुषाणां ब्रह्मविष्णुहरा-
दीनामुपासनात् पारम्पर्येण ब्रह्मादिलोकप्रतिक्रमेण सत्त्वशुद्धि-
द्वारा वा ज्ञाननिष्पत्तिर्न साक्षात् । यथा याज्ञिकानामित्यर्थः ।
॥ २१ ॥ ब्रह्मादिलोकपरम्परयापि ज्ञाननिष्पत्तौ नास्ति नियम
इत्याह ।

इतरलाभेऽप्यावृत्तिः पञ्चाग्नियोगतो जन्मश्रुतेः ॥ २२ ॥

निर्गुणात्मन इतरस्याध्यस्तरूपस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य लाभेऽप्या-
वृत्तिरस्ति कुतो देवयानपथेन ब्रह्मलोकं गतस्यापि दुपर्जन्यधरा-
नरयोषिद्रूपाग्निपञ्चके पञ्चाहुतितो जन्मश्रवणात् । छान्दोग्य-
पञ्चमप्रपाठके । असौ वावलोको गौतमाग्निरित्यादिनेत्यर्थः ।
यच्च ब्रह्मलोकादनावृत्तिवाक्यं तत् तत्रैव प्रायेणोत्पन्नज्ञानपुरुषवि-
षयकमिति ॥ २२ ॥ ज्ञाननिष्पत्तिर्विरक्तस्यैवेत्यत्र निदर्शनमाह ॥

विरक्तस्य हेयज्ञानमुपादेयोपादानं हंसक्षीरवत् ॥ २३ ॥

विरक्तस्यैव हेयानां प्रकृत्यादीनां ज्ञानमुपादेयस्य चात्मन उपा-
दानं भवति । यथा दुग्धजलधोरेक्षीभावापन्नयोर्मध्येऽसारजल-
व्यागेन सारभूतक्षीरोपादानं हंसस्यैव न तु काकादेरित्यर्थः ॥ २३ ॥
सिद्धपुरुषसङ्गादप्येतदुभयं भवतीत्याह ।

लब्धातिशययोगाद्वा तद्वत् ॥ २४ ॥

लब्धोऽतिशयो ज्ञानकाष्ठा येन तत्सङ्गादप्युक्तं भवति हंसवदेवेत्यर्थः । यथा लर्कस्य दत्तात्रेयसङ्गमनावादेव स्वयं विवेकः प्रादुरभूदिति ॥ २४ ॥ रागिसङ्गो न कार्य इत्याह ।

न कामचारित्वं रागोपहृते शुक्वत् ॥ २५ ॥

रागोपहृते पुरुषे कामतः सङ्गो न कर्तव्यः शुक्वत् । यथा शुक्पक्षी मल्लष्टरूप इति छात्वा कामचारं न करोति रूपलोलुपैर्वन्धनभयात् तद्वदित्यर्थः ॥ २५ ॥ रागिसङ्गे तु दोषमाह ।

गुणयोगाद्द्वयः शुक्वत् ॥ २६ ॥

तेषां सङ्गे तु गुणयोगात् तदीयरागादियोगाद्द्वयः स्यात् शुक्वदेव । यथा शुक्पक्षी व्याधस्य गुणै रञ्जुभिर्बद्धो भवति तद्वदित्यर्थः । अथवा गुणितया गुणलोलुपैर्बद्धो भवति शुक्वदित्यर्थः । अत्रैवोक्तं सौभरिणा ।

समे समाधिर्जलवासमित्रमत्स्यस्य सङ्गात् सहसैव नष्टः ।

परिग्रहः सङ्गच्छतो ममायं परिग्रहेत्याश्चमहाविधित्वाः ॥

इति ॥ २६ ॥ वैराम्यस्याप्युपायमवधारयति द्वाभ्याम् ।

न भोगाद्रागशान्तिर्मुनिवत् ॥ २७ ॥

यथा मुनेः सौभरेर्भोगात् रागशान्तिरभूत् । स्वमन्येषामपि न भवतीत्यर्थः । तदुक्तं सौभरिणैव ।

आमृत्युतो नैव मनोरथानाममोऽस्ति विज्ञातमिदं मवाह ।

मनोरथावक्तिपरस्य चित्तं न जायते वै परमार्थवर्जित् ॥

इति ॥ २७ ॥ अपि तु ।

दोषदर्शनादुभयोः ॥ २८ ॥

उभयोः प्रकृतितत्कार्ययोः परिणामित्वदुःखात्मकत्वादिदोषदर्शनादेव रागद्वान्निर्भवति मुनिवदेवेत्यर्थः । सौभरेर्हि सङ्गदोषदर्शनादेव सङ्गे वैराग्यं श्रूयते ।

दुःखं वदेवैकशरीरजन्म तथाईसङ्गं तदिदं प्रकृतम् ।

परिग्रहेण क्षितिपात्रजानां सुतैरनेकैर्दुःखोक्तं तत् ॥

इति ॥ २८ ॥ रागादिदोषोपहतस्योपदेशग्रहणेऽप्यनधिकारमाह ।

न मलिनचेतस्युपदेशबीजप्ररोहोऽजवत् ॥ २९ ॥

उपदेशरूपं यज्ज्ञानवृक्षस्य बीजं तस्याङ्कुरोऽपि रागादिमलिनचित्ते नोत्पद्यते । अजवत् । यथाजनान्नि सृपे भार्याशोकमलिनचित्ते वशिष्ठेनोक्तस्याप्युपदेशबीजस्य नाङ्कुर उत्पन्न इत्यर्थः ॥ २९ ॥ किं वज्जना ।

नाभासमात्रमपि मलिनदर्पणवत् ॥ ३० ॥

आपातज्ञानमपि मलिनचेतस्युपदेशात् जायते विषयान्तरसञ्चारादिभिः प्रतिबन्धात् । यथा मलैः प्रतिबन्धान्मलिनदर्पणेऽर्थो न प्रतिबिम्बति तद्वदित्यर्थः ॥ ३० ॥ यदि वा यथाकथञ्चिज्ज्ञानं जायेत तथाप्युपदेशानुरूपं न भवेदित्याह ।

न तज्जस्यापि तद्रूपता पङ्कजवत् ॥ ३१ ॥

तस्याङ्कुपदेशाज्जातस्यापि ज्ञानस्योपदेशानुरूपता न भवति सामर्थ्येणानवबोधात् । पङ्कजवत् । यथा बीजस्योत्पत्त्येऽपि पङ्कदोषाद्बीजानुरूपता पङ्कजस्य न भवति तद्वदित्यर्थः । पङ्कस्थानीयं शिष्यचिन्म ॥ ३१ ॥ ननु ब्रह्मलोकादिष्वैश्वर्येणैव पुरुषायेतासिद्ध्या किमर्थमेतावता प्रयासेन मोक्षाय ज्ञाननिष्पादनं तत्राह ।

न भूतियोगेऽपि कृतकृत्यतोपास्यसिद्धिबहुपास्य-
सिद्धिवत् ॥ ३२ ॥

ऐश्वर्ययोगेऽपि कृतकृत्यता कृतार्थता नास्ति क्षयातिशयदुःखै-
रनुगमात् । उपास्यसिद्धिवत् । यथोपास्यानां ब्रह्मादीनां सिद्धियो-
गेऽपि न कृतकृत्यता तेषामपि योगनिद्रादौ योगाभ्यासश्रवणात्
तथैव तदुपासनया प्राप्ततदैश्वर्यस्यापीत्यर्थः । उपास्यसिद्धिवदिति-
वीष्णाध्यायसमाप्ता ॥ ३२ ॥

अध्यायव्रित्तयोक्तस्य विवेकस्यान्तरङ्गकम् ।

आख्यायिकाभिः सम्प्रोक्तमत्राध्याये समासतः ॥

इति विज्ञानभिन्नुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्य आख्या-
यिकाध्यायश्चतुर्थः ॥

स्रशस्त्रसिद्धान्तः पर्याप्त इतः परं स्रशस्त्रे परेषां पूर्वपक्षान-
पाकर्तुं पञ्चमाध्याय आरभ्यते । तत्रादावादिसूत्रेऽथशब्देन यन्म-
ङ्गलं कृतं तद्वृथमित्याक्षेपं समाधत्ते ।

मङ्गलाचरणं शिष्टाचारात् फलदर्शनात् श्रुति-
तश्चेति ॥ १ ॥

मङ्गलाचरणं यत् कृतं तस्यैतैः प्रमाणैः कर्मव्यतासिद्धिरित्यर्थः ।
इतिशब्दे हेतुन्तराकाङ्क्षानिरासार्थः ॥ १ ॥ ईश्वरासिद्धेरिति
यदुक्तं तन्मोपपद्यते कर्मफलदाढ्यतया तत्सिद्धेरिति ये पूर्वपक्षिण-
स्तामिराकरोति ।

नेश्वराधिष्ठिते फलनिष्पत्तिः कर्मणा तत्सिद्धेः ॥ २ ॥

ईश्वराधिष्ठिते कारणे कर्मफलरूपपरिणामस्य निष्पत्तिर्न युक्ता ।

आवश्यकेन कर्मणैव फलनिष्पन्निसम्भवादित्यर्थः ॥ २ ॥ ईश्वरस्य फलदातृत्वं न घटतेऽपीत्याह सूत्रैः ।

सोपकारादधिष्ठानं लोकवत् ॥ ३ ॥

ईश्वराधिष्ठातृत्वे सोपकारार्थमेव लोकवदधिष्ठानं स्यादित्यर्थः ॥ ३ ॥ भवत्वैश्वरस्याप्युपकारः का क्षतिरित्याशङ्क्याह ।

लौकिकेश्वरवदितरथा ॥ ४ ॥

ईश्वरस्याप्युपकारस्वीकारे लौकिकेश्वरवदेव सोऽपि संसारी स्यात् । अपूर्णकामतया दुःखादिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ४ ॥ तथैव भवत्वित्याशङ्क्याह ।

पारिभाषिको वा ॥ ५ ॥

संसारसत्त्वेऽपि चेदीश्वरस्तर्हि सर्गाद्युत्पन्नपुरुषे परिभाषामात्रमस्याकमिव भवतामपि स्यात् । संसारित्वाप्रतिपक्षेऽस्त्ययोर्विरोधासिद्धयैश्वर्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ५ ॥ ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे बाधकान्तरमाह ।

न रागादृते तत्सिद्धिः प्रतिनियतकारणत्वात् ॥ ६ ॥

किञ्च । रागं विना नाधिष्ठातृत्वं सिद्ध्यति प्रवृत्तौ रागस्य प्रतिनियतकारणत्वादित्यर्थः । उपकार इष्टार्थसिद्धिः । रागस्तूत्कटेऽहेति न पौनरुक्त्यम् ॥ ६ ॥ नन्वेवमस्तु रागोऽपीश्वरे तत्राह ।

तद्योगेऽपि न नित्यमुक्तः ॥ ७ ॥

रागयोगेऽपि स्वीक्रियमाणे स नित्यमुक्तो न स्यात् ततश्च ते सिद्धान्तज्ञानिरित्यर्थः । किञ्च । प्रकृतिं प्रत्यैश्वर्यं प्रकृतिपरिणामभूतेच्छादिना न सम्भवति । अन्योऽन्याश्रयात् । नित्येच्छादिकं च प्रकृतौ न युक्तं श्रुतिसृतिविद्वसाम्भावस्यानुपपत्तेः । अतः प्रकार-

इयमवशिष्यते तद्यथा । ऐश्वर्यं किं प्रधानशक्तिर्वेनास्मदभिमतानामिच्छादीनां साक्षादेव चेतनसम्बन्धात् । किं बाधस्त्वान्तमणिवत् सन्निधिसत्तामात्रेण प्रेरकत्वादिति ॥ ७ ॥ तत्राद्यं पक्षं दूषयति ।

प्रधानशक्तियोगाच्चेत् सकृापत्तिः ॥ ८ ॥

प्रधानशक्तेरिच्छादेः पुरुषे योगात् पुरुषस्यापि धर्मसङ्क्रा-
पत्तिः । तथा च स यत् तत्र पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं
पुरुष इत्यादिश्रुतिविरोध इत्यर्थः ॥ ८ ॥ अन्यथेत्याह ।

सत्तामात्राच्चेत् सर्वैश्वर्यम् ॥ ९ ॥

अयस्कान्तवत् सन्निधिसत्तामात्रेण चेच्चेतनैश्वर्यं तर्हि सर्वेषामेव
तत्तत्सर्गेषु भोक्तृणां पुंसामविशेषेणैश्वर्यमस्मदभिप्रेतमेव सिद्धम् ।
अखिलभोक्तृसंयोगादेव प्रधानेन महदादिसर्जनादिति । ततश्चैक
एवेश्वर इति भवत्सिद्धान्तहानिरित्यर्थः ॥ ९ ॥ स्यादेतत् । ईश्वर-
साधकप्रमाणविरोधेनैतेऽसत्तर्का एव । अन्यथैवंविधासत्तर्कस-
हस्रैः प्रधानमपि बाधितुं शक्यत इति तत्राह ।

प्रमाणाभावात् तत्सिद्धिः ॥ १० ॥

तत्सिद्धिर्निव्येश्वरसिद्धिः । ईश्वरे तावत् प्रत्यक्षं नास्तीत्यनुमान-
शब्दादेव प्रमाणे वक्तव्ये ते च न सम्भवत इत्यर्थः ॥ १० ॥ असम्भ-
वमेव प्रतिपादयति सूत्राभ्याम् ।

सम्बन्धाभावाद्गानुमानम् ॥ ११ ॥

सम्बन्धो व्याप्तिः । अभावोऽसिद्धिः । तथा च महदादिकं सकर्तृकं
कार्यत्वादित्याद्यनुमानेष्टप्रयोजकत्वेन व्याप्यत्वासिद्ध्या नेश्वरेऽनुमा-
नमित्यर्थः ॥ ११ ॥ नापि शब्द इत्याह ।

श्रुतिरपि प्रधानकार्यत्वस्य ॥ १२ ॥

प्रपञ्चे प्रधानकार्यत्वस्यैव श्रुतिरस्ति न चेतनकारणत्वे । यथा ।
अजामेकां लोहितशुक्लवर्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः ।
तदेदं तर्ह्यव्याहृतमासीत् तस्मान्नरूपाभ्यां व्याक्रियतेत्यादिरि-
त्यर्थः । सा च तदैक्षत ब्रह्म स्यामित्यादिश्चेतनकारणताश्रुतिः सा
सर्मादावत्यक्तस्य महत्तत्त्वोपाधिकस्य महापुरुषस्य अन्यज्ञानपरा ।
किं वा ब्रह्मभवनानुरोधतः प्रधान एव कूर्त्तुं पिपतिषतीतिवद्वैशी ।
अन्यथा साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्चेत्यादिश्रुत्युक्तापरिणामित्वस्य
पुरुषेऽनुपपत्तेरिति । अयं चेत्श्वरप्रतिषेध ऐश्वर्यं वैराग्यार्थमीश्वर-
ज्ञानं विनापि मोक्षप्रतिपादनार्थं च भौतिकादमात्रमिति भाग्येव
व्याख्यातम् । अन्यथा जीवव्यावृत्तस्येश्वरनिव्यत्वादेर्गोणत्वकल्पना-
गौरवम् । औपाधिकानां नित्यज्ञानेच्छादीनां महदादिपरिणामा-
नानां चाङ्गीकारेण कौटस्थ्याद्युपपत्तेरित्यादिकं ब्रह्ममीमांसायां
द्रष्टव्यमिति ॥ १२ ॥ नाविद्यातो बन्ध इति यत् सिद्धान्तितं प्रथम-
पादे तत्र परमतं विस्तरतः प्रचट्टकेन दूषयति ।

नाविद्याशक्तियोगो निःसङ्गस्य ॥ १३ ॥

परे प्राज्ञः प्रधानं नास्ति किन्तु ज्ञाननाश्यानाद्यविद्याशक्त-
शक्तिश्चेतने तिष्ठति तत एव चेतनस्य नव्यस्वभावे च मोक्ष इति ।
तदेदमुच्यते । निःसङ्गतया चेतनस्याविद्याशक्तियोगः साक्षात्त-
सम्भवतीति । अविद्या ह्यतस्मिंस्त्वदाकारता सा च विकारविशेषो-
ऽधिकारहेतुसंयोगरूपं सङ्गं विना न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ नव्य-
विद्यावशादेवाविद्यायोगो वक्तव्यः । तथा चापारमार्थिकत्वात् तया
सङ्ग इति तत्राह ।

तद्योगे तत्सिद्धावन्योऽन्याश्रयत्वम् ॥ १४ ॥

अविद्यायोगादविद्यासिद्धौ चान्योऽन्याश्रयत्वमात्मश्रयत्वम् ।

अनवस्था वेति शेषः ॥ १४ ॥ ननु बीजाङ्कुरवदनवस्था न दोषा-
येत्याशङ्क्याह ।

न बीजाङ्कुरवत् सादिसंसारश्रुतेः ॥ १५ ॥

बीजाङ्कुरवदप्यनवस्था न सम्भवति पुरुषाणां संसारस्याविद्या-
द्यखिलानर्थरूपस्य सादित्वश्रुतेः । प्रलयसुषुप्तादावभावश्रवणादि-
त्यर्थः । विज्ञानघन एवेतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यती-
त्यादिश्रुतिभिर्हि प्रलयादौ बुद्धिद्वन्द्वभावेन तदौपाधिकाविद्यावि-
द्याद्यखिलसंसारशून्यचिन्मात्रत्वं पुरुषाणां सिद्धमिति । तस्मादवि-
द्याप्याविद्यकौति वाङ्मात्रम् ॥ १५ ॥ नन्वस्याकमविद्या पारिभा-
षिकी न तु योगोक्तानात्मन्यात्मबुद्ध्यादिरूपा तथा च भवतां प्रधान-
नवदेवास्याकमपि तस्या अखण्डानादितया पुरुषनिष्ठत्वेऽपि ना-
सङ्गताहानिरित्याशङ्कायां परिकल्पितमविद्याशब्दार्थं विकल्प्य
दूषयति ।

विद्यातोऽन्यत्वे ब्रह्मबाधप्रसङ्गः ॥ १६ ॥

यदि विद्यान्यत्वमेवाविद्याशब्दार्थस्तर्हि तस्य ज्ञाननाशतया
ब्रह्मण आत्मनोऽपि बाधो नाशः प्रसज्यते विद्याभिन्नत्वादि-
त्यर्थः ॥ १६ ॥

अबाधे नैष्कल्यम् ॥ १७ ॥

यदि त्वविद्यारूपमपि विद्यया न बाध्येत तर्हि विद्यावैष्कल्यम् ।
अविद्यानिवर्तकत्वाभावादित्यर्थः ॥ १७ ॥ पक्षान्तरं दूषयति ।

विद्याबाध्यत्वे जगतोऽप्येवम् ॥ १८ ॥

यदि पुनर्विद्यया चेतने बाध्यत्वमेवाविद्यात्वमुच्यते तथा सति
जगतः प्रकृतिमहदाद्यखिलप्रपञ्चस्याप्येवमविद्यात्वं स्यात् । अथात
आदेशो नेति नेत्यखूलमनर्णित्यादिश्रुतिभिर्मिथ्याज्ञानस्यैव प्रकृ-

त्यादेरप्यात्मनि बाधितत्वादित्यर्थः । तथा चाखिलप्रपञ्चस्यैवाविद्यात्वे सत्येकस्य ज्ञानेनाविद्यानाशादन्यैरपि प्रपञ्चो न दृश्येतेति भावः । विद्यानाश्यात्वं चाविद्यात्वं वक्तुं न शक्यते विद्यानाश्यात्वेन विद्यानाश्याग्रहासम्भवादात्माश्रयादिति ॥ १८ ॥

तद्रूपत्वे सादित्वम् ॥ १९ ॥

भवतु वा यथाकथञ्चिद्विद्याबाध्यत्वमेवाविद्यात्वं तथापि तादृशवस्तुनः सादित्वमेव पुरुषेषु न त्वनादित्वं सम्भवति । विज्ञानघन एवेत्याद्युक्तश्रुतिभिः प्रलयादौ पुरुषस्य चिन्मात्रत्वसिद्धेरित्यर्थः । अस्मान्मते च प्रलये पुरुषस्यासंसारित्वेऽपि स्वतन्त्रनित्यप्रधानसंयोगात् पुनर्बन्ध उपपादितस्तथा प्रधानसंयोगेऽपि प्राग्भवोयाविवेक एव वासनादृष्टादिद्वारा निमित्तमित्यप्युक्तम् । तस्माद्योगदर्शनेनाज्ञादन्या नास्त्यविद्या सा च बुद्धिधर्म एव न पुरुषधर्म इति सिद्धम् ॥ १९ ॥ अत्रैवाध्याये कर्मनिमित्ता प्रधानप्रवृत्तिरिति यदुक्तं तत्र परपूर्वपक्षं समाधत्ते प्रवृत्तेन ।

न धर्मापलापः प्रकृतिकार्यवैचित्र्यात् ॥ २० ॥

अप्रत्यक्षतया धर्मापलापो न सम्भवति प्रकृतिकार्येषु वैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या तदनुमानादित्यर्थः ॥ २० ॥ प्रमाणान्तरमप्याह ।

श्रुतिलिङ्गादिभिस्तत्सिद्धिः ॥ २१ ॥

पुण्यो वै पुण्येन भवति पापः पापेनेत्यादिश्रुतेः स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेति विद्यादिरूपास्त्रिङ्गाद्योगिप्रत्यक्षादिभिश्च तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रत्यक्षाभावाद्ब्रह्मासिद्धिरिति परस्य हेतुमाभासौकरोति ।

न नियमः प्रमाणान्तरावकाशात् ॥ २२ ॥

प्रत्यक्षाभावाद्ब्रह्मभाव इति नियमो नास्ति प्रमाणान्तरेणापि

वस्तुनां निषयीकरणादित्यर्थः ॥ २२ ॥ धर्मवदधर्मनपि बाध-
यति ।

उभयनाप्येवम् ॥ २३ ॥

धर्मवदधर्मेऽप्येवं प्रमाणानीत्यर्थः ॥ २३ ॥

अथात् सिद्धिश्चेत् समानमुभयोः ॥ २४ ॥

ननु विध्यन्यानुपपन्निरूपयार्थापत्त्या धर्मसिद्धिः सा च नास्त्य-
धर्म इति कथं श्रौतलिङ्गातिदेशोऽधर्म इति चेन्न । यतः समान-
मुभयोर्धर्माधर्मयोर्लिङ्गमस्ति परदारात्त गच्छेदिति निषेधविध्या-
देरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः ॥ २४ ॥ ननु धर्मादिकं चेत् स्वीकृतं
तर्हि पुरुषाणां धर्मादिमन्त्रेण परिणामाद्यापन्निरित्याशङ्कं परि-
हरति ।

अन्तःकरणधर्मत्वं धर्मादीनाम् ॥ २५ ॥

आदिशब्देन वैशेषिकशास्त्रोक्ताः सर्व आत्मविशेषगुणा गृह्यन्ते ।
न चैवं प्रत्येऽन्तःकरणाभावाद्बुद्धीर्मादिकं क तिष्ठत्विति वाच्यम् । आ-
काशवदन्तःकरणस्यात्यन्तविनाशभावात् । अन्तःकरणं हि कार्य-
कारणोभयरूपमिति प्रागेव व्याख्यातम् । अतः कारणावस्थे प्रकृत्य-
श्वविशेषेऽन्तःकरणे धर्माधर्मसंस्कारादिकं तिष्ठतीति ॥ २५ ॥ स्या-
देतत् । प्रकृतिकार्यवैचित्र्याच्छ्रुत्यादेशे धर्मादिसिद्धिरिति यदुक्तं त-
दयुक्तम् । त्रिगुणात्मकप्रकृतेस्तत्कार्याणां च भवतां श्रुत्यैव बाधात् ।
साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च । अथात आदेशो नेति नेति ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथा रसं नित्यमगन्धवच्च यत् ।

इत्यादिना । न निरोधो न चोत्पत्तिः । वाधारश्च विकारो
नामधेयं सृष्टिकेत्येव सत्यमित्यादिना चेति । तदेतत् परिहरति ।

गुणादीनां च नात्यन्तबाधः ॥ २६ ॥

गुणानां सत्त्वादीनां तद्गुणाणां च सुखादीनां तत्कार्याणामपि

महदादीनां स्वरूपतो नास्ति बाधः किन्तु संसर्गत एव चेतने बाधोऽयस्यौष्ण्यबाधवत् । तथा कालत एवावस्थादिभिर्बाधो गुणाद्यखिलपरिणामिन इत्यर्थः ॥ २६ ॥ कुतः पुनः स्वरूपत एव बाधो न भवति स्वप्नमनोरथादिपदार्थवदित्याकाङ्क्षयामाह ।

पञ्चावयवयोगात् सुखसंविन्तिः ॥ २७ ॥

अत्र विशिष्य पक्षीकरणाय विवादविषयैकदेशस्य सुखमात्रस्य ग्रहणं सर्वविषयोपलक्षकम् । सुखादिसंविन्निरिति पाठस्तु समीचीनः । पञ्चावयवाश्च न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि तेषां योगान्मेलनात् सुखाद्यखिलपदार्थसिद्धिरित्यर्थः । प्रयोगश्चायम् । सुखं सत् । अर्थक्रियाकारित्वात् । यद्यदर्थक्रियाकारितत् तत् सत् । यथा चेतनाः । पुलकादिरूपार्थक्रियाकारि च सुखं तस्मात् सदिति । चेतनानां चाविकारित्वेऽपि विषयप्रकाश एवार्थक्रियेति । नास्तिकं प्रति च व्यतिरेक्यनुमानं कर्तव्यं तत्र च शशशृङ्गादिर्दृष्टान्त इति ॥ २७ ॥ प्रत्यक्षातिरिक्तं प्रमाणमेव न भवति व्याप्यत्वादसिद्धेरिति चार्वाकः पुनः शङ्कते ।

न सहस्रग्रहणात् सम्बन्धसिद्धिः ॥ २८ ॥

सहस्रसहचारग्रहणात् सम्बन्धो व्याप्तिर्न सिद्ध्यति भूयस्त्वं चानुगतम् । अतो व्याप्तिग्रहासम्भवानुमानेनार्थसिद्धिरित्यर्थः । ॥ २८ ॥ समाधत्ते ।

नियतधर्मसाहित्यमुभयोरेकतरस्य वा व्याप्तिः ॥ २९ ॥

धर्मसाहित्यं धर्मतायां साहित्यम् । सहचार इति यावत् । तच्चाचोभयोः साध्यसाधनयोरेकतरस्य साधनमात्रस्य वा नियतोऽव्यभिचरितो यः सहचारः स व्याप्तिरित्यर्थः । उभयोरिति

समव्याप्तिपक्षे प्रोक्तं नियमव्यानुकूलतर्केश्च शास्त्र इति न व्याप्ति-
शङ्कासम्भव इति भावः ॥ २६ ॥ व्याप्तिर्वैयर्थ्याच्चशक्त्यादिरूपं
पदार्थान्तरं न भवतीत्याह ।

न तत्त्वान्तरं वस्तुकल्पनाप्रसङ्गेः ॥ २७ ॥

नियतधर्मसादृश्यातिरिक्ता व्याप्तिर्न भवति व्याप्तिवाग्रथस्य
वस्तुनोऽपि कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्याभिस्तु सिद्धवस्तुन एव व्याप्ति-
त्वमात्रं क्लृप्तमित्यर्थः ॥ २७ ॥ परमतमाह ।

निजशक्त्युद्भवमित्याचार्याः ॥ २८ ॥

अपरे त्वाचार्या व्याप्यस्य स्वशक्तिजन्यं शक्तिविशेषरूपं तत्त्वान्तर-
मेव व्याप्तिरित्याहुः । निजशक्तिमात्रं तु यावद्द्वयव्याप्यतया न
व्याप्तिः । देशान्तरगतस्य धूमस्यापि वज्रव्याप्यत्वात् । देशान्तर-
गमनेन च सा शक्तिर्नाशयत इति नोक्तलक्षणेऽतिव्याप्तिः । समते
तत्पूजिकाखावच्छिन्नत्वेन धूमो विशेषणीय इति भावः ॥ २८ ॥

आधेयशक्तियोग इति पञ्चशिखः ॥ २९ ॥

बुद्ध्यादिषु प्रकृत्यादिव्याप्यताव्यवहारादाधारताशक्तिर्व्यापकता-
धेयताशक्तिमत्त्वं च व्याप्यत्वमिति पञ्चशिख इत्यर्थः ॥ २९ ॥ नन्वा-
धेयशक्तिः किमर्थं कल्पते व्याप्यस्य वस्तुनः स्वरूपशक्तिरेव व्याप्ति-
रस्तु तत्राह ।

न स्वरूपशक्तिर्नियमः पुनर्वादप्रसङ्गेः ॥ ३० ॥

स्वरूपशक्तिस्तु नियमो व्याप्तिर्न भवति पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् । घटः
कलश इति बहुद्विविध्याप्येवत्राप्यर्थाभेदेनेत्यर्थः । स्वरूपमिति वक्तव्ये
शक्तिपदोपादानं व्याप्तेर्व्याप्यधर्मनोपपादनाच्च ॥ ३० ॥ पौनरुक्त्यं
क्षयमेव विवृणोति ।

विशेषणार्थकप्रसक्तोः ॥ ३४ ॥

पूर्वसूत्र एव व्याख्यातमायमिदम् ॥ ३४ ॥ दूषणान्तरमाह ।

पञ्चवादिष्वनुपपत्तेः ॥ ३५ ॥

पञ्चवादिषु वृत्तादिव्याप्यतास्ति स्वरूपशक्तिमात्रम् तस्य सञ्चयं न सम्भवति । हिस्रपञ्चवेऽपि स्वरूपशक्तेरनपायेन तदानीमपि व्याप्यतापत्तेरित्यर्थः । आधेयशक्तिस्तु छेदकाले विनष्टेति न तदानीं व्याप्तिरिति भावः ॥ ३५ ॥ ननु किं पञ्चशिखेन निज-
शक्त्युक्तो व्याप्तिरेव नेच्यते तर्हि धूमस्य वज्राधेयत्वाभावाद्-
न्यव्याप्यतापत्तिरिति तत्राह ।

आधेयशक्तिसिद्धौ निजशक्तियोगः समानन्या-
यात् ॥ ३६ ॥

आधेयशक्तेर्याप्तित्वसिद्धौ निजशक्त्युक्तोऽपि व्याप्तिरिति सिद्ध एव समानन्यायात् । शक्तिसाम्यादित्यर्थः । अनन्यगमस्तु नामार्थशब्दवत्तदोपायः । एवं समतेऽपि नानाविधसहचारा एव व्याप्तयो बोध्याः । न चैवमप्यनुमितिहेतुत्वे व्याप्तीनामनन्यगमः स्यादिति वाच्यम् । दृष्टान्तरादिमप्यादिवात् कार्यगतवैजात्याद्युपपत्तेरिति । पञ्चावयव-
योगाद्गुणादिसिद्धिरिति यदुक्तं तदुपपादनाय व्याप्तिनिर्वचनेनानु-
मानप्रामाण्ये बाधकमपास्तम् ॥ ३६ ॥ इदानीं पञ्चावयवरूप-
शब्दस्य ज्ञानजनकत्वेऽप्युपपत्तये शब्दशक्त्यादिनिर्वचनेन तदनुपपत्ति-
रूपं शब्दप्रामाण्ये परेषां बाधकमपास्तम् ।

वाच्यवाचकभावः सम्बन्धः शब्दार्थयोः ॥ ३७ ॥

अर्थे वाच्यतायाः शक्तिः शब्दे वाचकतायाः शक्तिरस्ति त्वेव तयोः

सम्बन्धोऽनुयोगितावत् । तज्ज्ञानाच्छब्देनार्थोपस्थितिरित्यर्थः
॥ ३७ ॥ शक्तिग्राहकाण्याह ।

त्रिभिः सम्बन्धसिद्धिः ॥ ३८ ॥

आप्तोपदेशो वृद्धव्यवहारः प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यम् । इत्ये-
तैस्त्रिभिरुक्तसम्बन्धो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥

न कार्ये नियम उभयथा दर्शनात् ॥ ३९ ॥

स च शक्तिग्रहः कार्य एव भवतीति नियमो नास्ति लोके कार्य-
वदकार्येऽपि वृद्धव्यवहारादिदर्शनादित्यर्थः । यथाहि गामानये-
त्यादिकार्यपरवाक्याद्वृद्धस्य गवानयनादिव्यवहारो दृश्यते । एव-
मेव पुनस्ते जात इत्यादिसिद्धपरवाक्यादपि पुलकादिव्यवहारो
दृश्यत इति । सिद्धार्थशब्दप्रामाण्यसिद्धौ च विवेके वेदान्तप्रामाण्यं
सिद्धमित्याशयः ॥ ३९ ॥ ननु भवतु लोके सिद्धे शक्तिग्रहेऽर्थप्रत्य-
यादिदर्शनात् । वेदे तु कथं भविष्यत्यकार्यबोधनवैयर्थ्यादिति
तत्राह ।

लोके व्युत्पन्नस्य वेदार्थप्रतीतिः ॥ ४० ॥

लोके शब्दशक्तियुत्पन्नस्य पुरुषस्य तदनुसारेणैव वेदार्थप्र-
तीतिः । न हि लोके शक्तिर्भिन्ना वेदे च भिन्ना य एव लौकिकास्त
एव वैदिका इति न्यायात् । अतो लोके सिद्धार्थपरत्वसिद्धौ वेदेऽपि
तत् सिद्धतीत्यर्थः ॥ ४० ॥ अत्र शङ्कते ।

न त्रिभिरपौरुषेयत्वाद्देदस्य तदर्थस्यातीन्द्रिय-
त्वात् ॥ ४१ ॥

ननु त्रिभिराप्तोपदेशादिभिर्वेदशब्दे न शक्तिग्रहः सम्भवति वेद-
स्यापौरुषेयत्वेन तदर्थेऽप्राप्तोपदेशाभावात् । तथा वेदार्थस्याती-
न्द्रियतया तत्र वृद्धव्यवहारस्य प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यस्य च

अस्तीतिमशक्यत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ तत्रातीन्द्रियार्थत्वमादौ निरा-
करोति ।

न यज्ञादेः स्वरूपतो धर्मत्वं वैशिष्ट्यात् ॥ ४२ ॥

यदुक्तं तत्र । यतो देवतोद्देश्यकद्रव्यव्यागादिरूपस्य यज्ञदानादेः
स्वरूपत एव धर्मत्वं वेदविहितत्वं वैशिष्ट्यात् प्रकृत्यफलकत्वात् ।
यज्ञादिकं चेच्छादिरूपत्वान्नातीन्द्रियम् । न तु यज्ञादिविषयका-
पूर्वस्य धर्मत्वं येन वेदविहितस्यातीन्द्रियता स्यादित्यर्थः । ननु
तथापि देवताद्यतीन्द्रियार्थवद्वितत्वमस्तीति चेन्न । अतीन्द्रियेष्वपि
पदार्थतावच्छेदकेन सामान्यरूपेण प्रतीतेर्विद्यमानत्वादिति ॥ ४२ ॥
यज्ञोक्तमपौरुषेयत्वेनाप्तोपदेशाभाव इति तदपि निराकरोति ।

निजशक्तिर्व्युत्पत्त्या व्यवच्छिद्यते ॥ ४३ ॥

अपौरुषेयत्वेऽपि वेदानां स्वाभाविकी यार्थेषु शक्तिरस्ति सैवाप्ते-
र्द्विपरम्पराभिर्व्युत्पत्त्यास्य शब्दस्यायमर्थ इत्येवंरूपया व्यवच्छिद्यते
शियोभ्योऽर्थान्तराद्यावर्त्योपदिश्यते न त्वाधुनिकशब्दवत् स्वयं
सङ्केत्यते येन पौरुषेयत्वापेक्षा स्यादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ननु तथाप्यती-
न्द्रियदेवताफलादिषु कथं शक्तिग्रहे वैदिकपदानां स्यात् तत्राह ।

योग्यायोग्येषु प्रतीतिजनकत्वात् तत्सिद्धिः ॥ ४४ ॥

प्रत्याक्षाप्रत्यक्षेषु पदार्थेषु सामान्यधर्मपरत्कारेण तत्सिद्धिः
शक्तिग्रहे भवति साधारण्येन पदानां प्रतीतिजनकत्वस्यानुभव-
सिद्धत्वात् । विशेषस्त्वतीन्द्रियोऽपूर्व एव वाक्यार्थो न च तस्य
ग्रहणं प्रागपेक्ष्यत इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ शब्दप्रामाण्यप्रसङ्गेनैव शब्दगतं
विशेषमवधारयति ।

न नित्यत्वं वेदानां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ४५ ॥

स तपोऽतप्यत तस्मात् तपस्तेपानात् त्रयो वेदा अजायन्तेत्या-

दिश्रुतेर्बेदानां न निवृत्त्यनिवृत्त्यर्थः । वेदनिवृत्तावाक्यानि च सञ्जा-
तीयानुपूर्वीप्रवाहानुच्छेदपराणि ॥ ४५ ॥ तर्हि किं पौरुषेया वेदा
नेत्याह ।

न पौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात् ॥ ४६ ॥

इत्थरप्रतिषेधादिति शेषः । सुगमम् ॥ ४६ ॥ अपरः कर्तृ-
भवत्वित्याकाङ्क्षाभानाह ।

मुक्तामुक्तयोरयोग्यत्वात् ॥ ४७ ॥

जीवन्मुक्तधुरीणो विष्णुर्विशुद्धसत्त्वतया निरतिशयसर्वज्ञोऽपि
वीतरागत्वात् सदस्यशाखवेदनिर्माणयोग्यः । अमुक्तस्त्वसर्वज्ञत्वा-
देवायोग्य इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ नन्वेवमपौरुषेयत्वान्नित्यत्वमेवागतं
तत्राह ।

नापौरुषेयत्वान्नित्यत्वमङ्कुरादिवत् ॥ ४८ ॥

सष्टम् ॥ ४८ ॥ नन्वङ्कुरादिष्वपि कार्यत्वेन घटादिवत् पौरुषे-
यत्वमनुमेयं तत्राह ।

तेषामपि तद्योगे दृष्टबाधादिप्रसक्तिः ॥ ४९ ॥

यत् पौरुषेयं तच्छरीरजन्यामिति व्याप्तिर्लोके दृष्टा तस्याबाधा-
दिरेवं सति स्यादित्यर्थः ॥ ४९ ॥ नन्वादिपुरुषोच्चरितत्वाद्देदा
अपि पौरुषेया एवेत्याह ।

यस्मिन्नदृष्टेऽपि कृतबुद्धिरुपजायते तत्पौरुषेयम् ॥ ५० ॥

दृष्ट इवादृष्टेऽपि यस्मिन् वस्तुनि कृतबुद्धिर्बुद्धिपूर्वकत्वबुद्धिर्जा-
यते तदेव पौरुषेयमिति व्यवहित इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति न
पुरुषोच्चरिततामात्रेण पौरुषेयत्वं आसन्नआसद्योः सुषुप्तिकाशी-
नयोः पौरुषेयत्वव्यवहाराभावात् । किन्तु बुद्धिपूर्वकत्वेन वेदास्तु

निःश्वासवदेवाह एवशादबुद्धिपूर्वका एव स्वयम्भुवः सकाशात् स्वयं
भवन्ति । अतो न ते पौरुषेयाः । तथा च श्रुतिः । तस्यैतस्य मङ्गलो
भूतस्य निश्चितमेतद्ब्रह्मवेद इत्यादिरिति ॥ ५० ॥ नन्वेवं यथा-
र्थवाक्यार्थज्ञानापूर्वकत्वाच्छ्रुतवाक्यस्येव वेदानामपि प्रामाण्यं न
स्यात् तत्राह ।

निजशक्त्यभिव्यक्तेः स्वतः प्रामाण्यम् ॥ ५१ ॥

वेदानां निजा स्वाभाविकी या यथार्थज्ञानजननशक्तिसंस्थ
मन्त्रायुर्वेदादावभिव्यक्तेरुपसम्भवादखिलवेदानामेव स्वतः एव प्रामा-
ण्यं सिद्धति न वक्तृयथार्थज्ञानमूलकत्वादिनेत्यर्थः । तथा च न्याय-
सूत्रम् । मन्त्रायुर्वेदप्रामाण्यवच्च तत्प्रामाण्यमिति । गुणादीनाञ्च
नात्यन्तबाध इति प्रतिज्ञायां न्यायेन सुखादिसिद्धेरित्येको हेतुरप-
न्यस्तः प्रपञ्चितश्च ॥ ५१ ॥ साम्प्रतं तस्यामेव हेत्वन्तरमाह ।

भासतः स्वानं वृष्टवत् ॥ ५२ ॥

आस्तां तावत् पञ्चावयवेन सुखादिसिद्धिः । ज्ञानमात्रादपि
तत्सिद्धिः । अत्यन्तासत्त्वे सुखादीनां ज्ञानमेव नोपपद्यते नरशृङ्गा-
दीनामभानादित्यर्थः । तथा च ब्रह्मसूत्रम् । नाभाव उपलब्धे-
रिति । शुक्तिरजतखमनोरथादौ च मनःपरिणामरूप एवार्थः
प्रतीयते नात्यन्तासन्निति वक्ष्यति ॥ ५२ ॥ नन्वेवं गुणादिरत्यन्तं
समेव भवतु तथा च नात्यन्तबाध इत्यत्यन्तपदवैयर्थ्यमिति तत्राह ।

न सतो बाधदर्शनात् ॥ ५३ ॥

अत्यन्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम् । विनाशादिकावे बाध-
दर्शनात् । चैतन्ये भासमानस्य जगतश्चैतन्य एव बाधदर्शनाच्च ।
अथात आदेशो नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यत्र देवा न
देवा माता न मातेत्यादिश्रुतिभिर्व्यायैस्त्वर्थः ॥ ५३ ॥ नन्वेवमपि

सदसङ्गां भिन्नमेव जगद्भवतु तथाप्यत्यन्तबाधप्रतिषेधोपपत्तिरिति तत्राह ।

नानिर्वचनीयस्य तदभावात् ॥ ५४ ॥

सत्त्वेनासत्त्वेन चानिर्वचनीयं तादृशस्यापि भानं न घटते तदभावात् । सदसङ्गिन्नवस्तुमसिद्धेरित्यर्थः । दृष्टानुसारेणैव कल्पनाया चैवचित्यादिति भावः ॥ ५४ ॥ नन्वेवं किमन्यथास्यातिरेवेष्टा नेत्याह ।

नान्यथास्यातिः स्वचोव्याघातात् ॥ ५५ ॥

अन्यद्वस्तुन्यरूपेण भासत इत्यपि न युक्तं स्वचो व्याघातात् । अन्यत्रान्यरूपस्य वृशृङ्गतुल्यत्वमन्यथा शब्देनोच्यतेऽन्यथा च तस्य भानमुच्यत इति स्वच एव व्याहतम् । असतो भानासम्भवस्यान्यथाख्यातिवादिभिरपि वचनादित्यर्थः । पुरोवर्तिन्यसत्त्वेऽन्यत्र तत्त्वज्ञाया भानाप्रयोजकत्वमिति भावः । न च सर्वत्रासतो भाने सामग्री न सम्भवति सन्निकर्षाद्यभावादित्यतः क्वचित् सत्तामात्रमपेक्ष्यत इति वाच्यम् । अनादिवासनाधाराया एव भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति ॥ ५५ ॥ नान्यन्तबाध इति पूर्वोक्तं किष्कण्डानः स्वसिद्धान्तमुपसंहरति ।

सदसत्त्व्यातिर्बाधाबाधात् ॥ ५६ ॥

सदसत्त्व्यातिरेव सर्वेषां गुणादीनां कुतो बाधाबाधात् तत्र स्वरूपेणाबाधः सर्ववस्तूनां नित्यत्वात् संसर्गतस्तु बाधः सर्ववस्तूनां चैतन्येऽस्ति यथा पटादिषु लौहित्यादेस्तद्वत् । तथावस्थाभिरपि बाधोऽखिलपरिणामिनां कालादिष्वित्यर्थः । बाधश्च प्रतिपन्नधर्मिण निषेधबुद्धिविषयत्वम् । असत्त्वं त्वभावः सोऽप्यधिकरणस्वरूप इति । न च सदसत्त्वयोर्विरोध इति वाच्यम् । प्रकारभेदेनाविरोधात् । यथाहि लौहित्यं विन्नरूपेण सत्स्फटिकगतप्रतिवि-

स्वरूपेण चासदिति दृष्टम् । यथा वा रजतं वणिग्वीथीस्वरूपेण सञ्चुक्तव्यस्तरूपेण चासत् तथैव सर्वं जगत् स्वरूपतः सत् चेत-
न्यादावध्यस्तरूपेण चासदिति । तदुक्तम् ।

अर्थे ह्यविद्यमानेऽपि संवृतिर्न निवर्तते ।

ध्यायतो विषयानस्य स्वप्नेऽनर्थागमो यथा ॥

इति । एवमेवावस्थाभेदेनापि सदसत्त्वमविरुद्धम् । यथाहि
दृष्टादिः प्रकृताद्यवस्थाभिः सन्नप्यङ्कुराद्यवस्थाभिरसन् भवति
तथैव प्रकृत्यादिकं सदसदात्मकमिति । तदुक्तम् ।

अव्यक्तं कारणं यत् तस्मिन् सदसदात्मकम् ।

प्रधानं प्रकृतिश्चेति यदाङ्गस्तत्त्वचिन्तकाः ॥

इति । एतच्चास्याभिर्ब्रह्ममीमांसाभाष्ये योगवार्तिके च प्रपञ्चित-
मिति दिक् ॥ ५६ ॥ अर्थं विचारः पर्याप्त इदानीं शब्दविचारः
प्रसङ्गागत आगन्तुकतयान्ते प्रस्तूयते ।

प्रतीत्यप्रतीतिभ्यां न स्फोटात्मकः शब्दः ॥ ५७ ॥

प्रत्येकवर्णभ्योऽतिरिक्तं कलश इत्यादिरूपमखण्डमेकपदं स्फोट-
इति योगैरभ्युपगम्यते कम्बुग्रीवाद्यवयवभ्योऽतिरिक्तो घटाद्यवय-
वीव स च शब्दविशेषः पदाख्योऽर्थस्फुटीकरणात् स्फोट इत्युच्यते स
शब्दोऽप्रामाणिकः । कुतः प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् । स शब्दः किं प्रती-
यते न वा । आद्ये येन वर्णसमुदायेनानुपूर्वीविशेषविशिष्टेन सो-
ऽभिव्यज्यते तस्यैवार्थप्रत्यायकत्वमस्तु किमन्तर्गडुना तेन । अन्त्ये
त्वज्ञातस्फोटस्य नास्त्यर्थप्रत्यायनशक्तिरिति व्यर्था स्फोटकत्वने-
त्यर्थः ॥ ५७ ॥ पूर्वं वेदानां नित्यत्वं प्रतिषिद्धमिदानीं वर्णनित्य-
त्वमपि प्रतिषेधति ।

न शब्दनित्यत्वं कार्यताप्रतीतेः ॥ ५८ ॥

स एवायं गकार इत्यादिप्रत्यभिज्ञावशाद्गुणनित्यत्वं न युक्तम् ।
उत्पन्नो गकार इत्यादिप्रत्ययेनानित्यत्वसिद्धेरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञा
च तज्जातीयताविषयिणी । अन्यथा घटादेरपि प्रत्यभिज्ञया
नित्यतापत्तेरिति ॥ ५८ ॥ शङ्कते ।

पूर्वसिद्धसत्त्वस्याभिव्यक्तिर्दीपेनेव घटस्य ॥ ५९ ॥

ननु पूर्वसिद्धसत्ताकस्यैव शब्दस्य ध्वन्यादिभिर्वाभिव्यक्तिसत्त्वान्ना-
मुत्पत्तिः प्रतीतेर्विषयः । अभिव्यक्तौ दृष्टान्तो दीपेनेव घटस्येति
॥ ५९ ॥ परिहरति ।

सत्कार्यसिद्धान्तश्चेत् सिद्धसाधनम् ॥ ६० ॥

अभिव्यक्त्यर्थद्वानागतावस्थाव्यागेन वर्तमानावस्थात्वात् इत्यु-
च्यते तदा सत्कार्यसिद्धान्तः । तादृशनित्यत्वं च सर्वकार्याणामेवेति
सिद्धसाधनमित्यर्थः । यदि च वर्तमानतया सत एव ज्ञानमाव-
क्ष्यपिष्यभिव्यक्तिरुच्यते तदा घटादीनामपि नित्यतापत्तिः । का-
रणव्यापारेण ज्ञानस्यैवेत्यभिप्रतीतिविषयत्वौचित्यादिति भावः
॥ ६० ॥ आत्माहेते पूर्वानुक्तमपि बाधकमुपन्यसनीयमित्येतदर्थमा-
काङ्क्षतजिरासः पुनराश्रयते ।

नाद्वैतमात्मनो लिङ्गात् तद्भेदप्रतीतेः ॥ ६१ ॥

यद्यप्यात्मनान्योऽन्यं भेदवाक्यवदभेदवाक्यान्वपि सन्ति तथापि
नाद्वैतं नात्यन्तमभेदः । अजादिवाक्यस्यैः प्रकृतित्यागाद्यागादि-
लिङ्गेर्भेदस्यैव सिद्धेरित्यर्थः । न आत्मन्ताभेदे तानि लिङ्गान्युप-
पद्यन्ते । अभेदवाक्यानि तु साम्यादिश्रुत्येकवाक्यतयावैधर्म्यादि-
लक्षणाभेदपरतयोपपद्यन्ते । अभिमानादिनिवृत्त्यव्ययानुपपत्त्यापि

तत्परत्वावधारणाच्चेति ॥ ६१ ॥ आत्मनामभेदे विष्णुं वाचकमुक्तम् ।
आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिति श्रुत्यात्मनोऽनात्मभिरद्वैते तु
प्रत्यक्षमपि बाधकमस्तीत्याह ।

नात्मात्मनापि प्रत्यक्षबाधात् ॥ ६२ ॥

अनात्मनापि भोग्यप्रपञ्चेनात्मनो नाद्वैतं प्रत्यक्षेणापि बाधात् ।
आत्मनः सर्वभोग्याभेदे घटपटयोदप्यभेदः स्थात् । घटादेः पटाद-
भिसात्माभेदान् । स च भेदश्चाहकप्रत्यक्षबाधित इत्यर्थः ॥ ६२ ॥
शिष्यबुद्धिवैश्याय प्राप्तमप्यर्थं विशदयति ।

नोभाभ्यां तेनैव ॥ ६३ ॥

सभाभ्यां समुचिताभ्यामप्यात्मानात्मभ्यां नात्मनामभेदस्तेनैव हेतु-
द्वयेनेत्यर्थः ॥ ६३ ॥ नन्वेवमात्मैवेदमित्यादिश्रुतीनां का प्रतिरिति
तत्राह ।

अन्यपरत्वमविवेकानां तत्र ॥ ६४ ॥

अविवेकानामविवेकिपुरुषान् प्रति तत्राद्वैतेऽन्यपरत्वमुपासना-
कानुवाद इत्यर्थः । लोके हि शरीरशरीरिणोर्भोग्यभोक्तोच्चा-
विवेकेनाभेदो व्यवह्रियतेऽहं गौरो ममात्मा भद्रसेन इत्यादिः ।
अतस्तमेव व्यवहारमनूय्य तानेव प्रति तथोपासनां श्रुतिर्विदधानि
सत्त्वशुद्ध्याद्यर्थमिति । अत एव परमार्थदशायामुपाख्यानामात्मार्थं
प्रतिषेधति श्रुतिः ।

यन्मनसा न मनुते येनाज्जर्मेनो मतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥

इत्यादिनेति ॥ ६४ ॥ प्रकाशवादिनां जगदुपादानकारणमपि
न सम्भवतीत्याह ।

नात्माविद्या नोभयं जगदुपादानकारणं निःसङ्ग-
त्वात् ॥ ६५ ॥

केवलं आत्मा आत्माश्रिता वाविद्या समुच्चितं वा कपालद्वय-
बहुभयं न जगदुपादानं सम्भवति । आत्मनोऽसङ्गत्वात् । सङ्गाख्यो
द्वि यः संयोगविशेषस्तेनैव द्रव्याणां विकारो भवति । अतोऽसङ्ग-
त्वात् केवलस्यात्मनोऽद्वितीयस्य नोपादानत्वं नाविद्याद्वारापि
सम्भवति । असङ्गत्वेनाविद्यायोगस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । प्रत्येको-
पादानत्ववदेवोभयोपादानत्वमप्यसङ्गत्वादेवासम्भवीत्यर्थः । यदि
चाविद्या द्रव्यरूपा पुरुषाश्रिता गगने वायुवद्विद्यते तदात्माद्वैत-
ज्ञानिः । तथा प्रकृतिरेव सेति सिद्धसाधनं च । तादृशं चाविभा-
गेनाद्वैतमस्याकमपीष्टमेव । सदेव सौम्येदमद्य आसीदेकमेवाद्वि-
तीयं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यापि चाविभागरूपमेवाद्वैतं प्रतिपाद्यते । न
तु तद्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं यत् पश्येदिति श्रुत्यन्तरात् ।
तथा चोक्तम् ।

आसीज्ज्ञानमयोऽप्यर्थ एकमेवाविकल्पितम् ।

तयोरेकतरोऽर्थः प्रकृतिश्चोभयाम्बिका ॥

ज्ञानं त्वन्यतमो भावः पुरुषः सोऽभिधीयते ।

इति । अविकल्पितमविभक्तम् । तस्याद्देदान्तानामखण्डात्मा-
द्वैतं नार्थः । तथाप्याधुनिका वेदान्तिनोऽनव्यपूर्वपक्षजातमेव
ब्रह्ममीमांसासिद्धान्ततया कल्पयन्ति । तत् तु ब्रह्मसूत्रानुक्तत्वेन
प्रत्युत तद्विरोधेन चास्याभिस्तु वैव निराकृतमिति । अत्र च ब्रह्म-
मीमांसासिद्धान्तो न दूष्यते । अपितु वेदान्तेष्वापाततः सम्भा-
वितोऽर्थ एव निराक्रियत इति स्मर्तव्यम् । एवमुत्तरसूत्रेषुपि ॥ ६५ ॥
प्रकाशस्वरूप आत्मेति ख्यं सिद्धान्तितं तत्र सत्त्वं विज्ञानमानन्दं
ब्रह्मेति श्रुतेरानन्दोऽप्यात्मनः स्वरूपमिति पूर्वपक्षं निराकरोति ।

नैकस्यानन्दचिद्रूपत्वे द्वयोर्भेदात् ॥ ६६ ॥

एकधर्मिण आनन्दचैतन्योभयरूपत्वं न भवति दुःखज्ञानकाले सुखाननुभवेन सुखज्ञानयोर्भेदादित्यर्थः । न च ज्ञानविशेषः सुखमिति वक्तुं शक्यते । आत्मस्वरूपज्ञानस्याखण्डत्वात् । अत एव चैतन्यानुभवकाले सुखस्यावरणमपि वक्तुं न शक्यते । अखण्डत्वेनानन्दावरणे दुःखं जानामीत्यनुभवानुपपत्तेः । न ह्यात्मनोऽश्वमेदोऽस्ति येनानन्दांशावरणेऽपि चैतन्यांशो भावादिति । न च श्रुतिबलेनैतेऽसत्कर्मा इति वाच्यम् । नानन्दं न निरानन्दमित्यादिसूत्र्यादुःखमसुखं ब्रह्म भूतभव्यभवात्मकमित्यादिसूत्र्या चानन्दाभावस्यापि प्रतिपादितत्वेन तर्कस्यैवावादत्तव्यत्वादिति ॥ ६६ ॥ नन्वेवमानन्दरूपताश्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

दुःखनिवृत्तेर्गौणः ॥ ६७ ॥

दुःखनिवृत्त्यात्मनि श्रौत आनन्दशब्दो गौण इत्यर्थः । तदुक्तम् । सुखं दुःखसुखाद्यय इति । न निरानन्दमिति श्रुतिस्त्वौपाधिका-नन्दपरा सत्यसङ्कल्पत्वादिश्रुतिवदिति । यत् तु निरुपाधिप्रियत्वेनात्मनः सुखरूपत्वानुमानं कश्चिदाह । तन्न । दुःखाभावरूपतयापि प्रेमोपपत्तेः । सुखत्वादिवदात्मत्वस्यापि प्रेमप्रयोजकत्वाच्च । अन्यथा परसुखेऽपि प्रेमोपपत्तेरिति ॥ ६७ ॥ गौणप्रयोगे बीजमाह ।

विमुक्तिप्रशंसा मन्दानाम् ॥ ६८ ॥

मन्दानज्ञानं प्रति दुःखनिवृत्तिरूपामात्मस्वरूपमुक्तिं सुखत्वेन श्रुतिः स्तौति प्ररोचनार्थमित्यर्थः ॥ ६८ ॥ अन्तःकरणोपपत्तेः पूर्वोक्ताया आश्लक्ष्येनोपपत्तये मनोवैभवपूर्वपक्षमपाकरोति ।

न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादिर्द्ध्यत्वाद्वा ॥ ६९ ॥

मनसोऽन्तःकरणसामान्यस्य न विभुत्वं करणत्वात् । वाच्यादि-

वत् । वाशब्दे व्यवस्थितविकल्पे । इन्द्रियत्वादप्यन्तःकरणविशेषस्य
छतीयस्य न विभुत्वमित्यर्थः । देहव्यापिघ्नानादिकं तु मध्यमपरि-
माणेनैवोपपद्यत इति ॥ ६८ ॥ अत्राप्रयोजकत्वशङ्कायामनुकूल-
तर्कमाह ।

सक्रियत्वाद्गतिश्रुतेः ॥ ७० ॥

आत्मनो लोकान्तरगमनश्रवणेन तदुपाधिभूतस्यान्तःकरणस्य
सक्रियत्वसिद्धेर्न विभुत्वं सम्भवतीत्यर्थः ॥ ७० ॥ कार्यत्वोपपत्तये
मनसो निरवयवत्वमपि निराकरोति ।

न निर्भागत्वं तद्योगाद्भटवत् ॥ ७१ ॥

तच्छब्दः पूर्वसूत्रस्थेन्द्रियं परामृशति । मनसो न निरवयव-
त्वम् । अनेकेन्द्रियेष्वेकदा योगात् । किन्तु घटवन्मध्यमपरिमाणं
सावयवमित्यर्थः । कारणावस्थं चान्तःकरणमप्येवेति बोध्यम्
॥ ७१ ॥ मनःकालादीनां नित्यत्वं प्रतिषेधति ।

प्रकृतिपुरुषयोरन्यत् सर्वमनित्यम् ॥ ७२ ॥

सुगमम् । कारणावस्थं चान्तःकरणाकाशादिकं प्रकृतिरेवे-
त्यते । न तु मनश्चादिकं व्यवसायाद्वसाधारणधर्माभावात्
॥ ७२ ॥ ननु ।

मायां तु प्रकृतिं विद्वान्मायिनं तु महेश्वरम् ।

अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥

इत्यादिश्रुतिभिः पुमप्रकृत्योरपि सावयवत्वादनित्यत्वमिति तत्राह ।

न भागस्त्राभो भोगिनो निर्भागत्वश्रुतेः ॥ ७३ ॥

भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य सावयवो न युज्यते निरवयव-
त्वश्रुतेः ।

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् ।

इत्यादिनेत्यर्थः । उक्तश्रुतिश्चाकाशजलयोरिव पितापुत्रचेतन-
योरिव च विभागमात्रेणांशांशिभावं बोधयतीति ॥ ७६ ॥ दुःख-
निवृत्तिर्मेाच्च इत्युक्तं तद्वधारणाय तत्र मोक्षे परेषां मतानि
निराकरोति ।

नानन्दाभिव्यक्तिर्मक्तिर्निर्धर्मत्वात् ॥ ७४ ॥

आत्मन्यानन्दरूपोऽभिव्यक्तिरूपस्य धर्मो नास्ति स्वरूपं च
नित्यमेवेति न साधनसाध्यम् । अतो नानन्दाभिव्यक्तिर्मेाच्च इत्यर्थः
॥ ७४ ॥

न विशेषगुणोच्छिन्निस्तद्वत् ॥ ७५ ॥

अशेषविशेषगुणोच्छेदोऽपि न मुक्तिस्तद्वत् निर्धर्मत्वादेवेत्यर्थः ।
ननु तर्हि दुःखनिवृत्तिरेव कथं मोक्ष उक्तो दुःखाभावस्यापि धर्म-
त्वादिति चेन्न । अस्माभिर्भोम्यतासम्बन्धेनैव दुःखाभावस्य पुरुषार्थ-
तावचनादिति ॥ ७५ ॥

न विशेषगतिर्निष्क्रियस्य ॥ ७६ ॥

ब्रह्मलोकगतिरपि न मोक्षः । आत्मनो निष्क्रियत्वेन गत्यभा-
वात् । लिङ्गशरीराभ्युपगमे च न मोक्षो घटत इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

नाकारोपरागोच्छिन्तिः क्षणिकत्वादिदोषात् ॥ ७७ ॥

क्षणिकज्ञानमेवात्मा तस्य विषयाकारता बन्धस्तदासनाख्योप-
रागस्य नाशो मोक्ष इति यस्मात्तिकमतं तदपि न । क्षणिक-
त्वादिदोषेण मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः ॥ ७७ ॥ नास्तिकस्यैव
मुक्त्यन्तरं दूषयति ।

न सर्वोच्छित्तिरपुरुषार्थत्वादिदोषात् ॥ ७८ ॥

ज्ञानरूपस्यात्मनः सामर्थ्येणैवोच्छित्तिरपि न मोक्षः । आत्मना-
शस्य लोके पुरुषार्थत्वादर्शनादिभ्य इत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवं शून्यमपि ॥ ७९ ॥

ज्ञाने ज्ञेयात्मकाखिलप्रपञ्चनाशोऽप्येवमात्मनाशेनापुरुषार्थत्वा-
च्च मोक्ष इत्यर्थः ॥ ७९ ॥

संयोगाच्च वियोगान्ता इति न देशादिलाभोऽपि ॥ ८० ॥

प्रकृत्यदेशधनाङ्गनादिस्त्वाम्यमपि न मोक्षो यतः ।

संयोगाच्च वियोगान्ता मरणान्तं च जीवनम् ।

इति श्रूयत इत्यर्थः । तथा च विनाशित्वात् स्वार्थं न मुक्ति-
रिति ॥ ८० ॥

न भागियोगो भागस्य ॥ ८१ ॥

भागस्यांशस्य जीवस्य भागिन्यंशिनि परमात्मनि लयो न
मोक्षः । संयोगा हि वियोगान्ता इत्युक्तहेतोः । ईश्वरानभ्युपग-
माच्च । तथा स्वलयस्यापुरुषार्थत्वाच्चेत्यर्थः ॥ ८१ ॥

नाणिमादियोगोऽप्यवश्यं भावित्वात् तदुच्छित्ते-
रितरयोगवत् ॥ ८२ ॥

अणिमाद्यैश्वर्यसम्बन्धोऽपि न मुक्तिः । ऐश्वर्यान्तरसम्बन्धवदेव
तस्याप्युच्छेदनियमादित्यर्थः ॥ ८२ ॥

नेन्द्रादिपदयोगोऽपि तद्वत् ॥ ८३ ॥

इन्द्राद्यैश्वर्यलाभोऽपि न मुक्तिरितरैश्वर्यवत् क्षयिष्णुत्वादित्यर्थः
॥ ८३ ॥ इन्द्रियाणामाहङ्कारिकत्वं यदुक्तं तत्र परविप्रतिपत्तिं
निराकरोति ।

न भूतप्रकृतित्वमिन्द्रियाणामाहकारिकत्वश्रुतेः ॥ ८४ ॥

सुगमा योजना । पूर्वं चैतद्ध्याख्यातम् ॥ ८४ ॥ शक्त्यादिकमपि तत्त्वमस्तौत्याशयेन परेषां पदार्थप्रतिनियमं तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिं च निराकरोति ।

न घटपदार्थनियमस्तद्वेधान्मुक्तिः ॥ ८५ ॥

द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया एव पदार्था इति यद्वैशेषिकाणां नियमो यच्च तज्ज्ञानान्मोक्ष इत्यभ्युपगमः । सोऽप्यमाणिषः । शक्त्याद्यतिरेकात् । एथिव्यादिनवद्रव्येभ्यः प्रकृतेरतिरेकाच्चेत्यर्थः । गन्धादिमत्त्वेनैव हि एथिव्यादिव्यवहारो गन्धादिष्वसाम्यावस्थायाम् नास्ति । अतः एथिवीत्वादिजातिरपि घटत्वादिवत् कार्यमात्रवृत्तिरिति । तदुक्तम् ।

नाहो न रात्रिर्न नभो न भूमिर्नासीत् तमो ज्योतिरभूत् चान्यत् ।
शब्दादिबुद्ध्याद्युपलब्धमेकं प्राधानिकं ब्रह्म पुनस्तदासीत् ॥

इति ॥ ८५ ॥

षोडशादिव्यप्येवम् ॥ ८६ ॥

न्यायपाशुपतादिमतेषु षोडशादिष्वपि न नियमो न वा तन्मात्रज्ञानान्मुक्तिः । उक्तरूपेण पदार्थाधिक्यादित्यर्थः । अस्मान्मते तु नित्यं पदार्थद्वयमेव । नित्यानित्यसाधारणास्तु पदार्थाः पञ्चविंशतिरेवेति नियमः । पञ्चविंशतिद्रव्येष्वेव गुणकर्मसामान्यशक्त्यादीनामन्तर्भाव इति ॥ ८६ ॥ पञ्चभूतानां पूर्वाक्तकार्यत्वोपपत्त्यर्थं वैशेषिकाद्व्यभ्युपगतं पार्थिवद्वयान्नित्यत्वमपाकरोति ।

नाण्यनित्यता तत्कार्यत्वश्रुतेः ॥ ८७ ॥

एथिव्याद्यणूनां नित्यता नास्ति तेषामणूनामपि कार्यत्वश्रुतेरि-

त्वर्थः । यद्यप्यस्याभिः सा श्रुतिर्न दृश्यते कालकुलत्वादिना तथा-
प्याचार्यवाक्यान्नुस्ररणाच्चानुमेया । यथा मनुः ।

अण्यो मात्रा विनाशिन्यो दशार्धानां च याः स्मृताः ।

ताभिः सार्द्धमिदं सर्वं सम्भवत्यनुपूर्वशः ॥

इति । दशार्धानां पृथिव्यादिपञ्चभूतानाम् । न चान्न वाक्छे-
ऽणुशब्देन द्युणुकाद्येव द्वाद्यमिति वाच्यम् । सङ्क्षेपे प्रमाणाभा-
वादिति । अत्राणुशब्दे भूतपरमाणुपर एव । वैशेषिकाद्यभिमतं च
तस्य नित्यत्वमनेन सूत्रेण निराक्रियते । न त्वणुपरिमाणद्रव्यसा-
मान्यस्य नित्यत्वं रजोगुणस्य चाञ्चल्यानुरोधेनाणुत्वसिद्धेः । मध्य-
मपरिमाणत्वे नित्यत्वस्य विभुत्वे च क्रियाया अनुपपत्तेरिति ॥ ८७ ॥
ननु निरवयवस्य परमाणोः कथं कार्यत्वं घटते तत्राह ।

न निर्भावत्वं कार्यत्वात् ॥ ८८ ॥

श्रुतिसिद्धकार्यत्वान्यथानुपपत्त्या पृथिव्याद्यणूनां न निरवय-
वत्वमित्यर्थः । अत एव तन्मात्रास्य सूक्ष्माद्रव्याण्येव पार्थिव्याद्यणू-
नामवयवा इति पातञ्जलभाष्ये व्यासदेवैः प्रतिपादितम् । पृथिवी-
परमाणुर्जलपरमाणुरित्यादिव्यवहारस्तु पृथिव्यादीनामपकर्षका-
ष्टाभिप्रायेणैव । अतः प्रकृतिपर्षन्तमणुत्वेऽपि न क्षतिरिति ।
यद्यपि तन्मात्रेष्वपि मन्वाद्यस्ति तथापि तस्याप्रत्यक्षतया न पृथि-
वीत्वादिनियामकत्वम् । व्यङ्ग्यमन्वादेरेव पृथिवीत्वादिसिद्धेः ।
अतो न तन्मात्राणि पृथिव्यादयः । तेषु च सूक्ष्मभूतव्यवहारो
भूतसाक्षात्कारणत्वादिनैवेत्यपि बोध्यम् ॥ ८८ ॥ प्रकृतिपुरुषसा-
क्षात्कारो न सम्भवति रूपस्य द्रव्यसाक्षात्कारहेतुत्वादिति नास्ति-
काक्षेपं निराकरोति ।

न रूपनिवन्धनात् प्रत्यक्षनिवमः ॥ ८८ ॥

रूपादेव निमित्तात् प्रत्यक्षतेति नियमो नास्ति । धर्मादिनापि साक्षात्कारसम्भवादित्यर्थः । व्यञ्जकानियमस्याञ्जनादौ दृष्टत्वेना-
दोषत्वात् । अतो बहिर्द्रव्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवोद्भूतरूपं व्यञ्जक-
मिति भावः ॥ ८८ ॥ नन्वेवं किमणुपरिमाणं वस्तुस्ति न वेत्याका-
ङ्क्षायां परिमाणनिर्णयं करोति ।

न परिमाणचातुर्विध्यं द्वाभ्यां तद्योगात् ॥ ८९ ॥

अणुमहद्द्विधं द्रुष्टमिति परिमाणचातुर्विध्यं नास्ति । द्वैविध्यं
तु वर्तत एव । द्वाभ्यां तद्योगात् । द्वाभ्यामेवाणुमहत्परिमाणाभ्यां
चातुर्विध्यसम्भवादित्यर्थः । महत्परिमाणस्यावान्तरभेदावेव हि
द्रुष्टदोषौ । अन्यथा वक्रादिरूपैः परिमाणा न कथमसङ्गादिति ।
तत्रास्मान्नयेऽणुपरिमाणमाकाशस्य कारणं गुणविशेषं वर्जयित्वा
भूतेन्द्रियाणां मूलकारणेषु सत्त्वादिगुणेषु मन्तव्यम् । अन्यत्र यथा-
योग्यं मध्यमादिपरममहत्त्वान्तपरिमाणानि तानि च महत्त्वस्यैवा-
वान्तरभेदा इति ॥ ८९ ॥ पुरुषैकत्वं सामान्येनेति कण्ठत एवोक्तं
प्रकृतेरेकत्वं सामान्येनेत्यर्थादुक्तं तदर्थं सामान्येषु नास्तिकविप्रति-
पत्तिं निराकरोति ।

**अनित्यत्वेऽपि स्थिरतायोगात् प्रत्यभिज्ञानं सामा-
न्यस्य ॥ ९० ॥**

व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि स एवायं घट इति स्थिरतायोगेन यत्
प्रत्यभिज्ञानं तत् सामान्यस्य सामान्यविषयकमेव तत् प्रत्यभिज्ञान-
मित्यर्थः ॥ ९० ॥ तस्मात् सामान्यापलापो युक्त इत्याह ।

न तदुपलक्षणमात् ॥ ८२ ॥

सुगमम् ॥ ८२ ॥ नन्वतद्व्यावृत्तिरूपेणाभावेनैव प्रत्यभिज्ञोपपाद-
नीया वैव च सामान्यशब्दार्थोऽस्तु तत्राह ।

नान्यनिवृत्तिरूपत्वं भावप्रतीतेः ॥ ८३ ॥

स एवायमिति भावप्रत्ययासिद्धिरूपत्वं न सामान्यस्येत्यर्थः ।
अन्यथा हि नायमघट इत्येव प्रतीयेत । किञ्चान्यव्यावृत्तिशब्दस्या-
घटव्यावृत्तिरित्यर्थो वाच्यः । तत्राघटत्वं घटसामान्यभिसत्त्वमिति
सामान्याभ्युपगम एवापतित इति ॥ ८३ ॥ ननु सादृश्यनिबन्धना
प्रत्यभिज्ञा भविष्यति तत्राह ।

न तत्त्वान्तरं सादृश्यं प्रत्यक्षोपलब्धेः ॥ ८४ ॥

भूयोऽवयवादिसामान्यादतिरिक्तं न सादृश्यमस्ति प्रत्यक्षत एव
सामान्यरूपतयोपलम्भादित्यर्थः ॥ ८४ ॥ ननु स्वाभाविकी शक्ति-
रेव सादृश्यमस्तु न तु तत् सामान्यमित्याशङ्कामपाकरोति ।

निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा वैशिष्ट्यात् तदुपलब्धेः ॥ ८५ ॥

वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोत्पादोऽपि न सादृश्यं शक्त्युपलब्धितः
सादृश्योपलब्धेर्विलक्षणत्वात् । शक्तिज्ञानं हि नान्यधर्मज्ञानसा-
पेक्षं सादृश्यज्ञानं पुनः प्रतियोगिज्ञानमपेक्षतेऽभावज्ञानवदिति
ज्ञानयोर्विलक्षणमित्यर्थः । किञ्च धर्मिणः शक्तिसामान्यं न सादृश्यं
वाच्यावस्थायामपि युवसादृश्यापत्तेः । किन्तु युवादिकात्मीनः
शक्तिविशेषो युवादिसादृश्यमिति वक्तव्यं तथा च प्रतिव्यक्त्यनन्त-
शक्तिकल्पनापेक्षया सर्वव्यक्तिसाधारणैकसामान्यकल्पनैव युक्तेति
॥ ८५ ॥ ननु तथापि घटादिसञ्ज्ञकत्वमेव घटादिव्यक्तीनां सादृश्य-
मस्तु तत्राह ।

न सञ्ज्ञासञ्ज्ञिसम्बन्धोऽपि ॥ ६६ ॥

यथोक्तः सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोः सम्बन्धोऽपि न सादृश्यं वैशिष्ट्यात् तदु-
पलब्धेरेवेत्यर्थः । सञ्ज्ञासञ्ज्ञिभावमजानतोऽपि सादृश्यज्ञाना-
दिति ॥ ६६ ॥ अपिच ।

न सम्बन्धनित्यतोभयानित्यत्वात् ॥ ६७ ॥

सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोरनित्यत्वात् तत्सम्बन्धस्यापि न नित्यता । अतः
कथं तेनातीतवस्तुसादृश्यं वर्तमानवस्तुनि स्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥
ननु सम्बन्धनित्यत्वेऽपि सम्बन्धो नित्यः स्यात् किमत्र बाधकं
तत्राह ।

नातः सम्बन्धो धर्मिग्राहकमानवाधात् ॥ ६८ ॥

कादाचित्कविभागो सत्येव सम्बन्धः सिध्यति । अन्यथा बह्यमाण-
रीत्या स्वरूपेणैवोपपन्नौ सम्बन्धकल्पनानवकाशात् । स च कादा-
चित्को विभागो न सम्बन्धनित्यत्वे सम्भवति । अतः सम्बन्धग्राहक-
प्रमाणैव बाधास्त नित्यः सम्बन्ध इत्यर्थः ॥ ६८ ॥ नन्वेवं नित्य-
योगुणगुणिनोर्नित्यः समवायो नोपपद्येत तत्राह ।

न समवायोऽस्ति प्रमाणाभावात् ॥ ६९ ॥

सुगमम् ॥ ६९ ॥ ननु वैशिष्ट्यप्रत्यक्षं विशिष्टबुद्ध्यनयानुपपत्तिश्च
प्रमाणं तत्राह ।

उभयत्राप्यन्यथासिद्धेर्न प्रत्यक्षमनुमानं वा ॥ १०० ॥

उभयत्रापि वैशिष्ट्यप्रत्यक्षे तदनुमाने च स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेर्न
तदुभयं समवाये प्रमाणमित्यर्थः । अयं भावः । यथा समवाय-
वैशिष्ट्यबुद्धिः समवायस्वरूपेणैवेत्यतेऽनवस्थाभयादिति तत्र प्रत्य-
क्षानुमाने अन्यथासिद्धे । एवं गुणगुणिप्रभृतीनां विशिष्टबुद्धिरपि

गुणादिरूपेणैवेक्ष्यताम् । अतस्तत्रापि प्रत्यक्षानुमाने अन्यथा-
 सिद्धे इति । नन्वेवं संयोगोऽपि न सिद्ध्यति भूतलादौ घटादिप्रत्य-
 यस्यापि स्वरूपेणैवान्यथासिद्धेरिति चेत् । वियोगकालेऽपि भूतल-
 घटयोः स्वरूपतादवस्थेन विशिष्टबुद्धिप्रसङ्गात् । समवायस्थले च
 समवेतस्य कदापि स्वाश्रयवियोगो नास्तीति नायं दोषः । कश्चित्
 तु तादात्म्यसम्बन्धेनात्र समवायस्यान्यथासिद्धिमाह तन्न । शब्द-
 मात्रभेदात् । तादात्म्यं ह्यत्र नात्यन्तं वक्तव्यम् । गुणवियोगेऽपि
 गुणिसत्त्वात् । वैशिष्ट्यप्रत्ययाच्च । किन्तु भेदाभेदबुद्धिनियामकः
 सम्बन्धविशेष एवागत्या वक्तव्यः । तथा च तस्य समवाय इति वा
 तादात्म्यमिति वा नाममात्रं भिन्नम् । सम्बन्धिद्वयातिरिक्तः सम्बन्धस्तु
 सिद्ध एवेति । यदि च तादात्म्यं स्वरूपमेवाच्यते तदांक्षाभिरपि
 तदेवोक्तमिति शब्दमात्रभेद इति ॥ १०० ॥ प्रकृतेः क्षोभात् प्रकृ-
 त्तिपुरुषसंयोगस्तस्मात् सृष्टिरिति सिद्धान्तः । तत्रार्थं नास्तिका-
 नामाक्षेपो नास्ति क्षोभाख्या कस्यापि क्रिया सर्वं वस्तु क्षणिकं
 यत्रोत्पद्यते तत्रैव विनश्यतीत्यतो न देशान्तरसंयोगोऽस्यैवा क्रिया
 सिद्ध्यतीति तत्राह ।

नानुमेयत्वमेव क्रियाया नेदिष्ठस्य तत्तद्वतोरेवा-
 परोक्षप्रतीतेः ॥ १०१ ॥

न देशान्तरसंयोगादिना क्रियाया अनुमेयत्वमेव । यतो नेदि-
 ष्टस्य निकटस्थस्य द्रष्टुः क्रियाक्रियावतोः प्रत्यक्षेणापि प्रतीतिरस्ति
 वृक्षचलतीत्यादिरित्यर्थः ॥ १०१ ॥ द्वितीयाध्याये शरीरस्य
 पाञ्चभौतिकत्वादिरूपैर्मतभेदा एवोक्ता न तु विशेषोऽवधृतः ।
 अत्रापरपक्षं प्रतिषेधति ।

न पाञ्चभौतिकं शरीरं बह्वनामुपादाना-
योगात् ॥ १०२ ॥

बह्वनां भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं घटपटादिस्थले न दृष्ट-
मिति सजातीयमेवोपादानम् । इतरच्च भूतचतुष्टयमुपपद्यमान-
कर्मण्यशयेन पाञ्चभौतिकव्यवहारः । एकोपादानकत्वेऽपि पृथिव्येवो-
पादानं सर्वशरीरस्येति वक्ष्यति ॥ १०२ ॥ स्थूलमेव शरीरमिति
केचित् तद्विराकरोति ।

न स्थूलमिति नियम आतिवाहिकस्यापि विद्य-
मानत्वात् ॥ १०३ ॥

इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरत्वम् ।

यन्मूर्त्यवयवाः सूक्ष्मास्तस्येमान्याश्रयन्ति घट ।

तस्याच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनोविषयः ॥

इति मनुवाक्यात् । एतादृशं च शरीरं स्थूलं प्रत्यक्षमेवेति न
नियमः । कुतः । आतिवाहिकस्याप्रत्यक्षतया सूक्ष्मस्य भौतिकस्य
शरीरान्तरस्यापि सत्त्वादित्यर्थः । लोकास्त्रोकान्तरं लिङ्गदेहमति-
बाह्यतयातिवाहिकम् । भूताश्रयतां विना चिदादिवह्नमनाभा-
वस्य प्रागेवोक्तत्वात् । इदं च सूत्रं तस्यैव स्पष्टीकरणमात्रार्थम् ।
लिङ्गस्य च शरीरत्वं भोगाश्रयतया पुरुषप्रतिबिम्बाश्रयतया वेति
बोध्यम् । आतिवाहिकशरीरे च प्रमाणम् ।

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सक्रिविष्टः ।

अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष बलाक्षमः ।

इति श्रुतिस्मृती । न हि लिङ्गशरीरस्य सकलशरीरव्यापिनः

खतोऽङ्गुष्ठमात्रत्वं सम्भवति । अत आधाराख्याङ्गुष्ठमात्रत्वमर्थान्
सिद्ध्यति । यथा दीपस्य सर्वगृहव्यापित्वेऽपि कलिकाकारत्वं तैल-
वर्त्यदिस्वच्छांशस्य दशोपरि सम्पिण्डितस्य पार्थिवभागस्य कलि-
काकारतया तथैव लिङ्गदेहस्य देहव्यापित्वेऽप्यङ्गुष्ठपरिमाणत्वं
स्वच्छभूतस्याङ्गुष्ठपरिमाणत्वेनानुमेयमिति ॥ १०३ ॥ गोलकेभ्यो-
ऽतिरिक्तानीन्द्रियाणि प्रागुक्तानि तदुपपादनायेन्द्रियाणामप्राप्त-
प्रकाशकत्वं निराकरोति ।

नाप्राप्तप्रकाशकत्वमिन्द्रियाणामप्राप्तेः सर्व-

प्राप्तेर्वा ॥ १०४ ॥

स्वासम्बद्धानीन्द्रियाणि न प्रकाशयन्ति । अप्राप्तेः । प्रदीपादी-
नामप्राप्तप्रकाशकत्वाददर्शनात् । अप्राप्तप्रकाशकत्वे व्यवहितादि-
सर्ववस्तुप्रकाशकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । अतो दूरस्थसूर्यादिसम्बन्धार्थं
गोलकातिरिक्तमिन्द्रियमिति भावः । करणानां चार्थप्रकाशकत्वं
पुरुषेऽर्थसमर्पणद्वारेव । खतो जडत्वात् । दर्पणस्य मुखप्रकाशकत्व-
वत् । अथ वार्थप्रतिबिम्बोद्गृहणमेवार्थप्रकाशकत्वमिति ॥ १०४ ॥
नन्वेवं चक्षुषस्तेजसत्वमेव युक्तं तेजस एव किरणरूपेणाशु दूराप-
सर्पणदर्शनादिति शङ्कां निराकरोति ।

न तेजोऽपसर्पणात् तैजसं चक्षुर्वृत्तितस्तत्सिद्धेः ॥ १०५ ॥

तेजसोऽपसर्पणं दृष्टमिति ह्यत्वा तैजसं चक्षुर्न वाच्यम् । कुतः ।
अतैजसत्वेऽपि प्राणवदेव वृत्तिभेदेनापसर्पणोपपत्तेरित्यर्थः । यथा
हि प्राणः शरीरमसन्त्यज्येव नासायाद्वह्निः कियद्दूरं प्राणनाख्य-
वृत्त्यापसरति । एवमेवातैजसद्रव्यमपि चक्षुदृष्टमसन्त्यज्यापि
वृत्त्याख्यपरिणामविशेषेण भ्रष्टित्येव दूरस्थं सूर्यादिकं प्रत्यपसरे-
दिति ॥ १०५ ॥ नन्वेवम्भूतवृत्तौ किं प्रमाणं तत्राह ।

। पञ्चमोऽध्यायः १०६ सूत्रम् ।

२०१

प्राप्तार्थप्रकाशलिङ्गावृत्तिसिद्धिः ॥ १०६ ॥

सुगमम् ॥ १०६ ॥ देहमपरित्यज्यापि गमनोपपत्तये वृत्तेः
स्वरूपं दर्शयति ।

भागगुणाभ्यां तत्त्वान्तरं वृत्तिः सम्बन्धार्थं सर्प-
तीति ॥ १०७ ॥

सम्बन्धार्थं सर्पतीति हेतोश्चक्षुरादेर्भागो विस्फुलिङ्गवद्विभक्तांशो
रूपादिवद्गुणश्च न वृत्तिः । किन्तु तदेकदेशभूता भागगुणाभ्यां
भिन्ना वृत्तिः । विभागे हि सति तद्वारा चक्षुषः स्पर्शादिसम्बन्धो न
घटते गुणत्वे च सर्पणाख्यक्रियानुपपत्तेरित्यर्थः । एतेन बुद्धिवृत्ति-
रपि मदीपशिखावद्व्यरूप एव परिणामः स्वच्छतयार्थाकारतो-
द्गाही निर्मलवस्त्ववदिति सिद्धम् ॥ १०७ ॥ नन्वेवं वृत्तीनां द्रव्यत्वे
कथमिच्छादिरूपबुद्धिगुणेषु वृत्तिव्यवहारस्तत्राह ।

न द्रव्यनियमस्तद्योगात् ॥ १०८ ॥

वृत्तिर्द्रव्यमेवेति नियमो नास्ति । कुतः । तद्योगात् । तत्र वृत्तौ
योगार्थसत्त्वात् । वृत्तिवर्तनजीवन इति हि यौगिकोऽयं शब्दः ।
जीवनं च स्वस्थितिहेतुर्व्यापारः । जीवबलप्राणधारणयोरित्यनु-
शासनात् । वैश्यवृत्तिः शूद्रवृत्तिरित्यादिव्यवहाराच्च । तत्र यथा
द्रव्यरूपया वृत्त्या बुद्धिर्जीवति तथेच्छादिभिरपीति तेऽपि वृत्तयः
सर्वनिरोधेनैव चित्तमरणादित्यर्थः ॥ १०८ ॥ इन्द्रियाणां भौति-
कत्वस्यापि श्रवणात् कदाचिन्नोक्तविशेषभेदेन श्रुतिव्यवस्था शङ्कोत
तत्राह ।

न देशभेदेऽप्यन्योपादानतास्मदादिवन्नियमः ॥ १०९ ॥

न ब्रह्मलोकादिदेशभेदेतोऽपीन्द्रियाणामहङ्कारातिरिक्तोपादा-

नकत्वं किमुवादादीनां भूर्लोकस्थानामिव सर्वेषामेवाहङ्कारिक-
न्यनियमः । देशभेदेनैकस्यैव लिङ्गशरीरस्य सञ्चारमात्रश्रवणा-
दित्यर्थः ॥ १०८ ॥ नन्वेवं भौतिकत्वश्रुतिः कथमुपपद्यतां तच्चाह ।

निमित्तव्यपदेशात् तद्व्यपदेशः ॥ ११० ॥

निमित्तेऽपि प्राधान्यविवक्षयोपादानत्वव्यपदेशो भवति । यथे-
नानादग्निरिति । अतो भूतोपादानत्वव्यपदेश इत्यर्थः । तेजआदि-
भूतोपष्टम्भेनैव हि तदनुगताहङ्काराच्चक्षुरादीन्द्रियाणि सम्भ-
वन्ति । यथा पार्थिवोपष्टम्भेन तदनुगतात् तेजसोऽग्निर्भवतीति ।
असमर्थं हि सौम्य मन इत्यादिश्रुतिस्तदुक्तयुक्तिश्चात्र प्रमाणम्
॥ ११० ॥ स्थूलशरीरगतं विशेषं प्रसङ्गादवधारयति ।

**जम्बजाण्डजजरायुजोद्भिज्जसाङ्गल्पिकसांसिद्धिकां
चेति न नियमः ॥ १११ ॥**

तेषां खल्वेषां भूतानां त्रीण्येव बीजानि भवन्ति । अण्डजं जीव-
जमुद्भिज्जमिति श्रुतावण्डजादिरूपं शरीरत्रैविध्यं प्रायिकाभिप्राये-
षोक्तं न तु नियमः । यत जम्बजादि षड्विधमेव शरीरं भवतीत्यर्थः ।
तत्रोष्मजा दन्दशूकादयः । अण्डजाः पक्षिसर्पादयः । जरायुजा
मनुष्यादयः । उद्भिज्जा वृक्षादयः । सङ्कल्पजाः सनकादयः । सां-
सिद्धिका मद्गतपञ्चादिसिद्धिजाः । यथा रक्तबीजशरीरोत्पन्नशरी-
रादय इति ॥ १११ ॥ शरीरस्यैकमात्रभूतोपादानकत्वं पूर्वाक्त-
मनेनैव प्रसङ्गेन विशिष्याह ।

सर्वेषु पृथिव्युपादानमसाधारण्यात् तद्व्यपदेशः

पूर्ववत् ॥ ११२ ॥

सर्वेषु शरीरेषु पृथिव्येवोपादानम् । असाधारण्यात् । आधि-

आदिभिरुक्तत्वात् । अत्रापि शरीरे पञ्चचतुरादिभौतिकत्वव्यप-
देशः पूर्वतः । इन्द्रियाणां भौतिकत्ववदुपलब्धकत्वमात्रेणैवार्थः
॥ ११२ ॥ ननु प्राणस्य शरीरे प्राधान्यात् प्राण एव देहारम्भ-
कोऽस्तु तत्राह ।

न देहारम्भकस्य प्राणत्वमिन्द्रियशक्तित्व-
सिद्धेः ॥ ११३ ॥

प्राणो न देहारम्भकः । इन्द्रियं विना प्राणानवस्थानेनान्व-
यव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियाणां शक्तिविशेषादेव प्राणसिद्धेः प्राणो-
त्पत्तेरित्यर्थः । अयं भावः । करणवृत्तिरूपः प्राणः करणवियोगे
न तिष्ठति । अतो मृतदेहे करणाभावेन प्राणाभावस्त प्राणो
देहारम्भक इति ॥ ११३ ॥ नन्वेवं प्राणस्य देहाकारणत्वे प्राणं
विनापि देह उत्पद्येत तत्राह ।

भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगायतननिर्माणमन्यथा पूतिभा-
वप्रसङ्गात् ॥ ११४ ॥

भोक्तुः प्राणिनोऽधिष्ठानाद्यापारादेव भोगायतनस्य शरीरस्य
निर्माणं भवति । अन्यथा प्राणव्यापाराभावे शुक्रशोणितयोः
पूतिभावप्रसङ्गात् । मृतदेहवदित्यर्थः । तथा च रससञ्चारादिव्या-
पारविशेषैः प्राणो देहस्य निमित्तकारणं धारकत्वादिति भावः
॥ ११४ ॥ ननु प्राणस्यैवाधिष्ठानत्वं सम्भवति व्यापारवत्त्वात् । न
प्राणिनः कूटस्थत्वात् । निर्व्यापारस्याधिष्ठाने प्रयोजनाभावाच्चेति
तत्राह ।

अथद्वारा स्वाम्यधिष्ठितिनैकान्तात् ॥ ११५ ॥

देहनिर्माणे व्यापाररूपमधिष्ठानं स्वामिनश्चेतनस्यैकान्तात्

साक्षात्साक्षि किन्तु प्राणरूपमध्यद्वारा । यथा राज्ञः पुरनिर्माण इत्यर्थः । तथा च प्राणस्याधिष्ठातृत्वं साक्षात् पुरुषस्याधिष्ठा-
तृत्वं प्राणसंयोगमात्रेणेति सिद्धम् । कुलाद्यादीनां घटादिनिर्मा-
णेष्वप्येवम् । विशेषस्तु तत्र चेतनस्य बुद्ध्यादेशात्पुपयोगोऽस्ति
बुद्धिपूर्वकश्चिद्वत्त्वादिति । यद्यपि प्राणाधिष्ठानादेव देहनिर्माणं
तथापि प्राणद्वारा प्राणिसंयोगोऽप्यपेक्ष्यते पुरुषार्थमेव प्राणेन
देहनिर्माणादित्याशयेन भोक्तुरधिष्ठानादित्युक्तम् ॥ ११५ ॥ विमु-
क्तमोक्षार्थं प्रधानस्येत्युक्तं प्राक् तत्र कथमात्मा नित्यमुक्तो बन्धदर्श-
नादिति परेषामाक्षेपे नित्यमुक्तिमुपपादयितुमाह ।

समाधिसुषुप्तिमोक्षेषु ब्रह्मरूपता ॥ ११६ ॥

समाधिरसम्प्राप्तावस्था । सुषुप्तिश्चात्र समग्रसुषुप्तिः । मोक्षश्च
विदेहकैवल्यम् । आसुप्तस्यासु पुरुषाणां ब्रह्मरूपता बुद्धिदृष्टिनि-
वृत्ततत्त्वदौपाधिकपरिच्छेदविगमेन स्वस्वरूपपूर्णतयावस्थानम् ।
यथा घटध्वंसे घटाकाशस्य पूर्णतेत्यर्थः । तदेतदुक्तम् । तस्मिन्नादुप-
शान्तोपरागः स्वस्थ इति । तथा च ब्रह्मत्वमेव पुरुषाणां स्वभावो
नैमित्तिकत्वाभावात् स्फटिकस्य शैल्यमिव । बुद्धिदृष्टिसम्बन्धकाले
तु परिच्छिन्नचिद्रूपत्वेनाभिव्यक्त्या परिच्छेदाभिमानः । तथा दृष्टि-
प्रतिबिम्बवशाद्बुद्ध्यादिमालिन्यमिव च भवतीति तत् सर्वमौपाधि-
कमेव । उपाध्याख्यनिमित्तान्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्फटिकबौ-
द्धित्ववदिति भावः । तथा च योगसूत्रम् । दृष्टिसाक्ष्यमितर-
त्रेति । अस्माच्छास्त्रे च ब्रह्मशब्द दौपाधिकपरिच्छेदमालिन्यादि-
रहितपरिपूर्णचेतनसामान्यवाची न तु ब्रह्ममीमांसायामिवैश्व-
र्योपलक्षितपुरुषविशेषमात्रवाचीति विवेक्तव्यम् । अत्रैते श्लोकाः
श्रित्यव्युत्पत्त्यर्थमुच्यन्ते ।

चिदाकाशेऽनभिव्यक्ते नानाकारैरितस्ततः ।
 धीरदन्ती सह व्यक्त्या चिददन्तो प्रदर्शयेत् ॥
 वक्षुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्नमः ।
 हृन्निशून्यप्रदेशेषु दृश्याभावात् पश्यति ॥
 चक्षुषो रूपवत् पंसे दृश्या हृन्निर्हि नेतरत् ।
 समाध्यादौ च सा नास्तीत्यतः पूर्णः पुमांस्तदा ॥

॥ ११६ ॥ तर्हि कः सुषुप्तिसमाधिभ्यां मोक्षस्य विशेषस्तदाह ।

द्वयोः सबीजमन्यत्र तद्वतिः ॥ ११७ ॥

द्वयोः समाधिसुषुप्तयोः सबीजं बन्धबीजसहितं ब्रह्मत्वमन्यत्र
 मोक्षे बीजस्याभाव इति विशेष इत्यर्थः । ननु चेत् समाध्यादौ
 बन्धबीजमस्ति तर्हि तेनैव परिच्छेदात् कथं ब्रह्मत्वमिति चेन्न ।
 बन्धबीजस्य कर्मादेस्तदानीमुपाधावेवावस्थानात् । न तु चेत्तेषु
 पुरुषे च तेषामप्रतिबिम्बनादिति । जाग्रदाद्यवस्थायां तु बुद्धिहृन्नि-
 प्रतिबिम्बवशादौपाधिको बन्ध इत्यसद्वदावेदितम् ॥ ११७ ॥ ननु
 पातञ्जले तन्नाथे चासम्प्रज्ञातयोगो निर्वीज उक्तः । अत्र कथं
 सबीज उच्यत इति चेन्न । असम्प्रज्ञाते क्रमेण बीजक्षयो भवती-
 त्याशयेनैव तत्र निर्वीजत्ववचनात् । अन्यथा सर्वासामेवासम्प्रज्ञा-
 तव्यक्तीनां निर्वीजत्वे व्युत्थानानुपपत्तेरिति ॥ ११७ ॥ ननु समाधि-
 सुषुप्ती द्वे स्तो मोक्षे तु किं प्रमाणमिति नास्तिकाक्षेपं परि-
 हरति ।

द्वयोरिव त्रयस्यापि दृष्टत्वात् तु द्वौ ॥ ११८ ॥

समाधिसुषुप्तिद्वयान् मोक्षस्यापि दृष्टत्वादनुमितत्वात् तु द्वौ
 सुषुप्तिसमाधी एव । किन्तु मोक्षोऽप्यस्तीत्यर्थः । अनुमानं चेत्त्यम् ।

सुषुप्तादौ यो ब्रह्मभावस्तथागच्छितगताद्रामादिदोषवशादेव
भवति । स चेद्दोषो ज्ञानेन नाशितस्तर्हि सुषुप्तादिसदृशेवा-
वस्था स्थिरा भवति सैव मोक्ष इति ॥ ११८ ॥ ननु वासनाख्य-
बीजसत्त्वेऽपि वैराग्यादिना वासनाकौशल्यादर्थान्कारा हृत्तिः
समाधौ मा भवतु सुषुप्ते तु वासनाप्रावक्ष्यादर्थज्ञानं भविष्यत्येवेति
न सुषुप्तौ ब्रह्मरूपता युक्तीति तत्राह ।

वासनयानर्थस्थापनं दोषयोगेऽपि न निमित्तस्य
प्रधानबाधकत्वम् ॥ ११९ ॥

यथा वैराग्ये तथा निद्रादोषयोगेऽपि सति वासनया न स्वार्थ-
स्थापनं स्वविषयस्मारणं भवति । यतो न निमित्तस्य गुणीभूतस्य
संस्कारस्य बलवत्तरनिद्रादोषबाधकत्वं सम्भवतीत्यर्थः । बलवत्तर
एव हि दोषो वासनां दुर्बलां स्वकार्यकुपट्टां करोतीति भावः
॥ ११९ ॥ संस्कारलेशतो जीवन्मुक्तस्य शरीरधारणमिति तृतीया-
ध्याये प्रोक्तम् । तत्रायमाक्षेपः । जीवन्मुक्तस्य शब्ददेकस्मिन्नप्यर्थेऽस्वा-
दादीनामिव भोगो दृश्यते सोऽनुपपन्नः प्रथमं भोगमुत्पाद्वेव
पूर्वसंस्कारनाशात् संस्कारान्तरस्य च ज्ञानप्रतिबन्धेन कर्मवदनुद-
यादिति तत्राह ।

एकः संस्कारः क्रियानिर्वर्तको न तु प्रतिक्रियं
संस्कारभेदा बहुकल्पनाप्रसक्तो ॥ १२० ॥

येन संस्कारेण देवादिशरीरभोग आरब्धः स एक एव संस्कार-
स्तच्छरीरसाध्यस्य आरब्धभोगस्य समापकः । स च कर्मवदेव भोग-
समाप्तिनाश्रयो न तु प्रतिक्रियं प्रतिभोगव्यक्तिं संस्कारनामात्वं बहु-
व्यक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गादित्यर्थः । कुलात्तत्त्वक्रान्तमण्यस्यलेऽप्येवं

वेगाख्यः संस्कार एक एव भ्रमणसमानिपर्यन्तस्यायी बोध्यः ॥ १२० ॥
उद्भिज्जं शरीरमस्तीत्युक्तं तत्र बाह्यबुद्ध्यभावाच्छरीरत्वं नास्तीति
नास्तिकाक्षेपमपाकरोति ।

न बाह्यबुद्धिनियमो वृक्षगुल्ललतौषधिवनस्पति-
वृणवीरुधादीनामपि भोक्तृभोगायतनत्वं
पूर्ववत् ॥ १२१ ॥

न बाह्यज्ञानं यत्रास्ति तदेव शरीरमिति नियमः किन्तु वृक्षा-
दीनामन्तःसञ्चानामपि भोक्तृभोगायतनत्वं शरीरत्वं मन्तव्यम् ।
यतः पूर्ववत् पूर्वाक्तो यो भोक्तृधिष्ठानं विना मनुष्यादिशरीरस्य
पूतिभावस्तद्वदेव वृक्षादिशरीरेष्वपि शुष्कतादिकमित्यर्थः । तथा
च श्रुतिः । अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यतीत्यादि-
रिति । न बाह्यबुद्धिनियम इत्थंशस्य पृथक्सूत्रत्वेऽपि सूत्रद्वयमेकी-
कृत्येत्यमेव व्याख्येयम् । सूत्रभेदस्तु दैर्घ्यभयादिति बोध्यम् ॥ १२१ ॥

स्मृतेश्च ॥ १२२ ॥

शरीरजैः कर्मदेक्षेर्याति स्थावरतां नरः ।

वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् ॥

इत्यादिस्मृतेरपि वृक्षादिषु भोक्तृभोगायतनत्वमित्यर्थः ॥ १२२ ॥
ननु वृक्षादिष्वप्येवं चेतनत्वेन धर्माधर्मात्यन्निग्रसङ्गस्तत्राह ।

न देहमात्रतः कर्माधिकारित्वं वैशिष्ट्यश्रुतेः ॥ १२३ ॥

न देहमात्रेण धर्माधर्मात्यन्तियोग्यत्वं जीवस्य । कुतः । वैशि-
ष्ट्यश्रुतेः । ब्राह्मणादिदेहविशिष्टत्वेनैवाधिकारश्रवणादित्यर्थः ।
॥ १२३ ॥ देहभेदेनैव कर्माधिकारं दर्शयन् देहत्रैविध्यमाह ।

त्रिधा त्रयाणां व्यवस्था कर्मदेहोपभोगदेहोभव-
देहाः ॥ १२४ ॥

त्रयाणामुत्तमाधममध्यमानां सर्वप्राणिनां विप्रकारो देहवि-
भागः । कर्मदेहभोगदेहोभवदेहा इतीत्यर्थः । तत्र कर्मदेहः पर-
मर्षीणां भोगदेह इन्द्रादीनामुभवदेहश्च राजर्षीणामिति । अत्र
माधान्येन त्रिधा विभागः । अन्यथा सर्वस्यैव भोगदेहत्वापत्तेः ।
॥ १२४ ॥ चतुर्थमपि शरीरमाह ।

न किञ्चिदप्यनुशयिनः ॥ १२५ ॥

विद्यादनुशयं ह्येष पञ्चाप्तापानुतापयोः ।

इतिवाच्यादनुशयो वैराग्यम् । विरक्तानां शरीरमेतन्मृगविल-
क्षणमित्यर्थः । यथा दत्तात्रेयजडभरतादीनामिति ॥ १२५ ॥ उक्त-
स्येश्वराभावस्य स्थापनाय पराभ्युपगतं ज्ञानेच्छाकृत्यादिनित्यत्वं
प्रतिषेधति ।

न बुद्ध्यादिनित्यत्वमाश्रयविशेषेऽपि वल्लिवत् ॥ १२६ ॥

बुद्धिरनाथ्यवसायाख्या वृत्तिः । तथा च ज्ञानेच्छाकृत्यादीनामा-
श्रयविशेषे परैरीश्वरोपाधितयाभ्युपगतेऽपि नित्यत्वं नास्ति । अस्मा-
दादिबुद्धिदृष्टान्तेन सर्वेषामेव बुद्धीच्छादीनामनित्यत्वानुमानात् ।
यथा लौकिकबुद्धिदृष्टान्तेनावरणतेजसोऽप्यनित्यत्वानुमानमित्यर्थः
॥ १२६ ॥ आस्तां तावज्ज्ञानेच्छादेर्नित्यत्वं तदाश्रय ईश्वरोपाधि-
देवासिद्ध ईश्वरस्यासिद्धेरित्यत आह ।

आश्रयासिद्धेः ॥ १२७ ॥

सुगमम् ॥ १२७ ॥ नन्वेवं ब्रह्माण्डादिसर्जनसमर्थं सर्वज्ञत्वादिकं
कथं जन्यं सम्भाष्येतापि लोके तपश्चादिभिरेवमैश्वर्यादर्शनादिति
तत्राह ।

योगसिद्धयोऽप्यौषधादिसिद्धिवन्नापस्तपनीयाः ॥ १२८ ॥

औषधादिसिद्धिद्वहान्नेन योगजा अप्यणिमादिसिद्धयः स्रष्ट्या-
द्युपयोगिन्यः सिद्ध्यन्तीत्यर्थः ॥ १२८ ॥ पुरुषसिद्धिप्रतिकूलतया
भूतचैतन्यवादिनं प्रत्यापष्टे ।

न भूतचैतन्यं प्रत्येकादष्टेः सांख्येऽपि च सांख्ये-
ऽपि च ॥ १२९ ॥

संहतभावावस्थायामपि पञ्चभूतेषु चैतन्यं नास्ति विभागकाले
प्रत्येकं चैतन्यादष्टेरित्यर्थः । तृतीयाध्याये चेदं खसिद्धान्तविधयो-
क्तम् । अत्र च परमतनिराकरणायेति न पौनरुक्त्यं दोषायेति ।
वीष्णाध्यायसमाप्तिः ॥ १२९ ॥

खसिद्धान्तविरुद्धार्थभाषिणो ये कुवादिनः ।

पञ्चमे तान् निराकृत्य खसिद्धान्तो दृढीकृतः ॥

इति विज्ञानभिन्नुनिर्मिते कापिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये परपञ्च-
निर्जयाध्यायः पञ्चमः ॥

अध्यायचतुष्कोण समस्तशास्त्रार्थं प्रतिज्ञाय पञ्चमाध्याये पर-
पञ्चनिराकरणेन प्रसाध्येदानीं तमेव सारभूतशास्त्रार्थं षष्ठाध्या-
येन सङ्कलयन्नुपसंहरति । उक्तार्थानां हि पुनस्तच्चाख्ये विस्तरे
ह्यते शिष्याणामसन्दिग्धाविपर्यस्तो दृढतरो बोध इत्यद्यत
इत्यतः स्फुणानिखननन्यायादनुक्तयुक्त्याद्युपन्यासाच्च नात्र पौनरुक्त्यं
दोषाय ।

अस्यात्मा नास्तित्वसाधनाभावात् ॥ १ ॥

जानामीत्येवं प्रतीयमानतया पुरुषः सामान्यतः सिद्ध एवास्ति

बाधकप्रमाणाभावात् । अतस्तद्विवेकमात्रं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥
तत्र विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम् ।

देहादिव्यतिरिक्तोऽसौ वैचित्र्यात् ॥ २ ॥

असावात्मा द्रष्टा देहादिप्रकृत्यन्तेभ्योऽन्यत्वं भिन्नो वैचित्र्यात् ।
परिणामित्वापरिणामित्वादिवैधर्म्यादित्यर्थः । प्रकृत्यादयस्तावत्
प्रत्यक्षानुमानागमैः परिणामितयैव सिद्धाः पुरुषस्यापरिणामित्वं
तु सदा ज्ञातविषयत्वादनुमीयते । तथाहि यथा चक्षुषो रूपमेव
विषयो न सन्निकर्षसाम्येऽपि रसादिरेवं पुरुषस्य बुद्धिचक्षुरेव
विषयो न तु सन्निकर्षसाम्येऽप्यन्यद्वस्त्विति फलबलात् कृतम् ।
बुद्धिचक्षुराकूटतयैव त्वन्यज्ञेयं भवति पुरुषस्य मेखतः । सर्वदा
सर्वभानापत्तेः । तास्य बुद्धिचक्षुषो नाज्ञातास्तिष्ठन्ति ज्ञानेच्छासु-
खादीनामज्ञातसत्तास्वीकारे तेष्वपि घटादाविव संशयादिप्रसङ्गादहं
अहं जानामि न वा सुखी न वेत्यादिरूपेण । अतस्तेषां स्फूटा
ज्ञातत्वात् तद्द्रष्टा चेतनोऽपरिणामीत्यायातम् । चेतनस्य परिणा-
मित्वे कदाचिदान्धपरिणामेन सत्या अपि बुद्धिचक्षुरदर्शनेन संश-
याद्यापत्तेरिति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वोक्तं वैधर्म्य-
जातं बोध्यम् ॥ २ ॥

षष्ठीव्यपदेशादपि ॥ ३ ॥

ममेदं शरीरं ममेयं बुद्धिरित्यादेर्विदुषां षष्ठीव्यपदेशादपि देहा-
दिभ्य आत्मा भिन्नः । अन्यन्ताभेदे षष्ठ्यनुपपत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं
विष्णुपुराणे ।

त्वं किमेतच्छिरः किन्तु शिरस्तव तथोदरम् ।

किमु पादादिकं त्वं वै तवैतद्वि महीपते ॥

समस्तावयवेभ्यस्त्वं पृथग्भूय व्यवस्थितः ।

कोऽहमित्यत्र निपुणो भूत्वा चिन्तय पार्श्वम् ॥

इति । न च सूत्रोऽहमित्यादिरपि विद्वत्पददेशोऽस्तीति वा-
च्यम् । ननु बाधिततया ममात्मा भद्रसेन इतिवङ्गीणत्वेनैव
तदुपपत्तेरिति ॥ १ ॥ ननु पुरुषस्य चैतन्यं राहोः शिरः शिला-
पुत्रस्य शरीरमित्यादिव्यपदेशवदयमपि भवतु तत्राह ।

न शिलापुत्रवद्वर्मिग्राहकमानबाधात् ॥ ४ ॥

शिलापुत्रस्य शरीरमित्यादिवदयं षष्ठीव्यपदेशो न भवति
शिलापुत्रादिस्थले धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधाद्विकल्पमात्रम् । मन
शरीरमितिव्यपदेशे तु प्रमाणबाधो नास्ति देहात्मताया एव बाधा-
दित्यर्थः । यस्तु शास्त्रेषु मनकारप्रतिषेधः स खान्यस्थानित्यतया
वाचारम्भणमात्रत्वेनासत्यतापर एवेति भावः । पुरुषस्य चैतन्य-
मित्यत्राप्यस्ति धर्मिग्राहकमानबाधः । अनवस्थाभयेन लाघवाच्च
देहादिव्यतिरिक्ततयात्मसिद्धौ चैतन्यस्वरूपतावगाहनादिति ॥ ४ ॥
देहादिव्यतिरिक्ततया पुरुषमवधार्य तन्माक्तिमवधारयति ।

अत्यन्तदुःखनिवृत्त्या कृतकृत्यता ॥ ५ ॥

सुगमम् ॥ ५ ॥ ननु दुःखनिवृत्त्या सुखस्यापि निवर्तनात् तुल्या-
यव्ययत्वेन न सा पुरुषार्थ इति तत्राह ।

यथा दुःखात् क्लेशः पुरुषस्य न तथा सुखाद्-
भिलाषः ॥ ६ ॥

विषयविधया हेतुतायां पञ्चम्यौ क्लेशश्चान्न द्वेषः । यथा दुःखे
द्वेषो बलवन्नरो नैव सुखेऽभिलाषो बलवन्नरोऽपि तु तदपेक्षया दुर्बल
इत्यर्थः । तथा च सुखाभिलाषं बाधित्वापि दुःखद्वेषो दुःखनि-
वृत्तावेवेच्छां जनयतीति न तुल्यायव्ययत्वमिति । तदुक्तम् ।

अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्माध्यस्थ्यमिष्टेऽप्यवसन्तेऽर्थे ।

इति । या तु नरकादिदुःखदर्शनेऽपि शुद्रसुखमवहतिः सा रागादिदोषवशादेवेति ॥ ६ ॥ सुखापेक्षया दुःखस्य बलवत्त्वादपि दुःखमिष्टमिरेव पुरुषार्थ इत्याह ।

कृत्रापि कोऽपि सुखीति ॥ ७ ॥

अनन्तवृत्तपक्षपक्षमनुव्यादिमध्ये सुखो मनुष्यदेवादिरेव सुखी भवतीत्यर्थः । इतिहेतौ ॥ ७ ॥ तदपि कादाचित्कं क्वाचित्क-सुखं मधुविषसम्पृक्तास्रवद्विचारकाणां हेतुमेवेत्याह ।

तदपि दुःखशबलमिति दुःखपक्षे निःक्षिपन्ते
विवेचकाः ॥ ८ ॥

तदपि पूर्वसूत्रोक्तं सुखमपि दुःखमिश्रितमिच्छतो दुःखकोटौ सुखदुःखविवेचका निःक्षिपन्त इत्यर्थः । तदुक्तं योगसूत्रेण । परि-
णामतापसंस्कारदुःखैर्गुणवृत्तिविरोधाच्च सर्वमेव दुःखं विवेकिन
इति । बिष्णुपुराणेऽपि ।

यद्यत् प्रीतिकरं पुंसां वस्तु मैत्रेय जायते ।

तदेव दुःखवृत्तस्य बीजत्वमुपगच्छति ॥

इति ॥ ८ ॥ केवला दुःखमिष्टमिरेव पुरुषार्थः किन्तु सुखापर-
त्तेति मतमपाकरोति ।

सुखलाभाभावादपुरुषार्थत्वमिति चेन्न द्वैविध्यात् ॥ ९ ॥

सुखलाभाभावान्मोक्षाख्यदुःखाभावस्यापुरुषार्थत्वमिति चेन्न ।
पुरुषार्थस्य द्वैविध्यात् । द्विप्रकारत्वात् । सुखत्वदुःखाभावत्वाभा-

नित्यर्थः । सुखी स्यां दुःखी न स्यामिति हि प्रथमेव लोकानां
प्रार्थना दृश्यते इति ॥ ८ ॥ शङ्कते ।

निर्गुणत्वमात्मनोऽसङ्गत्वादिभ्युतेः ॥ १० ॥

नन्वात्मनो निर्गुणत्वं सुखदुःखमोहाद्यखिलगुणशून्यत्वं नित्यमेव
सिद्धम् । असङ्गत्वभ्युतेः । विकारहेतुसंयोगाभावश्रवणात् । तं विना
च गुणाख्यविकारासम्भवात् । अतो न दुःखनिवृत्तिरपि पुरुषार्थो
घटत इत्यर्थः । ननु संयोगं विना स्वयमेव विकारो भवत्विति
चेत् ।

दाहाय नानलो बह्वेर्नापः क्षेदाय चास्मभसः ।

तद्द्रव्यमेव तद्द्रव्यविकाराय न वै यतः ॥

किञ्च स्वयं विकारित्वे मोक्षो नैवोपपद्यते ।

स्वयं मोक्षविकारेण पुनर्वन्धप्रसङ्गतः ।

इति । तथा चेत्तं कैर्मै ।

यद्यात्मा मन्त्रिनोऽखच्छो विकारी स्यात् स्वभावतः ।

न हि तस्य भवेन्मुक्तिर्जन्यानन्तरशतैरपि ॥

इति ॥ १० ॥ समाप्तम् ।

परधर्मत्वेऽपि तत्सिद्धिरविवेकात् ॥ ११ ॥

सुखदुःखादिगुणानां धर्मधर्मत्वेऽपि तत्रात्मनि सिद्धिः प्रति-
बिम्बरूपेणावस्थितिः । अविवेकान्निमिनात् । प्रकृतिपुरुषसंयोगद्व-
ारेणार्थः । एतच्च प्रथमाध्याये प्रतिपादितम् । निमित्तत्वमविवेकस्य न
दृष्टवानिरिति तृतीयाध्यायसूत्रे चेति । तथा च स्फुटिके लौहि-
क्यमिव पुरुषे प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसङ्घात् तन्निवृत्तिरेव पुरुषार्थः ।
प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसङ्घात् तन्निवृत्तिरेव पुरुषार्थः ।

हेयत्वादिति ॥ ११ ॥ अविवेकमूलः पुरुषे गुणबन्धोऽविवेकस्त कि-
न्मूलक इत्याकाङ्क्षयामाह ।

अनादिरविवेकोऽन्यथा दोषद्वयप्रसक्तोः ॥ १२ ॥

अगृहीतासंसर्गकमुभयविषयकज्ञानमविवेकः । स च प्रवाहरू-
पेणानादिश्चिन्तधर्मः प्रत्यये वासनारूपेण तिष्ठति । अन्यथा तस्य
सादित्वे दोषद्वयप्रसङ्गात् । सादित्वे हि स्वत एवोत्पादे मुक्तस्यापि
बन्धापत्तिः । कर्मादिगम्यत्वे च कर्मादिकं प्रत्यपि कारणत्वेनाविवे-
कान्तरान्वेषणेऽनवस्थेत्यर्थः । अयं चाविवेको वृत्तिरूपः प्रतिबि-
म्बात्मना पुरुषधर्म इव भवतीत्यतः पुरुषस्य बन्धप्रयोजक इति
प्रागेवोक्तं वक्ष्यते च ॥ १२ ॥ ननु चेदनादिस्तिर्हि नित्यः स्यादिति
तत्राह ।

न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छिन्तिः ॥ १३ ॥

आत्मवन्नित्योऽखण्डानादिर्न भवति किन्तु प्रवाहरूपेणानादिः ।
अन्यथानादिभावस्योच्छेदानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ १३ ॥ बन्धकारण-
मुक्ता मोक्षकारणमाह ।

प्रतिनियतकारणनाश्रयत्वमस्य धाम्नवत् ॥ १४ ॥

अस्य बन्धकारणस्याविवेकस्य शुक्तिरजतादिस्थले प्रतिनियतं
यसाश्चकारणं विवेकस्तसाश्चर्यत्वं तमेवत् । अन्धकारो हि प्रति-
नियतेनालोकेनैव नाश्रयते नान्यसाधनेनेत्यर्थः । तदुक्तं विष्णु-
पुराणे ।

अन्धमम इवाज्ञानं दीपवच्चन्द्रियोद्भवम् ।

यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विप्रर्षे विवेकजम् ॥

इति ॥ १४ ॥ विवेकेनैवाविवेको नाश्रयत इति प्रतिनियमस्य
साहकनम्याह ।

अत्रापि प्रतिनियमोऽन्वयव्यतिरेकात् ॥ १५ ॥

ध्वान्तालोकाद्योरिव प्रकृतेऽपि प्रतिनियमः शुक्तिरजतादिष्वन्वय-
व्यतिरेकाभ्यामेव ग्राह्य इत्यर्थः । अथैवं व्याख्येयम् । ननु विवेक-
स्यापि किं प्रतिनियतं कारणं तत्राह । अत्रापि विवेकेऽपि कारण-
नियमोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सिद्धः । अवणमनननिदिध्यासनरूप-
मेव कारणं न तु कर्मादीति । कर्मादिकं तु बहिरङ्गमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥
बन्धस्य स्वाभाविकत्वादिकं न सम्भवतीति प्रथमपादोक्तं स्मारयति ।

प्रकारान्तरासम्भवादविवेक एव बन्धः ॥ १६ ॥

बन्धोऽत्र दुःखयोगाख्यबन्धकारणम् । शेषं सुगमम् ॥ १६ ॥ ननु
मुक्तेरपि कार्यतया विनाशापत्त्या पुनर्बन्धः स्यादिति तत्राह ।

न मुक्तस्य पुनर्बन्धयोगोऽप्यनावृत्तिश्रुतेः ॥ १७ ॥

भावकार्यस्यैव विनाशितया मोक्षस्य नाशो नास्ति न स पुनरा-
वर्तते इति श्रुतेरित्यर्थः । अपिशब्दः पूर्वसूत्रोक्तार्थसमुच्चये ॥ १७ ॥

अपुरुषार्थत्वमन्यथा ॥ १८ ॥

अन्यथा मुक्तस्यापि पुनर्बन्धे प्रलयवदेव मोक्षस्यापुरुषार्थत्वं पर-
मपुरुषार्थत्वाभावे वा स्यादित्यर्थः ॥ १८ ॥ अपुरुषार्थत्वे हेतुमाह ।

अविशेषापत्तिरुभयोः ॥ १९ ॥

भाविबन्धत्वसाम्येनोभयोर्मुक्तबहुयोर्विशेषो न स्यात् । ततश्चा-
पुरुषार्थत्वमित्यर्थः ॥ १९ ॥ नन्वेवं बहुमुक्तयोर्विशेषाभ्युपगमे नित्य-
मुक्तत्वं कथमुच्यते तत्राह ।

मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परः ॥ २० ॥

बह्यमाणान्तरायस्य ध्वंसदतिरिक्तः पदार्थो न मुक्तिरित्यर्थः ।

यथाहि स्वभावशुक्तस्य स्फटिकस्य जपोपाधिनिमित्तं रक्तत्वं शो-
ण्ड्यावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु जपोपधानेन शोण्ड्यं नश्यति जवा-
पाये चोत्पद्यते । तथैव स्वभावनिर्दुःखस्वात्मनो बुद्ध्युपाधिकं दुःखं
प्रतिबिम्बं तदावरकरूपं विघ्नमात्रं न तु बुद्ध्युपधानेन दुःखं जायते
तदपाये च नश्यतीति । अतो नित्यमुक्त आत्मा बन्धमोक्षौ त-
व्यावहारिकावित्यविरोध इति ॥ २० ॥ नन्वेवं बन्धमोक्षयोर्मि-
थ्यात्वे मोक्षस्य पुरुषार्थताप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोध इत्याह ।

तत्राप्यविरोधः ॥ २१ ॥

तत्राप्यन्तरायध्वंसस्य मोक्षत्वेऽपि पुरुषार्थत्वाविरोध इत्यर्थः ।
दुःखयोगवियोगावेव हि पुरुषे कल्पितौ न तु दुःखभोगोऽपि ।
भोगश्च प्रतिबिम्बरूपेण दुःखसम्बन्ध इत्यतः प्रतिबिम्बरूपेण दुःख-
निवृत्तिर्व्यर्थैव पुरुषार्थः । स एवान्तरायध्वंसः । तादृशश्च मोक्षो
यथार्थ एवेति भावः ॥ २१ ॥ नन्वन्तरायध्वंसमात्रं चेन्मुक्तिस्तर्हि
अवणमात्रेणैव तद्विद्धिः स्यात् । अज्ञानप्रतिबद्ध्युपपत्तौ चानि-
वृत्तिरिति तत्राह ।

अधिकारित्रैविद्यास्य नियमः ॥ २२ ॥

उत्तममध्यमाधमास्त्रिविधा ज्ञानाधिकारिणः । तेन अवणमात्रा-
नन्तरमेव मानससाक्षात्कारः सर्वेषामिति न नियम इत्यर्थः ।
अतो मन्दाधिकारदोषाद्विरोचनादीनां अवणमात्रास्त्रिविधायन-
क्षमं मानसज्ञानं नेत्युक्तम् । न तु अवणस्य ज्ञानजननासामर्थ्या-
दिति ॥ २२ ॥ न केवलं अवणमात्रं ज्ञाने दृष्टकारणमन्यदपीत्याह ।

दाढ्यार्थमुत्तरेषाम् ॥ २३ ॥

अवणादुत्तरेषां मनननिदिध्यासनादीनामन्तरायध्वंसस्यात्यन्ति-
कत्वरूपदाढ्यार्थं नियम इत्यनुषज्यते ॥ २३ ॥ उत्तराण्येव साध-
नान्याह ।

स्थिरसुखमासनमिति न नियमः ॥ २४ ॥

आसने पद्मासनादिनियमो नास्ति । यतः स्थिरं सुखं च यत्
तदेवासनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ मुख्यं साधनमाह ।

ध्यानं निर्विषयं मनः ॥ २५ ॥

वृत्तिशून्यं यदन्तःकरणं भवति तदेव ध्यानं योगश्चिन्तनप्रति-
निरोधरूप इत्यर्थः । एतत्साधनत्वेन ध्यानस्य वक्ष्यमाणत्वा-
दिति ॥ २५ ॥ ननु योगायोगयोः पुरुषस्यैकरूप्यात् किं योगेने-
त्याशङ्क्य समाधत्ते ।

उभयथाप्यविशेषश्चेन्नैवमुपरागनिरोधाद्विशेषः ॥ २६ ॥

उपरागनिरोधादृत्तिप्रतिबिम्बापगमाद्योगावस्थायामयोगावस्था-
नो विशेषः पुरुषस्येति सिद्धान्तदलार्थः । शेषं व्याख्यातमावम्
॥ २६ ॥ ननु निःसङ्गे कथमुपरागस्तथाह ।

निःसङ्गेऽप्युपरागोऽविवेकात् ॥ २७ ॥

निःसङ्गे यद्यपि पारमार्थिक उपरागो नास्ति तथाप्युपराग
इव भवतीति कृत्वा प्रतिबिम्ब एवोपराग इति व्यवह्रियते उपराग-
विवेकिभिरित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव विवृणोति ।

जवास्फटिकयोरिव नोपरागः किन्त्वभिमानः ॥ २८ ॥

यथा जवास्फटिकयोर्नोपरागः किन्तु जवाप्रतिबिम्बवशादुपरा-
गाभिमानमात्रं रक्तः स्फटिक इति तथैव बुद्धिपुरुषयोर्नोपरागः ।
किन्तु बुद्धिप्रतिबिम्बवशादुपरागाभिमानोऽविवेकवशादित्यर्थः । अ-
त उपरागतुल्यतया वृत्तिप्रतिबिम्ब एव पुरुषोपराग इति सूत्रद्वय-
पर्यवसिनोऽर्थः । स एव च दुःखात्मकवृत्तेरुपरागो दुःखनिवृत्त्या-

स्यमोक्षस्यान्तरायत्वस्य च ध्वंसश्चिन्तयतां सोऽपि च चिन्तवृत्ति-
निरोधाख्येनासम्प्रज्ञातयोगेनेत्यतो योगादेवान्तरायध्वंसो भव-
तीति योगशास्त्रस्यापि सिद्धान्तः ॥ २८ ॥ ध्यानं निर्विषयं मन-
इति योग उक्तस्तस्य साधनान्याचक्षाण एव यथोक्तोपरागस्य
निरोधोपायमह ।

ध्यानधारणाभ्यासवैराग्यादिभिस्तन्निरोधः ॥ २९ ॥

समाधिद्वारा ध्यानं योगस्य कारणं ध्यानस्य च कारणं
धारणा तस्याश्च कारणमभ्यासश्चिन्तस्थैर्यसाधनानुष्ठानमभ्यास-
स्यापि कारणं विषयवैराग्यं तस्यापि दोषदर्शनयमनियमादिक-
मिति पातञ्जलौक्तप्रक्रियया तन्निरोध उपरागनिरोधो भवति
चिन्तवृत्तिनिरोधाख्ययोगद्वारेत्यर्थः ॥ २९ ॥ चिन्तनिष्ठध्याना-
दिना पुरुषस्योपरागनिरोधे पूर्वाचार्यसिद्धं द्वारं दर्शयति ।

लयविच्छेपयोर्व्यावृत्त्येत्याचार्याः ॥ ३० ॥

ध्यानादिना चिन्तस्य निद्रावृत्तेः प्रमाणादिवृत्तेः च निवृत्त्या
पुरुषस्यापि वृत्त्युपरागनिरोधो भवति । बिम्बनिरोधे प्रतिबिम्ब-
स्यापि निरोधादिति पूर्वाचार्या आह्वरित्यर्थः । यथा पतञ्जलि-
योगश्चिन्तवृत्तिनिरोधस्तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानं वृत्तिसारूप्यमि-
तरत्रेति सूत्रत्रयेणैतदेवाह । तथा ।

नित्यः सर्वत्रगो ह्यात्मा बुद्धिसन्निधिमत्तया ।

यथा यथा भवेद्बुद्धिरात्मा तद्वदिहेत्यते ॥

इत्यादिसमृतयोऽप्येतदाह्वरिति । तदेवमसम्प्रज्ञातयोगादेव
मोक्षान्तरायध्वंस इति प्रघट्टकार्थः ॥ ३० ॥ ध्यानादौ गुहादि-
स्थाननिश्चयो नास्तीत्याह ।

न स्थाननियमश्चित्तप्रसादात् ॥ ३१ ॥

चित्तप्रसादादेव ध्यानादिकम् । अतस्तत्र न गुहादिस्थाननियमं
इत्यर्थः । शास्त्रे त्वैतर्गिकाभिप्रायेणैवारण्यगिरिगुहादिस्थानं
योगस्थोद्दिष्टमिति । अत एव ब्रह्मसूत्रमपि । यत्रैकाग्रता तथा-
विशेषादिति ॥ ३१ ॥ समाप्नो मोक्षविचार इदानीं पुरुषापरि-
णामित्वाय जगत्कारणं विचारयति ।

प्रकृतेराद्योपादानतान्येषां कार्यत्वश्रुतेः ॥ ३२ ॥

महदादीनां कार्यत्वश्रवणात् तेषां मूलकारणतया प्रकृतिः
सिद्ध्यतीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुरुष एवोपादानं भवतु तत्राह ।

नित्यत्वेऽपि नात्मनो योग्यत्वाभावात् ॥ ३३ ॥

गुणवत्त्वं सङ्गित्वं चोपादानयोग्यता तयोरभावात् पुरुषस्य
नित्यत्वेऽपि नोपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ननु बह्वीः प्रजाः पुरु-
षात् सम्प्रसृता इत्यादिश्रुतेः पुरुषस्य कारणत्वावगमाद्विवर्तादि-
वादा आश्रयणीया इत्याशङ्क्याह ।

श्रुतिविरोधान्न कुतर्कापसदस्यात्मलाभः ॥ ३४ ॥

पुरुषकारणतायां ये ये पक्षाः सम्भावितास्ते सर्वे श्रुतिविरुद्धा
इत्यतस्तदभ्युपगन्तॄणां कुतार्किकाद्यधमानामात्मस्वरूपज्ञानं न
भवतीत्यर्थः । एतेनात्मनि सुखदुःखादिगुणोपादानत्ववादिनोऽपि
कुतार्किका एव तेषामप्यात्मयथार्थज्ञानं नास्तीत्यवगन्तव्यम् ।
आत्मकारणताश्रुतयश्च शक्तिशक्तिमदभेदेनोपासनार्था एव । अजा-
मैकमित्यादिश्रुतिभिः प्रधानकारणतासिद्धेः । यदि चाकाशस्या-
भ्याद्यधिष्ठानकारणतावदात्मनः कारणत्वमुच्यते तदा तन्न निरा-
कुलं परिणामस्यैव प्रतिषेधादिति ॥ ३४ ॥ स्थावरजङ्गमादिषु

प्रथिव्यादीनामेव कारणत्वदर्शनात् कथं प्रकृतेः सर्वोपादानत्वं
तत्राह ।

पारम्पर्येऽपि प्रधानानुवृत्तिरणुवत् ॥ ३५ ॥

स्थावरादिषु परम्परया कारणत्वेऽपि तेषु प्रधानस्यानुमाना-
दुपादानत्वमक्षतम् । यथाक्षुरादिद्वारकत्वेऽपि स्थावरादिषु पार्थि-
वाद्यणूनामनुगमादुपादानत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ वनव्याघ्रेण प्रकृते-
र्योपकत्वे प्रमाणमाह ।

सर्वत्र कार्यदर्शनाद्विभुत्वम् ॥ ३६ ॥

अथवस्थया सर्वत्र विकारदर्शनात् प्रधानस्य विभुत्वम् । यथा-
घोर्घटादिव्यापित्वमित्यर्थः । एतच्च प्रागेव व्याख्यातम् ॥ ३६ ॥
ननु परिच्छिन्नत्वेऽपि यत्र कार्यमुत्पद्यते तत्र गच्छतीति वक्तव्यं
तत्राह ।

गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् ॥ ३७ ॥

गतिबीकारेऽपि परिच्छिन्नतया मूलकारणत्वाभावः पार्थिवा-
द्यणुदृष्टान्तेनेत्यर्थः । अथवेत्वं व्याख्येयम् । ननु त्रिगुणात्मकप्रधा-
नस्यान्योऽन्यसंयोगार्थं श्रुतिस्मृतिषु क्रिया सौभाष्या श्रूयते क्रिया-
वत्त्वाच्च तन्मादिदृष्टान्तेन मूलकारणत्वाभाव इत्याशङ्क्य परि-
हरति । गतियोगेऽप्याद्यकारणताहानिरणुवत् । गतिः क्रिया
तत्त्वत्वेऽपि मूलकारणताया अहानिर्यथा वैशेषिकमते पार्थिवाद्य-
णूनामित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ननु प्रथिव्यादीनां नवानामेव द्रव्याणां
दर्शनात् कथं प्रथिवीत्वादिशून्यं प्रधानाख्यं द्रव्यं घटेत । न च
प्रधानं द्रव्यमेव मास्तिवति वाच्यम् । संयोगविभागपरिणामादि-
भिर्द्रव्यत्वसिद्धेरिति तत्राह ।

प्रसिद्धाधिक्यं प्रधानस्य न नियमः ॥ ३८ ॥

प्रसिद्धनवद्रव्याधिक्यमेव प्रधानस्यातो नवैव द्रव्याणीति न नियम इत्यर्थः । अष्टानामेव कार्यत्वश्रवणं चात्र तर्क इति भावः ॥ ३८ ॥ किं सत्त्वादयो गुणा एव प्रकृतिरथवा मुख्यवस्वरूपद्रव्यव्याधारभूता प्रकृतिरिति संशयेऽवधारयति ।

सत्त्वादीनामतद्धर्मत्वं तद्रूपत्वात् ॥ ३९ ॥

सत्त्वादिगुणानां प्रकृतिधर्मत्वं नास्ति प्रकृतिस्वरूपत्वादित्यर्थः । यद्यपि श्रुतिस्मृतिषूभयमेव श्रूयते तथापि तर्कतः स्वरूपत्वमेवावधार्यते न तु धर्मत्वम् । तथाहि । सत्त्वादित्रयं किं प्रकृतेः कार्यरूपो धर्माऽथवाकाशस्य वायुवत् संयोगमात्रेण नित्य एव धर्मः स्यात् । आद्ये एकस्या एव प्रकृतेर्द्रव्यान्तरसङ्गं विना विचित्रगुणत्रयोत्पत्त्यसम्भवः । दृष्टविरुद्धकल्पनानौचित्यं च । अन्त्ये नित्येभ्य एव सत्त्वादिभ्योऽन्योऽन्यसङ्गेन विचित्रसकलकार्योपपन्नौ तदतिरिक्तप्रकृतिकल्पनावैयर्थ्यमिति सत्त्वादीनां प्रकृतिकार्यत्वादिवचनानि चांशतः प्रकाशादिकार्योपहिततयाभिव्यक्त्यादिकमेव बोधयन्ति । यथा छविवीतो द्वीपोत्पत्तिमिति ॥ ३९ ॥ प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमवधारयति निष्प्रयोजनप्रवृत्त्यभ्युपगमे मोक्षानुपपत्तेरिति ।

अनुपभोगेऽपि पुमर्थं सृष्टिः प्रधानस्योद्भूतकुम्भ-

वहनवत् ॥ ४० ॥

तृतीयाध्यायस्य प्रधानसृष्टिः परार्थेत्यादिसूत्रे व्याख्यातमिदम् ॥ ४० ॥ विचित्रसृष्टौ निमित्तकारणमाह ।

कर्मवैचित्र्यात् सृष्टिवैचित्र्यम् ॥ ४१ ॥

कर्म धर्माधर्मा सुगममन्यत् ॥ ४१ ॥ ननु भवतु प्रधानात्

सृष्टिः प्रत्यस्तु कस्यात् । न लोकस्यात् कारणाद्विरुद्धकार्यद्वयं
घटते तत्राह ।

साम्यवैषम्याभ्यां कार्यद्वयम् ॥ ४२ ॥

सत्त्वादिगुणत्रयं प्रधानं तेषां च वैषम्यं न्यूनातिरिक्तभावेन संह-
ननं तदभावः साम्यं ताभ्यां हेतुभ्यामेकस्यादेव सृष्टिप्रत्ययरूपं
विरुद्धकार्यद्वयं भवतीत्यर्थः । स्थितिस्तु सृष्टिमध्ये प्रविष्टेत्याशयेन
तत्कारणत्वं प्रधानस्य न पृथग्विचारितम् ॥ ४२ ॥ ननु प्रधानस्य
सृष्टिस्वाभाव्याज्ज्ञानोत्तरमपि संसारः स्यात् तत्राह ।

विमुक्तबोधात् सृष्टिः प्रधानस्य लोकवत् ॥ ४३ ॥

विमुक्ततया पुरुषसाक्षात्काराद्देतोः प्रधानस्य तत्पुरुषार्थं पुनः
सृष्टिर्न भवति । कृतार्थत्वात् । लोकवत् । यथा लोका अमात्या-
दयो राज्ञोऽर्थं सम्पाद्य कृतार्थाः सन्तो न पुनः राजार्थं प्रवर्तन्ते
तथैव प्रधानमित्यर्थः । विमुक्तमोक्षार्थं हि प्रधानप्रवृत्तिरित्युक्तम् ।
स च ज्ञानाभिष्यन्न इति भावः ॥ ४३ ॥ ननु प्रधानस्य सृष्ट्युप-
रमो नास्ति । अज्ञानां संसारदर्शनात् । तथा च प्रधानसृष्ट्या
मुक्तस्यापि पुनर्वन्धः स्यात् तत्राह ।

नान्योपसर्पणेऽपि मुक्तोपभोगो निमित्ताभा-
वात् ॥ ४४ ॥

कार्यकारणसङ्घातादिसृष्ट्यान्यान् प्रति प्रधानस्योपसर्पणेऽपि न
मुक्तस्योपभोगो भवति । निमित्ताभावात् । उपभोगे निमित्तानां
सोपाधिसंयोगविशेषतत्कारणाविवेकादीनामभावादित्यर्थः । इद-
मेव हि मुक्तं प्रति प्रधानसृष्ट्युपरमो यत् तद्भोगहेतोः सोपाधिपरि-
णामविशेषस्य जन्माख्यस्यानुत्पादनमिति ॥ ४४ ॥ नन्विदं व्यवस्था

तदा घटेन यदि पुरुषवज्रत्वं स्यात् तदेव त्वात्माद्वैतश्रुतिबाधित-
मित्याशङ्क्याह ।

पुरुषवज्रत्वं व्यवस्थातः ॥ ४५ ॥

ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्तीत्यादिश्रुत्युक्त-
बन्धमोक्षव्यवस्थात एव पुरुषवज्रत्वं सिद्धातीत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ननू-
पाधिभेदाद्वन्धमोक्षव्यवस्था स्यात् तत्राह ।

उपाधिश्चेत् तत्सिद्धौ पुनर्द्वैतम् ॥ ४६ ॥

उपाधिश्चेत् स्वीक्रियते तर्ह्युपाधिसिद्धौ पुनरद्वैतभङ्ग इत्यर्थः ।
वस्तुतस्तुपाधिभेदेऽपि व्यवस्था न सम्भवतीति प्रथमाध्याय एव
प्रपञ्चितम् ॥ ४६ ॥ ननूपाधयोऽप्याविद्यका इति न तैरद्वैतभङ्ग
इत्याशङ्क्यायामाह ।

द्वाभ्यामपि प्रमाणविरोधः ॥ ४७ ॥

पुरुषोऽविद्येति द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यामद्वैतप्रमाणस्य श्रुतेर्विरो-
धस्तदवस्थ एवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ अपरमपि दूषणद्वयमाह ।

द्वाभ्यामप्यविरोधान्न पूर्वमुत्तरं च साधकाभा-
वात् ॥ ४८ ॥

द्वाभ्यामप्यङ्गीकृताभ्यां हेतुभ्यां पूर्वं पूर्वपक्षो भवतां न घटते ।
अस्माभिरपि प्रकृतिः पुरुषश्चेति द्वयोरेवाङ्गीकारात् । विकार-
स्यानित्यतया वाचारम्भणमात्रताया अस्माभिरपीष्टत्वात् । ननु
पुरुषनानात्वस्वीकारात् प्रकृतेर्नित्यत्वस्वीकाराच्चास्त्येवास्माद्विरोध
इत्याशङ्क्य दूषणान्तरमाह । उत्तरं चेत्यादिना । अद्वैतवादि-
नामुत्तरं सिद्धान्तस्य न घटते । आत्मसाधकप्रमाणस्याभावात् ।

तदङ्गीकारे च तेनैवाद्देतद्वानिरिति जितं नैरात्म्यवादिभिरित्यर्थः
॥ ४८ ॥ ननु स्वप्रकाशतयात्मा सेत्स्यति तत्राह ।

प्रकाशतस्त्विद्वौ कर्मकर्तृविरोधः ॥ ४९ ॥

चेतन्यरूपप्रकाशतश्चेतन्यसिद्धौ कर्मकर्तृविरोध इत्यर्थः । प्रका-
शप्रकाशसम्बन्धे हि प्रकाशनमालोकादिषु दृष्टं स्वस्य साक्षात्
स्वसिन् सम्बन्धस्य विकृद् इति । असम्बन्धे तु बुद्धिद्वयस्यास्यप्रमाणा-
ङ्गीकारात् तद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्य स्वस्य बिम्बरूपे स्वसिन् सम्बन्धो
घटते । यथा सूर्ये जलद्वारा प्रतिबिम्बरूपस्वसम्बन्ध इति भावः ।
आत्मनः स्वप्रकाशत्वश्रुतिस्त्वनन्योपाधिकप्रकाशादिपरा बोध्या
॥ ४९ ॥ ननु नास्ति कर्मकर्तृविरोधः खनिष्ठप्रकाशधर्मद्वारा
स्वस्य स्वसम्बन्धसम्भवात् । यथा वैशेषिकाणां खनिष्ठज्ञानद्वारा
स्वस्य स्वयं विषय इति तत्राह ।

जडव्यावृत्तौ जडं प्रकाशयति चिद्रूपः ॥ ५० ॥

चेतने प्रकाशरूपधर्मः सूर्यादिष्विव नास्ति किन्तु चित्स्वरूप एव
पदार्थो जडं प्रकाशयति । यतो जडव्यावृत्तिमात्रेण चिदित्युच्यते न
तु जडविलक्षणधर्मवस्तुत्यर्थः । अत एव निर्धर्मतया स स्वस्य नेति
नेतीत्येव श्रुत्योपदिश्यते न तु विधिमुखतयेति । तथा च स्मृति-
रपि ।

इदं तदिति निर्देष्टुं गुरुणापि न शक्यते ।

इति । जडव्यावृत्ताविति पाठेऽपि हेतौ सप्तम्यायमेवार्थः । अ-
स्मिन्स्य स्वने जडमेव प्रकाशयति चिद्रूपो नत्वात्मानमिति नार्थः ।
तथा सति हि तस्याज्ञेयत्वेन साधकाभावरूपं बाधकं परेषूपन्या-
सानर्हम् । स्वस्यापि तुल्यन्यायत्वादिति ॥ ५० ॥ नन्वेवं प्रमाणाद्य-
नुरोधेन द्वैतसिद्धावद्देतश्रुतेः का गतिस्तत्राह ।

न श्रुतिविरोधे रागिणां वैराग्याव तत्सिद्धेः ॥ ५१ ॥

अद्वैतश्रुतिविरोधस्तु नास्ति रागिणां पुरुषातिरिक्ते वैराग्या-
यैव श्रुतिभिरद्वैतसाधनात् । पुरुषज्ञान इव द्वैताभावज्ञाने क्षत-
ञ्जफलान्नराश्रयणात् । तच्च वैराग्यं सदद्वैतेनैवोपपद्यते सर्वं च
कूटस्थत्वमित्यर्थः । अत एव श्रुतिरपि सदद्वैतमेव ह्यान्दोष्ये प्रति-
पादितवतीति भावः ॥ ५१ ॥ न केवलमुक्तयुक्तीवाद्वैतवादिनो
हेषा अपितु जगदसत्यताघाहकप्रमाणाभावेनापीत्याह ।

जगत्सत्यत्वमदुष्टकारणजगत्वाद्वाधकाभावात् ॥ ५२ ॥

निद्रादिदोषदुष्टान्तःकरणादिजन्यत्वेन स्वाप्नविषयशङ्कपीति-
मादीनामसत्यत्वं लोके दृष्टं तच्च महदादिप्रपञ्चे नास्ति । तत्कार-
णस्य प्रकृतेर्हरिण्यगर्भवृद्धेश्चादुष्टत्वात् । यथापूर्वमकल्पयदित्यादि-
श्रवणात् । ननु नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुत्या बाधितत्वेना-
विद्यादिनामा कश्चनानादिर्दोषः कल्पनीयस्तबाह । बाधकाभावा-
दिति । अयं भावः । नेह नानास्ति किञ्चनेत्यादिश्रुतयो याः परैः
प्रपञ्चबाधकतयाभिप्रेयन्ते ताः प्रकरणानुसारेण विभागादिप्रति-
षेधिका एव न तु प्रपञ्चात्यन्ततुच्छतापराः । स्वस्यापि बाधापत्त्या
स्वार्थासाधकत्वप्रसङ्गात् । न हि स्वप्नकालीनशब्दस्य बाधे तज्ज्ञापि-
तोऽप्यर्थः पुनर्न सन्दिह्यत इति । तस्मादात्माविघातकतया श्रुतयो
न प्रपञ्चस्यात्यन्तबाधपरा इति । तत्र नेह नानास्ति किञ्चनेत्या-
दिश्रुतेर्ब्रह्मविभक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः । सर्वं समाग्रेषि ततोऽसि
सर्वं इत्यादिश्रुत्येकवाक्यत्वात् । वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिश्रुतेस्तु नित्यतारूपपरमार्थिकसत्ताविर-
हेऽर्थः । अन्यथा मृत्तिकादृष्टान्तादिभ्यः । न हि लोके मृत्तिका-
विकाराणामत्यन्ततुच्छत्वं सिद्धं येन दृष्टान्तता स्यादिति ।

न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।

न नुमुच्चुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता ।

इत्यादिश्रुतेस्त्वात्मानिरिक्तस्य कूटस्थनिश्च्यतारूपातिपरमार्थस-
त्ताविरहोऽर्थः । किञ्चात्मनो निरोधाद्यभावोऽर्थः । अन्यथैता-
द्वद्विज्ञानस्य मोक्षफलकत्वप्रतिपादनविरोधात् । न हि मोक्षो
निश्च्येति प्रतिपाद्य मोक्षस्य फलत्वमप्रमत्तः प्रतिपादयतीति ।
वाच्यामौक्क्यश्रुतयस्तास्तु प्रथमाध्याय एव व्याख्याताः । ब्रह्मभी-
मांसाभाष्ये चैता अन्याश्च श्रुतयोऽस्याभिर्व्याख्याता इति दिक्
॥ ५२ ॥ न केवलं वर्तमानदशायामेव प्रपञ्चः सन्नपितु सदैवेत्याह ।

प्रकारान्तरासम्भवात् सदुत्पत्तिः ॥ ५३ ॥

पूर्वोक्तयुक्तिभिरसदुत्पादासम्भवात् सूक्ष्मरूपेण सदेवोत्पद्यते-
ऽभिव्यक्तं भवतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्वैयधिकरण्येऽपि
व्यवस्थामुपपादयति सूत्राभ्याम् ।

अहङ्कारः कर्ता न पुरुषः ॥ ५४ ॥

अभिमानवृत्तिकमन्तःकरणमहङ्कारः स एव कृतिमान् । अभि-
मानोत्तरमेव प्रायशः प्रवृत्तिदर्शनात् । न तु पुरुषोऽपरिणामित्वा-
दित्यर्थः । पूर्वं च धर्मादिकं बुद्धिरिति यदुक्तं तदेकस्यैवान्तःकरणस्य
वृत्तिमात्रभेदाशयेन ॥ ५४ ॥

चिदवसाना भुक्तिसात्कर्माजितत्वात् ॥ ५५ ॥

अहङ्कारस्य कर्तृत्वेऽपि भोगस्थित्येव पर्यवसन्नो भवति । अहङ्का-
रस्य संहतत्वेन परार्थत्वात् । नन्वेवमन्यनिष्ठकर्मणान्यस्य भोगो
पुरुषविशेषनियमो न स्यात् तत्राह । तत्कर्माजितत्वादिति । अह-
ङ्कारेणावस्रितं तस्याश्चितो यत् कर्म तज्जन्यत्वाद्भोगस्येत्यर्थः । तथा

। योऽहङ्कारो यं पुरुषमादायाचेतनेऽहं ममेति इत्तिं करोति
तस्याहङ्कारस्य कर्म तस्यात्मन उच्यते । तेनैव च कर्मणा तत्रात्मनि
मेगोऽर्ज्यत इति नातिप्रसङ्ग इत्याशयः ॥ ५५ ॥ ब्रह्मलोकान्तर्गत-
भिर्नास्ति निष्कृतिरिति पूर्वोक्ते कारणं दर्शयति ।

चन्द्रादिलोकेऽप्यावृत्तिर्निमित्तसङ्गात् ॥ ५६ ॥

निमित्तमविवेककर्मादिकम् । सुगममन्यत् ॥ ५६ ॥ ननु तत्त-
ल्लोकवासिजनोपदेशादनावृत्तिः स्यात् तत्राह ।

लोकस्य नोपदेशात् सिद्धिः पूर्ववत् ॥ ५७ ॥

यथा पूर्वस्य मनुष्यलोकस्योपदेशमात्रात् सिद्धिर्ज्ञाननिष्पत्तिरेवं
तत्तल्लोकस्यलोकस्योपदेशमात्रात् तद्गतानां ज्ञाननिष्पत्तिर्न निव-
मेन भवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ नन्वेवं ब्रह्मलोकादनावृत्तिरिति श्रुतेः का
गतिस्तत्राह ।

पारम्पर्येण तत्सिद्धौ विमुक्तिश्रुतिः ॥ ५८ ॥

ब्रह्मलोकादिगतानां श्रवणमननादिपरम्परया प्रायशो ज्ञान-
सिद्धौ सत्यां विमुक्तिश्रवणम् । न तु साक्षाद्वृत्तिमात्रेणेत्यर्थः ।
प्रायिकत्वादस्यलोकाद्विशेष इति ॥ ५८ ॥ परिपूर्णत्वेऽप्यात्मनो
गतिश्रुतिमुपपादयति ।

गतिश्रुतेश्च व्यापकत्वेऽप्युपाधियोगाद्भोगदेशकाल-

लाभो व्योमवत् ॥ ५९ ॥

व्यापकत्वेऽप्यात्मनो गतिश्रवणानुरोधेन भोगदेशस्य काखव-
शाच्चाभः सिद्ध्यति । व्योमवदुपाधियोगेनेत्यर्थः । यथा आकाशस्य
पूर्णत्वेऽपि देशविशेषमतिर्घटाद्युपाधिभोगाद्युवृद्धते तथैवेति ।
तथा च श्रुतिः ।

घटसंहतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।

घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

इति ॥ ५८ ॥ भोक्तुरधिष्ठानाङ्गोभायतननिर्माणमिति वदुक्तं
तत् प्रपञ्चयति सूत्राभ्याम् ।

अनधिष्ठितस्य पूतिभावप्रसङ्गात् तत्सिद्धिः ॥ ६० ॥

भोक्तुरनधिष्ठितस्य शुक्रादेः पूतिभावप्रसङ्गात् पूर्वोक्तभोगायतन-
सिद्धिरित्यर्थः ॥ ६० ॥ नन्वधिष्ठानं विनैवाहृष्टद्वारा भोक्तृभ्यो
भोगायतननिर्माणं भवतु तच्चाह ।

**अहृष्टद्वारा चेदसम्बन्धस्य तदसम्भवाज्जलादिव-
दङ्कुरे ॥ ६१ ॥**

शुक्रादौ वाचादसम्बन्धस्याहृष्टस्य शरीरादिनिर्माणे भोक्तृद्वार-
त्वासम्भवाद्दीपासम्बन्धानां जलादीनामङ्कुरोत्पत्तौ कर्षकादिद्वार-
त्ववदित्यर्थः । अतः स्वाश्रयसंयोगासम्बन्धेनैवाहृष्टसम्बन्धः शुक्रादिषु
वक्तव्यः । तथा च सिद्धमहृष्टवदसम्बन्धेनैवाहृष्टस्य भोगो-
पकरणनिर्माणहेतुत्वमिति भावः ॥ ६१ ॥ वैशेषिकादिनयेना-
हृष्टस्य सम्बन्धवदकतयात्मनोऽधिष्ठातृत्वं स्थापितम् । कश्चिद्वान्ते
त्वहृष्टादीनामात्मधर्मत्वाभावात् तद्वारा भोक्तृहेतुत्वमेव न सम्भव-
तीत्याह ।

निर्गुणत्वात् तदसम्भवाद्द्वारधर्मो ह्येते ॥ ६२ ॥

भोक्तुर्निर्गुणत्वेनाहृष्टसम्भवाच्च नाहृष्टद्वारकत्वम् । हि कस्या-
देतेऽहृष्टादयोऽहृष्टद्वारस्थानः करणसामान्यस्त्वेव धर्मः इत्यर्थः ।
तथा वास्यान्येते द्वारनैरपेक्ष्येण संयोगमात्रेण वाचादेव भोक्तुर-
धिष्ठानं सिद्ध्यतीति भावः ॥ ६२ ॥ ननु चेत् पुरुषोऽस्यपक्षार्हि

वाक्याद्यशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः च विज्ञेयः स चात्मन्याय कल्प्यते ॥

इति श्रुतिप्रतिपादितं जीवपरिच्छिन्नत्वमनुपपन्नम् । तद्येव-
प्रतिषेधान् पुरुषाणां चैकरूपाज्जीवात्मपरमात्मविभागोऽपि प्रा-
प्नोत्यनुपपन्न इति । तानिमामाशङ्कां परिहर्तुमाह ।

विशिष्टस्य जीवत्वमन्यव्यतिरेकात् ॥ ६६ ॥

जीवबलप्राणधारणयोरिति व्युत्पत्त्या जीवत्वं प्राणित्वं तच्चाह-
ङ्कारविशिष्टपुरुषस्य धर्मो न तु केवलपुरुषस्य । कुतः । अन्यव्यति-
रेकात् । अहङ्कारवतामेव सामर्थ्यातिशयप्राणधारणयोर्दर्शनात् ।
तच्छून्यानां च चित्तवृत्तिनिरोधस्यैव दर्शनात् । प्रवृत्तिहेतुरागोत्या-
दकस्याहङ्कारस्याभावादित्यर्थः । तथाचान्तःकरणोपाधिकं जी-
वस्य परिच्छिन्नत्वं परमात्माख्यातं केवलपुरुषाच्चिन्नत्वं चेति भावः ।
अनेन सूत्रेण विशिष्टस्य मोक्षत्वं वा त्वमहमप्यवमोऽपरत्वं वा
मोक्षम् । साक्षात्काररूपस्य भोगस्याहङ्कारधर्मत्वाभावात् । त्वम-
हमभिर्मुक्तारेण विवेकानुपपत्तेश्च । किन्तु ।

यदा त्वभेदविज्ञानं जीवात्मपरमात्मनेः ।

भवेत् तदा मुनिश्रेष्ठाः पाशच्छेदो भविष्यति ॥

आत्मानं द्विविधं प्राहुः परापरविभेदतः ।

परस्तु निर्गुणः प्रोक्त अहङ्कारयुतोऽपरः ॥

इत्यादिवाक्यशतोक्तो जीवात्मपरमात्मविभाग इव प्रदर्शितः ।
तत्र जीवत्वयामहङ्कार उच्यतेत्यनेनेति ॥ ६६ ॥ इदानीं महद-
हङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुः । इदानीं महद-
हङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुः । इदानीं महद-
हङ्कारयोः कार्यभेदं प्रतिपिपादयिषुः ।

अहङ्कारकर्त्रधीना कार्यसिद्धिर्नेश्वराधीना प्रमाणा-
भावात् ॥ ६४ ॥

अहङ्काररूपो यः कर्ता तदधीनैव कार्यसिद्धिः सृष्टिसंहार-
निष्पत्तिर्भवति । तादृशबलस्याहङ्कारकार्यत्वात् । अनहङ्कृतेषु
तस्यामर्थ्यादर्शनात् । न तु वैशेषिकाद्युक्तानहङ्कृतपरमेश्वराधीना ।
अनहङ्कृतसृष्टौ नित्येश्वरे च प्रमाणाभावादित्यर्थः । अहं ब्रह्म
स्यां प्रजायेयेति अहङ्कारपूर्विकैव सृष्टिः श्रूयते तत्राहंशब्दस्यानु-
करणमात्रत्वे प्रमाणाभाव इति । अनेन सूत्रेणाहङ्कारोपाधिकं
ब्रह्मरूपयोः सृष्टिसंहारकर्तृत्वं श्रुतिस्मृतिसिद्धमपि प्रतिपादितम्
॥ ६४ ॥ ननु भवत्वहङ्कारोऽन्येषां कर्ताहङ्कारस्य तु कः कर्ता
तत्राह ।

अदृष्टोद्भूतिवत् समानत्वम् ॥ ६५ ॥

यथा सर्गादिषु प्रकृतिक्षोभककर्माभिव्यक्तिः कालविशेषमात्रा-
द्भवति तदुद्बोधककर्मान्तरस्य कल्पनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् तथैवाह-
ङ्कारः कालमात्रनिमित्तादेव जायते न तु तस्यापि कर्त्तृत्वरमसीति
समानत्वमावयोरित्यर्थः ॥ ६५ ॥

महतोऽन्यत् ॥ ६६ ॥

अहङ्कारकार्यात् सृष्ट्यादेर्यदन्यत् पालनादिकं तन्महत्तत्वाद्भ-
वति । विशुद्धसत्त्वतयाभिमानरागाद्यभावेन परानुग्रहमात्रप्रबो-
जनकत्वादित्यर्थः । अनेन च सूत्रेण महत्तत्त्वोपाधिकं विष्णोः
पालकत्वमुपपादितम् । महत्तत्त्वोपाधिकत्वात् तु विष्णुर्महान्
परमेश्वरो ब्रह्मेति च गीयते तदुक्तम् ।

यदाङ्गवसुदेवाख्यं चित्तं तन्महदात्मकम् ।

इति । अत्र शास्त्रे कारणब्रह्म तु पुरुषसामान्यं निर्गुणमेवेत्यते ।

ईश्वरानभ्युपगमात् । तत्र च कारणशब्दः स्वशक्तिप्रकृत्युपाधिको वा निमित्तकारणतापरो वा पुरुषार्थस्य प्रकृतिप्रवर्तकत्वादिति मन्तव्यम् ॥ ६६ ॥ अविवेकनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभाव इति प्रागुक्तम् । तत्राविवेक एव किञ्चिन्मित्तक इत्याकाङ्क्षया-मविवेकधाराकल्पनेऽनवस्थापन्निरित्याशङ्कायाः प्रामाणिकत्वेन परिहारः सर्ववादिसाधारण इत्याह ।

कर्मनिमित्तः प्रकृतेः स्वस्वामिभावोऽप्यनादिर्बीजाङ्कुरवत् ॥ ६७ ॥

येषां साङ्ख्यैकदेशिनां प्रकृतेः पुरुषस्य च स्वस्वामिभावो भोग्यभोक्तृभावः कर्मनिमित्तकस्तन्मतेऽपि स प्रवाहरूपेणानादिरेव । बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । आकस्मिकत्वे मुक्तस्यापि पुनर्भोगापत्तेरिति ॥ ६७ ॥ अविवेकनिमित्तकत्वमतेऽप्येतदनादित्वं समानमित्याह ।

अविवेकनिमित्तो वा पञ्चशिखः ॥ ६८ ॥

अविवेकनिमित्तो वा स्वस्वामिभाव इति पञ्चशिख आह । तन्मतेऽप्यनादिरित्यर्थः । एतदेव स्वमतं प्रागुक्तत्वात् । अविवेकस्य प्रलयेऽपि कर्मवदेवास्ति वासनारूपेणेति । विवेकप्रागभावोऽविवेक इति मते तु बीजाङ्कुरवदनादित्वं न घटते । अखण्डप्रागभावस्यैवाखिलभोगहेतुत्वादिति ॥ ६८ ॥

लिङ्गशरीरनिमित्तक इति सनन्दनाचार्यः ॥ ६९ ॥

सनन्दनाचार्यस्तु लिङ्गशरीरनिमित्तकः प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभाव इत्याह । लिङ्गशरीरद्वारैव भोगादिति । तन्मतेऽप्यनादिः स इत्यर्थः । यद्यपि प्रलये लिङ्गशरीरं नास्ति तथापि तत्कारणमविवेककर्मादिकं पूर्वसर्गोक्तलिङ्गशरीरजन्यमस्ति तद्वारा बीजा-

कृतव्युत्पत्तं खलामिभावलिङ्गशरीरवोरित्वाशयः ॥ ६८ ॥ शास्त्र-
वाक्याद्यैर्मपसंहरति ।

यद्वा तद्वा तदुच्छिन्तिः पुरुषार्थसदुच्छितिः पुरु-
षार्थः ॥ ७० ॥

कर्मनिमित्तो वाविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृतिपुरुषयो-
र्भोग्यभोक्तृभावः सर्वभाष्यनादितया दुःखच्छेद्यस्य तस्योच्छेदः परम-
पुरुषार्थ इत्यर्थः । तदेतदादौ प्रतिज्ञातं त्रिविधदुःखात्यन्तनिवृत्ति-
रत्यन्तपुरुषार्थ इति । नन्वत्र सुखदुःखसाधारणभोगनिवृत्तिः पुरु-
षार्थ उच्यते तत्र दुःखमात्रनिवृत्तिरिति कथं तत्रोक्तस्यात्रोपसंहार
इति चेन्न । शब्दभेदेऽप्यर्थाभेदात् । सुखं हि तावद्दुःखपक्षे निश्चिन्त-
मिति सुखभोगोऽपि दुःखभोग एव दुःखभोगोऽपि प्रतिबिम्बरूपेण
पुरुषे दुःखसम्बन्ध एव खतो नित्यनिर्दुःखत्वेन च प्रथमसूत्रेऽपि
प्रतिबिम्बरूपेणैव दुःखनिवृत्तिर्विवक्षितेत्येक एवार्थ उपक्रमोपसंहा-
रश्चत्रयोरिति । बज्रलांशस्य द्विरावृत्तिः शास्त्रसमाप्त्यर्थी ॥ ७० ॥

शास्त्रमुख्यार्थविस्तारस्तन्नाख्येऽनुक्तपूरणैः ।

अष्टाध्याये कृतः पञ्चाद्वाक्यार्थस्योपसंहृतः ॥

तदिदं साङ्ख्यशास्त्रं कपिलमूर्त्त्या भगवानाह विष्णुरखिललोक-
हिताय प्रकाशितवान् यत् तत्र वेदान्तिब्रुवः कश्चिदाह । साङ्ख्य-
प्रणेता कपिलो न विष्णुः । किन्त्वग्न्यवतारः कपिलान्तरम् ।

अग्निः स कपिलो नाम साङ्ख्यशास्त्रप्रवर्तकः ।

इति स्मृतैरिति । तस्योक्त्यामोहनमात्रम् ।

एतन्मे जन्मलोकेऽस्मिन् मुमुक्षूणां दुराशयात् ।

मसङ्ख्यायाय तत्त्वानां सम्प्रतायात्मदर्शनम् ॥

॥ षष्ठोऽध्यायः ७० सूत्रम् ॥

२३३

इत्यादिसृतिषु विष्णवतारस्य देवहृतिपुत्रस्यैव साङ्ख्योपदेष्टृत्वा-
वगमात् । कपिलद्वयकल्पनागौरवाच्च । तत्र चाग्निशब्दोऽन्यास्य-
शक्त्यावेशादेव प्रयुक्तः । यथा

कालोऽपि लोकक्षयकृत् प्रवृद्धः ।

इतिश्रीकृष्णवाक्ये कालशक्त्यावेशादेव कालशब्दः । अन्यथा
विन्धरूपप्रदर्शककृष्णस्यापि विष्णवतारकृष्णाङ्गेदापनेरिति दिक् ।

साङ्ख्यकुट्याः समापूर्य वेदान्तमथितामृतैः ।

कपिलर्षिर्ज्ञानयज्ञमृषीनाप्याययत् पुरा ॥

तद्वचःश्रद्धया तस्मिन् गुरौ च स्थिरभावतः ।

तत्प्रसादलवेनेदं तच्छास्त्रं विवृतं मया ॥

इति श्रीविज्ञानभिच्चविरचिते कपिलसाङ्ख्यप्रवचनस्य भाष्ये
तन्नामध्यायः षष्ठः ॥

॥ इति साङ्ख्यप्रवचनभाष्यं समाप्तम् ॥

_____

॥ साङ्ख्यप्रवचनसूत्रतद्भाष्ययोः पाठान्तरसूचीपत्रम् ॥

पृ. प.

- १ ६ -रासीत् इत्यस्य स्थाने -रास इति ।
- १ ९ भाष्यनलार्कवत् इत्यस्य स्थाने भात् सखिलार्कवत् इति ।
- २ ४ -मिषेणास्यात् इत्यस्य स्थाने -मिषेणास्यान् इति वरः ।
- २ १७ -नोभयोरेपि दुर्घटं प्रामाण्य- इत्यस्य स्थाने -नोभयोरेव दुर्घटं च प्रामाण्य- इति वरः ।
- ३ ७ -वित्तस्यैव इत्यस्य स्थाने -क्षस्यैव इति वरः ।
- ३ २३ व्यावहारिकपारमार्थिक- इत्यस्य स्थाने -व्यवहारपर-मार्थ- इति ।
- ४ ५ व्यावहारिकपारमार्थिकभावो भवति इत्यस्य स्थाने व्यवहारपरमार्थेनैव व्यवस्था सम्भवति इति ।
- ४ ८ -मनुवादत्वाच्चित्यात् इत्यस्य स्थाने -मनुवादौचित्यात् इति ।
- ४ १५ वः इत्यस्य स्थाने ते इति ।
- ५ ७ व्रज इत्यस्य स्थाने व्रजेत् इति ।
- ६ ३ दैत्य इत्यस्य स्थाने दैत्या इति ।
- ६ १६ पूर्वं वेदमयार्थतः इत्यस्य स्थाने पूर्ववेदप्रकाशकम् इति ।

पृ. प.

- ६ २३ दर्शयन्नोक- इत्यस्य स्थाने प्रदर्श्य लोका- इति वरः ।
 ७ ४ जगतो ऽप्यस्य इत्यस्य स्थाने जगतोऽप्यत्र इति ।
 ७ २२ प्रकर्षेणास्यां इत्यस्य स्थाने प्रकर्षेणाभ्यां इति ।
 ७ २४ -प्रतिषिद्धस्यैवेत्यर- इत्यस्य स्थाने -प्रतिषिद्धस्येश्वर-
 इति वरः ।
 ८ १७ ब्राह्मणारम्भं इत्यस्य स्थाने ब्राह्मणारम्भमपि इति ।
 ८ १८ भावः इत्यस्य स्थाने विभागः इति वरः ।
 ११ १ तदाकारानुरोधात् इत्यस्य स्थाने तदाकारानुरोधी
 इति ।
 ११ ५ इक्ष्मभानमुच्यते इत्यस्य स्थाने इक्ष्मभानमुच्यते इति ।
 ११ ८ तस्मिंश्चिद्वर्षे इत्यस्य स्थाने एतस्मिन् वर्षे इति ।
 ११ १७ तद्भोग एव खतः पुरुषार्थत्वं यातीति इत्यत्र तद्भोग
 एव इति वरः ।
 १२ १ -निर्वृत्तेऽप्य- इत्यस्य स्थाने -निर्वृत्तेरप्य- इति । पाठो-
 ऽयमनिरुद्धमहादेवनवीननामोऽनिर्वृत्तिष्वपि नि-
 खति ।
 १२ ३ दुःखे निर्वृत्ते इत्यस्य स्थाने दुःखनिर्वृत्तेः इति । खने
 षष्ठ्यन्तपाठे खीकृतेऽर्थं पाठो बोध्यः ।
 १२ १५ सत्त्वसम्भवा- इत्यस्य स्थाने सत्तासम्भवा- इति । पा-
 ठोऽयमनिरुद्धमहादेवनवीननामोऽनिर्वृत्तिष्वपि विद्यते ।
 १४ ३ -प्रत्यवायपरिहाराय प्रायश्चित्त- इत्यस्य स्थाने -प्रत्य-
 वायप्रायश्चित्त- इति ।
 १५ १६ -पदेशश्रुते- इत्यस्य स्थाने -पदेष्टृश्रुते- इति ।
 १६ १० -रभावो इत्यस्य स्थाने -रपायो इति वरः ।

पृ. प.

- १८ १२ -मुत्तरत्र इत्यत्र -मुत्तरसूत्रे इति ।
 १८ १४ चेद्वन्धनेत्यर्थः इत्यत्र चेद्वद्भूतेत्यर्थः इति वरः ।
 १८ १५ सम्भवेत् इत्यस्य स्थाने भवेत् इति ।
 १८ २१ स एव इत्यस्य स्थाने तत एव इति वरः ।
 २० ५ -दीनां विनाशः इत्यत्र दीनामाशु विनाशः इति ।
 २० ८ -श्लिष्ट- इत्यस्य स्थाने -श्लिष्टं इति ।
 २० १८ -सम्भावत्वं च नित्य- इत्यत्र -सम्भावत्वं नित्य- इति ।
 २१ १ आत्मनि इत्यस्य स्थाने आत्मनो इति ।
 २१ ८ गौर इत्यादि- इत्यत्र गौरो वेमौत्यादि- इति ।
 २१ १२ चेतनावदिव इत्यस्य स्थाने चेतनावदिह इति ।
 २१ १४ -मार्गं इत्यस्य स्थाने -मत्र इति वरतमः ।
 २२ ३ स्वस्रभुक्तहृन्निवासनावद्यत्किञ्चिद्वृत्ति- इत्यस्य स्थाने
 यत्किञ्चिद्वृत्ति- इति वरतरः । स्वत्वं च स्वभुक्तहृन्निवा-
 सनावद्यादिकम् । यत्किञ्चिद्वृत्ति- इति तु वर-
 तमः ।
 २२ ४ कश्चित् इत्यस्य स्थाने क्वचित् इति । कश्चिन्नित्यादि-
 नानिरुद्धहृन्निमतं दर्शयतीति ततोऽयं पञ्चाभिर्मितः
 साङ्ख्यप्रवचनभाष्याक्तयो ग्रन्थ इति सिद्धम् ।
 २२ १७ वक्तव्यत्वादिति इत्यस्य स्थाने उक्तत्वादिति इति ।
 २२ १७ नित्ययोः इत्यस्य स्थाने विभोः इति वरः ।
 २३ ६ वस्तुन्यत् इत्यस्य स्थाने वस्तु इति ।
 २३ २० -योगाङ्गानुष्ठानासम्भवादिति इत्यस्य स्थाने -योगा-
 नुष्ठानासम्भवादिति इति ।
 २५ १४ ज्ञानेनाविद्या- इत्यत्र ज्ञानिनामविद्या- इति ।

ष्ट. प.

२६ २२ -निमित्तकोऽप्यस्य इत्यत्र निमित्तोऽप्यस्य इति वरः ।
निमित्तोऽप्यस्येति पाठस्तु समीचीन इति भाष्येणानि-
रुद्धवृत्तिपाठः प्रदर्श्यते यदनुसारमाधुनिकी नागोजिभ-
ट्टकृतवृत्तिरपि करोति ।

२७ ८ संयोगाभावादिः इत्यस्य स्थाने सङ्गाभावादिः इति वरः ।

२७ १५ बन्धापनेरित्यर्थः इत्यस्य स्थाने बन्धापनिरित्यर्थः इति ।

२८ ८ संस्क्रियते इत्यस्य स्थाने संस्क्रियेत इति वरः ।

२८ १६ -भावकारणको वा इत्यस्य स्थाने -भावकारणकोऽका-
रणक एव वा इति ।

२९ २ -त्वमिति शेषः । यदे- इत्यस्य स्थाने -त्वं यदे- इति वरः ।

३४ ५ -प्रतीत्यादिरप्यत्र इत्यस्य स्थाने -प्रतीत्यादिर्हेतुरप्यत्र
इति ।

३४ ६ तत्साधनतया वा इत्यत्र तत्साधनतया च इति ।

३४ २१ -शङ्कामपाकरोति इत्यस्य स्थाने -शङ्काह इति ।

३५ २१ -विभागाद्- इत्यस्य स्थाने -विशेषाद्- इति वरः ।

३५ २२ -धर्मेणाप्यन्यस्य इत्यस्य स्थाने -धर्मेणाप्यदृष्टेनान्यस्य
इति ।

३६ १२ स्वाभाविकत्वकालादिनिमित्तकत्वे इत्यस्य स्थाने स्वाभा-
विकत्वे कालादिनिमित्तकत्वे इति स्वाभाविकत्वभिन्न-
कालादिनिमित्तकत्वे इति च ।

३८ १० -सूत्रे च भाष्यकारै- इत्यस्य स्थाने -सूत्रभाष्यकारै- इति ।

३९ ७ तद्दोषादेव इत्यस्य स्थाने तद्वशादेव इति ।

३९ ११ -हेतुः इत्यस्य स्थाने -हेतुव्यूहः इति वरः ।

४० १६ एवं च सति इत्यस्य स्थाने एवं सति इति वरः ।

सू. प.

- ४० २३ चेत्य इत्यस्य स्थाने चेत् सं- इति वरः ।
- ४२ ३ -रूपस्यात्मनि इत्यस्य स्थाने -रूपस्याप्यात्मनि इति वरः ।
- ४२ १८ पुरुषे वाङ्मात्रं सर्वं इत्यस्य स्थाने सर्वं पुरुषे वाङ्मात्रं
शब्दमात्रं इति वरः ।
- ४२ २१ -विरोध- इत्यस्य स्थाने -विरोधाव- इति ।
- ४३ १ पुरुष- इत्यस्य स्थाने स पुरुष- इति वरः ।
- ४५ ८ -संहतावस्थेति इत्यस्य स्थाने -संहननावस्थेति इति वरः ।
- ४५ १५ सामान्येति इत्यस्य स्थाने सामान्यमिति इति वरः ।
- ४६ ५ -सङ्गृह्यन्- इत्यस्य स्थाने -सङ्गृहे न्यून- इति वरः ।
- ४६ २३ -दभेदेनेत्यविरोधः इत्यस्य स्थाने -दभेदेन चेत्यर्थः इति
वरः ।
- ४७ ५ तेजोमण्डलवदादित्यमण्डले इत्यस्य स्थाने तेजोमण्ड-
लवदात्ममण्डले इति वरः ।
- ४८ १ -ऽविशेषसञ्ज्ञिता इत्यस्य स्थाने -ऽविशेषसञ्ज्ञका इति
वरः ।
- ४८ १७ रक्तरूपा- इत्यस्य स्थाने रक्तादिषु रूपा- इति वरः ।
- ४९ १८ चानुमानेन मन- इत्यस्य स्थाने चानुमानेन तत्र मन-
इति वरः ।
- ५४ १० -तर्का इत्यस्य स्थाने -तर्क इति ।
- ५५ ३ मूले मूलाभावादमूलं मूलम्- इत्यस्य स्थाने मूलं मूला-
भावादमूलं मूलानाम् इति ।
- ५५ १६ प्रकृतिरिह इत्यत्र प्रकृतिर्हि इति ।
- ५६ ५ -गौण्यो- इत्यस्य स्थाने -गौणो- इति वरः ।
- ५६ २१ -जातमविद्ये- इत्यस्य स्थाने -जातमप्यविद्ये- इति वरः ।

पृ. प.

५८ ८ -मृगरेषाम् इत्यस्य स्थाने -मन्येषाम् इति । उच्यतेऽथ
पाठोऽनिरुद्धमहादेवाश्रुनिकनागोमिभट्टवृत्तिव्यपि ।

५९ ६ -वदन्त्यत्व- इत्यस्य स्थाने -दान्ध- इति वरः ।

६० २३ एव बाधाबाधादि- इत्यस्य स्थाने एव बाधाबादि-
इति वरः ।

६१ १२ वस्तुभूत- इत्यस्य स्थाने वस्तुतः इति ।

६२ २१ तथापि इत्यस्य स्थाने तथा च इति वरः ।

६३ ५ -दुःखानिवृत्ति- इत्यस्य स्थाने -दुःखवृत्ति- इति ।

६४ ६ -क्षयत्वात् इत्यस्य स्थाने -क्षयफलकत्वात् इति वरः ।

६४ १८ कारणं तच्च इत्यस्य स्थाने कारणं प्रमाणं तच्च, कारणं
तत् प्रमाणं तच्च इति च वरः ।

६४ २२ तदा तूक्तेन्द्रिय- इत्यस्य स्थाने तदेन्द्रिय- इति वरः ।

६५ ३ पुरुषनिष्ठ- इत्यस्य स्थाने पुरुषनिष्ठ एव इति वरः ।

६५ ११ सा च इत्यस्य स्थाने एवं च इति ।

६५ १७ तस्मिंश्चिद्वर्पणे इत्यस्य स्थाने एतस्मिन् दर्पणे इति ।

६६ ७ तथा इत्यस्य स्थाने तथा च इति ।

६७ ३ प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेव उच्यते इत्यस्य स्थाने
वृत्तीनां विषयो मेयं द्वारमिन्द्रियमुच्यते इति ।

६७ ७ ननु इति पदं नास्तीति ।

६८ ११ -उच्यत्वेन इत्यस्य स्थाने -उच्यत्वे इति ।

६८ १४ नोक्तदोषो इत्यस्य स्थाने न दोषो इति वरः ।

७० ४ ईश्वरो- इत्यस्य स्थाने स ईश्वरो- इति ।

७० १६ परिणमन- इत्यस्य स्थाने परिणममान- इति वरः ।

७१ १ खोपाधिखट्व- इत्यस्य स्थाने खोपखट्व- इति ।

पृ. प.

- ७१ ४ चायं जगज्जनः इत्यस्य स्थाने चेयं जगज्जनिः इति ।
 ७१ ६ निरिच्छत्वादकर्तासौ इत्यत्र निरिच्छत्वादकर्ता स्यात्
 इति ।
 ७१ १८ विशेषकार्ये विसर्गाख्ये व्यष्टिष्टष्टावपि इत्यस्य स्थाने
 विशेषकार्येष्वपि व्यष्टिष्टष्टावपि इति ।
 ७१ २२ सदा सर्वज्ञ इत्यस्य स्थाने सत्यः सर्वज्ञ इति ।
 ७२ २ सिद्धरूपस्य इत्यस्य स्थाने सिद्धरूपाणां इति ।
 ७२ १७ -योगविशेष इत्यस्य स्थाने -संयोगविशेष इति वरः ।
 ७३ २५ -मप्युचितम् इत्यस्य स्थाने -मुचितम् इति ।
 ७४ ८ कल्पित इति वरपाठस्थाने क्लृप्त इति ।
 ७४ १५ अनिरुद्धमहादेववृत्त्योस्तु प्रतिबद्धवृत्त्य इति तद्वाक्यायां
 व्याप्यदर्शनात् इति च ।
 ७४ १६ -ज्ञानमनुमानं इत्यस्य स्थाने ज्ञानं वृत्तिरूपमनुमानं इति ।
 ७४ २२ शब्दो बोध इत्यस्य स्थाने शब्दबोध इति ।
 ८० ७ -विरोधापत्तेश्च इत्यस्य स्थाने -विरोधापत्तेः । इति ।
 अनिरुद्धवृत्तौ तु चरहितः पाठ इति ।
 ८० ८ अथ सर्वं इत्यस्य स्थाने सर्वे इति वरः ।
 ८१ ३ घटोऽत्र इत्यस्य स्थाने नायं घटो घटोऽत्र इति वरः ।
 ८१ ११ कारणं प्रति नियमोऽस्ति इत्यस्य स्थाने कारणे प्रति-
 नियमोऽस्ति इति ।
 ८२ ८ श्रुतिः इत्यस्य स्थाने श्रुतयः इति वरः ।
 ८२ ९ सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । आत्मैवेदमग्र आसीत् । आप
 एवेदमग्र आसु- इत्यत्र सदेव सौम्येदमग्र आसीत् । तम
 एवेदमग्र आस । अयमेवेदमग्र आसे- इति ।

छ. प.

८२ ९ आत्मीवेदमय आसीत् । इत्यत्र तम एवेदमय आसीत् इति वा ।

८२ १० अतय इति पूर्वस्मिन् वरे पाठेऽङ्गीकृते -व्याद्याः एवं स-
विसर्गान्तः पाठ इति ।

८३ १ -पद्मरेखा इत्यत्र पद्मशङ्खाः इति

८३ २ स्थिता चित्ते- इत्यस्य स्थाने स्थिताश्चित्ते- इति । पाठोऽयं
पूर्वोपन्यस्तबज्रवचनान्तपाठानुकूल इति ध्येयम् ।

८३ २३ -रभिव्यक्त्यङ्गीकारा- इत्यस्य स्थाने -रङ्गीकारा- इति ।

८४ ७ -शङ्काह इत्यस्य स्थाने -शङ्कायामाह इति ।

८६ ५ कारिकायामप्यत एव इत्यत्र कारिकायामप्येतदेव इति ।

८६ १२ सक्रियत्वापत्तेरिति इत्यस्य स्थाने सक्रियत्वापत्तिरिति
इति वरः ।

८७ १८ -समूहरूपेण इत्यत्र -समूहरूपे इति ।

८८ १५ सुखदुःखाद्यै- इत्यस्य स्थाने सुखदुःखमोहाद्यै- इति वरः ।

८९ १ न इत्यस्य स्थाने न तु इति वरः ।

८९ २ सत्त्वादित्रयमपि इत्यत्र सत्त्वादित्रयमपि प्रत्येकं इति वरः ।

९२ ७ आसीदित्यादि- इत्यस्य स्थाने आसेत्यादि- इति ।

९३ २० हि यः इत्यस्य स्थाने यः इति वरः ।

९५ ३ कैवल्यार्थं प्रकृतेरित्यादिनानिरुद्धवृत्तिमतं खण्डयति
ततोऽयं पञ्चान्निर्मितः साङ्ख्यप्रवचनभाष्याह्वयः सन्दर्भ
इति सिद्धम् ।

९५ १५ शंसध्वं इत्यस्य स्थाने सम्बद्धं इति वरः ।

९६ ८ पूर्णः सदा इत्यस्य स्थाने सर्वगतः इति ।

९८ ५ -भेदो इत्यस्य स्थाने -भेदस्तस्य इति वरः ।

छ. प.

६६ ६ खगोचरवृत्ति- इत्यत्र वृत्तिगोचरवृत्ति- इति वरः ।

१०१ ७ चेन्न इत्यस्य स्थाने चेन्न तत्र इति वरः ।

१०१ १४ -ब्रह्माभेदरूप- इत्यस्य स्थाने -ब्रह्माभेदादिरूप- इति ।

१०३ २४ -शब्दस्यादरे इत्यस्य स्थाने -शब्दस्यादरे तु इति वरः ।

१०४ ६ इत्यादि- इत्यस्य स्थाने इति श्रुत्यादि- इति ।

१०६ १२ -सत्त्वेनान्यन्नेति इत्यस्य स्थाने -सत्त्वमन्यन्नेति इति वरः ।

१०७ २१ प्रयोगमाह इत्यस्य स्थाने प्रयोगमप्याह इति वरः ।

१०८ ११ व्रजेत् इत्यस्य स्थाने व्रजन् इति वरः ।

१०९ १ अक्षसम्बन्धात् साक्षित्वमिति पाठोऽनिरुद्धवृत्तावपि ।
तत्स्थपाठानुवाद एव भाष्येण क्रियत इत्यपि सम्भाव्यत
इति ।

११० १४ तत्रादावचेतना- इत्यत्र तत्र आदावचेतना- इति ।

१११ ११ -वासनाया बलवत्त्वात् इत्यस्य स्थाने वासनापटुत्वात्
इति । पाठोऽयमनिरुद्धमहादेवनागेशवृत्तिष्वपि मिलति ।

११२ ४ एतस्मादात्मन इत्यत्र तस्माद्वा एतस्मादात्मन इति ।

११२ ८ -श्रुत्यन्तरेण इत्यस्य स्थाने श्रुत्यन्तरे इति ।

११२ १८ आत्मैवेदं इत्यत्र आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमहमेवेदं इति ।

११३ १३ प्रवर्तते इत्यस्य स्थाने प्रवर्तत इति इति वरः ।

११४ २२ उत्पाद्ये इत्यस्य स्थाने उत्पद्येते इति ।

११५ १० -भूतौ प्रकृते- इत्यस्य स्थाने -भूतप्रकृते- इति ।

११६ ७ खखबुद्धिरूपाश्च इत्यत्र देवानां खखबुद्धिरूपाश्च इति ।

११६ १० धर्मादि इत्यस्य स्थाने धर्मादिः इति ।

११६ २६ यथा कारणं स्वाकारः प्रकृतिप्रभावादिति इत्यस्य स्थाने
यथा च कारणावस्थाकाशे प्रकृतिव्यवहार एव नाकाश-

छ. प.

व्यवहारः। आकाशलिङ्गशब्दाभावात्। एवं कारणा-
वस्थबुद्धावपि प्रकृतिव्यवहार एव। बुद्धिलिङ्गाध्यवसा-
याद्यभावादिति इति वरतरः।

११७ १२ सुखसाधन- इत्यस्य स्थाने सुखाधान- इति।

११७ १८ तत्रापि इत्यस्य स्थाने अत्रापि।

११७ २२ तन्मात्राणीत्यपि गन्तव्यम् इत्यस्य स्थाने तन्मात्राणीत्य-
वगन्तव्यम् इति वरः।

११८ १६ समष्टीन्द्रियाणि इत्यत्र समष्टीन्द्रियाप्यपि इति वरः।

११८ १८ इति गन्तव्यम् इत्यस्य स्थाने इत्यवगन्तव्यम् इति वरः।

१२० ११ अधिष्ठानमित्येव पाठ इत्यनेनानिरुद्धमतं खण्डयतीति
सम्भाव्यते।

१२१ १२ -स्थान्तरं विषय इत्यस्य स्थाने -स्थान्तरम्। उपस्यस्य
सुपस्थान्तरं विषय इति वरः।

१२१ १३ यस्तेन्द्रियस्य इत्यस्य स्थाने यस्तेन्द्रस्य इति वरः।

१२१ १८ वक्तृत्वादिकं इत्यस्य स्थाने वक्तृत्वादिकं तु इति वरः।

१२२ २ करणत्वं इत्यस्य स्थाने करणत्वं तु इति वरः।

१२२ ७ -दकर्तासौ इत्यस्य स्थाने -दकर्ता स्यात् इति।

१२२ १६ तत्र पुरुष- इत्यस्य स्थाने तत्र च पुरुष- इति वरः।

१२३ ८ अत्र कश्चिदित्यनेन तत्त्वकौमुदीमतं गृह्यतीति ततोऽयं
पश्चात्तिर्मितः साङ्ख्यप्रवचनभाष्याद्वयः सन्दर्भ इत्यनुमी-
यत इति।

१२४ १३ कश्चित् त्वित्यादिना साङ्ख्यतत्त्वकौमुदीसम्मतमर्थं ब्रूत
इत्येतोऽपि बुध्यते भाष्यं ततो नवीनमिति। अनिरुद्धो-
ऽपि तत्त्वकौमुदीसम एवात्र प्रतिभातीति च।

पृ. प.

- २२४ १८ सूत्र इत्यस्य स्थाने अस्मिन् सूत्रे इति ।
- २२८ २१ तदर्थमभिचेष्टा इत्यस्य स्थाने तदर्थमपि चेष्टा इति केवलं नागोजिभट्टकृतवृत्तिसम्मतः पाठः ।
- २२८ ३ भोगसाधनतया इत्यस्य स्थाने पुरुषभोगसाधनतया इति ।
- २२८ ६ यत तु कश्चिदविवेकीत्यादिनानिरुद्धवृत्तिमतमभिधत्त इति पञ्चाभिर्मितः साङ्ख्यप्रवचनभाष्याद्वयः सन्दर्भस्तत इति सिद्धम् ।
- २२८ १५ मन्त्रिण एव इत्यस्य स्थाने मन्त्रिणः इति ।
- २३० २४ पूर्वसर्गीयकरणैरेव इत्यस्य स्थाने पूर्वसर्गीयकर्मोपकरणैरेव इति वरः ।
- २३२ ३ -न्युपपद्यन्ते इत्यस्य स्थाने -न्युपपद्यन्त इति इति ।
- २३२ ४ -स्तदवधारयति इत्यस्य स्थाने इत्येतदवधारयति इति ।
- २३२ १४ चतुर्थसूत्र- इत्यस्य स्थाने चतुर्थसूत्रे इति वरः ।
- २३३ २० चिदंशेषु इत्यस्य स्थाने चिदंशेषु स्वांशेषु इति ।
- २३५ १८ -मन्यत्र सङ्ग- इत्यस्य स्थाने -मन्यसङ्गि- इति ।
- २३६ ३ तद्वतिश्रुतेरिति नागोजिभट्टनिमते पाठ इति । भोज-
वृत्तिस्तु नाद्यावधि लब्धेति तदीयः कतरः पाठ इति सर्वत्र संशय इति ।
- २३६ ४ सावयवस्योक्तत्वात् इत्यस्य स्थाने सावयवत्वस्योक्तत्वात् इति वरः ।
- २३६ १४ -श्रुतेः इत्यस्य स्थाने -श्रुतेः इत्यनिरुद्धनागोजिसम्मतः पाठ इति ।
- २३८ ५ -निवृत्तौ लोक- इत्यस्य स्थाने -निवृत्तेर्लोक- इति वरः ।
- २३८ १६ -रनुष्ठितयोः कर्मज्ञानयोः इत्यस्य स्थाने -रनुष्ठितज्ञानयोः इति ।

छ. प.

- १४१ १५ पूरण- इत्यस्य स्थाने पूरक- इति ।
 १४३ ८ महादेवानिरुद्धमते तुरहितः पाठ इति ।
 १४३ ११ सप्तदशवधाश्च इत्यस्य स्थाने सप्तदशधा च इति ।
 १४३ १८ -विघाते इत्यस्य स्थाने -विघातौ इति वरतमः ।
 १४५ ९ तुष्टिरोघ इत्यस्य स्थाने ओघ इति वरः ।
 १४५ १४ कश्चित् त्वित्यादिना साङ्गोतत्त्वकौमुदीमतं दूषयतीति पूर्वप्रतिपादितनिगमनसिद्धिः ।
 १४६ १२ कश्चित् त्वित्यादिना साङ्गोतत्त्वकौमुदीमतं दूषयति साङ्गो-
 मुदीस्थग्रन्थानुपूर्वीधारकत्वाद्वाक्यमहादेववृत्तौ द्वे अपि
 ततः पश्चात्निर्मिते इत्यवसीयत इति ।
 १४८ १७ योनिजन्मनः इत्यस्य स्थाने योनिसम्बन्धात् इति ।
 १४९ ८ खतम्ना इत्यस्य स्थाने सा खतम्ना इति वरः ।
 १४९ १५ प्रवृत्तौ इत्यस्य स्थाने प्रवृत्तिप्रतिबन्धकनिवृत्तौ इति ।
 १५० ४ सूत्रद्वयमिदं व्याख्याय इत्यत्र अथवा सहीत्यादिसूत्र-
 मेवं व्याख्येयम् । इति ।
 १५० १२ विभुरश्रुते इत्यस्य स्थाने विजुगुप्स्यते इति ।
 १५० १४ गुणान् विक्रियते इत्यस्य स्थाने गुणानविक्रियः इति ।
 १५१ १६ कालादेरित्यारभ्य दृष्टानुसारित्वादित्यर्थः इत्यन्तस्य
 स्थाने कालादेर्यथा कर्म व्यापारः खत एव भवतीति दृष्ट-
 मेवं प्रधानस्यापि चेष्टा स्यात् कल्पनाया दृष्टानुसारित्वा-
 दिति इति ।
 १५२ ६ परार्थतः इत्यस्य स्थाने परार्थं खतः इति ।
 १५२ ६ परप्रयोजनसमाप्तौ इत्यत्र प्रयोजनसिद्धौ इति ।
 १५३ ३ सोऽपवर्गः इत्यस्य स्थाने सोऽपवर्गः कैवल्यम् इति वरः ।

प. प.

- १५३ ४ नन्विद्वारभ्य जनयत्येवेत्यर्थः इत्यन्तस्य स्थाने एकपुरु-
षास्मिष्टत्वापि प्रकृतिः पुरुषान्तरं प्रति प्रवर्तत इत्यत्र
दृष्टान्तं दर्शयति। अन्यच्छ्रुपरागोऽपि न विरतोऽप्र-
बुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरगः ॥ ६६ ॥ यथा ज्ञानिनं प्रति निवृ-
त्तोऽप्यहिरप्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्य भयादिच्छ्रुपरागात् विरतो
भवति तथैव ज्ञानिपुरुषं प्रति निवृत्तापि प्रकृतिरन्य-
स्याज्ञस्य बुद्ध्यादिच्छ्रुपरागात् विरता भवतीत्यर्थः।
विरज्यत इति पाठोऽपि विरागः पराङ्मुखता इति।
- १५३ ८ विरज्यते इत्यस्य स्थाने विरमते इति महादेववृत्तौ निव-
र्तते इति नागेशवृत्तौ। तथा प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरगः
इत्यस्य स्थाने -प्रबुद्धरज्जुतत्त्वस्यैवोरग इति नागोजि-
वृत्तौ इति।
- १५३ १७ दृष्टान्तवत्त्वे- इत्यस्य स्थाने दृष्टान्तबले- इति।
- १५३ १८ कर्मनिमित्तयोगाच्चेति सूत्रतोऽव्यवहितपूर्वं किन्तु इति।
- १५३ २१ प्रति इत्यत्र प्रति च इति वरः।
- १५३ २२ कर्मेत्यत्र इत्यस्य स्थाने कर्मेत्यत्रापि इति वरः।
- १५४ ९ -रूप- इत्यस्य स्थाने -रूपे इति।
- १५४ १३ परिणामित्व- इत्यत्र प्रकृतेः परिणामित्व- इति।
- १५५ ६ प्रकृतेरेव इत्यत्र प्रकृतेरेवाङ्गस्येन इति।
- १५५ ७ यथा इत्यत्र पशुवत्। यथा इति।
- १५५ ७ भागी इत्यस्य स्थाने योगी इति।
- १५५ १२ -स्थापवर्ग इत्यस्य स्थाने -स्थाप्यपवर्ग इति वरः।
- १५५ १३ तत्र कैः साधनैर्बन्ध इत्यस्य स्थाने बुद्धेर्ये भावाष्टकरूपा
गुणास्तत्र कैर्बन्धः इति वरः।

छ. प.

- १५५ १६ रूपै- इत्यस्य स्थाने रूपैः स्वधर्मे- इति वरः ।
- १५५ २० बन्धमुक्ती अविवेकादिति इत्यस्य स्थाने नैकान्ततो बन्ध-
मौक्षौ पुरुषस्याविवेकादित इति इति ।
- १५६ ४ स्पष्टम् इत्यस्य स्थाने स्पष्टं मया प्रतिपादितम् इति ।
- १५६ ५ दुःखभोगो इत्यस्य स्थाने पुनर्दुःखभोगो इति ।
- १५६ ६ -वृत्तिरेव च इत्यत्र -वृत्तिश्च इति ।
- १५६ ८ -चिन्मात्र इत्यस्य स्थाने -चिन्मात्रः स्वबुद्धिसाक्षी सदैक-
रूप इति ।
- १५६ १५ अव्यक्ताद्यविशेषान्ते इत्यारभ्य मोक्षहेतुत्वसिद्धिरित्यन्तं
पुस्तकान्तरेषु न दृश्यत इति ।
- १५७ ५ अतोऽन्तरा विपर्ययेणा- इत्यत्र अन्तरान्तरा विपर्ययेणा-
इति ।
- १५७ ७ -सिद्धिरिति इत्यस्य स्थाने सिद्धेरिति इति ।
- १५७ १० -द्व्यासे इत्यारभ्य -पाटवेनात्मनः इत्यन्तस्य स्थाने -द-
व्यासः क्रियमाणोऽपि तस्मिन्नेव जन्मनि निष्पन्नो भव-
तीति नियमो नास्तीत्यर्थः । अतो यमनियमादिभिरुक्त-
माधिकारमभ्यासपाटवायात्मनः इति ।
- १५७ १२ विवेकनिष्पत्त्यैव निस्तारो नान्यथेत्याह इत्यस्य स्थाने
ननु यथोक्ताया विवेकनिष्पत्तेरनन्तरक्षण एव मोक्षो-
ऽथवा कदाचित् कियान् विलम्बोऽप्यस्तीत्याह इति ।
- १५७ १७ विवेकनिष्पत्तिश्चापुनरुत्थानादसम्प्रज्ञातादेव भवतीत्य-
तस्तस्यां सत्यां इत्यस्य स्थाने उत्तमविवेकश्चापुनरु-
त्थानादसम्प्रज्ञातस्य जननादेव भवतीत्यतस्तस्मिन् सति
इति ।

छ. प.

- १५७ २१ महादेववृत्तौ सूत्रे चरहितः पाठोऽर्थभेदश्चेति ।
 १५७ २२ मध्यविवेकावस्थ इत्यस्य स्थाने मध्यविवेककाल इति ।
 १५८ ५ श्रुतिश्च इत्यस्य स्थाने श्रुतिरपि इति वरः ।
 १५८ ८ नारदीयस्मृतिरपीत्यारभ्य पुस्तकान्तरेषु न दृश्यत इति ।
 १५८ १३ मन्दविवेकस्या- इत्यत्र मन्दविवेकस्याकृतसाक्षात्कारस्या-
 इति ।
 १५८ १८ स्वयमेव कियत्कालं इत्यस्य स्थाने यथा स्वयमेव इति ।
 १५८ २१ -वासनाक्षये कथं शरीरधारणम् इत्यस्य स्थाने -वासना-
 भिभवे कथं शरीरधारणं स्यात् इति ।
 १५८ २१ न चेत्यारभ्य लोकेऽप्यनुभवाच्चेत्यन्तः पुस्तकान्तरेषु न
 दृश्यत इति ।
 १५९ ५ -संस्कारलेशस्य इत्यत्र -संस्कारस्य इति ।
 १५९ १० कश्चिद्- इत्यस्य स्थाने कश्चिद्देदान्तिब्रुवोऽ- इति ।
 १५९ १५ कृतकत्वता इत्यस्य स्थाने कृतकत्वो इति वरः । अनि-
 रुद्धमहादेवनागोजिह्वतिष्ठु चायमेव पाठ इति ।
 १५९ १७ परवैराग्यद्वारा सर्ववृत्तिनिरोधेन इत्यस्य स्थाने पर-
 वैराग्ये सति देहपातानन्तरं इति ।
 १५९ १८ -नाखिलदुःखं इत्यत्र -न स्थूलसूक्ष्मखिलदुःखं इति ।
 १५९ २१ कार्योऽव्यक्तस्य इत्यस्य स्थाने कार्याण्यन्यस्य इति ।
 १६० ८ त्वं शबरो राजपुत्रोऽसीति । स यथा इत्यस्य स्थाने शव-
 रोऽपितु राजपुत्रस्तथा राजासीति । स च इति ।
 १६० १० -चिन्मात्रेणा- इत्यस्य स्थाने -चिन्मात्रत्वेना- इति वरः ।
 १६० ११ कारुणिकोपदेशात् इत्यारभ्य तथा गारुडे इत्यस्य स्थाने
 त्वमपि तथैवेत्येवं विष्णुरसीत्यादिश्रव्युपदेशाज्जीवः प्रकृ-

ए. प.

त्यभिमानं त्यक्त्वा नित्यशुद्धादिरूपब्रह्मभावमेवावलम्बते
ब्रह्माहमस्मीति । तथा चोक्तं गारुडे इति ।

१६० १४ जगत् इत्यस्य स्थाने भवेत् इति वरः ।

१६० १५ भवेत् इत्यस्य स्थाने जगत् इति वरः ।

१६१ ३ कर्तव्येतीतिहासान्तरेणाह इत्यत्र कर्तव्येतीतिहासान्तर-
माह इति ।

१६१ १२ विरक्तस्य च इत्यत्र चरहितः पाठो वरः ।

१६१ १८ कुररं इत्यत्र कुङ्कुरं इति ।

१६२ ४ अनिरुद्धमहादेवनागेश्वरिण्यु प्रायो भाव्य च अहिनि-
ल्वैयनीवत् इत्येव पाठ इति ।

१६२ २० बज्जभिर्योगविरोध इत्यनिरुद्धत्वाविति ।

१६३ ५ कङ्कणम् इत्यत्र कङ्कणः इति ।

१६३ १८ चार्थे इत्यत्र चात्म- इति वरः ।

१६४ १ -वादादिभिरंशतो- इत्यस्य स्थाने -वादादिभिरुक्ते- इति
वरः ।

१६४ १२ असौ इत्यस्य स्थाने आ स इति ।

१६४ १२ ज्ञान- इत्यस्य स्थाने ज्ञेय- इति ।

१६४ २३ -च्छास्त्र- इत्यस्य स्थाने -वेच्छास्त्र- इति ।

१६४ २४ योगिनो इत्यस्य स्थाने ज्ञानसाधनानां इति वरः ।

१६५ १ अनिरुद्धवृत्तिमते कृतनियम- इत्यस्य स्थाने व्रतनियम-
इति ।

१६५ २ योगिनां इत्यस्य स्थाने वर्णाश्रमाद्याचार- इति ।

१६५ ८ इति मोक्ष- इत्यारभ्य स्मृतिभ्यश्च इत्यन्तस्य स्थाने
न पपाठ गुरुप्रोक्तां कृतोपनयनः श्रुतिम् ।
न ददर्श च कर्माणि शास्त्राणि जगृहे न च ॥

ए. प.

इत्याद्यन्गीतादिवाक्येभ्यः इति ।

१६५ १० वृथैवे- इत्यस्य स्थाने

मोघाशिनामखिलशैवबहिःकृतानां

पिण्डप्रदानपिष्टतोयविवर्जितानाम् ।

सम्भाषणादपि नरा नरकं प्रयान्ती- इति वरः ।

१६५ २१ महादेववृत्तौ नोपदेशेऽपि इति पाठः । अनिरुद्धवृत्तिमते
तु कृतकृत्यता इत्यस्यैव स्थाने कृतकृत्यः इति ।

१६६ २ भ्रान्ताव- इत्यस्य स्थाने विवेकाभाव- इति वरः ।

१६६ ५ -ऽविभागस्येति इत्यस्य स्थाने -ऽविभागादिवेति इति वरः ।

१६६ ८ तच्छब्देनोक्तोच्यमानयोः इत्यत्र तच्छब्देनोच्यमानयोः
इति ।

१६६ ९ सम्यग् इत्यतः पूर्वं कृतकृत्यतामपीन्द्रस्य दृष्टान्तविधया
प्रदर्शयन् इति ।

१६६ १९ ऐहिकसाधनादेव इत्यस्य स्थाने ऐन्द्रियकसाधनादेव
इति ।

१६७ ५ नागेशवृत्तौ क्वचिन्नाथे च यज्ञोपासकानामिव इति
नास्तीति ।

१६७ १३ ब्रह्मलोकपर्यन्तस्य इत्यत्र ब्रह्मलोकपर्यन्तेषु इति वरः ।

१६७ १७ -दनावृत्तिवाक्यं तत् तत्रैव प्रायेणोत्पन्नज्ञान- इत्यस्य
स्थाने -दावृत्तिवाक्यं तत् तत्रैवानुत्पन्नज्ञान- इति ।

१६७ १९ -मुपादेयोपादानं इत्यस्य स्थाने -मुपादेयादानं इति ।

१६७ २२ -क्षीरोपादानं इत्यत्र -क्षीरादानं इति । अनुकूलस्यार्थं
पूर्वलिखितपाठस्येति ।

१६८ १ नागेशवृत्तौ -योगाद्वा इत्यस्य स्थाने -योगात् इति ।

प. प.

- १६८ ८ अनिरुद्धमहादेवनामोऽष्टनिष्ठः गुणयोगाद्ब्रह्म इत्यस्य स्थाने गुणयोगाद्ब्रह्म इति पाठः। तद्व्याख्यापि तदनुगुणैवेति ।
- १६९ ४ सङ्गे इत्यस्य स्थाने पश्चात् इति ।
- १६९ ५ तथार्धसङ्गं इत्यस्य स्थाने शतार्धसङ्गं इति वरः ।
- १६९ ७ इति इत्यस्य स्थाने इत्यादिनेति इति ।
- १६९ १७ तद्वदित्यर्थः इत्यस्याग्रे । तदुक्तं याज्ञवल्क्येन ।
मलिनो हि यथादर्शो रूपालोकस्य न क्षमः ।
तथा विकलकरण आत्मज्ञानस्य न क्षमः ॥
इति । इति ।
- १६९ १८ महादेववृत्तौ तु तज्जन्यस्यापि इति सूत्रपाठः ।
- १६९ २१ पुरुषार्थतासिद्ध्या इत्यत्र पुरुषार्थसिद्ध्या इति वरः ।
- १७० ४ सिद्धियोगेऽपि इत्यत्र सिद्धिर्योगेऽपि इति ।
- १७० ५ कृतकव्यता इत्यतः परं ब्रह्मणोऽपि भयं
ब्रह्मणोऽपि भयं मनो द्विपरार्धपरायुषः ।
इति स्मृतेः । दुःखनिवृत्त्यर्थं इति ।
- १७० ६ -तदैश्वर्यस्यापीत्यर्थः । इत्यस्मात् परं तथा च श्रुतिः ।
जीविष्यामो यावदीशिव्यसि त्वं वरस्तु मे वरणीयः स
एवेत्यादि । इति ।
- १७० १८ निरासाथः इत्यस्मात् परम् । मङ्गलत्वं च विभूनिर्धर्तक-
त्वमतोऽथशब्दोच्चारणस्य फलमुक्तम् इति ।
- १७० २१ अमिरुद्धमहादेववृत्त्योक्तु फलसम्पत्तिः इति सूत्रपाठः ।
- १७१ ४ ईश्वराधिष्ठातृत्वे इत्यत्र ईश्वरस्याधिष्ठातृत्वे इति वरः ।
- १७१ १५ महादेववृत्तिमते तत्सिद्धिः इत्यस्य स्थाने जगत्सिद्धिः
इति ।

पृ. प.

१७१ १७ उपकार इत्यारभ्य न पौनरुक्त्यम् इत्यन्तं पुस्तकान्त-
रेषु न दृश्यत इति ।

१७१ २० स नित्यमुक्तो न स्यात् इत्यत्र सम्भवति नित्यमुक्तो न
इति ।

१७१ २२ अन्योऽन्याश्रयात् इतः परं इच्छोत्पत्त्यनन्तरं प्रकृतिप्र-
वर्तनं प्रकृतिप्रवृत्त्यनन्तरं चेच्छादिरिति इति वरः ।

१७१ २३ अतः प्रकारद्वयमवशिष्यते इत्यत्र प्रकारद्वयमवशिष्यते
इति ।

१७२ १ तद्यथा इत्यस्य स्थाने तद्योग ऐश्वर्यं इति ।

१७२ १ प्रधानशक्ति- इत्यत्र प्रधानधर्म- इति ।

१७२ ४ -चेत् सङ्गपत्तिः इत्यत्र -चेद्भर्मसङ्गपत्तिः इति पाठः
क्वचिद्भाष्ये नागेशहृत्तौ चेति । क्वचिच्च चेदिति पदं
नास्तीति ।

१७२ ८ सनामान्नेषु चेत् इति क्वचित् पाठः ।

१७२ ९ चेत्चेतनैश्वर्यं इत्यत्र चेदैश्वर्यं इति वरः ।

१७२ १० सिद्धम् । इतः परं तदुक्तं मोक्षधर्मे ।

अभिद्रवत्यस्मान्मयोनिश्चेतनं यथा ।

अचेतनाश्चेतयितुः कारणादभिसंहताः ॥

इति । इति ।

१७२ १४ इति तत्राह इत्यस्य स्थाने इत्यत आह इति ।

१७२ ११ -नित्यत्वादेर्गोणत्व- इत्यस्य स्थाने नित्यत्वादेः श्रुतीनां
गोणत्व- इति ।

१७२ १२ चाङ्गीकारेण इत्यस्य स्थाने त्वङ्गीकारेण इति ।

पृ. प.

- १७३ १४ नाविद्यातो इत्यारभ्य दूषयति इत्यन्तस्य स्थाने आत्मा-
श्रिताज्ञानकल्पनयैव स्वप्नवत् सर्वव्यवहारोपपत्तेः प्रधान-
कल्पना व्यर्थेति यद्यास्तिकेनापि केनचिदाक्षिप्येत तद्दूष-
यति इति ।
- १७३ १८ मोक्ष इति । इत ऊर्ध्वं एतदेव च वेदान्तेषु पूर्वपक्षमाधु-
निका मायावादिनः सिद्धान्तत्वेन कल्पयन्ति इति ।
- १७४ ४ बीजाङ्कुरवदप्यनवस्था इत्यत्र बीजाङ्कुरवदनवस्था इति ।
- १७४ ४ पुरुषाणां इत्यत्र प्रकृतौ संसारस्थानादित्वश्रवणेऽपि पुरु-
षाणां इति ।
- १७४ ६ विज्ञानघन इत्यत्र ब्रह्म वा इदमग्र आसीत् । विज्ञान-
घन इति ।
- १७४ ११ अखण्डानादितया इत्यत्र अखण्डानादितया श्रुत्याद्य-
ज्ञानवत् स्वाश्रयालेपकतया च इति ।
- १७४ १४ अनिरुद्धनागेशृङ्गयोः क्वचिद्भाष्ये च ब्रह्मबाधप्रसङ्गे
इत्यवरः पाठः ।
- १७४ २२ चेतने इत्यत्र चेतने धर्मिणि इति ।
- १७५ ४ विद्यानाश्रय- इत्यत्र विद्यानाश्रयत्व- इति ।
- १७५ ४ आत्माश्रयादिति इत्यस्य स्थाने आत्माश्रयात् । एकस्य
मुक्तावन्यैः कार्यदर्शनेन जगत्कारणस्य ज्ञाननाश्रयत्वासम्भ-
वाच्च । तस्माज्ज्ञाननाश्रयतया जगत्कारणस्याविद्यात्वं न
मुख्यं सम्भवति किन्तुविद्यावत्त्वतद्विषयत्वादिना गौण-
मिति इति ।
- १७५ १२ नास्त्यविद्या इत्यत्र नास्त्यविद्या ज्ञाननाश्रया इति ।
- १७५ २४ प्रत्यक्षा- इत्यत्र लौकिकप्रत्यक्षा- इति ।

छ. प.

- १७६ द -योर्लिङ्गमस्ति इत्यत्र -योर्थापनिरूपं प्रमाणमस्ति इति ।
- १७६ ८ निषेधविध्यादेरेवाधर्मलिङ्गत्वादित्यर्थः इत्यस्य स्थाने निषेधविध्यन्यथानुपपत्तेरित्यर्थः इति ।
- १७६ १७ प्रकृत्यंशविशेषे- इत्यत्र प्रकृत्यंशसत्त्वविशेषे- इति ।
- १७६ १७ तिष्ठतीति इत्यस्य स्थाने जायते प्रलये च तिष्ठतीति इति ।
- १७७ ७ सुखादिसंविन्निरिति पाठो नागोजिमतो भोजहृत्तौ तु कौटुगिति सर्वत्र संशय इति ।
- १७७ ११ तत् तत् इत्यस्य स्थाने तत् इति वरः ।
- १७७ १४ प्रत्यक्षातिरिक्तं इत्यत्र ननु प्रत्यक्षातिरिक्तं इति ।
- १७८ ५ साहित्यातिरिक्ता इत्यत्र साहित्यातिरिक्तं वस्तु इति ।
- १७८ ७ कृतममित्यर्थः इत्यस्य स्थाने कल्पितमित्यर्थः इति वरः ।
- १७८ ११ धूमस्यापि इत्यत्र धूमस्य इति ।
- १७८ १५ -दाधारता शक्तिर्यापकताधेयताशक्तिमत्त्वं च इत्यत्र -दा-धेयत्पुशक्तिमत्त्वं च इति ।
- १७८ १९ स्वरूपशक्तिनियमः इत्यनिरुद्धमहादेववृत्तिमते पाठोऽर्थ-भेदस्येति ।
- १७८ २२ पौनरुक्त्यं स्वयमेव विवृणोति इत्यस्य स्थाने स्वरूपशक्तिश्च बुद्धित्वादिकमेव । अतो बुद्धिर्बुद्धित्ववतीत्यत्र बुद्धित्वा-शस्याधिकस्य प्रकारत्वान्न वैयर्थ्यमित्याशयेन दूषणान्तर-माह इति ।
- १७९ द धूमस्येत्यारभ्य वज्रव्याप्यतापन्निरिति इत्यस्य स्थाने गन्धादेः पृथिवीत्वाद्याधेयत्वाभावात् पृथिवीत्वाद्यव्याप्य-तापन्निरिति इति ।
- १७९ १३ अननुगमस्तु नानार्थवत्त इत्यत्र व्याभिन्नद्वार्थाननगमस्तु

ए. प.

नामार्थवन्न इति ।

१७६ १६ -वैजात्याद्युपपत्तेरिति इत्यस्य स्थाने -वैजात्याद्यापत्तेः ।
अन्यथा सर्वेषामेव मते नानाविधसहचाराणां व्याप्तित्वं
नाननगमदोषः समान एव इति ।

१८० १ अनिरुद्धवृत्तिमते सम्बन्धसिद्धेः इति सूत्रपाठोऽर्थभेद-
श्चेति ।

१८० १९ सिद्धीतीत्यर्थः इत्यस्य स्थाने सिद्धीतीत्यर्थः । सिद्धिविवेक-
प्रतिपादनस्य चाविद्यानिवृत्तिद्वारा मोक्षः फलम् । यथा
लोके पुत्रस्ते जात इत्यादिप्रतिपादनस्य हर्षादिः फल-
मिति न तद्वैयर्थ्यम् इति वरः ।

१८० २० अनिरुद्धवृत्तौ तु तदर्थस्या- इत्यस्य स्थाने तदर्थस्याप्य-
इति सूत्रपाठो वरः ।

१८१ ७ ननु तथापि इत्यस्य स्थाने ननु इति ।

१८१ १४ -द्यावर्त्यापदिश्यते इत्यत्र -द्यावत्योपदिश्यते इति ।

१८२ १० इत्यर्थः इत्यत्र इत्यर्थः । न चासङ्गुप्राणिपालनादिव्यापार-
वदेवासङ्गुवेदनिर्माणमप्युपपद्यतामिति वाच्यम् । स्वयं
स्फुरद्देवैर्भ्योऽर्थं प्रतीत्यैव पालनादिषु प्रवृत्तेः । इति वरः ।

१८३ ६ निजशक्त्याभिव्यक्तेरितिपाठो महादेववृत्तौ तत्र निज-
शक्त्यैव ज्ञानजनकनिजशक्त्यैवाभिव्यक्तेः प्रमात्वस्येति
तद्याख्यादर्शनादिति ।

१८३ १७ शुक्तिरजत- इत्यतः पूर्वं जगन्नाभावो नासदुपलब्धेरिति
तस्यार्थः । इति वरः ।

१८३ २१ अव्यक्तसतोऽपि गुणादेर्भानं न युक्तम् । विनाशादिकाले
बाधदर्शनात् इत्यत्र अव्यक्तस्य सतो गुणादेः स्थानं भानं

पृ. प.

न युक्तं परिणामितया पूर्वपूर्वधर्मैः प्रतिक्षणं बाधदर्शनात् इति ।

१८१ २२ बाधदर्शनाच्च । इत्यतः पश्चात् वाच्यारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् । इति ।

१८४ १ -प्रतिषेधोपपत्तिरिति इत्यत्र -प्रतिषेधानुपपत्तिरिति इति ।

१८४ ६ भावः इत्यत्र भावः । या तु

नासद्रूपा न सद्रूपा माया नैवोभयान्निका ।

सदसद्भ्रामनिर्वाच्या मिथ्याभूता सनातनी ॥

इति स्मृतिः । तस्या अयमर्थः । माया प्रकृतिः सकार्या सूत्रत्रयनिरस्तप्रकारत्रयरूपा न भवति किन्तु सदसद्भ्रामनिर्वाच्यानिर्धार्या सदेवेत्यसदेवेति वा निर्धार्य वक्तुमशक्या यतो मिथ्याभूता प्रतिक्षणमन्यथात्वं गच्छति । अथ च सनातनी स्वरूपतो नित्या सदसद्रूपेति यावदिति । एवमेव प्रधानस्य सत्कार्यस्य निःसत्तासत्त्वं योगभाष्ये प्रोक्तमिति । इति । यावदिति । एवमेव इत्युपरिलिखितपाठस्य स्थाने यावत् । इत्यमेव इति पुस्तकान्तरपाठः ।

१८४ ८ अन्यद्वत्त्वन्यरूपेण इत्यारभ्य भ्रमहेतुत्वसम्भवादिति इत्यन्तस्य स्थाने अन्यद्वत्त्वन्यरूपेण भासते न पनरुतो भानमित्यपि न युक्तं स्ववचोव्याघातात् । असन्न भासते सन्निकर्षाद्यभावादिति स्वसिद्धान्तव्याघातात् । असतः सम्बन्धस्य भानाभ्युपगमादित्यर्थः । यदि च सम्बन्धोऽप्यन्यत्र सन्नेव भासत इत्युच्यते तथापि विशेष्यविशेषणानयोगिकप्रतियोगिकत्वयोर्गच्छेत्सत्यस्यातिस्तदयच्चे च शुक्तिरजतत्व-

घ. प.

समवायानां विशुद्धाणामेव भानापन्थादभिप्रेते विवे-
कायह एव पर्यवसानमित्यन्यथाख्यातिवचोव्याघात एव
विशिष्टभ्रमस्यैवान्यथाख्यातिशब्दार्थत्वादिति । अपिच
ज्ञानस्वार्थमभिव्यक्तित्वे ज्ञानेनार्थसिद्धिरिति खवचो व्या-
हृत्येत । तदुक्तम् ।

ज्ञानस्य व्यभिचारित्वे विश्वासः किञ्चिदन्वयः ।

इति । एतदुपपत्त्यर्थं कल्पमासहस्रे तु गौरवेण लाघवा-
दसंसर्गायह एषोभयसिद्धौ व्यवहारहेतुतया कल्पयितुं
युक्त इति । किञ्च भ्रान्तावविशेषेण ज्ञानयोर्बाध्यबा-
धकभावे नियामकाद्यभावश्चेति दिक् इति वरः ।

१८४ २१ यथा पटादिषु इत्यस्य स्थाने यथा शुक्लादौ बुद्धिस्थ-
रकतादेः स्फटिकादिषु वा इति वरः ।

१८५ २२ कालादिष्वित्यर्थः इत्यत्र प्रकृतिकालादिष्वित्यर्थः इति ।

१८६ ३ सप्तम्य- इत्यस्य स्थाने सप्ताकालेऽप्य- इति ।

१८७ ४ तदुक्तम् । इत उत्तरम् ।

मित्यदा द्वापुभूतानि भवन्ति न भवन्ति च ।

कालेनालक्ष्यवेगेन सूक्ष्मात्वात् तच्च दृश्यते ॥

एतच्चूवेत्तं च प्रपञ्चस्य सदसत्त्वं स्मारयित्वा इति वरः ।

१८८ १३ घटाद्यवयवीव इत्यस्य स्थाने घटाद्यवयवीव एको घट
इतिवदेकं पदमित्यनुभक्तम् । घटानामाशुविनाशितया
मेलनार्थप्रत्यासक्तत्वासम्भवाच्च । इति वरः ।

१८९ २२ स्फोटकत्वमेत्यर्थः । इत्यतः परं यथाकथञ्चिदेकताप्रत्यव-
स्थापनार्थमाश्रये च वनादरेपि ग्रन्थेकहस्तदिभ्योऽतिरेका-
पनेः । अत्र वनमित्यनुभक्तत्वादिति इति वरः ।

छ. प.

- १८६ १ न वर्णनित्यत्वमिति पाठो नास्तीति नित्यत्वमिति ।
- १८६ १४ कारणत्वात्पारेण इत्यत्र शब्देऽपि चडादिवृत्तिः कारण-
त्वापारेण इति ।
- १८६ १८ नाद्वैतमात्मना इति पाठो वरोः नाद्वैतजिभट्टसम्मत-
स्येति ।
- १८६ २२ लिङ्गान्युपपन्नानि इत्यस्य स्थाने लिङ्गान्युपपन्नानि । यौवा-
धिकभेदेन तद्वत्त्ववाक्योपपन्नानि सस्युपपन्नानि । इति
वरः ।
- १८७ १ लिङ्गं इत्यस्य स्थाने भेदलिङ्गं इति ।
- १८७ ७ -बाधित इत्यस्य स्थाने -बाधितत्वात्पि अत्रात आदेशो
नेति नेति अस्मूलमनष्टिवादिप्रत्ययानुक्तिबाधितोऽस्य-
त्वात्पञ्चयोरभेद इति ।
- १८७ ८ वैशद्यस्य इत्यस्य स्थाने -वैशद्यस्य इति ।
- १८७ २२ एकात्मवादिनां इत्यस्य स्थाने अद्वैतवादिनां इति ।
- १८८ १ नास्तीति इत्यस्य स्थाने नास्तीति ।
- १८८ ५ -स्तेनैव इत्यस्य स्थाने -स्तेनैव इति ।
- १८८ ८ यदि इत्यस्य स्थाने अत्रिद्यायाः अत्रिद्यात्वेन द्वयोपादा-
नमन्वायोगात् । इत्यस्य तद्वैवाद्यैतप्रसङ्गश्च । किञ्चा-
त्रिद्यायाः उपादानत्वं क्वाथ्यदृष्टं शुक्तिरजतादिस्थाने
अत्रिद्या निमित्तमित्यते मन् एवोक्तत्वं तद्वैतोः संस्का-
रस्य मनोधर्मत्वादिति । यदि इति वरः ।
- १८८ ८ यदीत्यारम्भ अत्रिभावेना- इत्यस्य स्थाने ब्रह्ममीमां-
सतां स्वविद्याद्रूपरूप पुरुषप्रतिता गगने वायुबद्धित्यते

४. ५.

तादृशविद्याद्वारा च ब्रह्मस्योऽधिष्ठानकारणत्वमेव तस्या-
स्माभिरप्यनुमन्यते । अस्मादुक्तप्रकृतेरेव तैरविद्यात्वेन
परिभाषणात् । आत्मार्थतया प्रपञ्चस्यात्मन्येवाधिष्ठाने
प्रकृत्युपादानत्वस्वीकारसाम्याच्च । विशेषस्तथमेव । यत्
तैः सङ्ख्यपूर्विका प्रकृतेरपि प्रवृत्तिरित्यते । अस्माभिस्तु
नेति तैस्योक्तमविभागेना- इति वरः ।

१८८ १५ -मयोऽप्यर्थ इत्यस्य स्थाने -मनर्थोऽर्थ इति ।

१८८ १८ -अखण्डात्माद्वैतं इत्यस्य स्थाने -अखण्डाद्वैतं इति ।

१८८ १९ नार्थः । इत्यस्य स्थाने नार्थः । नापि साक्षादेव ब्रह्मण
उपादानत्वम् । इति ।

१८८ २१ प्रत्युत इत्यस्य स्थाने प्रत्युक्तं इति ।

१८९ ५ अखण्डत्वे- इत्यस्य स्थाने अखण्डैकत्वे - इति ।

१८९ ७ न च इत्यतः पूर्वं न च स्रक्चन्दनाद्याकारबुद्धिदृष्ट्यभि-
व्यक्तं चैतन्यमेव सुखमिति वाच्यम् । शीताद्यार्तानामपि
तत्र सुखत्वप्रसङ्गात् । मोक्षे सुखाभ्युपगमविरोधाच्च ।
किञ्चैवं क्षुत्पिपासाद्याकारदृष्ट्यभिव्यक्तचैतन्यस्यैव दुःख-
त्वापत्त्या दुःखस्वरूपत्वमप्यात्मनः प्रसज्येत युक्तिसाम्या-
दित्यादीन्यत्र दूषणानि स्वयमूहनीयानि । यदपि किञ्चि-
दाह । चैतन्यग्रहकाले सुखमपि नियमेन गृह्यत एव
सुखज्ञानं त्वविद्ययावृतम् । तदप्यसत् । ज्ञानेच्छाद्वान्या-
दीनामज्ञानसत्त्वस्य क्वाप्यदर्शनेनादृष्टकल्पनापत्तेः ।

आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन ।

इत्यादिश्रुत्युक्तानामानन्दज्ञानफलानां सर्वेषु पुरुषेषु
सदैव प्रसङ्गाच्च । संस्काराद्यज्ञानेऽपि संस्कारादिफलवत्

प. प.

स्वकार्यं प्रति स्वगोचराज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायाः क्वाप्यह-
ष्टत्वादिति । किञ्चानन्दस्यैव लोके पुरुषार्थत्वं सिद्धं
नानन्दानुभवाज्ञाननिवृत्तेस्तदनुभवस्येत्यादीन्यप्यत्र दूष-
णानि । इति ।

१८८ १० -त्वादिति इत्यस्य स्थाने -त्वात् । निषेधश्रुतेरेव बलवत्त्व-
स्य श्रुत्यैवोक्तत्वाच्च । अन्यथा सत्यसङ्कल्पत्वादिश्रुतिभि-
रात्मन इच्छादिधर्माणामपि प्रसङ्गादिति इति ।

१८८ १३ तदुक्तमितः पूर्वं गुणश्चात्र परमप्रियत्वं तत् प्रेयः पुत्रादि-
त्यादिश्रुतियुक्त्यनुभवैरात्मनः परमप्रियत्वसिद्धेरिति भावः ।
इति वरः ।

१८८ १५ -श्रुतिवदिति इत्यस्य स्थाने -श्रुतिवदानन्दात्मनोः स्वस्वा-
मिभावसम्बन्धपरा वा न निर्धन इतिवदिति इति ।

१८८ २१ अन्तःकरणोपपत्तेः इत्यत्र अन्तःकरणोत्पत्तेः इति वरः ।

१८८ २३ महादेवानिरुद्धवृत्तिमते न व्यापकत्वं मनसः करणत्वादि-
न्द्रियत्वाद्वा वास्यादिवच्चक्षुरादिवच्च इति सूत्रपाठः ।

१८० ७ सक्रियत्वसिद्धेर्न इत्यत्र सक्रियत्वे सिद्धे न इति ।

१८० १६ न तु मनआदिकं इत्यत्र न बुद्ध्यादिकं इति वरः ।

१८० २१ भोगिनो इत्यत्र भागिन इति । पाठोऽयमनिरुद्धमहादे-
वनागोजिसम्मत इति ।

१८० २२ भोगिनः पुरुषस्य प्रधानस्य चावयवो इत्यत्र प्रकृतिपुरुष-
विषये भोगिनो भागलाभोऽवयवावयवविभावो इति ।
अव्यवहितपूर्वोक्तपाठानुकूलश्चायं पाठ इति ।

१८१ ८ इत्यर्थः इत्यस्य स्थाने इत्यर्थः । आनन्दाभिव्यक्तिश्च ब्रह्म-
लोकादौ गौणी मुक्तिरेवेति भावः । अन्यथा विद्वान्

छ. प.

हर्षशोकौ जहाति इति श्रुतिविरोधम् । किञ्चाभिव्यक्तेरात्मधर्मत्वेऽपि सा किं नित्यानित्या वा । आद्ये सिद्धत्वेनापुरुषार्थत्वम् । अग्रे जन्मभावस्य विनाशितत्वा मोक्षस्य नाशपत्तिः । तस्मादानन्दाभिप्राक्तिर्मुख्यमोक्ष इति नवीनवेदान्तिनामपसिद्धान्त एवेति दिक् इति वरः ।

१८१ २१ मोक्षस्यापुरुषार्थत्वादित्यर्थः इत्यत्र आकारोच्छिन्निकाव आकारिणोऽप्युक्तेरादित्यर्थः इति ।

१८२ १५ -चेत्यर्थः इत्यस्य स्थाने -च सुखदुःखाभावयोरेव स्मृतः पुरुषार्थत्वादित्यर्थः इति ।

१८२ १८ -दित्यर्थ इत्यस्मात् परः इतरवियोगवदिति पाठे तूच्छिनावयं दृष्टान्तः इति वरः ।

१८३ २ पूर्वं चैतद्वाच्यातम् । इत्यस्य स्थाने पूर्वं स्वसिद्धान्तोऽवधृतः । अस्मिन्वाध्याये परपक्षो निराक्रियत इत्यपौनरुक्त्यम् इति वरः ।

१८३ ३ पदार्थप्रतिनियमं इत्यत्र पदार्थं प्रति नियमं इति ।

१८३ ५ मुक्तिश्चेति वरः । कुचिद्वाच्ये विद्यतेऽयं पाठो महादेवनागेशसम्मतश्चेति ।

१८३ ८ -चेत्यर्थः इत्यत्र -च । तथा प्रकृतिविवेकादेव मोक्षस्योक्तत्वादित्यर्थः इति वरः ।

१८४ १८ व्यङ्ग्य- इत्यस्य स्थाने व्यक्तशान्तयोरादिविशेषवतो व्यक्त- इति वरः ।

१८४ २१ बोध्यम् इत्यस्य स्थाने बोध्यम् । तन्मात्राणामपि प्रथिवीत्वादिकमस्तु तत्प्रत्यक्षे च पञ्चविंशतितत्त्वविभाजकोपाधिष्वूच्यते प्रथिवीत्वादिकमेव । अथवा स्थूलपृथिवीपरमाणुपरतयैव व्यासभाष्यं व्याख्येयम् इति ।

छ. प.

- १८५ १ महादेवानिरुद्धवृत्तयोः प्रत्यक्षत्वमित्यम इति सूत्रपाठः।
- १८५ २० व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि इत्यत्र व्यक्तीनामनित्यत्वेऽप्यस्थिर-
त्वेऽपि इति वरः।
- १८६ १४ निजशक्त्यभिव्यक्तिर्वा इत्यत्र निजधर्माभिव्यक्तिर्वा इत्य-
निरुद्धसम्मतं पाठः।
- १८६ १५ वस्तुनः स्वाभाविकशक्तिविशेषोत्पादेऽपि इत्यत्र निजस्य
स्वीयस्य न तु गुणकर्मधर्मस्य शक्तिविशेषोत्पादेऽपि
इति।
- १८६ १८ -मित्यर्थः। इत्यस्याथै सादृश्यस्य कादाचित्कस्यापि दर्श-
नात्। यावद्भव्यस्यायिशक्तिव्यावर्तनायाभिव्यक्तिपदमिति।
इति वरः।
- १८६ २२ घटादिव्यक्तीनां सादृश्यमस्तु इत्यस्य स्थाने घटव्यक्तीनाम-
न्योऽन्यं सादृश्यमस्तु एवं पटादीनामपि। तथा च तेनै-
वानुगतप्रत्ययोपपत्तावलं सामान्येन इति वरः।
- १८७ १ नागेश्वरौ न सञ्ज्ञासञ्ज्ञिनोः सम्बन्धोऽपि इति सूत्र-
पाठः।
- १८७ १० अनिरुद्धमते धर्मिग्राहकप्रमाणबाधादिति सूत्रपाठः।
- १८७ १९ प्रत्यक्षमनुमानं वा इत्यस्य स्थाने प्रत्यक्षानुमाने इति
पाठो नागोजिह्वाविति।
- १८८ २ -प्रत्यक्षस्यापि इत्यत्र -प्रत्यक्षस्यापि इति।
- १८८ ८ वैशिष्ट्यप्रत्ययान्वेयारब्ध वक्तव्यः इत्यन्तस्य स्थाने न च
वैशिष्ट्यबुद्धिनियामकं सम्बन्धविशेष एव वक्तव्यः इति।
- १८८ १० सम्बन्धस्तु इत्यत्र च सम्बन्धस्तु इति।
- १८८ ११ तादृक्कथं स्वरूप- इत्यत्र तादृक्त्यमपि तद्वर्मस्वरूप- इति।

ष्ट. प.

१८८ १२ इति इत्यस्य स्थाने इति । किञ्च तादात्म्यस्य भेदबुद्धि-
नियामकत्वं दृष्टं घटो द्रव्यमित्यादौ न त्वाधाराधेयभाव-
बुद्धिनियामकत्वमपि घटस्य द्रव्यमित्याद्यननुभवात् । अ-
तो द्रव्यत्वादिकमेव द्रव्यादितादात्म्यम् । ततश्च कथमा-
धाराधेयभावबुद्धिनियामकतया परैरिष्टः समवायसम्बन्ध-
स्तादात्म्येन चरितार्थः स्यात् तन्त्वादौ पटत्वाद्यभावादिति
इति वरः ।

१८८ १७ नानुमेयत्वमेव इत्यत्र नानुमेयत्वं इति नागोजिष्ठेनौ
क्वचिद्भाष्ये च सूत्रपाठ इति ।

१८८ १८ न इत्यत्र न केवलं इति ।

१८८ २३ अत्रा- इत्यस्य स्थाने तेष्वत्रा- इति वरः ।

१८८ ७ तस्मिन्नाकरोति इत्यस्य स्थाने तत्राह इति ।

१८८ १० इन्द्रियाश्रयत्वं इत्यस्य स्थाने भोगायतनत्वेनेन्द्रियाश्रयत्वे-
नापि इति ।

१८८ १६ चित्रादिवङ्गमनाभावस्य इत्यस्य स्थाने चित्रादिवस्त्रिङ्ग-
देहस्य गमनानुपपत्तेः इति वरः ।

१८८ १८ वेति इत्यस्य स्थाने चेति इति ।

२०० ५ सूक्ष्म- इत्यत्र स्वाश्रयसूक्ष्म- इति ।

२०१ ६ सम्बन्धार्थं सर्पतीति इत्यस्य स्थाने अर्थप्रकाश- इति ।

२०१ ११ -कारतोद्गाही इत्यस्य स्थाने -कारतार्हा इति ।

२०१ १३ अनिरुद्धमहादेववृत्त्योस्तु न द्रव्ये नियमस्तद्योगादिति
सूत्रपाठोऽर्थभेदश्चेति ।

२०१ १५ वृत्तिवर्तनजीवन इत्यत्र वृत्तिवर्तनं जीवनं इति ।

२०१ २२ नागेशवृत्तौ क्वचिद्भाष्ये च -स्वदादिवस्त्रियमः इत्यस्य

ए. प.

स्थाने -सदादाविव इति सूत्रपाठः ।

२०२ ७ सम्भवन्ति इत्यत्र भवन्ति इति वरः ।

२०२ ८ पार्थिवोपष्टम्भेन इत्यत्र पार्थिवेन्वनोपष्टम्भेन इति ।

२०२ ११ साङ्ख्यिकसांसिद्धिकं इत्यत्र साङ्ख्यिकं सांसिद्धिकं इति
महादेवसम्मतः सूत्रपाठः ।

२०३ १ अत्रापि शरीरे इत्यस्य स्थाने शरीरे इति ।

२०३ २ -व्यपदेशः इत्यस्य स्थाने -व्यपदेशस्तु इति ।

२०३ ७ प्राणो इत्यारभ्य इति इत्यन्तस्य स्थाने प्राणो न देहा-
रम्भकः । इन्द्रियशक्तिकं ह्यन्तःकरणं विना प्राणानव-
स्थानेनात्मव्यतिरेकाभ्यामिन्द्रियशक्तेर्बुद्धितत्त्वादेव प्रा-
णनादिव्यापारसिद्धेर्न तदन्यः प्राणोऽस्तीति तथा च
बुद्ध्यभावेऽपि मृतदेहस्य न स्थूलदेहः प्राणोपादानक
इत्यर्थः इति ।

२०३ १३ महादेववृत्तौ पूतिभावप्रसङ्गः इति सूत्रपाठः । अनिरुद्ध-
वृत्तौ तु पूतिभावप्रसङ्गे इति ।

२०३ २० प्रयोजनाभावाच्चेति इत्यस्य स्थाने प्रयोजनाभावात् ।
संयोगमात्रेणाधिष्ठानस्य यावद्द्रव्यभावित्वाच्चेति इति ।

२०४ ३ पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं इत्यत्र पुरुषस्याधिष्ठातृत्वं तु इति
वरः ।

२०४ ७ -त्युक्तम् इत्यस्य स्थाने -त्युक्तम् । प्राणप्रवेशकाले च समग्र-
स्यैव लिङ्गशरीरस्य प्रवेशो भवति प्राणसाहित्येनैव तद्व्या-
पारात् इति ।

२०४ १३ -परिच्छेदविगमेन इत्यत्र -परिच्छेदादिविगमेऽपि इति
वरः ।

पृ. प.

२०४ १८ च भवतीति इत्यत्र भवतीति इति मुख्यः पाठः ।

२०५ १ चिदाकाशेनभिव्यक्ते इत्यारभ्य चिन्नमः इत्यन्तस्य स्थाने

चिदाकाशानभिव्यक्तेर्नानाकारैरितस्ततः ।

धीरटन्ती सह व्यक्तेरटन्ती दर्शयेच्चितिम् ॥

वस्तुतस्तु सदा पूर्णमेकरूपं च चिन्मयः । इति ।

२०५ ६ पुमांस्तदा इत्यतः परं मोक्षादिकालीनं च पुरुषस्य स्वरूपं
वासिष्ठे प्रदर्शितम् ।

असम्भवति सर्वत्र दिग्भूम्याकाशरूपिणि ।

प्रकाश्ये यादृशं रूपं प्रकाशस्यामलं भवेत् ॥

त्रिजगत् त्वमहं चेति दृश्येऽसत्तामुपागते ।

द्रष्टुः स्यात् केवलीभावस्तादृशो विमलात्मनः ॥

इति । इति ।

२०५ ८ अनिरुद्धमहादेववृत्त्योः सबीजमन्यत्र इत्यत्र सबीजत्व-
मन्यस्य इति सूत्रपाठः ।

२०५ १२ कर्मा- इत्यत्र वासनाकर्मा- इति वरः ।

२०५ १६ असम्प्रज्ञाते इत्यत्र पूर्वपूर्वासम्प्रज्ञाते इति । पूर्वपरास-
म्प्रज्ञाते इति वा ।

२०५ १७ निर्वीजत्ववचनात् इत्यत्र निर्वीजत्ववचनात् । चरमा-
सम्प्रज्ञातस्यैव तु मुख्यनिर्वीजत्वात् इति ।

२०५ २१ महादेववृत्तौ त्रयस्यापि इत्यत्र त्रयस्य इति सूत्रपाठः ।

२०६ १ दोषवशादेव इत्यत्र दोषादेव इति समानम् ।

२०६ ७ वासनयानर्थख्यापनं इत्यत्र क्वचिद्भाष्ये वासनया न स्वार्थ-
ख्यापनं दोषयोगात् इति नागेशवृत्ताविति ।

पृ. प.

- २०६ १६ संस्कारान्तरस्य इत्यारभ्य तत्राह इत्यन्तस्य स्थाने आत्म-
ज्ञानेन सर्वत्रोपेक्षया च संस्कारोत्पत्त्यसम्भवात् । गच्छ-
तक्षणस्य शब्देवात्मासक्तस्य विषयभोगादिति तत्राह
इति ।
- २०७ ४ अनिरुद्धमहादेवमते न बाह्यबुद्धिनियम इत्येकं वृत्तगु-
ल्ललतौषधिवनस्पतिवृणवीरुधानामपि भोक्तृभोगायत-
नत्वं पूर्ववत् इत्यपरमिति सूत्रद्वयम् ।
- २०७ ८ भोक्तृभोगायतनत्वं इत्यत्र भोक्तृभोगायतनत्वरूपं इति ।
- २०७ ११ अस्य इत्यारभ्य शुच्यतीत्यादिरिति इत्यन्तस्य स्थाने
अस्य शाखां जीवो जहात्यथ सा शुच्यतीत्यादिभिः इति ।
- २०७ ११ एतच्छब्दत्रयेऽपि इत्यत्र एतच्छब्दत्रयपद्वेऽपि इति ।
- २०८ ५ इन्द्रादीनामुभयदेहस्य इत्यत्र इन्द्रादीनां स्थावरादीनामु-
भयदेहो इति ।
- २०८ ९ द्वेष इत्यस्य स्थाने द्वेषा इति वरीयानिति ।
- २०८ १० वैराग्यम् इत्यत्र -ऽत्र वैराग्यम् इति ।
- २०८ १० विरक्तानां शरीरमेतत्त्रय- इत्यत्र विरक्तानां शरीरमे-
तत्त्रयं न किञ्चिदपि । एतत्त्रय- इति वरः ।
- २०८ ११ -दीनामिति इत्यस्य स्थाने -दीनां तेषां ज्ञानमात्रप्रधान-
देहत्वादिति इति वरः ।
- २०८ २२ सर्वज्ञत्वादिकं इत्यत्र सार्वज्ञादिकं इति ।
- २०९ ५ स्वसांहत्येऽपि च स्वसांहत्येऽपि च इति सूत्रपाठः क्वचि-
द्भाष्ये नागेशहृत्तौ चेति ।
- २०९ ११ ये कुवादिनः इत्यत्र येऽत्र वादिनः इति ।
- २०९ २१ नागेशहृत्तौ नास्तित्वसाधकाभावादिति सूत्रपाठः ।

घ. प.

२१०. २ विवेके प्रमाणद्वयमाह सूत्राभ्याम् इत्यस्य स्थाने विवेकं हेतुद्वयन साधयति । इति ।
२१०. ३ महादेववृत्तौ देहादित्यतिरिक्तो वैचित्र्यादिति सूत्रपाठः ।
२१०. १० सर्वदा सर्वभानापत्तेः इत्यस्य स्थाने वृत्त्यभावकाले घटाद्यदर्शनात् इति ।
२१०. १३ वेत्यादिरूपेण । इत्यत्र वेत्यादिरूपेण । नापि स्वप्रकाशाः कर्मकर्तृविरोधात् । इति ।
२१०. १३ अतस्तेषां इत्यत्र अतस्तासां इति ।
२१०. १५ -नेन संशयाद्या- इत्यत्र -ना- इति ।
२१०. १६ एवं इत्यारभ्य बोध्यम् इत्यन्तस्य स्थाने ननु पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वेन ज्ञानपरिणामो माभवत् । इच्छासुखादिपरिणामे तु किं बाधकमिति चेत् । शृणु । पुरुषस्य सदा ज्ञातविषयत्वे सिद्धे लाघवाच्चित्तप्रकाशस्वरूपमेकैकमेवात्मद्रव्यं सिद्ध्यति । ततश्च ज्ञानस्य चिद्धर्मतया ज्ञानकार्यधर्मादिकं तत्कार्येच्छासुखादिकं च चिन्तस्यैव सिद्ध्यति । सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या कार्यकारणभावे लाघवादि-ति । एवं पारार्थ्यापारार्थ्यादिकमपि पूर्वाक्तं वैधर्म्यजातं बोध्यम् । तथा प्रकाशप्रकाशत्वरूपमपि वैलक्षण्यमात्मसङ्घातयारस्ति । देहादेः प्रकाशरूपत्वे देहादिधर्माणं सदैव भानप्रसङ्गात् । सुषुप्त्यादौ देहादेरचैतन्यानुपपत्तेः । आत्मनस्तु प्रकाशमात्ररूपत्वे निर्धर्मकतयान्यसङ्गाद्यभावेन च सदा धर्मभानादिप्रसङ्गादिति । इति ।
२११. ३ इति । इत्यस्य स्थाने इति । अवयवपदं चतुर्विंशतितत्त्वपरम् । षष्ठी चेयं स्वत्वे मम धनमितिवत् । इति ।

पृ. प.

- २११ ४ अत्या बाधिततया इत्यस्य स्थाने अतिस्मृत्यनुग्रहेण भेद-
व्यपदेशस्यैवाभेदव्यपदेशापेक्षया बलवत्त्वात् । इति ।
- २११ ७ महादेववृत्तावनिरुद्धवृत्तौ च न शिलापुत्रकवदिति सूत्र-
पाठः ।
- २११ १० एव वा- इत्यत्र एव अत्यादिप्रमाणैर्वा इति वरः ।
- २११ १२ भावः । इत्यत्र भावः । तथा च स्मर्यते ।
आत्मापि चार्थं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ।
यथा मम तथान्येषामिति चिन्त्य न मे व्यथा॥
इति ।
- २११ १८ महादेवनागेशवृत्तयोः क्वचिद्भाष्ये च यथा दुःखाद्देव इति
सूत्रपाठः ।
- २११ २४ तदुक्तम् इत्यस्य स्थाने तदुक्तं लौकिकैः इति ।
- २१२ ५ महादेववृत्तौ न कुत्रापि कोऽपि सुखीति इति सूत्रपाठः ।
- २१२ १८ अनिरुद्धवृत्तौ चेन्न इत्यस्य स्थाने चेन्नैवं इति सूत्रपाठः ।
- २१३ ३ नागेशवृत्तौ असङ्गत्वश्रुतेः इति । अनिरुद्धवृत्तौ तु अस-
ङ्गादिश्रुतेः इति सूत्रपाठः ।
- २१३ ६ -सम्भवात् इत्यत्र -सम्भवात् । आत्मीयत्वेन सम्भाव्यानां
च गुणानां जन्यत्वेनैवानुभवात् । आदिशब्देन निर्गुण-
त्वादिश्रुतयो ग्राह्याः । इति ।
- २१३ ७ संयोगे इत्यत्र सङ्गे इति वरः ।
- २१४ १ हेयत्वादिति इत्यत्र हेयत्वात् । दुःखं माभुञ्जीयेति प्रार्थ-
नादिति । इति ।
- २१४ १२ नागेशवृत्तौ न नित्यः स्यादात्मवदन्यथानुच्छिन्नेः इति
सूत्रपाठः ।

छ. प.

- २१४ १४ -भावस्योच्छेदा- इत्यत्र -भावस्य श्रुतिसिद्धोच्छेदा- इति ।
- २१५ ७ प्रथमपादोक्तं इत्यत्र प्रथमाध्यायोक्तं इति वरः ।
- २१५ १४ महादेववृत्तौ तु अन्यथापुरुषार्थत्वमिति विपरीतः सूत्र-
पाठः ।
- २१५ २१ नागेशवृत्तौ मुक्तिरन्तरायध्वस्तेन परा इति सूत्रपाठः ।
- २१६ १३ नन्वन्तराय- इत्यारभ्य तत्राह इत्यन्तस्य स्थाने इतः परं
तृतीयाध्यायोक्तस्य ज्ञानसाधनस्याष्टाङ्गयोगस्योपसंहारः
कर्तव्यः । तत्रादौ अवर्णमननसंस्कृतेनैव मनसा साक्षा-
त्कारसम्भवाद्योगवैयर्थ्यमित्याशङ्कामपाकरोति । इति ।
- २१६ १६ क्वचिद्वाच्ये नागेशवृत्तौ च अधिकारवैविध्यात्तु नियम
इति सूत्रपाठः ।
- २१६ १७ अवर्णमात्रा- इत्यत्र अवर्णमननमात्रा- इति ।
- २१६ १८ अतो इत्यारभ्य -पौल्याह इत्यन्तस्य स्थाने किञ्च कोमल-
कण्टकवज्जातेऽपि साक्षात्कारे तद्वर्त्याद्य अवर्णाद्युत्तरे-
षामपि साधनानां नियम इत्याह इति ।
- २१६ २३ अवर्णा- इत्यारभ्य -दार्ढ्यार्थं इत्यन्तस्य स्थाने अवर्णमन-
नयोक्तेषां निदिध्यासनादीनां ज्ञानस्य मिथ्याज्ञानानभि-
भवरूपदार्ढ्यार्थं इति ।
- २१७ ६ एतत्साधनत्वेन इत्यस्य स्थाने कार्यकारणाभेदेन कारण-
शब्दः कार्यं प्रयुक्तः । एतत्साधनत्वेन इति ।
- २१७ ८ समाधत्ते इत्यस्य स्थाने ज्ञानफलकत्वे सत्येव कलान्तर-
माह इति ।
- २१७ १० उपरागनिरोधाद्वृत्तिप्रतिबिम्बापगमो इत्यस्य स्थाने यो-
गायोगयोः पुरुषस्याविशेष इति चेन्नैवम् । यत उप-

पृ. प.

रागनिरोधाद्दुःखात्मकवृत्तिप्रतिबिम्बापगमा- इति ।

२१७ १७ जवा- इत्यस्य स्थाने जपा- इति ।

२१७ २२ स एव इत्यस्य स्थाने तथा च स्मर्यते ।

यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः ।

दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः ॥

एष एव इति वरः ।

२१८ १९ -सन्निधिमन्त्रया इत्यस्य स्थाने -सन्निधिसन्त्रया इति ।

२१८ २२ मोक्षान्त एव ध्वंस इत्यत्र साक्षात्कारद्वारा मोक्षान्तराय-
ध्वंस इति वरः ।

२१९ ६ जगत्कारणं विचारयति इत्यत्र जगत्कारणमुपसंहरति
इति वरः ।

२१९ ९ पुरुष इत्यत्र ननु पुरुष इति वरः ।

२२१ २ प्रधानस्यातो इत्यस्य स्थाने प्रधानस्य यतो इति ।

२२१ ३ अष्टानामेव कार्यत्वश्रवणं चात्र तर्क इति इत्यस्य स्थाने
आत्मातिरिक्तानां पृथिव्यादीनामष्टानामेव कार्यत्वश्रवणं
चात्र नियमे बाधकमिति इति वरः ।

२२१ ८ तर्कतः इत्यत्र लाघवादितर्कतः इति वरः ।

२२१ ९ सत्त्वादित्रयं इत्यत्र सत्त्वादित्रयं तावद्ब्रह्ममेवेति प्रागेव
व्यवस्थापितम् । तत् इति ।

२२१ १६ द्वीपोत्पत्तिमिति इत्यस्य स्थाने द्वीपोत्पत्तिमिति । नन्वे-
वमष्टाविंशतितत्त्वप्रतिपादकशास्त्रविरोध इति चेन्न ।
तत्र प्रकृतिधर्माणां सुखादीनां वैशेषिकगुणानां पृथक्-
तत्त्वाभ्युपगमेन तत्त्वानामष्टाविंशतिसङ्ख्यापपत्तेः । वस्तु-
तस्तु । इदं सूत्रमित्यं व्याख्येयम् । सत्त्वादीनामतद्भूतत्वं

ष्ट. प.

प्रकृतिकार्यमात्रत्वाभावः । तद्रूपत्वात् प्रकृतेरपि सत्त्वादि-
रूपत्वात् ।

सत्त्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः स्मृता ।

इत्यादिस्मृतिभ्य इति । तथा च वैशेषिकाणां पृथिव्या-
दिष्विवास्माकमपि कार्यकारणोभयरूपतया सत्त्वादिषु
प्रकृतिकार्यत्वादिवाक्यानामविरोधः । तत्र साम्यावस्थं
सत्त्वमंशुतुल्यं वैषम्यावस्थस्य तन्तुतुल्यस्य महत्तत्त्वादि-
कारणसत्त्वस्य कारणमेव रजस्तमसौ अपि इति वरः ।

२२१ १६ प्रधानप्रवृत्तेः इत्यारभ्य मोक्षानुपपत्तेरिति इत्यन्तस्य
स्थाने प्रधानप्रवृत्तेः प्रयोजनमुपसंहरति इति वरः । .

२२१ १७ मोक्षानुपपत्तिरिति इत्यत्र मोक्षानुपपत्तेः इति वरः ।

२२१ १८ नागेशमतेऽनुपभोगेऽपि पुमर्थं दृष्टिः प्रधानस्योद्भूतकुम्भ-
वहनवत् इत्यस्य स्थाने निष्प्रयोजनप्रकृत्यभ्युपगमे मोक्षा-
नुपपत्तिः । इति सूत्रपाठः ।

२२२ ४ संहननं इत्यत्र संहननमारम्भकसंयोगः इति ।

२२२ १० विमुक्ततया इत्यत्र विमुक्ततया विविक्ततया इति ।

२२२ १७ मुक्तोपभोगो इत्यत्र क्वचिद्भाष्ये मुक्तोपभोगो भवति
नागेशवृत्तौ च विमुक्तभोगो भवति इति सूत्रपाठः ।

२२२ २३ नन्वियं व्यवस्था तदा इत्यत्र नन्वयं विभागस्तदा इति ।

२२३ १० प्रपञ्चितम् इत्यत्र प्रपञ्चितम् । अस्मान्मते चाद्वैतश्रुतीनां
प्रकरणभेदात् स्वविभक्तवस्तुराहित्यं द्वितीयसङ्गशून्यत्वं
स्वविजातीयपारमार्थिकवस्तुशून्यत्वं चार्थः । पारमार्थि-
कत्वं च कूटस्थनित्यत्वमिति इति ।

२२३ १७ -पक्षो इत्यस्य स्थाने -पक्षोऽस्मास इति ।

पृ. प.

- २२३ १८ विकारस्थानित्यतया वाच्यारम्भणमात्रताया अ- इत्यस्य स्थाने विकारस्य वाच्यारम्भणमात्रत्वेनानित्यतारूपस-
त्त्वस्या- इति ।
- २२३ २० मङ्गतेर्नित्य- इत्यारभ्य इत्याशङ्क्य इत्यन्तस्य स्थाने मङ्गत्व-
नन्तत्वस्वीकाराच्चास्त्येवास्त्यद्विरोध इति चेन्न । भेदस्य
चिन्नास्त्यत्वेन स्तः सिद्धत्वरूपपारमार्थिकसत्त्वाभावस्या-
स्माभिरप्यनिराकरणात् । भेदस्याधिकरणस्वरूपतया च-
तनानामन्योऽन्यभेदस्य चिन्मात्रस्वरूपत्वाच्च । मङ्गतिनि-
त्यतायाश्च वादान्तरत्वादिति भावेन इति ।
- २२४ १ -हानिरिति जितं नैराक्यवादिभिरित्यर्थः । इत्यस्य
स्थाने -हानिरित्यर्थ इति वरः ।
- २२४ ३ नागेशवृत्तौ कर्तृकर्मविरोध इति सूत्रपाठः ।
- २२४ ६ विरुद्ध इति इत्यस्य स्थाने विरुद्धः घटो द्रव्यमित्यादिता-
दाक्यसम्बन्धे सम्बन्धितावच्छेदकभेदात् सम्बन्धिनोरस्त्येव
भेद इति इति ।
- २२४ १४ चित्स्वरूप इत्यस्य स्थाने चिद्रूपश्चित्स्वरूप इति वरः ।
- २२४ २४ -श्रुतेः का गतिस्तत्राह इत्यस्य स्थाने -श्रुतेर्गोप्याः किं
प्रयोजनमिति तत्राह इति ।
- २२५ २ अद्वैत- इत्यत्र निष्प्रयोजनकत्वरूपोऽद्वैत- इति ।
- २२५ ५ श्रुतिरपि इत्यत्र श्रुतिरपि सदेव सौम्येदमद्य आसीत्
एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिना इति ।
- २२५ ७ जगदस्त्यताद्याहकप्रमाणाभावेनापीत्याह इत्यत्र जगत्स-
त्यताद्याहकप्रमाणेनापीत्याह इति ।
- २२५ १८ तत्र इत्यत्र अत एव वेदान्तसूत्रमपि वैधर्म्यात्त खप्तादिव-

ए. प.

दिति । तत्र इति ।

२२५ २२ निव्यतारूप- इत्यत्र स्थिरतारूप- इति ।

२२६ २३ तस्याश्चितो इत्यस्य स्थाने तस्मिन् इति ।

२२७ १ तथा चेति रहितः पाठो वरः ।

२२७ ३ ब्रह्मलोकान्तर्गतिभिरिति वरः ।

२२७ ५ अनिरुद्धेनौ निमित्तसम्भवादिति सूत्रपाठः ।

२२७ ८ अनिरुद्धेनौ तस्मिद्धिरिति सूत्रपाठः ।

२२७ ११ -दृष्टिरिति श्रुतेः इत्यत्र -दृष्टिश्रुतेः इति वरः ।

२२७ १४ प्रायशोरहितः क्वचिदस्ति पाठ इति ।

२२७ १५ सत्यां इत्यस्य स्थाने विषये न स पुनरावर्तत इत्यादि इति ।

२२७ १६ प्रायिकपदान् पूर्वं तच्छोके ज्ञानस्य इति वरः ।

२२८ ४ सूत्राभ्यामितिरहितः पाठो वरः ।

२२८ ५ अनिरुद्धेनौ पूतिभावप्रसङ्गाच्च इत्यत्र पूतिभावयोगाच्च इति सूत्रपाठः ।

२२८ ६ पूर्वाक्तभोगायतनसिद्धिरित्यर्थः इत्यस्य स्थाने तस्यानधिष्ठितस्य सिद्धिः । स्वकार्यभोगसम्पादकत्वमित्यर्थः ।

२२८ १२ कर्षकादि- इत्यत्र कर्षादि- इति वरः ।

२२८ १४ -संयोगरूपस्याधिष्ठानस्य इति वरः ।

२२८ १६ -दृष्टस्य इत्यत्र -दृष्टद्वारकमात्मकारणत्वमभ्युपेत्य तत् इति वरः ।

२२९ ५ तामिमामाशङ्कां पतिहर्तुमाह इत्यत्र तदिदमाशङ्काद्वयमपहर्तुमाह इति वरः ।

२२९ ११ तथा- इत्यत्र अथवान्तःकरणवियोगे मोक्षप्रलयादौ न जीवनं तद्योगे च जीवनमित्येवमन्वयव्यतिरेकौ व्याख्येयो तथा- इति वरः ।

पृ. प.

२२८ १२ चेति भावः इत्यत्र च वस्तुतस्तु पूर्णत्वं परमात्मत्वं चेति भावः इति ।

२२८ १८ प्रोक्तं अहङ्कार- इत्यत्र प्रोक्तोऽप्यहङ्कार- इति वरः ।

२२८ २२ महदहङ्कारयोः इत्यारभ्य -कार्यमाह इत्यन्तस्य स्थाने महदहङ्कारयोरेव तदितरं जगत्कार्यं नेश्वरस्येति ब्रह्मा-दित्रयस्यैव व्यावहारिकेश्वरत्वलाभाय प्रतिपादयिष्यति । तत्रादावहङ्कारकार्यमाह इति वरः ।

२३० ३ अहङ्काररूपो इत्यत्र कष्टत्वमत्र कार्यानुकूलेच्छाकृति-मन्त्रम् । तथा चाहङ्काररूपो इति ।

२३० १६ समानत्वमावयोरित्यर्थः इत्यस्यात् परं न च सेश्वरमते कार्याभिव्यक्तिरपीश्वरेणैव क्रियत इति वक्तुं शक्यते । ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्यापत्तेः । कर्मसापेक्षतयैव हीश्वरस्य वैषम्यादिकं सेश्वरैः परिहर्तव्यम् । तच्चेत् कर्मेश्वर एवाधि-ष्ठितं तिष्ठेत् तर्हि वैषम्यादिकमापद्येतेति भावः इति ।

२३० १८ पालनादिकं इत्यत्र पालनान्तर्धामित्वादिकं इति वरः ।

२३० १८ तन्महत्तत्त्वादेव भवति इति ।

२३० १९ रागाद्यभावेन इत्यत्र कारणाद्यभावेन इति ।

२३० २१ -प्रयोजनकत्वादित्यर्थः इत्यस्य स्थाने -प्रयोजनकत्वाच्च- इति श्रयश्चानबलैश्वर्याच्चेत्यर्थः इति वरः ।

२३१ ३ अविवेक- इत्यारभ्य इत्याहेत्यन्तस्य स्थाने खान्यर्थं प्रकृतेः प्रकृतिः खत एव भवतीति स्थले स्थले प्रोक्तम् ।

तत्र खसामिभावो भोग्यभोक्तृभावः । स च प्रकृतिप्रकृतेः माकुक्ष्णीत्याशङ्कां परिहरति इति ।

२३१ १० प्रवाह- इत्यत्र हस्तिनद्वासनाप्रवाह- इति ।

पृ. प.

२३१ २३ यद्यपीत्यारभ्य -रित्याशयः इत्यन्तस्य स्थाने लिङ्गशरीर-
स्वस्वामिभावयोरित्याशयः । मतत्रयेऽपि स्वत्वं स्वभुक्तवृत्ति-
वासनावत्त्वं स्वामित्वं च स्वनिष्ठवासनाहेतुवृत्तिभोक्तृ-
त्वम् । अतः प्रत्यये लिङ्गशरीराभावेऽपि तज्जन्यो वास-
नारूपः स्वस्वामिभावः सम्भवत्येवेति वृत्तिवासनानां कर्म-
जन्यत्ववदविवेकजन्यत्वमपि जन्मादिद्वारास्तीति मतत्रये-
ऽपि नानुपपत्तिः इति ।

२३२ ५ वाविवेकादिनिमित्तो इत्यत्र -विवेकादिनिमित्तो वा इति ।

२३२ ७ इत्यर्थः । इत्यस्य स्थाने इत्यर्थः । अथवा स्वस्वामिभावो
भोग्यभोक्तृतारूपो यद्वा तद्वा यत्किञ्चिद्वस्तु चेतने साक्षा-
दुःखादेः सम्बन्धो वा प्रतिबिम्बरूपो वास्तवसम्बन्धो वा
सर्वथैव तदुच्छिन्निः पुरुषार्थो दुःखं माभुञ्जीयामिति
मार्थनादर्शनादित्यर्थः इति ।

२३२ ९ तत्र इत्यत्र तत्र तु इति वरः ।

२३२ १२ दुःखसम्बन्ध एव स्वतो इत्यत्र दुःखसम्बन्धो वस्तुतो इति ।

२३२ ७ -कुल्याः इत्यस्य स्थाने -कुल्यां इति वरः ।

२३२ ७ साङ्गिकुल्याः समापूर्य इत्यत्र साङ्गिकल्यांश्चमापूर्य इति ।

२३२ ८ वेदान्त- इत्यत्र वेदाञ्चि- इति ।

२३२ ८ -ज्ञानयज्ञे षट्पदीनापाययत् पुरा इत्यत्र -ज्ञानयज्ञे षट्पदीना-
याजयत् पुरा इति ।

२३२ १० मया इत्यतः परम् ।

विज्ञानभिन्नरचितं साङ्गिभाष्यं सतां मतः ।

आकर्षयत्यस्मान् यथायो विषयान्तरात् ॥

इति च कश्चिद्भाष्ये पठितम् ।

प्र. प.

॥ अथावशिष्टकेवलसूत्रपाठान्तरसूचीपत्रम् ॥

- २७ १ देशभेदात् इत्यनिरुद्धसम्मतः सूत्रपाठः ।
- २८ ७ गर्भाधानादिकर्मणा संस्क्रियेत इति नागोजिसम्मतः सूत्र-
पाठः ।
- ३४ १ -स्वेमादयमपि इत्यनिरुद्धसम्मतः सूत्रपाठः ।
- ३४ १२ वाससिद्धाष्टार्थपरिच्छिन्निरिति वरः पाठो नागोजिदृष्टान्त-
निरुद्धसूत्रौ तु द्वयोरेकतरस्य वायससिद्धाष्टार्थपरिच्छिन्निः
प्रमा तव्याधकतमं यत् तत् इत्येकं त्रिविधं प्रमाणं तत्सिद्धौ
सर्वसिद्धेर्नाधिक्यसिद्धिः इत्यपरमिति सूत्रद्वयम् ।
- ३८ १६ -सम्बन्धाद्वा न दोषः इति नागेशदृष्टौ -सम्बन्धाद्वा दोषः
इत्यनिरुद्धसूत्रौ सूत्रपाठ इति ।
- ७० १० अनिरुद्धमहादेवदृष्टिमत उपावासिद्धस्य इत्येकं पदमर्थ-
भेदश्चेति ।
- ८५ २२ हेतमदनित्यं सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् इत्यनिरुद्ध-
दृष्टिमतः पाठः ।
- ९१ २२ तयोरन्यत्वे तुच्छता इति नागेशसम्मतः पाठः ।
- ९८ ७ सुषुप्त्याद्यवस्थासाक्षित्वमिति पाठो नागेशदृष्टौ सुषुप्त्या-
द्यस्य साक्षित्वमिति पाठो महादेवदृष्टान्ताविति ।
- ९९ २२ पुरुषस्य ब्रह्मत्वमिति पाठो महादेवदृष्टान्ताविति ।
- १११ ११ -वासनाया बलवत्त्वात् इत्यस्य स्थाने -वासनापदुत्वात्
इति । पाठोऽयमनिरुद्धमहादेवनागेशदृष्टिदृष्टिपि मिलति ।
- ११४ ८ नागेशमते पञ्चभूतानाम् इत्यत्र च भूतानाम् इति ।
- ११६ १६ अनिरुद्धसूत्रौ देवतालव्यश्रुतेर्नारदस्यस्य इति सूत्रपाठो-

ए. प.

ऽर्थभेदश्चेति ।

१२० १ अनिरुद्धमते तदुत्पत्तिः श्रूयते विनाशदर्शनाच्च इति सूत्रपाठः ।

१२० ८ नागेशमते भ्रान्तानामधिष्ठाने इत्यत्र भ्रान्तानामधिष्ठानमिति सूत्रपाठः ।

१२० १७ नागेशमते प्रमाणादृष्टत्वात् इति सूत्रपाठः ।

१२० २० अनिरुद्धमहादेवनागेशवृत्तिषु उभयात्मकं च मनः इति सूत्रपाठः ।

१२१ ८ अनिरुद्धवृत्तौ रूपादिरसवर्गीनां उभयारिति सूत्रपाठः ।

१२६ २१ महादेववृत्तौ करणं त्रयोदशविधं बाष्पात्तरभेदादिति सूत्रपाठः ।

१२८ २१ नागेशमते तदर्थमभिषेष्टा इत्यस्य स्थाने तदर्थमपि चेष्टा इति सूत्रपाठः ।

१३१ १० अनिरुद्धवृत्तौ परिमुक्तो इत्यस्य स्थाने परिप्लुक्तो इति पाठोऽर्थभेदश्चेति ।

१३६ ३ तत्कृतिश्रुतेरित्येकं पदमित्यनिरुद्धवृत्तिः । न्यायस्यान्यत्र प्रपञ्चित इति इत्यधिकं सूत्रमिति च ।

१३७ २१ अनिरुद्धमहादेववृत्तिमते सौक्ष्म्यात् सांख्ये इति सूत्रपाठः ।

१४८ १८ महादेववृत्तौ समानमित्यत्र सर्वत्रेति पाठः ।

१५२ ३ कर्माक्षष्टेर्वाप्यनादितः इत्यनिरुद्धवृत्तिगतः सूत्रपाठः ।

१५५ १५ महादेवानिरुद्धवृत्त्योस्तु मोक्षयत्येकेन रूपेण इति सूत्रपाठः ।

१५७ ८ महादेववृत्तौ अधिकारप्रभेदात्त नियम इति सूत्रपाठः ।

। शुद्धिपत्रम् ।

पृ. प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
२ १७	दुर्घटं च	दुर्घटं
३ २	प्रकृतेगुण-	प्रकृतेगुण-
७ ३	निगुणं	निगुणं
८ १	तस्मात्पुरुषा-	तस्मात् पुरुषा-
१० ११	-सिद्धत्वात्	-सिद्धत्वात्
११ ४	मणिरिति	मणिरिति
१२ १५	सत्त्वसम्भवा-	सत्त्वसम्भवा-
१३ १८	-वायुशुद्धा	-वायुशुद्धा
१५ १०	-बौद्धे-	-बौद्धे-
१६ ३	शौक्यं	शौक्यं
२३ ८	तत् त्व-	तत्त्व-
२३ १८	-निश्चयात्	-निश्चयात्
३३ ८	चिद्रूपता-	चिद्रूपता-
३३ १५	शून्यं	शून्यं
३६ २	-मुक्त-	-मुक्त-
३६ २०	संयोगात्प्राग-	संयोगात् प्राग-
३७ २४	बन्धो विपर्ययाद्विपर्यय-	विपर्ययाद्वन्धः विपर्यय-
३८ २	-वचनाच्चान्यथा-	-वचनाच्च । अन्यथा-
३८ ८	चवासना-	च वासना-
४० २	-यास्त्वयं	-वा स्त्वयं
४० २०	-ज्ज्ञानस्थ	-उज्ज्ञानस्थ
४१ ११	इति	इति ।
४२ १३	-विवेकी	-विवेकी च

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ. प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
४२ १४	तथा च	तथा
४४ १२	वन्देः	वक्त्रेः
४४ १६	वन्देः	वक्त्रेः
४७ १	-मथोप्यर्थ	-मथोऽप्यर्थ
४७ १	एकमेवाविकल्पितम् ।	एकमेवाविकल्पितम् । इति ।
४७ १८	अस्थायमर्थः	अस्थायमर्थः ।
४८ १३	नत्वभिमानमात्रं	न त्वभिमानमात्रं
५२ १	मध्यमपरिणामतया	मध्यमपरिमाणतया
५३ २३	पुरुषस्य	पुरुषस्य
५५ १०	हि ।	हि । इति ।
५६ १	-पर्वेषा	-पर्वेषा
५६ २२	विद्या चेति	विद्येति
५६ २३	प्रकृत्योपाधिकमेव	प्रकृत्युपाधिकमेव
५७ २		अस्मान्मायीति श्लोकविधया लेखयितुमर्हितः ।
५८ २०	संहत्यकारित्वे	संहत्य कारित्वे
५८ २१	असंहत्यकारित्वे	असंहत्य कारित्वे
५८ ८	-स्थितस्य हन-	-स्थितस्य हन-
५८ १०	ज्ञानविषयत्वं	ज्ञातविषयत्वं
५८ १८	तद्रूप-	तद्रूप-
६० २०	स्वकारणापेक्षक-	स्वकारणापेक्षका-
६१ २	वैधर्म्यादुपलम्भाच्च न स्वप्नादिवदिति ना- भाव उपलब्धेऽस्तीति	वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवदिति भाव उपलब्धेऽस्तीति च

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ. प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
६१ १०	सद्रूपत्वे	सद्रूपत्व
६३ १४	-दुःखं	-दुःखं
६४ १४	तत्प्राधर्कं	तत्प्राधकतमं
६४ १५	एवं भूत-	एवम्भूत-
६७ १६	विषयागमम्	विविधागमम्
६८ १४	नोक्तदोषो	न दोषो
७० १०	उपासासिद्धस्य	उपासा सिद्धस्य
७३ १२	तस्याश्च प्राप्त-	तस्याश्च प्राप्त-
७३ २५	-मप्युचितम्	-मप्युचितम्
७४ ११	फलभोगो-	फलोपभोगो-
७६ ७	बद्धर्भोगस्य	बद्धर्भोगस्य
७७ १	तद्वदव-	चिदव-
७७ २	कर्तुरेव	कर्तुरेव
७८ १०	अन्यथा	अन्यथा
७८ २२	सत्	सत्
८० ८	त्रिबन्धं	त्रिविधं
८० ९	काय	कार्यं
८२ ८	तद्देहं	तद्देहं
८३ १	रेखाशिलोदरे	रेखाः शिलोदरे
८३ १२	न क्षानागत-	न क्षानागत-
८३ २२	अन्त्ये	अन्त्ये
८३ २४	सदा सत्त्वा-	सदसत्त्वा-
८४ १८	प्रसिद्धम्	प्रसिद्धम् ।
८५ १०	तद्देहं	तद्देहं

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
८६	१०	कमव	कर्मव
८८	१५	-वधर्म्यं	-वैधर्म्यं
९४	१२	भोक्तुरधिष्ठानात् । भोगा-	भोक्तुरधिष्ठानाद्भोगा-
९६	६	तथाच	तथा च
९६	८	निगुणत्व	निर्गुणत्व
९७	८	-निर्गुणत्वाच्चिद्धर्मत्वादिकं	-निर्गुणत्वाच्चिद्धर्मत्वादिकं
९७	१४	चेताः	चेता
९९	११	बुद्धिदृष्टरेव	बुद्धिदृष्टेरेव
१०१	६	जीवत्वमन्वय-	जीवत्वमन्वय-
१०१	२०	बिम्बभाव-	बिम्बप्रतिबिम्बभाव-
१०२	८	-मापाद्यते	-मापद्यते
१०४	५	जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिस्थान-	जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिषु स्थान-
१०४	२४	मुनेर्विजानत	मुनेर्विजानत
१०५	३	तावान्मात्मा	तावानात्मा
१०५	५	इत्याद्या	इत्याद्याः
१०५	१८	यत एत-	य एत-
१०७	१३	स्वाप्नवाक्यस्य	स्वाप्नवाक्यस्य
१०८	६	-सिद्धिरिति	-सिद्धेरिति
१०९	११	-भौरित्येत्	-धौर्द्धीर्भौरित्येत्
१११	२०	पथेकं	प्रथेकं
११२	८	-चिन्मात्र-	-चिन्मात्रता-
११२	१८	ने ती-	नेती-
११२	१८	आत्मीवेद	आत्मीवेदं

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ. प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४ २०	तथा च	तथा
११६ ३	-मेतद्द्वयवेद	-मेतद्द्वयवेद
११७ ३	-वृत्तित । सूचनाय	-वृत्तितासूचनाय
११७ ८	मनो महानिख्यादि श्लोकविधया लेखनीयम्	
११७ २३	गन्तव्यम्	गन्तव्यम्
१२० १०	त्वधिष्ठाने	त्वधिष्ठानं
१२० ११	गोलके	गोलकं
१२१ १०	तथा	तथा च
१२१ २३	पुरुषश्च	पुरुषश्च
१२२ ४	तत्तत्क्रिया-	तत् तत्क्रिया-
१२२ ९	-मात्मानो	-मात्मानो
१२२ ९	द्रष्ट-	द्रष्टु-
१२३ १२	-वाय-	-वायु-
१२३ १७	पृथ्वी	पृथिवी
१२४ ६	पञ्चानाम् ॥	पञ्चानाम् ॥ इति ।
१२४ १०	पम-	परम्-
१२४ ११	-दिभिर्ज्ञानं	-दिभिश्च ज्ञानं
१२४ १९	-तव	-तेव
१२४ २३	-दन्ताम्बुषण-	-दन्ताम्बुषण-
१२६ १५	दृश्यत	दृश्यते
१२८ ७	नन	ननु
१२८ २३	लोकवदित्यर्थः	लोकवत्
१३० २४	-कारणै-	-करणै-
१३१ २२	-नित्य	-नित्यं

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ. प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१३२ १६	-सूत्रण	-सूत्रेण
१३४ १४	च्छाया-	छाया-
१३६ ११	सविज्ञानमेवावक्रामतीति	सविज्ञानमेवानुक्रामतीति
१३६ १८	संक्षतिर्देहा-	संक्षतिर्देहा-
१३८ ५	समुच्चिते	समुच्चिते
१३८ १८	-सत्यवादतः	-सत्यत्वादतः
१४१ १५	विधारणाव्याग	विधारणाव्याग
१४३ ३	नास्तीत्येवंरूपा-	नास्तीत्येवंरूपः । अ-
१४५ ३	अस्माद्यमर्थः	इति । अस्माद्यमर्थः
१४६ ७	-पाठ-	-पाठ-
१४८ २२	मक्तः	सक्तः
१५७ ५	विपर्ययेण	विपर्ययेणा-
१५७ १५	-विवेकावस्थो	-विवेकावस्थे
१५८ ५	श्रुतिश्च जीव-	श्रुतिश्च जीव-
१५८ २	-भिभावकतया	-भिभावकताया
१६० १५	जातमीशेन जाते-	ज्ञातमीशेन ज्ञाते-
१६१ १	भवेदित्यर्थः	भवेदित्यर्थः
१६१ १६	केनाप्य-	केनाप्यु-
१६२ १	शकुनियथा	शकुनिर्यथा
१६३ ५	तस्मात्	तस्मात्
१६८ १४	समे	स मे
१६८ १५	-अमहा-	-अ महा-
१७० ६	तथैव	तथैव
१७३ ८	चेताः	चेता

॥ शुद्धिपत्रम् ॥

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१७३	१८	बन्ध-	बन्ध-
१७६	५	अथात्	अर्थात्
१७६	२०	चेताः	चेता
१७७	१८	-नगतम्	-नुगतम्
१८१	१८	प्रत्याक्षाप्रत्यक्षेषु	प्रत्यक्षाप्रत्यक्षेषु
१८४	१०	-मन्यथा शब्देनो- च्यतेऽन्यथा च	-मन्यथाशब्देनोच्यतेऽथ च
१८६	१७	-स्माद्वत-	-स्माद्वैत-
१८६	२१	-लिङ्गैर्भेदस्यैव	-लिङ्गैर्भेदस्यैव
१८९	६	-मक्ति-	-मुक्ति-
१८९	५	ज्ञाने ज्ञेयात्मका-	ज्ञानज्ञेयात्मका-
१९७	१०	नातः	नाजः
१९८	३	चोपादानत्वं	शेषं सुगमं भिन्नजातीयानां चोपादानत्वं
१९८	५	एकोपादानकत्वेऽपि	एतेन द्वित्रिचतुर्भातिकत्वपक्षा अपि निरस्ता एकोपादानकत्वे- ऽपि
२००	२२	चक्षुर्देह-	चक्षुर्देह-
२०१	८	एतेन बुद्धि-	एतेन बुद्धि-
२०२	२३	शरीरेषु	शरीरेषु
२०८	१३	-साङ्ग-	-साङ्ग-
२१३	३	निर्गुणत्व-	निर्गुणत्व-
२१४	१	-विवेकस्तु	-विवेकस्तु
२१५	२२	मक्तिरित्यर्थः	मुक्तिरित्यर्थः

॥ शङ्खपत्रम् ॥

पृ.	प.	अशङ्खम्	शङ्खम्
२२०	४	प्रधानस्थानमाना-	प्रधानस्थानुगमा-
२२३	१७	हेतुभ्यां पूर्वं	पूर्वं
२२८	११	तथाचा-	तथा चा-
२३१	७	-निमित्तः	-निमित्तः
२३२	६	दुरुच्छेद्यस्य	दुरुच्छेदस्य
२३२	१७	• भगवानाह	-भगवान्
२३२	२३	प्रसङ्गायाय	प्रसङ्गानाय
२३३	४	कालोऽपि	कालोऽस्मि
२३३	८	-यन्नेष्टृणी-	-यन्ने ष्टृणी-
२३३	८	-प्याययत्	-पाययत्

पृ.	प.	अशङ्खम्	शङ्खम्
२	७	१८	११
४	१	निमित्तोऽप्यस्य	-निमित्तोऽप्यस्य
४	२	भाष्येणानिरुद्ध-	भाष्या-
		निपाठः प्रदर्श्यते यद-	
५	१	चेत्यं	चेत्यं सं-
५	५	-विरोध-	-विरोध इ-
५	१८	मूलम्-	मूलम्
८	१३	वासनापटुत्वात्	-वासनापटुत्वात् नागेशद्वयौ
			व्याख्यायां च बलवत्त्वादित्येव
			पाठ इति ।
८	१३	अत्यन्तरे	-अत्यन्तरे

पृ.	प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
१२	३	सप्तदशवधाश्च	सप्तदश वधाश्च
१३	५	-सष्ट-	-सष्ट-
१४	१३	सिद्धेरिति	-सिद्धेरिति
१५	१	पाठोऽर्थभेदश्चेति	पाठ इति
१५	४	पुस्तकान्तरेषु	उच्यत इति इत्यन्तं पुस्तका- न्तरेषु
१५	२४	-अत्युपदेशा-	-अत्युपदेशा-
१६	१	-शुद्ध-	-शुद्ध-
१६	९	भाष्ये च	भाष्ये च
२०	७	बीजाङ्कुर-	बीजाङ्कुर-
२१	१८	बुद्धि-	बुद्धि-
२१	२१	इत्यस्य	इत्यन्तस्य
२१	२४	-र्थाननगम-	-र्थाननगम-
२३	१९	पुनरसतो	पुनरसतो
२३	२३	-नयोगिक-	-नयोगिक-
२७	१८	-महादेव-	-महादेव-
२८	८	-चेत्यर्थः	-चेत्यर्थः
२९	१८	-नमाने	-नुमाने
३२	२३	-ख्यापनं दोष-	ख्यापनमिति तथा वासनया
		योगात्	न स्वार्थख्यापनं दोषयोगात्
३३	११	११	१२
३४	२	हेतुद्वयन	हेतुद्वयेन
३४	१९	सङ्घातयो-	सङ्घातयो-
३५	५	-प्रमाणैर्वा	-प्रमाणैर्वा-

॥ शुद्धिष्वम् ॥

पृ. प.	अशुद्धम्	शुद्धम्
२०	संयोग इत्यत्र सङ्गे	संयोगं इत्यत्र सङ्गं
२६ २३	-विन्वापगमो	-विन्वापगमा-
२७ ८	मोक्षान्त एव	मोक्षान्तदाव
२८ ५	सत्त्वादिषु	सत्त्वादिषु
२८ २४	पक्षोऽस्मात्	पक्षोऽस्मात्
३९ ७	च-	चे-
४० १९	तत्	तत्-
४० २३	तथा-	तथा
४० २५	तथा-	तथा
४१ १७	रागाद्यभावेन इ- त्यत्र कारणाद्य- भावेन	-रागाद्यभावेन इत्यत्र -कारणाद्यभावेन
४१ १८	२१	२०
४२ १८	८	७
४३ १४	हेतुमदनित्यं	हेतुमदनित्यं
४४ ९	उभयोरिति	उभयोरिति

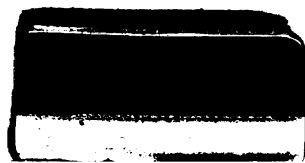
89092548825

may be kept

TEEN DAYS

b88092548825a

B89092548825A